ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Зоряна КОВАЛЬЧУК

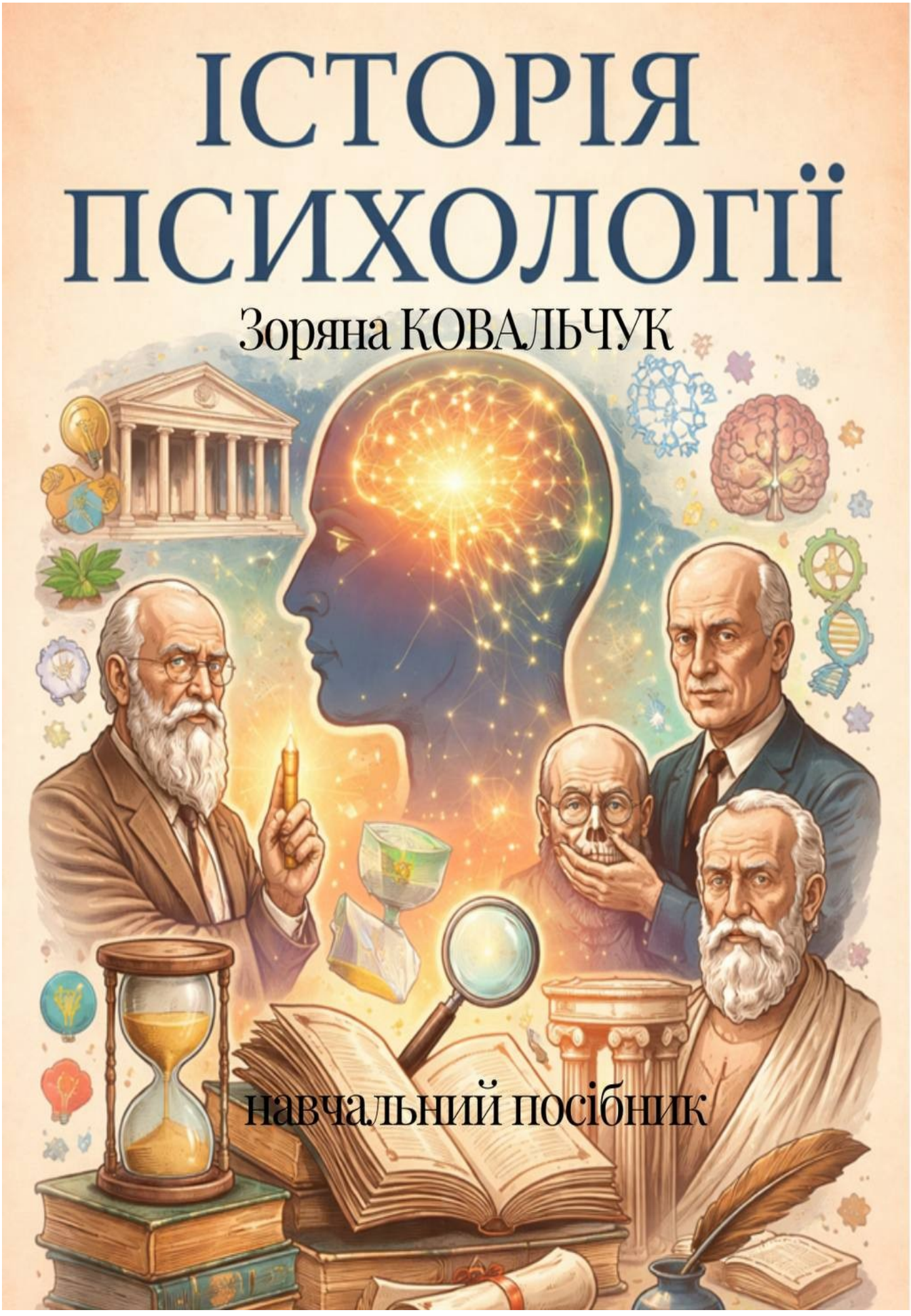

навчальний посібник

УДК 159.9(091)(075.8)

Рекомендовано до поширення в електронних сервісах ЛьвДУВС Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 9 від 25.03.2026)

Ковальчук З. Я. Історія психології : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2026. 347 с.

Рецензенти:

Бохонкова Ю. О., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Карпенко Є. В., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології навчально-наукового інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ

У навчальному посібнику висвітлено історичний розвиток психологічної думки від найдавніших культурних традицій до сучасного етапу становлення психологічної науки. Посібник побудовано за історико-хронологічним принципом і охоплює ключові етапи розвитку психології: формування психологічних уявлень у країнах Сходу та античному світі, трансформацію психологічних ідей у середньовічній та ренесансній традиції, становлення наукової психології у Новий час, розвиток експериментальної психології та формування основних наукових напрямів XX століття.

Особливу увагу приділено розвитку психології в Україні. У посібнику розглянуто формування психологічних уявлень у культурі Русі–України, становлення психологічної думки у Новий час, а також представлено розгорнутий аналіз розвитку української психології у XX–XXI століттях, її наукових шкіл, провідних дослідників та основних напрямів досліджень.

Посібник призначений для здобувачів вищої освіти спеціальності С4 «Психологія», а також може бути корисним для викладачів, аспірантів і дослідників, які цікавляться історією розвитку психологічної науки.

ЗМІСТ

Тема 1. Предмет історії психології, її розвиток і методологічні принципи
Тема 2. Виникнення і розвиток психології у країнах Сходу
Тема 3. Розвиток психології в період Античності
Тема 4. Психологія Руси – Україні
Тема 5. Психологічні теорії Середньовічної епохи та Відродження
Тема 6. Розвиток психології в епоху Відродження та Нового часу (XVII ст.)
Тема 7. Розвиток психології у XVIII ст.
Тема 8. Розвиток психології в Україні (XVII-XX ст.)
Тема 9. Розвиток асоціативної психології в XIX ст.
Тема 10. Зародження експериментальної психології
Тема 11. Розвиток психології на межі XIX-XX ст.
Тема 12. Розвиток галузей психології
Тема 13. Становлення і розвиток біхевіоризму та гештальтпсихології
Тема 14. Глибинна психологія (психоаналіз) та її розвиток у XX ст. Неофройдизм
Тема 15. Гуманістична, генетична і когнітивна психологія
Тема 16. Розвиток вітчизняної психології у XX-XXI столітті
Список використаних джерел

Вступне слово автора

Історія психології є однією з фундаментальних галузей психологічної науки, оскільки саме вона дає змогу зрозуміти логіку становлення наукових уявлень про психіку, простежити еволюцію методологічних підходів до її вивчення та усвідомити інтелектуальні витоки сучасних психологічних концепцій. Розвиток психології як науки відбувався в тісному зв'язку з філософією, медициною, педагогікою та соціальними трансформаціями суспільства, тому історико-психологічний аналіз дозволяє побачити, як змінювалися уявлення про людину, її внутрішній світ, механізми поведінки та взаємодії з соціальним середовищем.

Навчальний посібник «Історія психології» підготовлено з урахуванням сучасних вимог до професійної підготовки здобувачів вищої освіти спеціальності С4 «Психологія» і спрямовано на формування системного бачення розвитку психологічної науки. Видання має на меті не лише подати історичні факти, імена та наукові концепції, але й показати внутрішню логіку розвитку психологічної думки, взаємозв'язок різних наукових парадигм та культурно-історичних умов, у яких формувалися ті чи інші психологічні теорії.

Структура посібника побудована за принципом історико-хронологічної послідовності, що дозволяє простежити становлення психологічних уявлень від найдавніших культурних традицій до сучасного етапу розвитку науки. У виданні розглянуто виникнення психологічних знань у країнах Сходу, формування психологічних ідей в античній філософії, трансформацію уявлень про психіку у середньовічній інтелектуальній традиції та їхній подальший розвиток у період Відродження і Нового часу. Значну увагу приділено становленню наукової психології у XIX столітті, появі експериментального методу, а також формуванню провідних наукових напрямів XX століття – біхевіоризму, гештальтпсихології, психоаналізу, гуманістичної та когнітивної психології. Такий підхід дозволяє розглядати історію психології як складний і багатовимірний процес наукового розвитку.

Водночас важливою концептуальною особливістю даного навчального посібника є зосередження уваги на історії становлення психологічної думки в Україні. У більшості традиційних курсів історії психології український науковий контекст представлено фрагментарно або розглядається лише як складова ширших європейських чи радянських наукових процесів. У цьому виданні зроблено спробу системно представити розвиток психологічних ідей на українських землях у різні історичні періоди, що дозволяє глибше зрозуміти інтелектуальні витоки сучасної української психології.

Окремі теми посібника присвячено становленню психологічних уявлень у культурі Русі-України, де в межах духовно-філософської традиції формувалися перші уявлення про душу, моральність, внутрішній світ людини та її взаємодію із соціальним і духовним середовищем. У цих розділах показано, що ранні психологічні ідеї розвивалися не лише у філософських трактатах, але й у культурних, релігійних та літературних текстах, які відображали специфічне бачення людини в українській духовній традиції.

Особливу увагу приділено розвитку психологічної думки в Україні у Новий час, коли відбувалося поступове становлення наукового підходу до вивчення психіки, формування університетської науки та розвиток філософсько-

антропологічних концепцій. У цьому контексті українська інтелектуальна традиція розглядається як важлива складова європейського наукового простору, що активно взаємодіяла з провідними науковими ідеями свого часу.

Однією з найбільш змістовних і концептуально нових частин посібника є розділ, присвячений розвитку психології в Україні у XX столітті. У ньому висвітлено складний історичний шлях становлення психологічної науки в умовах політичних і соціокультурних трансформацій, розглянуто діяльність провідних наукових центрів, формування наукових шкіл та внесок українських учених у розвиток психологічної теорії і практики. Особливу увагу приділено аналізу інституційного розвитку психології, становленню експериментальних досліджень, розвитку галузевих напрямів психології та ролі українських науковців у формуванні сучасного наукового дискурсу.

Важливою методичною перевагою посібника є поєднання історико-теоретичного матеріалу з елементами навчально-методичного супроводу освітнього процесу. Кожна тема містить систематизований теоретичний матеріал, питання для самоконтролю, що сприяють формуванню аналітичного мислення, розвитку навичок наукового аналізу та глибшому засвоєнню історико-психологічних знань.

Таким чином, навчальний посібник спрямований на формування у здобувачів вищої освіти цілісного уявлення про історію психологічної науки, розвиток критичного мислення та усвідомлення ролі української наукової традиції у світовому психологічному просторі. Особлива увага до розвитку психології в Україні в різні історичні періоди – від середньовічної духовної культури до сучасних наукових досліджень – робить це видання важливим джерелом для поглибленого вивчення історії психології та осмислення її значення для сучасної психологічної науки і практики.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ, ЇЇ РОЗВИТОК І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ

1. Предмет, методи й основні етапи розвитку історії психології

Історія психології належить до небагатьох навчальних дисциплін, які інтегрують знання з різних галузей психологічної науки. З одного боку, вона опирається на матеріал, уже засвоєний у межах загальної, вікової, соціальної та інших галузей психології. З іншого боку, саме цей курс дозволяє впорядкувати ці знання, побачити внутрішню логіку розвитку психології, зрозуміти причини трансформації її предмета та провідних проблем.

Цінність цієї дисципліни полягає в тому, що її зміст фактично формує основу професійної культури психолога незалежно від сфери його діяльності. Вона створює цілісне бачення психології як науки і практики, що неможливо здобути шляхом вивчення лише окремих спеціалізованих курсів.

Історія психології навчає не лише фактів, а й способу мислення. Вона розвиває здатність розуміти й критично оцінювати психологічні явища, теорії та концепції. Ознайомлення з різними підходами до вивчення психіки сприяє формуванню недогматичного, неідеалізованого погляду на теорії, умінню бачити як їх сильні сторони, так і обмеження, незалежно від того, йдеться про класичні чи сучасні напрями. Засвоєння курсу допомагає усвідомити складний і суперечливий шлях розвитку психології в пошуках дедалі повніших та об’єктивніших знань про психіку, а також розмежувати проблеми, які вже були вирішені, і ті, що залишаються актуальними.

Розуміння того, що психологія не пропонує єдиного й остаточного розв’язання всіх питань, формує у студентів готовність творчо застосовувати здобуті знання у власній науковій і практичній діяльності. Воно також сприяє більш зваженому орієнтуванню в розмаїтті сучасних наукових шкіл і напрямів.

Історія психології досліджує закономірності становлення й розвитку уявлень про психіку через аналіз різних концепцій її природи, функцій і походження. Психологія від самого початку була тісно пов’язана з іншими галузями знань. Первісно вона формувалася в межах філософії і протягом багатьох століть існувала як її складова. Цей зв’язок зберігається упродовж усього періоду розвитку психології, змінюючись за інтенсивністю в різні історичні періоди.

Водночас суттєвий вплив на розвиток психології мали природничі науки та медицина. У працях багатьох дослідників простежуються також зв’язки з етнографією, соціологією, культурологією, мистецтвознавством, математикою, логікою та мовознавством. Саме тому в межах історії психології аналізують її взаємодію з іншими науками, двосторонній вплив і трансформацію цих зв’язків у процесі еволюції психологічного знання, і збереження при цьому провідної ролі філософії та природознавства.

Очевидно, що в процесі розвитку психологічної науки трансформувалися уявлення про її предмет, зміст психіки та способи її вивчення. Саме у відстеженні й поясненні цих змін полягає одне з головних завдань історії психології як наукової дисципліни.

Методологія історико-психологічних досліджень істотно відрізняється від методів загальної психології. Тут практично неможливо застосовувати такі класичні інструменти, як спостереження, експеримент чи тестування, оскільки вони придатні лише для проведення сучасних досліджень й аналізу актуальних проблем певного періоду. Натомість історія психології охоплює часовий простір у кілька століть, що вимагає принципово інших підходів до пізнання.

Тому фахівці, які працюють у цій галузі, створюють власні дослідницькі стратегії або залучають методи суміжних наук, зокрема історії та соціології. Ці підходи дозволяють не лише реконструювати еволюцію окремих психологічних шкіл і концепцій, а й розглядати їх у ширшому контексті розвитку науки, історичної ситуації та культури.

Під методом у цьому контексті розуміють шлях пізнання і спосіб досягнення дослідницької мети, тобто систему прийомів і операцій, за допомогою яких здійснюється теоретичне або практичне освоєння реальності.

В історії психології застосовують спеціалізовані підходи. Історико-генетичний метод дає змогу розглядати ідеї минулого в логіці загального розвитку науки певної епохи. Історико-функціональний підхід спрямований на виявлення спадкоємності та трансформації психологічних концепцій. Біографічний метод допомагає зрозуміти, які життєві обставини й умови впливали на формування наукових поглядів дослідника. Важливу роль відіграє також систематизація психологічних знань, що дозволяє впорядковувати ідеї, погляди та концепції. Категорійний аналіз дає змогу простежити розвиток психологічного пізнання через еволюцію наукових категорій, які відображають різні аспекти психічної реальності.

Основними джерелами історії психології є наукові праці вчених, архівні документи, спогади про їхнє життя та діяльність. Водночас залучають історико-соціологічні матеріали й навіть художню літературу, що допомагає відтворити інтелектуальний і культурний контекст певної історичної доби.

У процесі свого становлення психологія пройшла кілька головних етапів, кожен із яких відображав специфічний рівень осмислення психіки та способів її пізнання.

Донауковий етап завершується приблизно у VII–VI століттях до нашої ери, тобто ще до появи систематичних і об’єктивних досліджень психічних явищ. У цей період уявлення про душу формувалися в межах міфологічних уявлень, легенд, казок і первісних релігійних вірувань, у яких душу часто ототожнювали з тотемними істотами або наділяли сакральним походженням.

Наступний етап розпочинається на межі VII–VI століть до н. е. і пов'язаний із розвитком психологічної проблематики у межах філософських знань. Саме тому його прийнято називати філософським періодом. Психологія в цей час існувала як складова філософії і розвивалася разом із нею. Часові межі цього етапу також є умовними і зазвичай завершуються появою перших власне психологічних шкіл, зокрема асоціанізму, та формуванням спеціалізованої психологічної термінології, відмінної від філософської або природничої.

У зв'язку з умовністю будь-якої періодизації в історії науки існують різні підходи щодо визначення моменту становлення психології як самостійної дисципліни. Деякі дослідники пов'язують її народження з діяльністю Вільгельма Вундта і появою експериментальної психології. Проте усвідомлення психологією власного предмета й особливого місця між гуманітарними та природничими науками відбулося раніше. Уже наприкінці XVIII – на початку XIX століття психологію викладали в університетах як окрему галузь знання.

Водночас найбільш обґрунтовано можна говорити про повноцінне оформлення психології як самостійної науки з середини XIX століття, коли почала активно розвиватися експериментальна традиція. У будь-якому разі очевидно, що період існування психології як автономної науки є значно коротшим порівняно з тривалим етапом її розвитку в межах філософії. Протягом понад двох тисячоліть змінювалися і уявлення про предмет психології, і зміст досліджень, і характер її взаємодії з іншими науками.

Упродовж тривалого часу центральним поняттям психології залишалася душа, однак її зміст інтерпретували по-різному в різні історичні епохи. В період Античності душу розуміли як першооснову тіла, за аналогією з поняттям «архе» – первинним принципом усього сущого. Саме душі приписували здатність надавати тілу активність, оскільки тіло уявляли пасивною матерією, що оживає завдяки душі. Вона не лише забезпечувала енергію руху, а й спрямовувала поведінку людини. Згодом до функцій душі додалися пізнавальні процеси, що зумовило перехід від простого аналізу активності до вивчення механізмів пізнання, які поступово стали однією з провідних тем психологічної науки.

У добу Середньовіччя вивчення душі переважно переходить у сферу богослов'я, що істотно обмежувало можливості її наукового аналізу. Хоч формально предмет психології залишався тим самим, фактично дослідження були зосереджені на тілесній активності та чуттєвому пізнанні. Регуляцію поведінки, волю і раціональне мислення вважали проявами божественної, а не матеріальної душі, тому ці аспекти не входили до кола наукових проблем. Саме з цієї причини в межах деїзму і томізму, представлених працями Авіценни, Фоми Аквінського, Френсіса Бекона та інших мислителів, ці аспекти психічного життя не ставали повноцінним об'єктом емпіричного дослідження.

У добу Нового часу психологія, як і інші галузі наукового знання, поступово звільняється від домінування богословських уявлень. Наука знову орієнтується на раціональність, доказовість і логіку, повертаючись до ідеалу об'єктивного пізнання, характерного для античності. У цьому контексті проблема предмета психології постає з новою гостротою. Водночас повністю відмовитися від теологічних уявлень про душу ще було неможливо, тому психологія трансформує свій об'єкт дослідження, зосереджуючись на свідомості, її змісті та механізмах формування. Такий крок дав змогу відокремити психологію від богослов'я у вивченні психічних явищ.

У підсумку вже у XVIII столітті основною сферою психологічних досліджень стали пізнавальні процеси, тоді як поведінка, емоції, особистість і її розвиток залишалися поза межами наукового інтересу. Це обмеження, попри свої недоліки, відіграло позитивну роль, оскільки дозволило психології позбутися сакрального характеру і закласти підґрунтя для її об'єктивізації та подальшої експериментalізації. Саме завдяки цьому психологія змогла відокремитися від філософії й утвердитися як самостійна наука із власним предметом дослідження. Водночас згодом така вузькість почала стримувати розвиток дисципліни, і вже до середини XIX століття ці уявлення були переглянуті.

Під впливом успіхів біології, зокрема еволюційної теорії Чарльза Дарвіна та праць Герберта Спенсера, психологія дедалі більше орієнтується на природничо-наукову парадигму. Вона розширює межі свого предмета, виходячи за рамки свідомості й звертаючись до аналізу поведінки. До сфери психологічного дослідження поступово вводять не лише пізнавальні, а й емоційні процеси та поведінкові прояви. Однак прагнення до об'єктивності ще не супроводжувалося радикальним оновленням методів, і до кінця XIX століття провідним інструментом залишалася інтроспекція.

Переломним моментом стало створення Вільгельмом Вундтом першої експериментальної психологічної лабораторії. Це зробило психологію не лише автономною, а й експериментальною наукою. Водночас асоціативна модель, на якій ґрунтувалися дослідження В. Вундта, виявилася недостатньою для пояснення складних явищ психічного життя, зокрема структури особистості, емоцій і творчості. Обмеженими були й можливості тодішніх експериментальних методів та тестів, які застосовували на початку XX століття.

Ці труднощі змусили науковців шукати нові підходи до визначення предмета й методів психології. Ранні школи, такі як структуралізм, функціоналізм і Вюрцбурзька школа, мали нетривалий вплив, проте вони продемонстрували відсутність єдності у поглядах на те, що саме і яким чином має вивчати психологія. Саме з цього починається період методологічної кризи, коли наука перебувала в стані інтенсивних пошуків власної ідентичності.

У 1910–1930-х роках ця криза призвела до розгалуження психології на кілька напрямів, кожен із яких визначав свій предмет і метод дослідження психіки. У цей час сформувалися глибинна психологія, біхевіоризм, гештальтпсихологія, марксистська психологія, а також такі підходи, як французька соціологічна школа і розуміюча психологія.

Друга половина XX століття ознаменувалася появою нових течій, зокрема гуманістичної, генетичної та когнітивної психології, яка оформилася у 1960-х роках і стала останньою великою школою століття. Відтоді психологія увійшла в сучасний етап свого розвитку, для якого характерним є не стільки протиставлення окремих шкіл, скільки прагнення до інтеграції та міждисциплінарного об'єднання знань.

2. Головні чинники і принципи розвитку психології

Психологія як наука формується під впливом сукупності взаємопов'язаних чинників, серед яких головним є внутрішня логіка розвитку психологічного знання. Йдеться про еволюцію предмета психології, зміну теоретичних підходів, розширення її категорійного апарату та інтеграцію із суміжними галузями науки. Цей фактор є відносно об'єктивним і може бути реконструйований шляхом історико-наукового аналізу. Поряд із ним важливу роль відіграють ще два чинники, які мають значно більш суб'єктивний характер і не піддаються однозначному емпіричному опису, а саме: соціокультурний контекст розвитку науки та індивідуальні особливості вченого.

Соціальна ситуація розвитку науки визначає ті рамки, у межах яких народжуються, утверджуються або, навпаки, маргіналізуються певні наукові ідеї. Історичні події, суспільні трансформації, культурні та політичні умови впливають не лише на тематику психологічних досліджень, а й на спосіб інтерпретації та поширення наукових концепцій. Водночас цей вплив ніколи не є прямим: він реалізується через соціальну перцепцію, тобто через те, як самі вчені та наукова спільнота осмислюють власну соціокультурну реальність.

Саме соціальний контекст створює запит на певні теоретичні побудови. Так, суспільні реформи, процеси національного самовизначення та культурного піднесення в Європі XIX століття стимулювали виникнення перших концепцій психології ментальності та національного характеру. Аналогічно ідеї Просвітництва про рівність людей і вирішальну роль виховання стали підґрунтям для формування теорій здібностей, де їх трактували як результат навчання та соціального досвіду, а не як вроджені якості.

Соціальна ситуація визначає не лише умови появи теорій, а й ступінь їх прийняття науковою спільнотою. Концепції, що відповідають домінантним суспільним очікуванням і цінностям, мають значно більше шансів на поширення та інституційне закріплення. Вони приваблюють молодих дослідників, формують

навколо себе наукові школи і визначають напрямок розвитку дисципліни на десятиліття вперед.

Не менш значущим є чинник особистості самого вченого. Його світогляд, ціннісні орієнтації, стиль мислення, рівень автономності, належність до певної наукової традиції істотно впливають на те, які проблеми він обирає і як їх інтерпретує. Належність до наукової школи може забезпечувати підтримку, доступ до професійного середовища і захист від зовнішньої критики, але водночас здатна обмежувати інтелектуальну свободу через тиск групових норм і догматизм усталених підходів.

Особистісні якості дослідника, зокрема наполегливість, упевненість у власних ідеях або, навпаки, страх конфлікту і схильність до конформізму, можуть як сприяти просуванню нових теорій, так і гальмувати їх розвиток. Історія психології знає чимало прикладів, коли саме внутрішня стійкість і готовність протистояти опору середовища дозволяли створити концепції, що згодом визначили обличчя науки.

Аналіз біографії вченого відкриває можливість зрозуміти не лише інтелектуальну логіку його праць, а й внутрішні мотиви, конфлікти та екзистенційні виклики, які супроводжували його науковий шлях. У цьому сенсі історія психології постає не лише як послідовність ідей, а й як драматична історія людських пошуків, виборів і відповідальності за власне бачення істини.

Попри значущість соціокультурного контексту та індивідуальності науковця, визначальним чинником еволюції психології залишається внутрішня логіка розвитку самої науки. Вона безпосередньо пов’язана з трансформацією її предмета, уточненням базових принципів і зміною методів дослідження психіки. Саме ця внутрішня динаміка задає напрямок руху психологічного знання.

Разом зі зміною предметного поля зазнали переосмислення й засадничі принципи історії психології та її взаємодія з іншими галузями знання. Починаючи з VII–VI ст. до нашої ери психологічна проблематика була тісно інтегрована у філософський дискурс, і саме рівень розвитку філософії значною мірою визначав, які питання ставили перед психологією та в яких понятєвих рамках їх осмислювали.

У III столітті до нашої ери відбувся суттєвий зсув інтелектуальних пріоритетів: у центрі пізнання опинилася не абстрактна картина світу, а людина як особлива істота, відмінна від решти живої природи. Це призвело до того, що психологія почала зосереджуватися не на психіці загалом, а передусім на специфіці людської психіки, на її внутрішньому змісті та унікальних характеристиках.

У цей період психологічне знання активно взаємодіяло з математикою, біологією, медициною та педагогікою. Ще Піфагор підкреслював значення числових структур для розуміння душі, а Платон вважав математичну підготовку

необхідною умовою як для філософського, так і для психологічного пізнання. Хоча згодом цей вплив ослаб, у Новий час інтерес до математичних моделей знову відродився, і Лейбніц навіть намагався описати елементарні складники психіки за аналогією до принципів диференційного та інтегрального числення.

Зв'язок психології з природничими науками був закладений ще в античності завдяки працям лікарів і натуралістів. Гіппократ і Арістотель, які поєднували філософські дослідження з біологією та медициною, заклали підґрунтя для розгляду психічних явищ у контексті функціювання організму. У подальші періоди ця традиція зберігалася й розвивалася, зокрема в працях середньовічних арабських мислителів, які поєднували філософське мислення з лікарською практикою.

У XIX столітті вплив біології на психологію різко посилився завдяки еволюційній теорії Чарльза Дарвіна. Відкриття в галузі фізіології та психофізики створили нові можливості для вивчення психіки, а роботи таких учених, як Г. Фехнер і Г. Гельмгольц, заклали основи для розвитку психометрії, диференційної психології, психофізіології та клінічної психології. Упродовж тривалого часу саме природничо-наукова парадигма визначала обличчя психології.

Паралельно з цим розвивався, хоча й менш інтенсивно, зв'язок психології з педагогікою. Починаючи з епохи Просвітництва, потреби освітньої практики стали одним із головних джерел психологічних досліджень, спрямованих на розуміння розвитку, навчання і виховання людини.

Розширення предмета психології та множинність її міждисциплінарних зв'язків породили дискусії про її наукову ідентичність, зокрема про те, чи належить вона до природничих чи гуманітарних наук. Проте історичний аналіз показує, що цінність психології полягає саме в її інтегративному характері. Вона поєднує експериментальні та кількісні методи, запозичені з природознавства, з філософськими принципами інтерпретації, що дозволяють розуміти смисли, цінності та внутрішній світ людини. Саме ця подвійна природа робить психологію унікальною галуззю наукового знання.

У методології психології зазвичай виокремлюють три базові принципи: причинної зумовленості, системної організації та розвитку. Вони задають загальну логіку наукового аналізу психіки й визначають, як саме слід тлумачити психічні явища.

Принцип детермінізму виходить з того, що жоден психічний процес не виникає випадково. Кожне переживання, думка або вчинок має свої причини, які можна виявити й пояснити. У різні історичні епохи ці причиново-наслідкові зв'язки тлумачили по-різному, що й зумовило появу кількох варіантів детерміністського підходу.

Ще античні мислителі звернули увагу на впорядкованість і взаємопов'язаність усього, що відбувається в природі й людській душі. Анаксагор і Геракліт говорили про всезагальний закон – Логос, який визначає хід подій у світі. На думку

Геракліта, навіть рух небесних тіл підпорядкований цьому універсальному порядку. Демокріт розвинув цю ідею, стверджуючи, що випадковість є лише прикриттям нашого незнання справжніх причин подій.

Платон і Арістотель відійшли від уявлення про абсолютну зумовленість усього сущого. Вони вважали, що розумова та моральна сфери людини не можуть бути повністю пояснені жорсткою причинністю. Натомість вони ввели уявлення про цільову зумовленість, відповідно до якої психічне життя спрямоване на досягнення певної мети. У Платона ця мета була пов'язана з ідеями як вічними зразками, тоді як Арістотель вважав, що ціль закладена в самій природі речей й виражається через їх форму та призначення.

У Новий час сформувався механістичний варіант детермінізму, згідно з яким психічні процеси підлягають тим самим законам, що й фізичні явища. Поведінку людини почали тлумачити як сукупність реакцій, які можна пояснити за аналогією з рухом тіл у механіці. Цей підхід панував майже два століття і вплинув, зокрема, на асоціативну психологію, де формування зв'язків між уявленнями розглядали як механічний процес, а також на деякі ідеї біхевіоризму, пов'язані з підкріпленням реакцій.

Надзвичайно вагомим для психології став і біологічний детермінізм, що сформувався на ґрунті еволюційної теорії. У межах цього підходу психіку трактують як інструмент пристосування до середовища. Психічні процеси і форми поведінки розглядають як засоби виживання й адаптації, і цей принцип був прийнятий більшістю психологічних шкіл як фундаментальний.

Пізніше виник психологічний варіант детермінізму, який переносить акцент із зовнішніх причин і біологічної адаптації на внутрішні цілі та смисли особистості. Згідно з цим підходом, розвиток психіки зумовлений прагненням людини до самовираження, самореалізації та розкриття власного потенціалу у спілкуванні, пізнанні й творчості. При цьому середовище розглядається не просто як простір існування, а як культурний контекст, що містить цінності, знання й норми, які істотно впливають на становлення особистості.

У такому розумінні культура стає одним із головних чинників психічного розвитку, оскільки саме вона допомагає людині усвідомити себе як носія унікальних духовних якостей і як члена соціуму. Психологічний детермінізм також визнає, що психіка не завжди лише пристосовується до середовища: у певних ситуаціях вона може йому протистояти, якщо зовнішні умови заважають реалізації внутрішніх можливостей і життєвих цілей особистості.

Принцип системності розкриває внутрішню організацію психіки та спосіб взаємодії між її складовими. Він виходить з того, що окремі психічні явища не існують ізольовано, а утворюють взаємопов'язану цілісність, у межах якої з'являються нові властивості, що не зводяться до простого додавання елементів.

Уявлення про такі зв’язки формувалося поступово й має тривалу історію в психологічній науці.

Перші теоретичні моделі розглядали психіку як сукупність елементарних складників – відчуттів, уявлень і почуттів, які поєднуються між собою за законами асоціації. Такий підхід отримав назву елементаристського, оскільки цілісність психіки в ньому пояснювали через поєднання простих елементів, подібно до мозаїки.

Пізніше сформувався функційний підхід, у межах якого психіку трактували як систему спеціалізованих функцій, що забезпечують виконання різних видів діяльності, таких як сприймання, навчання чи орієнтація в середовищі. Цей підхід розвинувся під впливом біології та еволюційних уявлень, які показали взаємозв’язок між будовою організму та його функціями. Відповідно психічні процеси почали розуміти як функційні блоки, що можуть працювати за принципами як механічної взаємодії, так і біологічної адаптації, об’єднуючи організм і середовище в єдину систему.

Водночас функційний підхід не давав відповіді на питання, як відбувається компенсація порушених функцій. Наприклад, він не міг пояснити, чому після ослаблення слуху посилюються дотикові або вібраційні відчуття і як система психіки перебудовується, щоб зберегти ефективність взаємодії зі світом.

Саме принцип системності дозволяє описати такі явища. У його межах психіка постає як динамічна організація взаємопов’язаних компонентів, здатних до саморегуляції, перебудови та компенсації. Завдяки цьому психічні системи можуть підтримувати свою цілісність навіть за умов часткових порушень. Системний підхід узгоджується і з ідеєю цілісності, або холізму, оскільки кожна психіка, особливо людська, розглядається як унікальна, інтегрована організація, що не зводиться до суми окремих функцій.

Принцип розвитку, своєю чергою, стверджує, що психіка перебуває в постійному становленні, а тому її найадекватніше вивчати через аналіз процесів виникнення, змін і переходів між різними стадіями. Саме тому генетичний підхід став одним із головних у психології.

У межах цього принципу розрізняють філогенетичний та онтогенетичний розвиток, тобто становлення психіки в історії людського виду і в житті окремої людини. Довгий час вважали, що між цими двома лініями існує жорстка відповідність. Так, американський психолог Стенлі Холл висував ідею, що послідовність етапів розвитку закладена в спадкових механізмах, а індивідуальний розвиток нібито повторює основні стадії еволюції людства. Цей погляд отримав назву теорії рекапітуляції.

Подальші дослідження показали, що такої прямої і незмінної відповідності не існує. Темп і напрямок розвитку істотно залежать від соціального контексту, умов виховання й культурного середовища, а окремі стадії можуть скорочуватися,

трансформуватися або навіть зникати. Психічний розвиток має нелінійний характер і відображає складну взаємодію біологічних та соціальних чинників.

Водночас порівняльні дослідження когнітивного розвитку, формування самосвідомості та самооцінки в дітей і в традиційних культурах виявили певні структурні аналогії. Це дозволило багатьом психологам, зокрема Едуардові Клапареду та Вільямові Штерну, зробити висновок, що подібність між філогенезом і онтогенезом пояснюється не прямим повторенням стадій, а спільною логікою розгортання психіки як саморозвивальної системи.

У сучасній психології також розрізняють різні виміри психічного розвитку: формування особистості, інтелекту, соціальної ідентичності. Кожен із цих вимірів має власні закономірності й етапи, що були детально описані в роботах Жана Піаже, Вільяма Штерна та інших провідних представників європейської й американської психологічної традиції.

Окрім методологічних принципів, розвиток психології як науки визначається формуванням стійких проблем, які становлять основу її предмета. Сьогодні виділяють кілька категорій, що протягом майже всієї історії психології залишаються центральними: мотив, діяльність, особистість, спілкування, переживання. Їх роль і значущість змінювалися залежно від часу та шкіл, але вони завжди присутні в теоретичних концепціях.

Однією з перших у психології виникла категорія образу, яка стала головною в дослідженні пізнавальних процесів. Ще в античності вчені цікавилися тим, як у людини формується уявлення про світ, самосвідомість та культурні орієнтири. Якщо в ранніх теоріях «образ себе» розглядали як елемент свідомості, то в сучасній психології «образ Я» став однією з центральних категорій, що характеризує особистість.

Образ предмета розуміли як основу, на якій зароджується поведінка та рефлекси людини. Уявлення про образ як сенсорну основу мислення було головним для тих, хто розглядав психіку як мозаїку відчуттів і уявлень. На початку XX століття велике значення мало відкриття Вюрцбурзької школи про безобразний характер мислення, а в гештальтпсихології образ став провідною категорією через свою цілісність і системність.

Категорія «особистість» виникла порівняно пізно, хоча питання щодо природи людини й самооцінки існували ще в античності. Спершу поняття «людина» та «особистість» були тотожні, як і поняття «індивід» та «індивідуальність».

Велику роль у розвитку психології відіграли питання про природу психічного, взаємозв’язок психічного та фізичного, тілесного й духовного. В античності розглядали людину як ланку загальних закономірностей, підпорядковану законам природи, де психічні явища відображали фізичні. Така концепція отримала назву монізму: існує єдина першооснова, яка пояснює і психічне, і фізичне. Залежно від

того, чи визнавали цю субстанцію матеріальною або ідеальною, розрізняли матеріалістичний та ідеалістичний монізм.

Р. Декарт та інші філософи запровадили дуалізм – ідею існування двох незалежних субстанцій: душі й тіла. Відповідно виникло поняття психологічного паралелізму, що підкреслює незалежність психічних і фізичних процесів, які виявляються лише як зовнішня відповідність.

Згодом науковці дедалі більше зосереджувалися на психіці людини. Уже Платона відзначає якісні відмінності психіки людини від психіки інших живих істот. Виник антропологічний підхід, який розглядає явища лише з перспективи людини, і він залишався характерним як для психології, так і для філософії. Проте до середини XIX століття бракувало достатніх даних для формування психології як самостійної науки.

Зі зростанням ролі біології та медицини психологія отримала матеріал, який дозволив по-новому підходити до психофізичної проблеми. Дослідження робіт Вільяма Джеймса, Чарльза Дарвіна, Уолтера Кеннона та інших учених дало змогу точніше розмежувати біологічні основи психіки і власне психічні процеси.

Попри це, багато питань залишаються відкритими. Їх вирішення потребує спільної роботи психологів, філософів, фізіологів і медиків для більш повного розуміння психофізичних і психофізіологічних явищ.

Питання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть методи історії психології.
2. Окресліть методологічні принципи психології.
3. Опишіть трансформацію предмета психології упродовж її історії.
4. Назвіть та опишіть чинники, що впливали на формування психології як науки.
5. Які категорії вважаються основними у психології протягом більшої частини її історії, і як змінювалось їх значення?
6. Яким чином категорія «образ» вплинула на розвиток пізнавальної психології, і як змінилося її розуміння від античності до сучасності?
7. У чому полягає відмінність між поняттями «людина» та «особистість» у психологічних концепціях?
8. Що таке монізм і дуалізм у контексті психофізичних проблем, і як вони пояснюють взаємозв’язок психічного та фізичного?
9. Яке значення мав психологічний паралелізм і чим він відрізняється від концепцій монізму та дуалізму?
10. Як розвиток біології та медицини вплинув на формування психології як самостійної науки у XIX столітті?
11. У чому полягає принцип системності в психології і як він пояснює взаємозв’язок психічних функцій та компенсаційні процеси?

12. Які види розвитку психіки виділяють у межах принципу розвитку, і як вони пов’язані між собою?

13. Як соціальне середовище та культура впливають на процес психічного розвитку і самореалізацію особистості?

14. Чим відрізняється психологічний детермінізм від механістичного та біологічного і яку роль він відіграє в поясненні психічних процесів?

ТЕМА 2. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ У КРАЇНАХ СХОДУ

1. Основи психологічного мислення в первісних людей.

Відчуття безсилля може виникати в будь-якої тварини в безвихідній ситуації, але для формування складних уявлень його недостатньо. Для появи таких уявлень потрібне систематичне переживання стану безсилля, незадоволеності, безнадійного прагнення до чогось кращого. Лише на певній стадії розвитку людини, коли в полі її розумового сприйняття з’являються недосяжні цілі, виникає психологічна напруга, здатна паралізувати відчуття реальності і стимулювати роботу фантазії в напрямку, що породжує примари та ілюзії. На етапі первісного розвитку людина починає відчувати незадоволеність своїм становищем і шукати пояснення цього стану. Основною умовою виникнення перших абстрактних, релігійних уявлень, став розвиток уяви до такого рівня, коли вона могла відірватися від емпіричної реальності й будувати загальні уявлення, що перетворюються на поняття. На початковому етапі свідомості доступні лише одиничні уявлення, прив’язані до конкретної реальності, і вони не здатні створювати абстрактні конструкції. Розвиток уяви, який став умовою розумового прогресу, мав і негативні наслідки: свідомість могла породжувати фантастичні елементи, змушуючи людину сприймати неможливе як можливе, робити логічні помилки й довіряти роботі уяви більше, ніж практиці та логіці. Проте прогресивне значення розвитку уяви завжди переважало її ризики.

У первісної людини розвиток уяви відбувався в межах абсолютного сенсуалізму, тобто схильності повністю довіряти відчуттям, не маючи можливості перевірити їх ні на практиці, ні за допомогою критичного мислення. Панував наївний реалізм, через який людина сприймала всі свої враження, включно з ілюзіями, галюцинаціями та сновидіннями, як достовірні. Уява використовувала не лише об’єктивні дані досвіду, але й суб’єктивні помилкові відчуття. Здатність до абстрагування дозволяла оперувати як істинним, так і ілюзорним матеріалом, що давало можливість формувати уявлення про явища та закономірності, які неможливо пізнати за допомогою органів відчуттів. Матеріалом для таких уявлень слугували окремі сторони реальних речей, відокремлені від цілого, але

абстраговані елементи відображалися у свідомості не як поняття, а як персоніфіковані образи.

Прагнення до уособлення властиве свідомості людини на різних рівнях розвитку. У первісній свідомості воно реалізовувалося повною мірою, створюючи образи, що персоніфікували окремі риси явищ навколишнього світу. Роль емоцій у цьому процесі була надзвичайно важливою: страх, здивування, захоплення природними явищами стимулювали виникнення фантастичних уявлень, які згодом закріплювалися в міфах та ритуалах. Колективна уява давала змогу формувати спільні культурні коди, що підтримували соціальну структуру та моральні норми.

Водночас розвиток уяви був фундаментом символічного мислення, що стало основою для мови, письма і складнішого абстрактного мислення. Абстрактне конструювання ситуацій давало можливість передбачати наслідки дій, створювати плани та навчатися на основі чужого досвіду, що забезпечувало стратегічну поведінку. Попри можливість помилок і появу ілюзій, розвиток уяви забезпечив людству прогресивні зміни, стимулюючи творчість, інновації та культурний розвиток.

Таким чином, уява виступає не лише як механізм формування помилкових образів, а й як основа розумового та культурного розвитку людини, здатного формувати абстрактні концепції, соціальні норми та символічну систему знань.

Зміст уособлення полягає в тому, що первісна людина наділяла навколишні явища властивостями власної психіки, уподібнюючи їх собі. Кожен об’єкт, навіть неприродний або фантастичний, оцінювали через призму власного внутрішнього досвіду людини, емоцій, логіки мислення та поведінки. Відомо, що судження за аналогією, якщо інформація про об’єкт обмежена, може бути корисним і давати результат, однак у первісній свідомості така практика часто призводила до помилок, бо відбувалася стихійно. Первісна людина мала обмежену базу знань про світ, а сфера, з якої можна було брати матеріал для аналогій, була вузькою, тому природу пояснювали через власний досвід людини, а не навпаки. Це відображає фундаментальну закономірність раннього антропоморфного мислення: людина не відокремлювала себе від природи, а природу пояснювала на основі себе.

До основних форм первісних вірувань відносять **фетишизм, тотемізм, магію та анімізм.**

Фетишизм виявлявся в шанобливому ставленні до предметів, яким приписували надприродні властивості, здатність захищати, лікувати або допомагати в житті.

Тотемізм базувався на уявленні про надприродні родинні зв’язки між спільнотами людей і певними видами тварин чи рослин.

Магія, що походить від грецького слова «maqia» – чарівництво, була системою ритуалів і вірувань, які покликані впливати на світ надприродним шляхом.

Анімізм, введений у науку Е. Тайлером, передбачав віру в духів, які можуть існувати в предметах або окремо від них, наділених здатністю впливати на людей, шкодити їм або оберігати їх. Важливим елементом анімізму був антропоморфізм: природні явища та об'єкти наділяли рисами та намірами людини.

Міфи формувалися як наративи про дії богів, героїв та надприродних сил, пояснюючи структуру світу та походження природних явищ, людей і тварин. Вони мали космологічне та етнологічне значення, розкривали походження рельєфу, традицій, звичаїв і обрядів. У первісних міфах часто описували перетворення хаосу на впорядкований світ через боротьбу богів і героїв із демонічними силами, формування космосу, відділення неба від землі та суші від первинного океану, створення трискладової структури світу з небесним, земним і підземним рівнями. Центральне місце іноді займало світове дерево, символ єдності і впорядкування космосу.

Наукові дослідження сучасної когнітивної психології підтверджують, що процес уособлення, антропоморфізм та персоніфікація навколишніх об'єктів були важливими механізмами розвитку абстрактного мислення. Вони дозволяли людині прогнозувати наслідки подій, формувати причиново-наслідкові зв'язки та створювати символічні системи, на основі яких пізніше розвивалися релігія, мова й культура. Крім того, дослідження в галузі еволюційної психології вказують на те, що вірування та ритуали первісних людей виконували функцію адаптації до складних соціальних та природних умов, допомагаючи структурувати світ, зменшувати психологічну тривожність та забезпечувати координацію групової поведінки.

Таким чином, первісні форми уявлень і вірувань були не лише психологічним феноменом, а й соціокультурною адаптацією, що сприяла виживанню й розвитку людського роду.

2. Зародження психологічної думки на Сході

За кілька тисячоліть до нашої ери на Сході виникли великі цивілізації – єгипетська, індійська, китайська та інші, у межах яких почався інтенсивний рух ідей, що заклав основу для формування сучасного наукового знання. Поштовхом для цього розвитку слугував відносно високий рівень виробничої діяльності та матеріальної культури, який дозволяв суспільству накопичувати досвід і формувати нові концепції. З розвитком виробничих сил відбулося розшарування суспільства та утворення рабовласницьких держав, у яких панувала релігійна ідеологія. Центральним компонентом цих вірувань було уявлення про безсмертя душі, здатної залишати тіло, мандрувати та перебувати у світі за межами видимого.

Разом із релігійними уявленнями, джерела того часу містили елементи природничо-наукового розуміння психіки. Таке знання базувалося на усвідомленні

того, що життя тіла перебуває в тісному зв’язку із зовнішній світом, природою, а діяльність душі визначається станом тіла. У рамках теолого-міфологічного способу пояснення світу поступово почав формуватися процес раціоналізації міфів, коли суб’єктоподібні сили ставали більш безособовими, а старі імена й поняття набували нового сенсу. Хоча божество залишалося верховним владикою, його вплив на життя людей поступово опосередковувався системою ритуалів та символів.

Цей процес можна простежити на прикладі єгипетської «Пам’ятки мемфіської теології» кінця IV тисячоліття до н.е. Тут бог Птах постає як архітектор Всесвіту, який керує всім, що існує, причому діяльність людей відбувається через тіло, об’єднане з центральним органом – серцем. У творі наголошується, що органи відчуттів створені для того, щоб передавати сигнали серцю, а серце, своєю чергою, дає можливість свідомості «прорости». Таким чином, уже в цьому древньому джерелі простежується уявлення про зв’язок периферії і центру в пізнавальній діяльності людини. Слово в цьому контексті розглядають як «двійник» мислення – володіння ним прирівнювали до володіння предметом і вважали засобом логічного впливу. При цьому язик лише повторює те, що породжує серце, тобто центральний орган, який інтегрує інформацію від усіх органів відчуттів і формує свідомість. Через цей механізм, на думку древніх людей, здійснювали творчість, створювали твори мистецтва та культурні артефакти, реалізовані Птахом через тіло.

Ці уявлення, залишаючись у межах теологічного світогляду, фактично створювали елементи причинового розуміння, які могли стати основою наукового мислення. Проте розвиток природничо-наукового знання суттєво стримували релігійні обмеження, що забороняли анатомічне дослідження тіла. Як наслідок, схема організму залишалася фантастичною і уявлення про нього передавалося в такому вигляді з покоління в покоління.

Сучасні дослідження в галузі когнітивної та історичної психології підтверджують, що ранні уявлення про свідомість і психіку, навіть у межах релігійних концепцій, відігравали важливу роль у розвитку абстрактного мислення. Вони демонструють прагнення первісних культур пояснити причини подій, встановити причиново-наслідкові зв’язки та інтегрувати досвід людини з навколишнім світом. Крім того, такі уявлення були першим кроком до системного розуміння взаємозв’язку психічного й фізичного, що згодом стало фундаментом для розвитку науки про людину та її психіку.

У всіх країнах Сходу, а згодом і в Давній Греції, вирішального значення набувало розуміння кровообігу та взаємозв’язку між життям тіла і психічними процесами. Основою життя визнавали два початки: кров і повітря, або пневму, завдяки якій людина вважалася «істотою, що володіє одухотвореною пневмою». У китайській «Книзі про внутрішнє» (VIII століття до н.е.) головним органом називали серце, а життєвим початком – «ці», яке, змішуючись із фізіологічними

складовими організму, виконувало й психічні функції, передаючи людині дар мови та «рухаючи думками». Думки локалізувалися в серці, а почуття – у печінці. Подібні уявлення існували й у медиків Давньої Індії, які вважали серце центром психічної діяльності, і лише згодом почала формуватися «мозкоцентрована» концепція.

Розвиток медичних знань передбачав і формування уявлення про темпераменти, що пояснювали індивідуальні відмінності людей через перевагу певних елементів тіла. Китайські лікарі виділяли типи людей залежно від домінування жовчі або крові, «ці» та слизу, порівнюючи перший тип із тигром, другий – із мавпою та відзначаючи малорухомість та спокійність третього. Такі погляди показують, що вже в античних культурах існувало прагнення поєднати фізіологію та психіку людини, хоча релігійні й моральні заборони обмежували розвиток точних знань про організм.

Соціальні потреби стимулювали появу філософських шкіл, які, хоч і залишалися в тісному зв'язку з релігією, водночас досліджували раціональні проблеми існування людини та її місця у світі. Ці школи трансформували попередні уявлення, підлаштовуючи їх під нові умови. В Індії вихідними для розвитку філософії стали Веди, а завершенням їхнього формування – **Упанішади** (близько 1000 р. до н.е.), мова яких залишала простір для багатозначних інтерпретацій. Питання душі обговорювали насамперед в етичному аспекті: як досягти вдосконалення особистості та блаженства, дотримуючись моральних норм, враховуючи перенесення душ, винагороду та кару.

У VI столітті до н.е. склалися основні релігійно-філософські напрями – джайнізм і буддизм, які розв'язували етичні проблеми, визначаючи ставлення психіки до тіла. Джайнізм розглядав тіло як джерело несвободи душі, тоді як буддизм не сприймав душу як окрему сутність, розглядаючи психічне як потік миттєвих станів, що взаємодіють один з одним. Пізніші школи – Санкх'я, Веданта, Йога, Міманса, Неля, Вайшешика – підпорядковували вивчення психіки метафізико-етичним завданням.

Веданта, зокрема, розвивала суб'єктивно-ідеалістичні тенденції Упанішад, де справжнє «Я» – не тлінне тіло і не носій вражень, а особлива інтуїтивна свідомість, Атман, тотожний Брахману. Індивідуальна душа відрізнялася від Атмана лише на рівні тілесних і чуттєвих переживань. Через пізнання й моральну дисципліну людина могла звільнитися від обмежень матеріального й тілесного, досягти тотожності з Брахманом, що підкреслює раннє розуміння зв'язку між психічним розвитком, самопізнанням і моральною поведінкою.

Сучасні дослідження психології розвитку та нейронаук підтверджують, що такі давні концепції передбачали важливу ідею інтеграції психіки й фізичного тіла, хоча й через метафоричні уявлення. Розуміння серця як центру психічної діяльності можна порівняти із сучасними дослідженнями нейрофізіології емоцій,

які демонструють роль автономної нервової системи та серцево-судинних сигналів у формуванні емоційних станів і прийнятті рішень. Тобто навіть у давньому світі існувало прагнення пояснити, як фізіологія організму впливає на психічні процеси, що пізніше стало основою для інтегративних підходів у сучасній науці про психіку людини.

Йога в індійській традиції пропонувала систему досягнення пізнання, у якій психічну діяльність розглядали як складний механізм, що потребує дисципліни та самоконтролю. Для того, щоб досягти справжнього розуміння і внутрішньої гармонії, практики йоги вчили поступово приборкувати всі психічні процеси, які ускладнюють мислення та концентрацію. Було створено комплексний восьмирічний шлях, що передбачав спочатку регуляцію тілесних функцій – позу, дихання, фізичну активність, – а потім внутрішніх психічних актів, таких як увага та мислення. Цей підхід демонструє раннє усвідомлення важливості інтеграції психофізіологічних процесів і впливу контролю над тілом на психічні функції. Сучасні дослідження у сфері нейропсихології підтверджують, що дихальні та тілесні практики дійсно впливають на регуляцію уваги, емоцій і когнітивних процесів, що робить методи йоги передбаченням сьогоднішніх даних про психофізіологічну саморегуляцію.

У Китаї приблизно в середині першого тисячоліття до н.е. формувались школи конфуціанства, даосизму і течія Мо-цзи, які теж займалися етико-психологічними проблемами. Даосизм, представлений Лао-цзи та книгою «Дао де цзин», акцентував увагу на природному, всезагальному шляху світового процесу – дао, яке регулює і поведінку людини. Основний принцип «у вчинках не чинити штучного насильства» (у-вей) підкреслював необхідність узгодження внутрішніх психічних станів із природним порядком. Конфуціанство, засноване Конфуцієм та Мєн-цзи, було спрямоване на моральне самовдосконалення, виховання здібностей до внутрішньої дисципліни та саморефлексії. Конфуцій стверджував, що знання та моральні якості людини мають вроджений характер, а їх розвиток залежить від подолання шкідливого впливу зовнішніх обставин. Сюнь-цзи, навпаки, вважав, що людина за природою схильна до зла, а моральні якості вона набуває завдяки вихованню та культивації дисципліни. Мо-цзи пропонував практичний етичний підхід до життя на противагу містичним та самозаглибленим практикам даосизму та конфуціанства.

У контексті психології пізнання індійські школи підкреслювали нерозривний зв’язок суб’єкта з об’єктом пізнання. Теорії ньяї виділяли кілька форм взаємодії органа пізнання з об’єктом: споглядання загального, асоціативне «оживлення» образів у пам’яті та розмірковування про минулі або майбутні об’єкти. Пізнання розуміли як акт, невіддільний від пізнаваного, де сам суб’єкт пізнання та пізнаваний утворюють єдність. У Веданті розрізняли дві форми сприйняття: невизначене (нирвикалпа) – сенсорне, безпосереднє сприйняття предмету та

визначене (савикалпа) – розчленоване, оформлене мовними структурами. Невизначене сприйняття відповідало хаотичній масі чуттєвих вражень, тоді як визначене стає можливим завдяки розумінню, що дозволяє абстрагувати й узагальнювати сенсорний досвід у поняття. Коментарі Веданти (наприклад, Шапкаре, кінець VIII – початок IX ст.) трактували поняття як архетипи, за подібністю до яких копіюється чуттєвий світ, що є прикладом ранньої спроби систематизації психічних процесів і формування когнітивних структур.

Сучасні психологічні та когнітивні дослідження підтверджують значущість таких підходів: нейропсихологія показує, що інтеграція сенсорного сприйняття та когнітивної обробки формує робочу пам'ять і увагу, а медитаційні практики, що мають коріння в йозі та даосизмі, ефективно регулюють стресові реакції та емоційний стан. Отже, давні індійські та китайські системи психічного розвитку, хоча й оперували метафоричними та символічними поняттями, передбачали фундаментальні принципи сучасної науки про пізнання, увагу та емоційну саморегуляцію.

Буддисти підкреслювали, що визначене сприйняття за своєю суттю перестає бути чистим сприйняттям, оскільки інтелектуальна обробка змінює безпосереднє враження від предмета. Слово, як довільний знак, що позначає багато об'єктів одночасно, спотворює образ і перешкоджає споглядання речей у їх унікальності. Представники школи Міманси заперечували проти ведантистів і буддистів, стверджуючи, що невизначене сприйняття передбачає два аспекти – родовий і специфічний. Родова ознака властива багатьом індивідуальним об'єктам, специфічна – лише певному. Без відмежування об'єкта від інших його неможливо усвідомити ні в одиничності, ні в загальному родовому аспекті. Цю диференціацію забезпечує мова, яка дозволяє структурувати й розрізнити сприйняте.

Антична психологія також займалася пошуком шляхів переходу від сприйняття до мислення, проте акцент робили на уявленнях – образах, що зберігаються після впливу предмета на органи чуттів. В індійських системах основну увагу зосереджували на самому сприйнятті та внутрішніх перетвореннях чуттєвих образів. Великого значення надавали питанням ілюзій, галюцинацій і сновидінь, а також можливостям надчуттєвого сприйняття, яке досліджували в практиках йоги. Деякі буддійські філософи вважали, що існують лише безпосередньо переживані образи, що робить відмінність між реальним і ілюзорним сприйняттям умовною.

Разом із містичними концепціями існували й природничо-наукові підходи. Так, **Бхатта**, філософ школи **Міманса**, вважав, що реальність чи ілюзорність образу визначається характером відношень між органом сприйняття та об'єктом. Якщо ці зв'язки порушені – як периферичні (органи чуттів), так і центральні (манас, психічна діяльність) – сприйняття стає ілюзорним. Галюцинації, за його уявленнями, виникають тоді, коли образи пам'яті проєктуються на зовнішній світ,

а сновидіння – це особливий вид таких галюцинацій, які оживляють підсвідомі враження.

Для індійських філософів проблема переходу від сприйняття до мислення і від розумового акту до самосвідомості мала першочергове значення. Вони аналізували питання: чи усвідомлює суб'єкт під час сприйняття тільки об'єкт або й власний психічний акт; чи тотожна свідомість самосвідомості; чи можливо осягнути «Я» безпосередньо або лише через прояви в мисленні, емоціях і почуттях. При цьому більшість індійських шкіл намагалася будувати узагальнення на основі реального спостереження та емпіричного знання, що демонструє ранню форму психологічного експериментування.

Матеріалістичні підходи, представлені школою **Локаяти** (гарванів), заперечували існування «Я» як самостійної сутності. Вони доводили, що органи чуттів не надають прямого знання про «Я», а побічні висновки є непереконливими. Свідомість розглядали як побічний продукт чотирьох елементів природи. Різні течії гарванів ототожнювали свідомість з організмом у цілому, із життєвою силою, з діяльністю органів відчуттів або з психічним (манасом) у широкому розумінні, демонструючи ранні спроби пояснити психічні процеси без апеляції до містики.

Сучасні дослідження когнітивної психології та нейропсихології підтверджують деякі положення давньоіндійських систем. Наприклад, проєкти нейронних мереж показують, що помилки сприйняття часто виникають через порушення взаємодії сенсорних систем із центральними процесами мозку, що збігається з інтуїтивними уявленнями Бхатти про периферійні та центральні причини ілюзій. Дослідження сновидінь у когнітивній нейронауці демонструють, що уві сні активуються схеми пам'яті, які реконструюють образи минулого досвіду, створюючи відчуття «оживлення» подій, що резонує з давньоіндійським описом сновидінь як галюцинацій підсвідомих образів.

Таким чином, індійські філософські школи пропонували комплексний аналіз психічних процесів, поєднуючи самоспостереження, логічну рефлексію та ранні спроби емпіричного підходу. Їхні концепції сприйняття, пам'яті, ілюзій та самосвідомості виявляють тісний зв'язок між практичними методами саморегуляції й сучасними науковими уявленнями про когнітивну та емоційну діяльність людини.

Матеріалістичні підходи в психології, представлені індійськими **гарванами**, були одними з перших спроб заперечити субстанційність свідомості. Свідомість у їхньому розумінні не існувала окремо, а розглядалася як побічний продукт взаємодії органів відчуттів та елементів матеріальної природи.

У Китаї аналогічні погляди пропагував **Ван Чун** (27–104 рр.), автор праці «Критичні розмірковування», який критикував підхід, що переносить людські ознаки цілеспрямованої поведінки на природу, стверджуючи, що закономірності природи слід вивчати як основу пізнання людської психіки.

Фань Джен (450–515 рр.) у трактаті про знищення духу аргументував невіддільність психіки від тіла: «Тіло – це матерія духу; дух – це функція тіла… Назви різні, але сутність одна». Він наводив аналогію з ножем і його гостротою: без ножа неможлива гострота, так само як без тіла не існує духу. Ці аргументи демонструють раннє усвідомлення єдності психічного та фізичного, що схоже на сучасне розуміння нейропсихології, де свідомість розглядають як функцію мозку та центральної нервової системи.

Між культурами віддавна відбувався обмін матеріальними й духовними цінностями, і багато ідей про психофізіологічні механізми розвивалися паралельно у Вавилоні, Єгипті, Китаї, Індії та Греції. Наприклад, уявлення про кровообіг як основу тілесного і психічного життя формувалися незалежно, однак де вони виникли вперше й досі не з'ясовано.

У сфері інтелектуального розвитку ранні індійські практики споглядального розмірковування (медитації) зводилися до переживання цілісного буття, що поєднувало внутрішнє і зовнішнє. Йога пропонувала конкретні методи саморегуляції психіки і психофізіології: через контроль тіла, дихання, уваги та мислення вдавалося досягнути самозаглиблення і стану внутрішньої гармонії, який був еквівалентом нірвани – звільнення від бажань.

В індійських релігійно-філософських системах **Атман** як всепроникне суб'єктивне духовне єство («Я», душа) протиставлявся Брахману – безособистісному абсолюту, джерелу всього сущого. Атман і Брахман водночас тотожні, оскільки Брахман усвідомлює себе через Атман. Це є відображенням ранньої концепції інтеграції особистого й космічного, яка реалізується в сучасних дослідженнях інтегральної психології та філософії свідомості.

Буддизм (VI–V ст. до н.е.), заснований індійським принцом Сіддгартхою Гаутамою, концентрувався на проблемі буття людини. Центральним положенням є чотири благородні істини: існування страждання, його причина, можливість звільнення та шлях до цього звільнення. Страждання розуміли як очікування невдач і внутрішнє хвилювання, що породжується бажанням задоволення. Буддизм трактує його як природне явище життя, пов'язане з відсутністю постійного «Я».

Звільнення в буддизмі досягається через усунення бажань і пристрастей, шляхом «середнього шляху», який уникає крайнощів – як надмірного потягу до чуттєвого задоволення, так і суворого придушення цього потягу. Морально-етична концепція передбачає терпимість і «відносність» норм: моральні приписи не є абсолютними і можуть зазнавати коригування залежно від обставин. Сучасні дослідження нейропсихології підтверджують ефективність таких практик: медитаційні техніки знижують рівень стресу, регулюють емоційні реакції і сприяють розвитку самосвідомості.

Таким чином, матеріалістичні й містично-релігійні концепції Стародавньої Індії та Китаю пропонували глибокий аналіз взаємозв'язку психіки і тіла, розвитку

самосвідомості, природи страждання та шляхів його подолання, що знаходить сучасне відображення в когнітивній психології, нейропсихології та інтегративній практиці саморегуляції.

Карма (санскр. – дія, вчинок, жереб) у давньоіндійській філософії означає наслідки будь-яких дій живої істоти, які визначають характер її наступного існування. У широкому сенсі карма охоплює весь спектр вчинків і їх результатів, які формують нове народження та подальше життя, тоді як у вузькому сенсі вона вказує на прямий вплив конкретних дій на сьогодення й найближче майбутнє. Карма виступає невидимою силою: принцип її дії зрозумілий, але внутрішній механізм залишається прихованим. Вона визначає не лише фізичні або соціальні умови життя – здоров'я, багатство, статус, тривалість життя, – а й духовний розвиток, поступ або регрес у досягненні головної мети людини – звільнення від циклу перероджень. Концепція карми, особливо в поєднанні з ідеєю санкарм (накопичених наслідків дій), формує своєрідну природну моральну систему, у якій активність особистості стає рушійним фактором нового розвитку. На відміну від античних уявлень про долю або фатум, карма не залежить від божественного втручання, а діє як універсальний закон причиново-наслідкових зв'язків.

Конфуціанство, або «**жу цзя»** (школа вчених книжників), розвивалося в Китаї в контексті взаємодії людини з природою і суспільством. Вихідним поняттям тут є «небо» (тянь) або «небесне веління», що визначає моральні та етичні якості людини, її призначення і життєвий шлях. Людина, наділена небом, повинна вдосконалювати свої моральні здібності і діяти згідно з ними. Головною метою конфуціанства є формування «благородного мужа» – людини доброї, справедливої, шанобливої до старших і вищих за рангом. Центральним етичним принципом є жань (людяність), що встановлює ідеальні стосунки між членами родини, в суспільстві й державі, зокрема за формулою: «Чого не бажаєш собі, того не роби іншим».

Після смерті Конфуція конфуціанство розпалося на кілька шкіл, найвідоміші з яких – ідеалістична Мен-цзи і матеріалістична Сюнь-цзи. Мен-цзи стверджував, що людина від природи добра, володіє вродженою здатністю до розуміння та творення добра, а злість або порушення морального закону виникають через відхилення від природного стану або вплив шкідливого середовища. Навпаки, Сюнь-цзи виходив із матеріалістичної концепції ці – первісної матерії, що має дві форми: інь і ян. Світ існує і розвивається згідно з природними законами; людина не є підпорядкованою небесній волі, а сама здатна впливати на своє життя: щастя, здоров'я, багатство і порядок залежать від її поведінки та виховання. Людина за природою зла і народжується з бажанням задоволення та накопичення, тому її моральне вдосконалення можливе лише через систематичне виховання.

З погляду сучасної психології, концепції карми та ідеї Мен-цзи і Сюнь-цзи можна розглядати як ранні спроби моделювати причиново-наслідкові зв'язки

поведінки та її наслідків. Карму уявляють як комплексний механізм регуляції дії та реакції психіки на власні вчинки, а конфуціанські теорії підкреслюють роль навчання, самоконтролю та моральної дисципліни у формуванні особистості. Дослідження когнітивної психології та психології морального розвитку підтверджують, що усвідомлення наслідків дій, саморефлексія і соціальні норми суттєво впливають на поведінку та психічний розвиток індивіда.

Арабська психологія між VIII і XII століттями відіграла визначальну роль у розвитку наукової думки, коли основні школи Греції та Риму перемістилися на Схід і продовжили свій розвиток у новому культурному середовищі. У цей період арабські вчені наголошували, що вивчення психіки не має ґрунтуватися лише на спекулятивних філософських уявленнях про душу, а повинно опиратися на результати природничих наук, особливо медицини та фізіології. Такий підхід передбачав емпіричне дослідження психічних явищ та їх фізіологічної основи, що наблизило психологію до наукового мислення і заклало фундамент для подальшого розвитку когнітивної науки.

В інтелектуальному середовищі халіфату, який простягався від Середньої Азії до Іспанії, існував широкий спектр ідей: поряд із ісламською теологією дозволяли вивчати альтернативні релігійно-філософські системи та проводити природничо-наукові дослідження. Це створювало унікальні умови для експериментального вивчення органів відчуттів і психофізіології мозку.

Видатним представником арабської психології був Ібн-аль-Хайсам (965–1039 рр.). Він розглядав зорове сприйняття як процес, який можна пояснити законами оптики, і підкреслював, що фізичні закони тісно пов’язані з нервовою системою людини. Ібн-аль-Хайсам експериментально вивчав бінокулярний зір, явища кольорових зміщень і контрастів, а також роль руху очей для точного сприйняття об’єктів. Він стверджував, що короткочасне сприйняття точне лише щодо знайомих предметів, тоді як нові об’єкти потребують інтеграції фізичних та нервових механізмів для формування враження. Його ідеї про інтеракцію сенсорних сигналів та нейронної пам’яті передбачають сучасні концепції прогнозованого кодування (*predictive coding*) в когнітивній нейронауці (Rao & Ballard, 1999).

Інші видатні арабські мислителі також зробили значний внесок у психологічну думку. Аль-Фарабі (872–950 рр.), знаний як «другий учитель після Арістотеля», досліджував структуру психіки, логіку мислення та пізнавальні процеси. Він уперше виділив три рівні душі: рослинну (пов’язану з фізичним тілом), емоційно-волюву та раціональну. Аль-Фарабі підкреслював роль виховання та освіти у формуванні моральної та інтелектуальної досконалості людини, поєднуючи в такий спосб етичний та психологічний аспекти розвитку особистості. Його праці містили перший систематичний аналіз когнітивних та мотиваційних функцій людини.

Авіценна (Ібн-Сіна, 980–1037 рр.) в «Каноні лікарської науки» та філософських трактатах вивчав психофізіологічну природу свідомості. Він висунув ідею, що психіка має матеріальну основу в мозку, а психічні функції тісно пов'язані з нервовою діяльністю та фізіологічними процесами. Авіценна описував роль чуттєвих органів, емоцій, пам'яті та уяви в процесі пізнання, впроваджуючи експериментальні спостереження у психофілософські дискусії. Крім того, він розробляв методи психотерапії, зокрема лікування афективних розладів через зміни способу життя, харчування й виховання, що сьогодні можна розглядати як ранній прообраз когнітивно-поведінкових підходів.

Його наукова діяльність припала на період розквіту халіфату, що простягався від Індії до Піренеїв, де культурне та інтелектуальне життя поєднувало здобутки різних народів і цивілізацій. Ібн Сінна був енциклопедистом: його праці охоплювали логіку, метафізику, медицину, психологію, фізіологію і навіть астрономію.

У філософських трактатах Ібн Сінна сформулював теорію двох істин, яка мала величезне значення для розвитку середньовічної науки. Ця теорія дозволяла відокремити знання, отримане шляхом логічного та емпіричного дослідження, від релігійних вірувань, створюючи фундамент для формування психології як самостійної дисципліни. Згідно з цією концепцією, існували дві паралельні істини – віра та знання; до того ж істину, здобуту через пізнання, можна було досліджувати незалежно від релігійних доктрин. Це відкривало можливість для розвитку природничо-наукового підходу до вивчення душі без урахування богословських трактувань.

Ібн Сінна підходив до аналізу психічних явищ через їх матеріальну основу. Він виділяв у кожному об'єкті універсальне, що об'єднує його з іншими об'єктами певного класу, й унікальне, що визначає саме цю одиницю. На цій основі він обґрунтовував відмінність між предметами різних наук: філософія вивчає сутність та універсальні властивості, тоді як медицина та психологія фокусуються на конкретному, індивідуальному прояві речей і психофізіологічних характеристиках людини.

Свої погляди Ібн Сінна виклав у трактаті «Канон лікарської науки», який протягом століть залишався основним довідником для медиків на Сході та в Західній Європі. У цьому творі він поєднав емпіричні знання про функції організму з розумінням психічних процесів, заклавши основи інтегративної моделі людини, де фізіологія і психіка взаємопов'язані. Він описував чутливість органів, здатність організму реагувати на зовнішні подразники, роль емоцій і афектів у формуванні поведінки.

Особливу увагу Ібн Сінна приділяв психофізіології розвитку та віковим змінам. Він аналізував, як фізичні та психічні процеси взаємодіють у різні періоди життя, підкреслюючи важливість виховання та середовища для формування

особистості. Афекти, що виникають у дитинстві під впливом батьків, на його думку, безпосередньо впливають на психіку та фізіологічний розвиток дитини. Таким чином, він фактично передбачав сучасні концепції психофізіологічного виховання й нейропсихології.

Ібн Сінна також впровадив практичні методи спостереження психічних станів. Він аналізував уяву як процес відтворення і трансформації сприйнятих образів, використовуючи власний лікарський досвід. Відомі випадки, коли він успішно застосовував методи, подібні до сучасних експериментів із асоціативним впливом, наприклад, у лікуванні пацієнта з небажанням приймати їжу шляхом стимулювання емоційних реакцій на різні об’єкти.

Дослідження Ібн Сінни також наближалися до експериментальної психофізіології. У своєму спостереженні за поведінкою тварин він демонстрував вплив емоційних станів на фізичні процеси. Один експеримент із баранами показав, як страх і конфлікт між потребою в їжі та загрозою можуть призводити до важких соматичних порушень. Така методологія започаткувала подальші дослідження в галузі експериментальної психології та психофізіології емоцій.

Отже, Ібн Сінна поєднав емпіричне спостереження, медичну практику та філософський аналіз, заклавши основу для системного розуміння психіки та її взаємозв’язку з тілом. Його праці залишаються значущими як ранні приклади інтегративного підходу до психології, де її розглядають не ізольовано, а в контексті загальної науки про людину.

Аль-Біруні (973–1048 рр.) зосередився на психології пізнання та механізмах впливу зовнішніх факторів на сприйняття. Він описував, як сенсорні органи реагують на різні подразники і як психіка обробляє інформацію, наголошуючи на важливості систематичного спостереження та дослідження закономірностей у процесах відчуття і мислення.

Таким чином, арабська психологія VIII–XII століть заклала основи природничо-наукового підходу до психіки, інтегруючи медичні, фізіологічні та філософські знання. Ці досягнення не лише зберегли спадок античної думки, а й значною мірою вплинули на розвиток європейської психології та медицини в період Відродження. Сьогодні дослідження сенсорних процесів та когнітивної обробки, нейропсихологія та експериментальна психологія безпосередньо продовжують традиції, започатковані Ібн-аль-Хайсамом, Аль-Фарабі та Авіценною (Ібн Сінною).

Відомий арабський мислитель **Ібн Рушд** (латинізоване ім’я **– Аверроес, 1126–** 1198 рр.) жив і працював у Іспанії та Марокко, де обіймав посади судді та придворного лікаря. Його наукова діяльність поєднувала медицину, філософію та написання коментарів творів Арістотеля, які з часом набули самостійного значення і мали глибокий вплив на західноєвропейську науку та філософію Середньовіччя.

Ібн Рушд розвивав ідею, що релігія може містити в собі філософську істину, якщо її трактувати як систему вірувань. Він підкреслював, що душа людини та її психічні процеси не існують окремо від фізіології організму. Як лікар, він детально вивчав будову тіла та органів чуттів і доводив, що сприйняття навколишнього світу залежить від властивостей нервової системи, рухових функцій і сенсорних процесів.

Головним висновком Ібн Рушда було твердження про смертність індивідуальної душі: разом із тілом вона ліквідується. Водночас він пропонував концепцію універсального розуму, спільного для всіх людей, який продовжує існувати після смерті й виступає своєрідним проявом «богоподібності» людини. Ця ідея фактично передбачала поділ між індивідуальною, смертною психікою та безсмертним, колективним інтелектом, що дозволяло говорити про вроджену здатність кожної людини до мислення й пізнання світу.

Ібн Рушд наполягав на тому, що природу світу, зокрема й людську душу, можна вивчати раціонально, за законами логіки і що пізнання доступне кожній людині за умови належної підготовки. Він порівнював вплив розуму на потенційні здібності людини з дією сонячного світла на око: зовнішні стимули, мотивація до навчання та наставництво сприяють актуалізації внутрішніх можливостей. Таким чином, розвиток мислення залежить не лише від природних здібностей, але й від соціального та освітнього середовища.

Сьогодні погляди Ібн Рушда можна розглядати як те, що передувало розвитку нейропсихології та когнітивної науки. Його акцент на взаємозв'язку фізіологічних процесів та психічних функцій передбачав сучасне розуміння мозку як органа, що формує сприйняття, мислення, емоції та поведінку. Концепція універсального розуму частково перегукується із сучасними ідеями колективної пам'яті, соціального навчання та потенціалу розвитку когнітивних здібностей у кожної людини.

Отже, Ібн Рушд поєднав аналітичну філософію Арістотеля з медичною практикою та психофізіологічними спостереженнями, створивши підґрунтя для наукового підходу до психології, де психіку розглядають як інтегральну частину організму, але з потенціалом до абстрактного і безсмертного пізнання.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Поясніть, у чому полягає сутність концепції Атмана та Брахмана в індійській психології і як ця ідея впливала на розуміння психічних процесів людини.

2. Як буддизм визначав страждання та звільнення і якого психологічного значення надавали емоціям та бажанням у цьому контексті?

3. Порівняйте підходи до пізнання «Я» у ведантистів, буддистів та представників школи Мімансі.

4. Що таке карма і санкара і яку роль вони відігравали у формуванні уявлень про психіку та моральну активність людини?

5. Визначте основні відмінності у підходах до психіки та моральних норм між індійською психологією та конфуціанством.

6. У чому полягала концепція «неба» і «небесного веління» в конфуціанстві і як вона пов'язана з психологічними уявленнями про поведінку людини?

7. Поясніть, чим відрізнялися погляди Мен-цзи та Сюнь-цзи на природу людини і роль виховання в розвитку психіки.

8. Охарактеризуйте підхід Ібн-аль-Хайсама до вивчення зорового сприйняття. Які експерименти він проводив і які сучасні наукові поняття вони передбачають?

9. Розкрийте основні принципи психофізіології, які Ібн-аль-Хайсам використовував для пояснення сприйняття форми, величини та інших просторових характеристик предметів.

10. Опишіть значення медичного досвіду Ібн Сінни для формування психологічних концепцій. Як він пояснював взаємозв'язок психічного та фізіологічного?

11. Як Ібн Сінна пояснював виникнення уяви та зміни у психіці людини через сприйняті образи?

12. Наведіть приклади експериментів Ібн Сінни, які демонструють його дослідження впливу емоційних станів на фізіологічні реакції.

13. Поясніть концепцію універсального розуму Ібн Рушда, зокрема його тези про смертну душу й безсмертний інтелект.

14. Як Ібн Рушд обґрунтовував взаємозв'язок між фізіологічними процесами і психічними функціями і яку роль при цьому відіграють навчання та пізнавальна мотивація?

15. Використовуючи матеріал із текстів про арабських учених, сформулюйте паралелі між їхніми відкриттями та сучасними напрямами психології та когнітивної науки.

ТЕМА 3. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ В ПЕРІОД АНТИЧНОСТІ

1. Уявлення про душу філософів Мілетської школи

VII–VI століття до н.е. знаменує період радикальних змін у суспільному устрої Давньої Греції, коли первісні форми життя поступово розпадалися, поступаючись місцем рабовласницькому ладові. Цей перехід супроводжувався колонізацією, розвитком торгівлі, формуванням міст-держав (полісів) та зростанням соціальної диференціації. Саме ці зміни створили сприятливі умови для розквіту грецької культури та науки, що виявилося у виникненні системного наукового мислення. Зокрема, поступово відокремлювались раціональні знання від релігійно-міфологічних уявлень про світ, відкриваючи шлях до наукового пізнання природи та психіки.

Одними з перших центрів інтелектуального життя були міста Мілет і Ефес. Саме тут виникли перші філософські школи, які прагнули знайти єдину першооснову світу. Мілетська школа, що існувала в VII–VI ст. до н.е., дала поштовх до відокремлення поняття душі від матеріальних явищ. Її представники – **Фалес, Анаксимандр** та **Анаксимен** – висували ідеї, що матеріальне та психічне мають єдиний початок, а відмінності між ними є лише феноменальними, а не субстанційними.

Фалес (624–547 рр. до н.е.) вважав, що вода є першоосновою всього сущого. Його аргументація ґрунтувалася на спостереженнях за природними явищами: Земля, оточена водою, може існувати лише завдяки цьому елементу, а зміна агрегатного стану води – випаровування або замерзання – пояснює різноманітність природних форм. Душа, на думку Фалеса, є особливим станом води, здатним надавати рух усім тілам. Так виникає концепція гілозоїзму – погляду, за яким психічні якості притаманні всій природі – від магнітів і бурштину до живих істот.

Особливе місце Фалес надавав взаємозв'язку психічного і фізичного: здорове тіло забезпечує розвиток духовних здібностей і сприяє досягненню щастя. Етичні міркування мислителя також залишаються актуальними для сучасної психології: справедлива поведінка полягає у відмові від дій, які людина засуджує в інших.

Анаксимандр (610–547 рр. до н.е.) пропонував іншу концепцію першооснови світу – «алейрон» – стан матерії без чіткої якості, здатний до саморозвитку та породження різноманітності. Душу він також розглядав як стан алейрона. Анаксимандр був першим філософом, який намагався пояснити походження людини та живих істот природними умовами, а не через міфологічні уявлення. Він висловив ідею зародження життя з неживого: під дією сонячного проміння випаровується волога із землі, утворюючи первинні згустки, з яких виникають рослини, а потім тварини і людина. За Анаксимандром, людина походить від риб, а особливість людської природи полягає в тривалому догляді за потомством, що відрізняє людину від інших видів.

Сучасні дослідження в галузі історії науки підтверджують вплив мілетських філософів на становлення наукового мислення. Археологічні та текстові джерела свідчать, що їхні спостереження щодо фізичних процесів, причиновості та

взаємозв’язку психіки й тіла заклали основи природничо-наукового підходу, який пізніше розвинувся в античній та середньовічній психології (Lloyd, 1970; Barnes, 1982). Ідеї гілозоїзму Фалеса передбачили концепції панпсихізму, які відроджуються в сучасній когнітивній науці як спосіб пояснення властивостей свідомості в складних системах (Strawson, 2006).

Таким чином, VII–VI ст. до н.е. характеризуються зародженням наукової психології, що поєднувала спостереження за фізичними процесами з роздумами про природу душі, закладаючи фундамент для подальшого розвитку психологічної науки в Давній Греції.

Анаксимен (588–522 рр. до н.е.) був одним із головних представників мілетської школи ідеалістично-натуралістичного спрямування. На відміну від Фалеса, який вважав першоосновою воду, та Анаксимандра, який виділяв абстрактний «алейрон», Анаксимен проголосив повітря (грец. aer) універсальним початком усього сущого. Він вважав, що всі матеріальні та психічні явища виникають із повітря через процеси розрідження і стиснення (ущільнення).

Анаксимен розглядав дихання як прояв душі, що тісно пов’язує психічне й фізичне. Душа подібно до повітря є життєдайною субстанцією, яка надає руху і активность тілу. Ця ідея перегукується з іншими стародавніми концепціями, де зв’язок душі та дихання розглядали як символ життя і свідомості: у багатьох культурах, зокрема в давніх індійських, китайських і єгипетських текстах, дихання вважали зовнішнім виявом внутрішньої життєвої сили, а контроль над диханням – способом впливу на психіку.

Філософ також пояснював виникнення різних природних явищ через зміни повітря: щільне повітря утворює землю, туман, воду і камінь, а розріджене – вогонь і легкі газоподібні речовини. Такий підхід дав йому змогу пояснити природні трансформації як наслідок фізичних процесів без залучення надприродних сил. Таким чином, Анаксимен зробив значний внесок у формування ідеї монофізичного матеріалізму, тобто уявлення про те, що різноманіття світу виникає з єдиного матеріального елемента.

Анаксимен також розглядав психічні явища як функції фізіологічного стану організму. Він стверджував, що здорове, «розріджене» та енергійне повітря в душі забезпечує ясність мислення, активність волі та благополуччя, а «ущільнене», застояне повітря або його брак викликає сонливість, апатію або неврівноваженість. Ці положення стали ранньою формою уявлення про взаємозв’язок фізіологічного та психічного, що пізніше відобразилося у працях Авіценни та Галена.

Ідеї Анаксимена мали також етичний і соціальний вимір. Він вважав, що людина подібно до повітря повинна бути гнучкою, рухомою і здатною адаптуватися до змін у світі. Це спостереження є раннім виявом роздумів про адаптивність психіки і важливість середовища для розвитку особистості, які в сучасній психології розглядають у контексті біопсихосоціальної моделі людини.

Сучасні дослідження історії науки відзначають, що концепції Анаксимена є першою спробою природничо-наукового пояснення психічних процесів, адже він не лише виводив духовне з матеріального, а й намагався пояснити властивості душі фізичними законами. Його праці формують міст між ранньою грецькою філософією природи і розвитком психології як науки про психіку й поведінку людини (Guthrie, 1962; Barnes, 1982).

Таким чином, Анаксимен розширив уявлення про природу душі, поєднавши матеріальні основи, фізичні процеси та психічні явища в єдину систему, що стала важливим етапом у становленні наукового мислення Стародавньої Греції.

2. Психологічна думка філософів з Ефесу

Хоча представники мілетської школи і розглядали психічне як прояв матеріальної першооснови, їхні концепції не давали повної картини духовного життя людини. Перші спроби глибокого аналізу психіки належать видатному давньогрецькому філософу з Ефесу – Геракліту (530–470 рр. до н.е.). Його підхід поєднував натуралістичну основу з ранніми уявленнями про внутрішній світ людини.

Як і мислителі мілетської школи, Геракліт виділяв першооснову всього сущого, проте, на відміну від Фалеса, Анаксимандра й Анаксимена, вважав нею не воду, алейрон чи повітря, а вогонь, який постійно змінюється й рухається. Згідно з його вченням, світ перебуває у вічному русі завдяки боротьбі протилежностей: «Світ є єдиний зі всього, не створений ні богами, ні людьми, а був, є і буде вічно живим вогнем, що загоряється і згасає». Цей рух керується «логосом» – внутрішнім законом, який визначає закономірності перетворення та взаємодії протилежностей.

У перетворенні вогню Геракліт поділяв на два напрямки: «шлях угору» – від землі до води, від води до повітря і від повітря до вогню; та «шлях униз» – у зворотному порядку. Ці протилежні рухи забезпечують безперервний цикл творення та руйнування, завдяки якому світ постійно змінюється і розвивається. Для ілюстрації Геракліт використовував аналогію з обміном товарів: так само, як товар обмінюють на золото і навпаки, вогонь перетворюється на всі речі, а всі речі знову повертаються стають вогнем.

У його концепції душа, або «психея», була спеціальним станом вогню в організмі. Сам термін «психея», введений Гераклітом, став першим у психологічній традиції і пізніше ліг в основу терміна «психологія», запровадженого Гокленіусом у 1590 р. та закріпленого у працях Х. Вольфа (1732–1734 рр.).

Геракліт пояснював стан душі фізіологічними процесами. Наприклад, сп’яніння він тлумачив як надмірне зволоження психеї, що робить її грубішою та спричиняє зниження координації дій і орієнтації в просторі. Душа взаємодіє як із

тілом, так і із зовнішнім світом: вогнева стихія проникає в організм з оточення, і порушення цього зв'язку призводить до деградації психіки. Втрата контакту із зовнішнім середовищем під час сну слугувала поясненням того, чому люди часто не пам'ятають сни; повний розрив цього зв'язку асоціювали зі смертю, подібно до того, як згасає багаття, що залишилося без підживлення. Геракліт описував зв'язок душі з тілом через метафору павутини: душа й тіло тісно пов'язані. Таке твердження можна вважати започаткуванням ідей психофізичної взаємодії.

Особливу увагу він приділяв пізнавальним процесам, підкреслюючи значення відчуттів, особливо зору і слуху: «Я віддаю перевагу тому, що можу почути або побачити». Філософ відзначав, що органи чуття є обмеженими свідками, бо їх можливості залежать від стану душі та фізичного здоров'я. Водночас Геракліт вважав провідною роль розуму, адже він дозволяє відкривати внутрішні закономірності природи, спираючись на дані відчуттів. Мислення, за його концепцією, саморозвивається, переходячи від однієї істини до іншої, а кінцева мета пізнання полягає в гармонії з природними законами.

Таким чином, Геракліт уперше поєднав матеріалістичне уявлення про основу всього сущого з раннім аналізом психічного життя людини. Він започаткував основи психологічного матеріалізму, описав взаємозв'язок психіки і фізичного тіла, а також підкреслив важливість взаємодії людини із зовнішнім світом для розвитку її психічних функцій. Його концепції реалізувалися в таких сучасних напрямах, як психофізіологія, психологія сприйняття і психофізичний детермінізм (Guthrie, 1962; Kahn, 1982).

Геракліт приділяв значну увагу спонукальним силам і потребам, аналізуючи їх як невід'ємну частину психічного життя. Він розкривав співвідношення між потребами, бажаннями й розумом, а також підкреслював роль попередніх станів у формуванні майбутніх. За його спостереженнями, потреби живих істот залежать від умов життя: «Свині бруду радіють, віслюки цінують солому більше за золото, птахи купаються в пилу чи попелі, а морська вода придатна для риб». Таким чином, філософ наголошував на відносності спонукань, що формуються відповідно до природних і соціальних умов існування.

Геракліт звертав увагу на взаємозв'язок задоволення й незадоволення, зазначаючи, що вони пізнаються людиною через протилежність: голод робить приємним насичення, втома – відпочинок, хвороба – здоров'я. Він вважав, що зловживання нижчими потребами і надмірні бажання послаблюють «психею», тобто внутрішню енергію душі, водночас помірність у задоволенні потреб сприяє розвитку інтелектуальних здібностей та самовдосконаленню.

Щастя людини, на думку Геракліта, полягає не в тілесних задоволеннях (інакше людина ставала б подібною до тварин, що задовольняють лише свої фізичні потреби), а в прямуванні за голосом розуму, який дозволяє діяти відповідно до закону необхідності («логосу»). Центральним елементом його

психології був характер, який Геракліт розумів як долю людини, головний чинник, що визначає її шлях упродовж життя.

Серед основних положень філософсько-психологічного вчення Геракліта можна виділити такі:

1. Матеріальна природа душі. Душа є особливим станом вогню, а психічні явища підпорядковані загальним законам природи (логосу).
2. Детермінація психіки зовнішнім середовищем і тілом: психічні стани залежать як від фізичного організму, так і від взаємодії із зовнішнім світом.
3. Диференціація життєвих станів: розрізнення сну та неспання, пізнавальних і спонукальних сил.
4. Взаємозв'язок пізнавальних та спонукальних сил: їх вплив взаємний і відносний, а спонукальні сили змінюються залежно від умов.
5. Мінливість психічних станів: психічні явища перебувають у постійному русі, переходять з одного стану в інший.
6. Процесуальний характер психіки: психіка розвивається, самозростає та самовдосконалюється.
7. Введення терміну «психея» – перший психологічний термін для позначення психічних явищ, що заклав основу для розвитку психології як науки.

Завдяки цим положенням Геракліт став попередником матеріалістичної психології, підкреслив зв'язок між тілом, душею і розумом, а також створив перші концептуальні рамки для аналізу спонукальної, пізнавальної та емоційної сфери людини. Його ідеї заклали основи пізніших досліджень у галузі мотивації, психофізіології та психології розвитку, зокрема щодо впливу помірності й дисципліни на формування інтелекту й характеру (Guthrie, 1962; Kahn, 1982; Long, 1996).

3. Психологічні уявлення представників медицини періоду античності. Природничо-наукові уявлення Алкмеона

Проблематика природи душі, її тілесних основ і залежності від зовнішніх чинників у давнину перебувала в центрі уваги не лише філософів, а й лікарів. Для представників античної медицини звернення до цих питань було зумовлене практичною діяльністю, клінічними спостереженнями та емпіричним досвідом дослідження функціонування організму, поведінки людини й тварин. Саме в цьому контексті особливе місце посідає Алкмеон Кротонський (VI–V ст. до н.е.) – лікар і мислитель, якого в історії психології вважають одним із перших представників природничо-наукового підходу до психіки.

Алкмеон увійшов в історію науки як засновник принципу нервізму, оскільки вперше систематично пов'язав психічні явища з діяльністю головного мозку та нервової системи загалом. Його дослідження ґрунтувалися на практиці анатомічних розтинів, що дозволило здійснити один із перших цілісних описів

будови тіла та гіпотетичних функцій його органів. Особливу увагу Алкмеон приділяв мозку та нервовій системі, виявивши головні зв'язки мозку з органами чуття.

На підставі цих спостережень він дійшов висновку, що мозок, органи чуття й нервові провідники властиві не лише людині, а й тваринам. Отже, і ті, й ті здатні до відчуттів, сприйняття та переживань. Це положення означало принципово нове розширення меж психічного і в сучасній термінології розглядається як рання форма нейропсихізму – уявлення про психіку як функцію організмів, що мають нервову систему.

Водночас Алкмеон не ототожнював психіку людини й тварини. Він підкреслював, що визначальною відмінністю людини є розум, анатомічною основою якого слугують більший об'єм і складніша організація мозку, а також більш розвинені органи чуття. Таким чином, мислення постає як вищий рівень психічної діяльності, що породжене чуттєвим досвідом.

Розглядаючи відчуття як первинну форму пізнання, Алкмеон одним із перших намагався пояснити механізм їх виникнення. У цьому контексті він сформулював принцип подібності, згідно з яким відчуття можливе лише за умови відповідності фізичної природи зовнішнього подразника й органу чуття. Так, око, що, за уявленнями Алкмеона, поєднує в собі вогонь і вологу, здатне сприймати світле й вогненне; слух же пов'язаний із повітряною субстанцією, яка резонує з коливаннями зовнішнього середовища.

У цьому принципі «подібне пізнається через подібне» вперше в такій формі була висловлена ідея специфічності органів чуття, тобто припущення, що кожен сенсорний апарат налаштований на певний тип фізичних впливів. Цей підхід демонструє раннє, інтуїтивне розуміння сенсорної спеціалізації, яке в сучасній науці підтверджується даними нейрофізіології.

Алкмеон поширював принцип подібності не лише на чуттєве пізнання, а й на емоційні переживання. Зустріч із подібним викликає приємні відчуття та задоволення, тоді як відсутність схожості або дисгармонія між людьми породжують негативні емоційні стани. У цьому положенні простежується раннє уявлення про психологічні механізми міжособистісної привабливості та емоційного резонансу.

Як і попередники, Алкмеон виокремлював основні стани життєдіяльності організму: неспання, сон і смерть. Проте, на відміну від філософів, він прагнув пояснити їх фізіологічні причини. Ці стани він пов'язував із динамікою кровообігу: приплив крові спричиняє пробудження, її відтік – сон, а повне припинення руху крові – смерть. Хоча ці уявлення є спекулятивними, вони демонструють прагнення пояснити психічні стани через тілесні процеси.

Загальний стан організму та фізичне здоров'я Алкмеон пов'язував із гармонійною рівновагою чотирьох стихій – води, землі, повітря й вогню.

Порушення цієї рівноваги, на його думку, призводить до хвороб і навіть загибелі. Підтримання гармонії залежить від способу життя, харчування, кліматичних умов та індивідуальних особливостей організму. Ця ідея балансу як основи здоров'я стала фундаментом подальших гуморальних теорій.

Загалом концепції Алкмеона про мозкову основу психіки, специфічність органів чуття, роль внутрішніх і зовнішніх чинників у життєдіяльності мали значний вплив на подальший розвиток античної медицини, філософії та психології. Саме на його ідеях ґрунтувалася медицина Гіппократа, зокрема вчення про темпераменти, а принцип нервізму започаткував мозкоцентричний підхід до локалізації психічних функцій. Положення про подібність було підхоплене іншими античними мислителями та стало важливим кроком у становленні природничо-наукового пояснення психічних явищ.

Психологічні погляди Емпедокла

У працях Алкмеона вже простежується відхід від уявлення про єдину матеріальну першооснову світу та перехід до ідеї множинності базових елементів, що визначають як будову організму, так і його функційний стан. Подальшого системного розвитку ця ідея набула у філософсько-медичному вченні **Емпедокла** з Акраганта (бл. 490–430 рр. до н.е.), який запропонував цілісну космологічну та антропологічну модель на основі чотирьох стихій – землі, води, повітря та вогню.

Загалом Емпедокл продовжував матеріалістичну традицію в античній філософії та психології, однак замість пошуку єдиної першооснови він вводить концепцію чотирьох «коренів» буття. Усі явища світу, зокрема й живі організми та психічні процеси, постають як результат різних поєднань, пропорцій цих елементів. Стихії, за Емпедоклом, є вічними, незмінними й пасивними за своєю природою; рух і розвиток забезпечуються не ними самими, а дією двох універсальних сил – Любові (Дружби) та Ворожнечі (Ненависті).

Любов виконує функцію поєднання, гармонізації та інтеграції елементів, тоді як Ворожнеча спричиняє їх роз'єднання, розпад і диференціацію. Обидві сили мисляться як матеріальні й іманентні світові, а не як надприродні чинники, що є принципово важливим для формування природничо-наукового стилю мислення.

Космічний розвиток світу, згідно з Емпедоклом, циклічний за своєю природою, він проходить чотири послідовні фази. У першому періоді панує Любов, що забезпечує повну єдність і недиференційованість стихій. Другий етап характеризується поступовим посиленням Ворожнечі, яка починає роз'єднувати елементи. У третьому періоді Ворожнеча досягає абсолютного панування, що призводить до повного розчленування стихій і максимальної диференціації світу. Нарешті, у четвертому циклі Любов відновлює свою об'єднавчу роль, утворюючи гармонійну множинність. Саме цей етап, за Емпедоклом, відповідає реальному світові, у якому існує людина.

Аналогічна циклічність простежується і в уявленнях Емпедокла про походження та розвиток живих істот. На першому етапі з'являються окремі частини тіла та органи, не об'єднані в цілісні організми. Другий етап характеризується випадковими й хаотичними комбінаціями цих частин, що породжує потворні, нежиттєздатні форми. На третьому етапі відбувається відбір: нежиттєздатні істоти гинуть, а більш упорядковані продовжують розвиватися, хоча це ще одностатеві організми. Лише на завершальній стадії виникає статева диференціація і розмноження, що забезпечує стабільність тваринного й людського роду.

Хоча ці уявлення мають міфопоетичний і спекулятивний характер, у них уперше простежується ідея природного добору: виживають ті істоти, які виявляються найбільш пристосованими до умов середовища. У цьому сенсі концепцію Емпедокла можна розглядати як прототип еволюційного мислення, що значно випереджав свій час.

Організм рослин, тварин і людини, як і космос загалом, складається з чотирьох стихій, але відрізняється співвідношенням і ступенем їхньої вираженості. Найбільш досконалими формами поєднання стихій Емпедокл вважав сік у рослин і кров у тварин та людини. Кров, за його вченням, складається з однієї частини вогню, однієї частини землі та двох частин води, що забезпечує їй оптимальну пропорційність.

Саме кров і сік розглядають як носії психічних функцій, бо в них гармонія елементів є максимальною. Оскільки психічне приписують не лише людині й тваринам, а й рослинам, Емпедокл формує уявлення про універсальну одухотвореність живого, що в сучасній термінології визначають як біопсихізм. Цей підхід суттєво розширює межі психічного порівняно з нейропсихізмом Алкмеона і в подальшому буде розвинений Арістотелем та середньовічними мислителями.

На відміну від Алкмеона, який вважав мозок центром психіки, Емпедокл локалізує душу в серці як осередку руху крові. Саме кров, за його уявленнями, визначає відчуття, емоції, мислення та загальну активність людини. Якість і властивості крові зумовлюють індивідуальні відмінності: теплу й рідку кров пов'язують із підвищеною чутливістю, активністю та рухливістю, тоді як холодну й густу – з інертністю та зниженою сенсорністю.

Розподіл крові між органами визначає їх функціональні можливості: наприклад, у красномовців добре розвинена кровоносна система органів мовлення, а в мудреців – головного мозку. Динаміка кровообігу, як і в Алкмеона, пояснює переходи між станами неспання, сну та активності, що свідчить про спільну для античної медицини тенденцію пов'язувати психічні стани з тілесними процесами.

Таким чином, учення Емпедокла становить важливий етап у розвитку психологічної думки. Воно поєднує натурфілософські, біологічні й психологічні

ідеї, закладаючи підґрунтя для подальших уявлень про психіку як функцію живого організму, що формується в процесі взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників.

Механізми сприйняття у вченні Емпедокла

Як і Алкмеон, Емпедокл розглядав процес сприйняття крізь призму принципу подібності, однак надав йому значно ширшого, універсального значення. Для нього цей принцип поширювався не лише на сферу чуттєвого пізнання, а й на мотиваційні та афективні стани, а також на фундаментальні космічні сили – Любов і Ворожнечу. Відповідно до такого підходу, усе живе прагне до подібного: під час зіткнення подібних сутностей виникають позитивні переживання – любов, дружба, щастя, тоді як непоєднуваність і несхожість породжують напругу та ворожість.

Порівняно з Алкмеоном Емпедокл істотно розширює вчення про сприйняття, висуваючи так звану **теорію «витікань» або «закінчень»**. Так він уперше намагається пояснити механізм впливу зовнішніх предметів на органи чуття й виникнення образу сприйнятого об’єкта. Згідно з цією теорією, від тіл зовнішнього світу постійно відокремлюються тонкі матеріальні частинки, які спрямовуються до органів чуття. Водночас і самі органи чуття випромінюють відповідні елементи назустріч зовнішнім впливам.

Зокрема, око, яке складається з елементів вогню та води, випромінює вологі й вогняні частинки, що вступають у взаємодію з «витіканнями» зовнішніх тіл. Унаслідок цієї зустрічі за умови фізичної подібності елементів і виникає образ предмета. Таким чином, сприйняття постає як **активний процес**, у якому орган чуття не пасивно зазнає впливу, а бере участь у формуванні образу.

Принцип подібності та механізм взаємодії «витікань» були покладені Емпедоклом і в основу пояснення зорового сприйняття, зокрема кольору. Йому належить одна з перших у філософії спроб створення **теорії колірного зору**. На думку мислителя, сприйняття кольорів визначається не лише властивостями предметів, а й особливостями самого органу зору. Різні за фізичною природою частинки, що виходять від об’єктів, взаємодіють із відповідними елементами в оці: вогонь забезпечує сприйняття червоного, вода – жовто-зеленого, земля – чорного, повітря – білого. У такий спосіб Емпедокл уперше висловив припущення про можливість зведення всієї різноманітності кольорів до обмеженої кількості базових.

Відчуття й сприйняття Емпедокл розглядав як початковий рівень пізнання, з якого надалі розвивається розум. Він визнавав реальність зовнішнього світу та загальну адекватність чуттєвого пізнання, однак підкреслював необхідність його контролю з боку розуму. Така позиція поєднує сенсуалізм із раціональними елементами та відображає прагнення узгодити тілесний і розумовий рівні пізнання.

Погляди Емпедокла мали суттєвий вплив на розвиток античної психології. Вони сприяли утвердженню еволюційного підходу до пояснення походження

живого, зміцненню уявлення про матеріальну природу душі та її тілесну й зовнішню зумовленість. Серцецентрична локалізація душі, принцип подібності та теорія «витікань» були згодом підхоплені Демокрітом і представниками атомістичної традиції, а гуморальні уявлення про активність і рухливість організму стали підґрунтям гіппократівського вчення про темпераменти.

Поняття душі у вченні Анаксагора

Концепція Анаксагора з Клазомен (бл. 500–428 рр. до н.е.) істотно відрізняється від попередніх натурфілософських систем. На відміну від теорій стихій, він вважав першоосновою світу не окремі елементи – землю, воду, повітря чи вогонь, – а їх найдрібніші частинки, які назвав **гомеомеріями** («насінням речей»). Гомеомерії ще не є атомами в сучасному для нас значенні, оскільки вони зберігають якісну спорідненість із тією речовиною, яку утворюють: кістка складається з «кісткових» частинок, тіло – із «тілесних» тощо.

За Анаксагором, усі тіла безмежно подільні, і в кожній, навіть найменшій частині містяться гомеомерії всіх якостей. Якісна своєрідність речі визначається не відсутністю інших властивостей, а перевагою певних гомеомерій у загальній суміші. Саме тому можливі взаємні перетворення речовин: сніг перетворюється на воду, бо в ньому вже містилися вологі частинки. Розвиток світу мислиться не як поява нових якостей, а як кількісна перебудова наявних елементів, що принципово відрізняє твердження Анаксагора від гераклітівської ідеї постійного якісного становлення.

Самі гомеомерії є пасивними й інертними. Їх упорядкування, рух і розподіл забезпечуються дією **Нусу (Розуму)** – особливої, найтоншої й найлегшої форми матерії, близької за природою до повітря. Нус не протиставляється матерії як надприродний принцип, а є її особливо організованим різновидом. Проникаючи всюди, він надає впорядкованості космосу, спричиняє скупчення одних частинок і розсіювання інших.

Оскільки Нус присутній у всьому, усе живе, за Анаксагором, має душу. Рослини, тварини й люди здатні до переживань – радості, смутку, чуттєвості, хоча ступінь їх вираження є різним. Найвищого рівня чутливості досягає людина, і цю перевагу філософ пов’язував не з особливою будовою мозку, а з наявністю руки як органу активної взаємодії зі світом. Саме рука, на його думку, забезпечує розвиток мислення і пізнання.

Усі живі істоти, зокрема й людина, виникли з гомеомерій, які спочатку перебували в повітрі й згодом осіли на землю разом із дощем. Спершу з’явилися рослини, потім тварини, а вже з них – людина. У цих уявленнях простежується наївна, проте послідовна спроба пояснити походження життя та психіки суто природними засадами.

Принцип протилежності у вченні Анаксагора та його психологічне значення

На відміну від Алкмеона й Емпедокла, які в поясненні механізмів психічного опиралися передусім на принцип подібності, Анаксагор висуває інший фундаментальний пояснювальний принцип – принцип протилежності. Згідно з ним, відчуття виникають не внаслідок дії подібного на подібне, а через взаємодію протилежних властивостей. Філософ наголошував, що неможливо відчути тепло, якщо і тіло, і предмет, що на нього діє, мають однакову температуру. Аналогічно, солоне не може бути розпізнане саме через солоне, а солодке – через солодке; чуттєве розрізнення можливе лише через зіставлення з протилежним. Так, прісне усвідомлюється через солоне, солодке – через гірке, м'яке – через тверде.

Цей підхід Анаксагор поширює й на інші сенсорні модальності. Відчуття, за його уявленнями, формуються завдяки контрасту, що виникає між властивостями зовнішнього подразника та станом органів чуття. У цьому положенні вперше окреслюється ідея відносності сенсорного досвіду, яка в подальшому отримає розвиток у філософії та психології.

Важливою заслугою Анаксагора є також те, що він одним із перших звернув увагу на залежність відчуттів і сприймань від інтенсивності впливу та відстані між суб'єктом і об'єктом. Він зазначав, що надмірно сильні подразники – занадто яскраве світло або гучний звук – не підвищують чутливість, а, навпаки, знижують здатність до розпізнавання та спричиняють страждання. У цьому твердженні міститься припущення про існування верхнього порогу чутливості, сформульоване пізніше у психофізичних законах.

Відчуття Анаксагор розглядав як первинне джерело знання, однак вважав їх обмеженими. За допомогою органів чуття неможливо, наприклад, пізнати надзвичайно малі частинки, існування яких допускається лише завдяки розуму. Таким чином, розум не заперечує чуттєвого пізнання, але виходить за його межі, забезпечуючи більш глибоке й опосередковане розуміння реальності.

У цілому вченню Анаксагора притаманні кілька принципово важливих положень. По-перше, уявлення про корпускулярну будову світу, яке стало передумовою формування атомістичного напряму у філософії та психології. По-друге, надання Нусу функцій організації й упорядкування космосу та психічного. По-третє, висунення ідеї про визначальну роль руки у становленні людини як розумної істоти. По-четверте, введення принципу протилежності для пояснення механізмів сприймання. По-п'яте, припущення про залежність відчуттів від інтенсивності впливу та умов сприймання. У розумінні матеріальної природи душі Анаксагор залишається в руслі натурфілософської традиції, а у визначенні меж психічного дотримується позицій гілозоїзму, наділяючи психічними властивостями всю живу природу.

Гіппократ і вчення про темперамент

Натурфілософські уявлення про світ як суміш першооснов і про якісну своєрідність тіл, що визначається співвідношенням їхніх складових елементів,

знайшли своє продовження й у медицині. Особливо помітний вплив філософії Емпедокла простежується у вченні видатного давньогрецького лікаря Гіппократа (460–377 рр. до н.е.), який сформулював цілісну природничо-наукову концепцію людини.

Як і Емпедокл, Гіппократ вважав, що світ і людський організм утворені з чотирьох стихій – землі, води, повітря та вогню. Проте, на відміну від натурфілософських схем із залученням особливих світотворчих сил, він пояснював розмаїття природи самими комбінаціями цих елементів без апеляції до Любові та Ворожнечі. Стихії, вступаючи в різні пропорційні поєднання, формують як фізичні властивості тіла, так і його функційний стан.

Організм людини, за Гіппократом, є специфічною сумішшю чотирьох стихій, і саме гармонійність цієї суміші забезпечує фізичне здоров'я. Порушення пропорцій стихій, спричинене кліматичними умовами, змінами пори року, способом життя, характером харчування або іншими зовнішніми чинниками, призводить до виникнення хвороб. Відповідно лікування має бути спрямоване не лише на усунення симптомів, а й на зміну умов життя, режиму, харчування та середовища існування.

Індивідуальні відмінності між людьми Гіппократ пояснював варіаціями в співвідношенні основних тілесних рідин – крові, слизу, жовтої та чорної жовчі, у яких по-різному представлені чотири стихії. Саме переважання тієї чи тієї рідини зумовлює відмінності в загальній активності, рухливості, психічних властивостях, схильностях і характері людини.

На цій основі Гіппократ сформулював учення про чотири типи темпераменту. Особи з домінуванням крові – сангвініки – вирізняються гарною статурою, рухливістю, товариськістю та схильністю до насолоди, хоча їм часто бракує наполегливості. Холерики, у яких переважає жовта жовч, характеризуються енергійністю, активністю, рішучістю та схильністю до діяльності, що потребує сили й мужності. Флегматики, у яких домінує слиз, відзначаються млявістю, повільністю, зниженою чутливістю й меншою працездатністю. Нарешті, меланхоліки, у яких переважає чорна жовч, схильні до пригніченого настрою, тривалої туги та внутрішньої зосередженості.

Таким чином, гіппократівське вчення про темперамент стало першим системним поясненням індивідуально-психологічних відмінностей людини на основі тілесних і природних чинників та мало значний вплив на подальший розвиток психології, медицини й диференційної психології.

Значення вчення Гіппократа для становлення диференційно-психологічного підходу

Виокремивши чотири типи темпераменту, Гіппократ увійшов в історію психології як один із засновників диференційно-психологічного підходу до вивчення людини. Саме в його вченні індивідуально-психологічні відмінності

вперше постають не як випадкові або морально зумовлені особливості, а як закономірний результат взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників.

Згідно з гіппократівською традицією, конституційні особливості організму, загальна активність, психічні задатки, схильності та риси характеру формуються під впливом, з одного боку, природних і соціальних умов існування – клімату, географічного середовища, метеорологічних факторів, способу життя, звичаїв, політичного устрою, а з іншого – внутрішніх тілесних механізмів, насамперед гуморального складу організму. Такий підхід закладає підвалини для цілісного бачення людини як біосоціальної істоти.

Ця позиція набуває особливої ваги в контексті того, що майже одночасно з Гіппократом у грецькій філософії формуються етико-психологічні ідеалістичні системи Сократа і Платона, у межах яких людську активність тлумачать як автономну, самодостатню силу, відносно незалежну від природних і тілесних чинників. На цьому тлі гуморальна теорія темпераменту виявляється альтернативною лінією розвитку психологічної думки, що підкреслює природну зумовленість психіки.

Незважаючи на те, що гіпотеза про чотири типи темпераменту протягом історії науки неодноразово зазнавала критики, переосмислення й навіть заперечення, вона щоразу слугувала відправною точкою як для її прихильників, так і для опонентів. Саме тому вчення Гіппократа і донині зберігає статус теоретичного «стартового майданчика» для досліджень індивідуальних відмінностей у психології.

Філософсько-психологічна концепція Левкіппа і Демокріта

Серед сучасників Анаксагора і Гіппократа особливе місце в історії античної думки посідає **Демокріт** (бл. 460–370 рр. до н.е.) – учень Левкіппа, якого традиція вважає ідейним натхненником атомістичного напряму. Хоча від Левкіппа до нас дійшло лише ім’я, саме Демокріт здійснив систематичний виклад атомістичної картини світу, завдяки чому його справедливо вважають засновником атомізму.

Демокріт був мислителем енциклопедичного масштабу, його спадщина мала значний вплив не лише на античну філософію і психологію, а й загалом на подальший розвиток європейської науки. Його погляди високо оцінювали сучасники та Арістотель, а в пізніші епохи – представники матеріалістичних напрямів. Водночас атомістичне вчення Демокріта спричинило різке несприйняття з боку ідеалістичних шкіл, насамперед платонізму, що призвело до систематичного знищення його творів. Унаслідок цього до нашого часу збереглися лише окремі фрагменти й свідчення.

Базовим положенням філософської системи Демокріта є визнання атомів як першооснови всього сущого. На відміну від стихій, які вже є складними утвореннями, атоми мисляться як найпростіші, неподільні й принципово відмінні від чуттєво сприйманих предметів елементи. Вони різняться між собою за

формою, величиною та положенням у просторі, що забезпечує нескінченну різноманітність їх поєднань.

Необхідною умовою руху атомів є порожнеча. Саме вона робить можливими їх переміщення, з'єднання й роз'єднання. Без порожнечі світ був би нерухомий і позбавлений розвитку. Завдяки постійному руху атомів природа постає як динамічна, мінлива й така, що перебуває у вічному становленні.

Унаслідок механічних поєднань атомів виникає все розмаїття світу, зокрема тварини й людина. Життя, за Демокрітом, не є результатом божественного творіння, а постає з поєднання теплих і вологих атомів. Тварини виникають із води й мулу, а людина – як найбільш досконалий результат природного розвитку. У процесі цього розвитку зберігаються лише ті форми, які виявляються життєздатними, тоді як непридатні гинуть. У цій ідеї простежується ранній варіант еволюційного мислення.

Учення Демокріта про душу й пізнання

Душа, за Демокрітом, є тілесною за своєю природою і складається з особливого різновиду атомів – надзвичайно рухливих, гладких і округлих, споріднених з атомам вогню. Саме ці атоми забезпечують рух і життєдіяльність організму. Вони надходять у тіло разом із диханням; зменшення їх кількості без відновлення призводить до смерті. У цьому підході простежується близькість до гілозоїзму, оскільки навіть небесні тіла як скупчення вогненних атомів можна розглядати як такі, які наділені душею.

Хоча атоми душі розсіюються по всьому тілу, Демокріт припускав існування зон їх найбільшої концентрації. У голові зосереджуються найбільш рухливі атоми, що забезпечують пізнавальні процеси – відчуття, сприймання і мислення. У ділянці серця локалізуються атоми, пов'язані з емоційними та афективними станами, а в зоні печінки – ті, що зумовлюють прагнення, потреби й мотивацію. Таким чином, Демокріт пропонує багаторівневу модель локалізації функцій душі, яка відрізняється як від мозкоцентричної концепції Алкмеона, так і від серцецентричної позиції Емпедокла.

У сфері пізнання Демокріт розрізняє чуттєвий і розумовий рівні. Відчуття і сприймання він вважає первинною основою пізнання, без якої неможливе мислення. Водночас філософ підкреслює їх обмеженість: вони відображають лише поверхневі властивості речей, тоді як істинна природа світу – атомарна – доступна лише розуму. Ця ідея відображає раннє розуміння відмінностей між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання.

Пояснюючи механізми відчуттів, Демокріт опирається на принцип подібності та теорію витікань. Властивості атомів, що проникають в органи чуття, зумовлюють характер сенсорного досвіду: дрібні атоми спричиняють враження високих тонів, більші – низьких; гладкі й округлі атоми пов'язані з відчуттям солодкого, а шорсткі й багатокутні – з відчуттям кислого чи гіркого.

Водночас Демокріт уперше чітко розрізняє об'єктивну й суб'єктивну сторони чуттєвості. У самих тілах існують лише атоми й порожнеча, тоді як такі якості, як колір, смак, запах чи тепло, виникають лише в процесі взаємодії атомів з органами чуття і є суб'єктивними переживаннями. Ця ідея згодом стане підґрунтям для вчення про первинні й вторинні якості, розробленого в новоєвропейській філософії, зокрема у працях Дж. Локка.

У поясненні причин виникнення окремих відчуттів Демокріт виходив із безпосередньої взаємодії органів чуття з атомами зовнішнього світу. Водночас механізм сприймання цілісних предметів він тлумачив інакше – з позицій теорії витікань (ідолів). Згідно з цією теорією, від об'єктів постійно відокремлюються тонкі матеріальні утворення, які, рухаючись у повітряному середовищі, зустрічаються з відповідними «витіканнями», що виходять від органів чуття. Унаслідок цієї зустрічі формується своєрідний «відбиток» предмета, який переноситься на зіницю ока.

Проміжне повітряне середовище відіграє в цьому процесі активну роль: під час руху ідолів воно може спотворювати їх, що пояснює виникнення неадекватних або помилкових вражень. Сам акт сприймання, за Демокрітом, можливий лише за умови, що ідоли, проникаючи в пори органів чуття, взаємодіють з атомами душі. Якщо ж вони стикаються з атомами іншого типу, це призводить не до пізнавальних, а до емоційних переживань. Таким чином, філософ розрізняє сенсорні та афективні наслідки взаємодії зовнішніх впливів із тілесно-душевною організацією людини.

Важливе місце у вченні Демокріта посідає проблема потреб. Він розглядав потреби як провідні рушійні сили людської діяльності, що зумовлюють не лише емоційні стани, а й розвиток розуму, мовлення та трудових навичок. Саме потреба, на його думку, вивела людину з первісного, дикого стану, змусивши її вдосконалювати способи дії, мислення й спілкування. Без потреб людський розвиток був би неможливим.

Значну роль у формуванні людських умінь і форм поведінки Демокріт відводив наслідуванню. Багато культурних досягнень, за його уявленнями, виникли як результат спостереження за природою і тваринами. Так, наслідуючи павуків, люди навчилися ткацтва, а спостерігаючи за птахами – співу й мовленню. Походження мови філософ пояснював як поступовий процес: спочатку люди імітували звуки тварин, а згодом домовлялися про спільне використання певних звукових позначень і їх поєднань. У цьому підході простежується рання ідея про соціальне узгодження знаків і символів.

Особливий інтерес становить етичне вчення Демокріта, яке має виразний психологічний характер і сфокусоване безпосередньо на людині. Його міркування про поведінку, вчинки, звички й внутрішні стани ґрунтуються на тонких спостереженнях за людською природою. Етика Демокріта не зводиться до

зовнішніх приписів, а спрямована на досягнення внутрішньої рівноваги, поміркованості та гармонії душевного життя.

Загалом учення Демокріта започаткувало систематичне пояснення причин психічних процесів, насамперед відчуттів, сприймань і спонукальних сил. Особливо важливою є його ідея про мислення як вищий рівень пізнавальної діяльності, що виростає з чуттєвого досвіду і ґрунтується на ньому. Ця здогадка про генетичний зв'язок мислення з відчуттями й сприйманням стала значущим кроком у розвитку психологічної думки, хоча згодом була відсунута на другий план у філософських системах Сократа й особливо Платона, де пізнання дедалі більше було відірване від тілесно-чуттєвої основи.

4. Філософсько-психологічна система поглядів Сократа і Платона

У системі поглядів Демокріта матеріалістична лінія розвитку античної філософії, що бере свій початок від Фалеса, набула найбільш послідовного й радикального вираження. Проте вже у V–IV ст. до н.е. в давньогрецькій філософії формується протилежна за своїм світоглядним спрямуванням течія – ідеалізм, засновниками якої стали Сократ (469–399 рр. до н.е.) та його учень Платон (427–347 рр. до н.е.). Виникнення ідеалістичної школи Сократа–Платона історично збігається з періодом гострих соціально-політичних конфліктів в Афінах, де відбувалася боротьба між прихильниками рабовласницької демократії та монархічної форми правління. Інтереси реакційних верств рабовласницького суспільства знайшли своє ідейне обґрунтування саме в ідеалістичних філософських побудовах Сократа і Платона.

У період розквіту афінської демократії, коли роль і значення кожної окремої вільної людини в суспільному житті істотно зросли, у філософії, а особливо у софістів, формується підвищений інтерес до проблеми особистості, її цінності та місця в соціумі. Подальші політичні потрясіння лише загострили питання про призначення людини та сенс її існування. Започаткований софістами поворот від космологічних і натурфілософських проблем до аналізу самої людини набуває завершеної форми у філософії Сократа і Платона, яка має виразну етико-психологічну спрямованість.

Сократ виходив із переконання, що і природа, і сама людина створені богом, а тому філософам немає потреби втручатися в божественний задум шляхом побудови умоглядних картин світу. На його думку, справжнє призначення філософії полягає не в поясненні космосу, чим займалися мислителі попередній епох, а в з'ясуванні того, як людині слід жити, якими принципами керуватися в повсякденному житті, як впливати на інших людей і передусім, як впливати на саму себе.

Повсякденне життя людини Сократ розглядав як особливе мистецтво. Оволодіння цим мистецтвом можливе лише за умови розуміння його сутності, а

отже, через пізнання самого знання. Знання, за Сократом, є не сукупністю фактів, а поняттям про предмет. Предметом справжнього знання повинно бути передусім те, що підвладне самій людини. Такою сферою є її внутрішній світ і поведінка. Саме тому основний напрям пізнання має бути спрямований не назовні, а всередину – на пізнання власної душі. Ця позиція виражена у відомому афоризмі «Пізнай самого себе», який Сократ наповнив новим етико-психологічним змістом.

Етична система Сократа вибудовується навколо прагнення зрозуміти істинне призначення людини, що полягає в набутті справжніх благ – чеснот, мудрості, внутрішньої краси та щастя. Цінність людського життя, за Сократом, визначається не самими благами, а тим, як людина їх розуміє, оцінює і використовує. Центральним принципом його етичної концепції є принцип помірності. Кожна людина має потреби, бажання і прагнення, однак вирішальним є не їх наявність, а місце, яке вони займають у житті особистості.

Людина не може стати справді вільною – ні від власної тілесної природи, ні від зовнішніх обставин, – якщо вона не здатна керувати своїми бажаннями й поведінкою. Ті, хто не вміє приборкувати свої спонуки, залишаються рабами тілесних пристрастей і зовнішнього світу. Надмірне захоплення тілесними насолодами, за Сократом, руйнує тіло і пригнічує душевну діяльність. Саме тому люди, нездатні до самоуправління (до яких філософ зараховував переважно рабів і ремісників), не можуть бути здатними до управління іншими.

Звідси випливає ідея мінімізації потреб: людина має прагнути якомога меншої залежності від тілесних бажань, задовольняючи їх лише тоді, коли вони досягають крайньої необхідності. Такий спосіб життя наближає людину до богоподібного стану, у якому основні зусилля волі й розуму спрямовані не на чуттєві задоволення, а на пошук істини та сенсу життя.

Психологічний аспект учення Сократа має абстрактно-ідеалістичний характер. Людина і її душа, за його переконанням, є божественним даром. Порівняно з тваринами людина має досконалішу тілесну організацію й вищі душевні здібності. Бог наділив людину прямоходінням, що звільнило руки й розширило поле зору; мовленням зі здатністю видавати чіткі звуки; а також органами чуття, спрямованими на активне пізнання світу.

Проте в основі душевної діяльності Сократ вбачав не відчуття і сприймання, що надходять із зовнішнього світу, а розуміння як внутрішній, суто духовний акт. Пізнання, за Сократом, є не набуттям нового ззовні, а пробудженням і відтворенням знань, споконвічно закладених у душі. Саме на цьому ґрунтується його метод сократичної бесіди, спрямований на актуалізацію прихованого знання шляхом навідних запитань. Інтелектуальний розвиток людини пов’язаний із розширенням і усвідомленням цього вродженого знання.

Для успішного пізнання, на думку Сократа, необхідні певні здібності: швидкість схоплювання, міцність пам’яті та інтерес до знань. Таким чином, хоча

його концепція має ідеалістичний характер, у ній простежується спроба окреслити психологічні умови інтелектуального розвитку.

Загалом філософсько-психологічні погляди Сократа мають принципове значення для історії науки. Він заклав основи ідеалістичного напряму у філософії та психології, а його ідеї стали фундаментом для подальшого розвитку ідеалістичних систем. Водночас у його вченні містяться й важливі положення, пов'язані з психологією, зокрема зміщення наукового інтересу з природи й космосу на людину та її внутрішній світ. Сократ уперше чітко підкреслив активну роль суб'єкта, його здатність до саморегуляції та морального самоуправління відповідно до соціально-етичних норм.

Філософ також окреслив низку ознак, що відрізняють людину від тварин: прямоходіння, наявність вільної руки, розум і чітке мовлення. Хоча ці ознаки він пояснює з погляду ідеалістичної картини світу, сама їх фіксація мала важливе значення для подальших, уже матеріалістичних, концепцій антропогенезу.

Ідеї Сократа отримали системний і розгорнутий розвиток у вченні його учня Платона. Від цього моменту історія античної філософії та психології, а також філософії наступних епох розгортається як постійна боротьба двох протилежних напрямів – матеріалізму та ідеалізму.

Хоча творча спадщина Платона надзвичайно велика (йому приписують 36 діалогів, що майже повністю збереглися), спеціальних психологічних трактатів він не створив. Водночас психологічна проблематика пронизує багато його творів. У діалозі «Менон» викладено теорію пригадування як основу пізнання; у «Федрі» подано образно-релігійний опис душі; «Теетет» присвячений аналізу та критиці гераклітівського вчення про плинність; у «Федоні» викладено концепцію безсмертя душі; а в діалозі «Держава» сформульовано вчення про структуру душі та її частини.

Платон: вчення про ідеї, душу та обґрунтування її безсмертя

Головне положення філософії Платона полягає в тому, що істинним буттям він визнає не матеріальний, чуттєвий світ, а світ ідей. До цього висновку мислитель доходить, аналізуючи зміст і природу етичних та естетичних понять. Зокрема, Платон ставить питання: що означає «прекрасне саме по собі»? Відповідаючи, він вибудовує таку лінію міркувань. Людину оточує безліч одиничних речей, які здаються красивими; проте кожна з них з часом втрачає красу, зникає або змінюється, а замість неї постають інші красиві предмети й явища. Виникає закономірне запитання: що саме робить усі ці різні, минущі речі прекрасними, якщо їхня краса нестійка й змінна?

Звідси Платон робить висновок про необхідність існування певної загальної основи, яка не зводиться до жодної конкретної речі й не залежить від її мінливості. Має бути щось таке, що узагальнює красу всього одиничного, конкретного і скороминущого, тобто певний позачуттєвий принцип, спільний для всього

видимого. Це загальне мислиться як джерело краси, як еталон і зразок, за яким оцінюють численні прояви матеріального світу. Саме його Платон називає ідеєю – загальнозначущою ідеальною формою.

Поряд з ідеєю прекрасного існує безліч інших. Кожна з них, на думку Платона, не є тілесною, вона безтілесна, невидима, не підлягає вимірам числа, простору й часу. Ідеї не старіють, не руйнуються й не змінюються; вони незмінні й вічні. Будь-яке суще Платон розглядає через порівняння трьох складових: буття, тілесного світу й небуття. Буття становить світ ідей. Небуття ототожнюється з матерією, тобто з тілесним світом, який, за платонівською картиною, постає як створений богом із чотирьох стихій – води, землі, повітря й вогню.

Світ чуттєвих речей у такій інтерпретації є результатом «проникнення» буття в небуття. Конкретні предмети, з одного боку, причетні до ідей, адже вони є лише тінями, відбитками або спотвореними подобами ідеальних форм. З іншого боку, ці речі причетні до небуття, бо наповнені матерією та підпорядковані її мінливості. Отже, тілесне завжди змішане: воно ніби з'єднане зі своїм еталоном – ідеєю, але ніколи не здатне повністю йому відповідати. Саме тому все видиме є непостійним, швидкоплинним і мінливим, тоді як ідеї існують вічно, як незмінні першообрази. Навколишній світ, за Платоном, – це світ тьмяних, неповних, примарних образів, тобто тіней безсмертних і незмінних ідей.

Ідея прекрасного, яку Платон аналізує як приклад, є лише однією з вищих ідей. Найвищою серед них мислиться ідея блага. Саме вона має верховний статус у світі ідей і визначає ієрархію всього сущого. Вищу ідею блага Платон пов'язує зі світовою душею, яка організовує космос і надає йому впорядкованості. Оскільки буття Платон описує як суперечливе й полярне, він вводить також другу світову душу – душу зла. Ці дві верховні душі, за його уявленнями, виступають першопочатками, що задають напрямок світовому процесу. Окрім них, існують душі зірок, планет, людей, тварин та інших утворень. Світова душа забезпечує рух і активність космосу; аналогічну функцію виконують душі окремих тіл і живих істот, зокрема людини. Кожна душа покликана володарювати тілом і керувати ним, отже, душі приписують активну, організувальну й керівну роль.

У платонівській концепції душа людини не залежить від тіла. Вона існує до народження й після смерті окремого тілесного організму; крім того, душа здатна переселятися з одного тіла в інше. Обґрунтовуючи безсмертя душі, Платон наводить чотири аргументи.

Перший доказ опирається на принцип протилежності. Платон виходить із того, що світ пронизаний протилежностями: прекрасне і потворне, добро і зло, сон і неспання тощо. Одна протилежність виникає з іншої, проходячи через певні проміжні стани: сон переходить у пробудження, пробудження – у неспання; день – у вечір, вечір – у ніч; ніч – у світанок, світанок – у день. За аналогією, живе виникає з мертвого, а смертне – з живого. З переходом від «чистої», вищої душі до

життя в тілі пов’язані напівдуховні стани, які поступово, дедалі тісніше з’єднуючись із тілесним, формують такі якості, що можуть руйнуватися разом із тілом. Однак саме факт переходу від смерті до пожвавлення, відповідно до концепції Платона, можливий л ише через душу: щоб живе могло переходити в смертне і навпаки, мають існувати душі померлих, готові вселятися в нові тіла, які народжуються. Отже, душа повинна існувати й після смерті, і до народження тіла, тобто бути вічною й безсмертною.

Другий доказ ґрунтується на теорії пригадування. Платон стверджує, що люди здатні встановлювати подібності й відмінності між речами, а також оперувати загальними поняттями без прямого навчання. Знання не «вкладаються» в людину зовні, вона їх здобуває через вроджену здатність душі пригадувати. Але пригадувати можна лише те, що душа вже знала раніше. Це означає, що душа володіла знаннями до того, як поселилася в тілі. А отже, якщо вона існувала до народження, то за тією ж логікою може існувати й після смерті тіла; таким чином, вона вічна й безсмертна.

Третій доказ опирається на уявлення про спорідненість душі з ідеями та всім божественним. Платон виходить із тези: усе складне, складене з частин, розпадається і гине; руйнуванню не підлягає лише просте й нескладне. Тіло є зримим, складним і мінливим, тому воно підлягає руйнуванню. Натомість ідеї та душа – невидимі, прості, не складені з частин, не розкладні, а отже, не схильні до руйнування. Коли душа в пізнанні надмірно покладається на тілесні органи, вона відхиляється від істини, ніби «сп’яніла», бо чуттєве вводить її в оману. Коли ж душа пізнає самостійно, вона звертається до божественного світу ідей, де все неподільне, незмінне й вічне. Отже, душа подібна до божественного і споріднена з ним; а все, що походить від божественного й подібне до нього, має бути вічним і безсмертним.

Ґрунтуючись на тій самій логіці, Платон вважає, що світ упорядкований так, що тілесне підкоряється божественному. Коли душа вселяється в тіло, тіло починає підкорятися їй. А все, що створене для влади та управління, має божественне походження, а божественне – вічне. Отже, і душа людини є безсмертною.

Четвертий доказ випливає з твердження, що душа містить у собі початок життя. Увіходячи в будь-яке тіло, душа оживляє його. Те, що є джерелом життя, не може приймати смерть, тобто не може бути смертним. Звідси випливає висновок: душа за своєю природою незнищенна й безсмертна.

З наведених аргументів видно, що всі вони спрямовані на доведення незалежності душі від тіла. Тіло постає як тимчасовий притулок душі, тоді як справжнє «місце» її існування – божественні висоти, де вона знаходить спокій, відпочинок від тілесних пристрастей і долучається до світу ідей. Проте не всі душі здатні піднятися до цього рівня. Душі тих, хто став рабом тілесних бажань, хто

виявляв ненажерливість та вдавався до інших надмірностей через низку перевтілень, згідно з Платоном, «деградують» до душ тварин – віслюків, вовків, яструбів тощо. Наблизитися до світу ідей можуть передусім душі філософів, оскільки лише їм властиве майже повне звільнення від тілесного рабства й максимальна спрямованість до істини.

Будь-яка людина, за Платоном, прагне щастя. Щастя ж полягає у володінні благом і чеснотами. Але прагнення до блага можливе лише тоді, коли людина має знання про нього. Це знання отримує через душу. Водночас індивідуальна душа сама не творить істини, оскільки істини й ідеї існують незалежно від речей і людини. Основна діяльність душі полягає в долученні до ідей світового розуму через акт пригадування. Цей процес Платон описує так: перебуваючи в божественному світі ідей, душа отримує звідти певний обсяг знання – настільки, наскільки це дозволяє її минулий досвід і «ступінь» духовної досконалості. Потім, спускаючись на землю й занурюючись у тіло, вона забуває все, що споглядала у світі ідей. Подальше життя душі полягає в тому, щоб пробудити й оживити набуте знання: знову звертатися до ідей, розглядати їх і проникати в їх сутність.

У процесі пізнавальної діяльності, підкреслює Платон, звернення до органів чуття або будь-яких тілесних засобів є фактично марним. Чуттєві механізми не допомагають досягненню істини, а, навпаки, стають перешкодою. Тіло та органи відчуття приносять душі лише турботи: вони постійно потребують уваги, висувають вимоги, відволікають і розсіюють, тим самим відводячи душу від її справжнього призначення – пізнання через пригадування. Душа, як вважає Платон, мислить найкраще тоді, коли її не бентежать ні зорові й слухові враження, ні біль, ні задоволення. Чуттєві впливи не лише не ведуть до істини, а й нерідко викликають помилки, тому що не здатні забезпечити справжнього знання.

Платон ілюструє це тим, що сам факт наявності відчуття не означає наявності знання. Людина може бачити написані слова чужою мовою, однак не розуміти їх. Тобто відчуття і сприймання як такі безумовно відбуваються, але самі по собі вони не несуть знання. Звідси висновок: істина є доступною лише розумові, який має здатність оживляти в пам’яті «чисті» ідеї, з якими душа стикалася у світі ідей, коли була вільною від тлінного тіла. Отже, справжнє знання постає не як результат чуттєвого досвіду, а як внутрішній акт душі – відновлення того, що вона вже споглядала в надчуттєвому бутті.

Оскільки людські душі різняться ступенем тілесної обтяженості, тобто неоднаково звільняються від тілесних елементів навіть після смерті, то й споглядання ними вищих ідей у божественному світі є нерівномірним. Через це, повертаючись на землю і входячи в нове тіло, душі формують ієрархію людей, які відрізняються між собою розумовими здібностями. Душа, що у світі ідей споглядала більшу частину верховних ідей, вселяється в родину, у якій народжується філософ. Наступною після філософа за рівнем інтелектуальних

можливостей – душа царя або воєначальника, далі – душа державного діяча тощо. У такий спосіб соціальна ієрархія в Платона набуває метафізичного обґрунтування, пов'язаного з різною мірою причетності душ до ідейного світу.

Поширюючи принцип протилежності на людську душу, Платон стверджує, що, з'єднуючись із тілом, душа (залежно від глибини цього зв'язку) переходить через низку станів: від майже чисто духовних до станів, максимально наближених до тілесних. У структурі душі Платон виокремлює два основні рівні – вищий і нижчий. Вищий рівень представлений розумною частиною душі. Вона безсмертна й безтілесна, є основою мудрості та виконує керівну функцію щодо нижчих складових душі й усього тіла. Тимчасовим «притулком» розумної частини душі Платон вважав головний мозок.

Нижчий рівень душі, своєю чергою, має дві частини. Перша – благородна (палка) частина душі – пов'язана з афективними станами, прагненнями та вольовими проявами. До неї відносять мужність, хоробрість, безстрашність, здатність до самоподолання. Ця складова виконує роль охоронця: Платон порівнює її з собакою, який стереже стадо. Вона повинна діяти за наказом пастуха, тобто під керівництвом розумної частини душі. Благородна душа має тісніший зв'язок із тілом і локалізується в ділянці серця.

Друга частина нижчої душі – хтива або пристрасна – охоплює сферу потреб, потягів, тілесних бажань і пристрастей. Вона подібна до стада, яке потребує постійного управління й стримування з боку розумної та благородної частин. Локалізацію хтивої душі Платон пов'язував із печінкою. Тричленний поділ душі часто метафорично описують як «колісницю душі»: благородний кінь тягне колісницю до божественного, хтивий – до земного, але обидва мають підкорятися візникові – розумові.

Спираючись на цей тричленний поділ, Платон будує широку класифікацію характерів – як індивідуальних, так і колективних. Він застосовує цю схему для пояснення різних типів людей, характерів народів, державних устроїв і навіть станового поділу суспільства. Люди відрізняються між собою тим, яка частина душі в них домінує. У філософів і мудреців переважає розумна частина. У хоробрих, мужніх воїнів домінує благородна (палка) частина. У тих, хто вдається до тілесних надмірностей, провідною стає хтива складова.

За аналогією Платон намагається розрізняти й народи: перевага розумної частини, на його думку, притаманна грекам; домінування благородної – народам півночі; перевага хтивої – єгиптянам та іншим народам Сходу. Станову ієрархію також тлумачить як похідну від психологічної структури душі: великий розум приписує аристократам, мужність – воїнам, а сферу бажань і потягів – ремісникам і рабам. Із цього робить політичні висновки щодо форм правління. Ідеальною Платон вважав державу, у якій керують аристократи (як носії розумної частини), охорону забезпечують воїни (носії благородної частини), а працюють і

підкоряються ремісники та раби (у яких провідною є хтива частина). Якщо ж домінувати починає варта воїнів, держава може скотитися до тиранії. Найгіршим варіантом Платон вважав прихід до влади демосу — ремісників і рабів, оскільки, на його думку, це призводить до безладу й хаосу.

Політична спрямованість платонівської психології в такому разі стає очевидною: вона функціонує як ідеологічний інструмент, який обґрунтовує домінування панівного класу й аристократії.

У загальних рисах такою є система об'єктивного ідеалізму, розвинена Платоном. Проте з погляду психології в ній міститься і низка важливих та новаторських положень. Уже Демокріт, а ще раніше Геракліт звертали увагу на якісну відмінність між мисленням і тілесними образами в структурі душевного життя, але специфіка самого розуму залишалася в них недостатньо зрозумілою.

Платону вдалося показати, що розум пов'язаний із системою загальнозначущих понять, категорій або ідей, тобто з тим рівнем, який виходить за межі одиничного чуттєвого досвіду. Однак природа цих понять була витлумачена ним в ідеалістичній формі: поняття й ідеї віднесено до потойбічного світу ідей, що існує зовні й незалежно від речей та самих людей. Це неминуче призвело до специфічного, викривленого з погляду матеріалістичної традиції розуміння механізмів мислення.

Мислення в Платона постає як звернення індивідуальної душі до істин світового розуму через акти пробудження, пожвавлення та пригадування вроджених ідей. Так само ідеалістично він тлумачить природу душі загалом. Теза про незалежність душі від тіла та зовнішнього світу фактично фіксує розрив психофізичної і психофізіологічної єдності. Усе це й характеризує погляди Платона як систему об'єктивного ідеалізму, яка згодом стане підґрунтям для формування та розвитку різних ідеалістичних течій у філософії й психології.

5. Учення філософів античності про душу. Арістотель

Теоретичні труднощі та внутрішні суперечності в розумінні природи психічного, що сформувалися в античній філософії, були зумовлені, з одного боку, матеріалістичними уявленнями Демокріта про душу як тілесне утворення, а з іншого, – ідеалістичним ученням Платона, який трактував душу як самостійну, безтілесну й вічну сутність. Ця протилежність двох полярних підходів вимагала теоретичного розмежування й синтезу. Спробу подолати цю антиномію здійснив найближчий учень Платона – **Арістотель** (384–324 рр. до н.е.), один із найвидатніших мислителів античного світу.

Як і Демокріт, Арістотель був ученим-енциклопедистом, який зробив внесок практично в усі галузі знання свого часу. Його філософська система стала узагальненням, підсумком і водночас вершиною розвитку давньогрецької науки. Літературно-філософська спадщина Арістотеля є надзвичайно масштабною.

Значну частину його праць об'єднано у фундаментальні корпуси під назвами «Органон», «Метафізика» та «Фізика». Трактатом, у якому Арістотель безпосередньо звертається до проблем психології, є праця «Про душу».

Розглядаючи психічні явища з позицій загальнобіологічного підходу, Арістотель вважав за доцільне додати трактат «Про душу» до праці «Фізика», виходячи з переконання, що «вивчення душі є справою природодослідника». Проблема душі посідала центральне місце в його філософії, оскільки, на думку мислителя, пізнання душі відкриває шлях до розуміння істини загалом і передусім до пізнання природи.

Ця позиція Арістотеля є напрочуд співзвучною із сучасним уявленням про місце психології в системі наук. Надання психологічному знанню головного значення для розуміння природи стало підставою для виокремлення вчення про душу в самостійний розділ філософії. Арістотель став першим мислителем, який створив спеціальний систематизований трактат, присвячений душі. Оскільки в цьому творі виклад власних поглядів Арістотеля передує аналізу концепцій його попередників, «Про душу» можна вважати також першим історіографічним дослідженням у галузі філософії та психології.

Психологічна концепція Арістотеля органічно випливає з його загальнофілософського вчення про матерію і форму. Світ і процеси його розвитку мислитель розглядав як результат постійної взаємодії двох першооснов: пасивної – матерії та активної, організаційної, яку він назвав формою.

Матерією є все те, що оточує людину й сама людина як тілесна істота. Усі конкретні матеріальні речі виникають і набувають визначеності завдяки формі, яка виконує організаційну функцію та надає матерії якісної завершеності. Матерія і форма є взаємно необхідними й нероздільними. Матерія не може існувати без оформлення, так само як форма не може бути ізольованою від матеріальної основи. Матерія за своєю природою є пасивною, тоді як форма є активною, діяльнісною. Саме форма, будучи джерелом організації та якісної визначеності, становить сутність речей.

Формою живої матерії Арістотель вважав душу. Душа як форма є сутністю всього живого – рослин, тварин і людини. Учення Арістотеля про матерію, форму й душу як форму живого мало низку принципово важливих наслідків для подальшого розвитку психології.

По-перше, до Арістотеля матеріалісти розглядали душу як особливий стан або модифікацію першооснови: у Фалеса – води, в Анаксимандра – апейрона, в Анаксимена – повітря, у Геракліта – вогню, у Демокріта – атомів. Натомість у Платона душа постає як самостійна, безтілесна й надматеріальна сутність. Обидва підходи викликали принципові заперечення Арістотеля. На його думку, душу не можна розглядати ані як окремий стан матеріальної першооснови, ані як

самодостатню, відірвану від тіла сутність. Душа є активною, діяльнісною основою в матеріальному тілі, його формою, але не самою речовиною чи тілом.

Виконуючи організаційну, керівну й спрямувальну функції щодо тіла, душа не може існувати поза ним, так само як і саме тіло не може бути живим без душі. Душа й тіло, за Арістотелем, перебувають у нерозривній єдності, і відокремити їх одне від одного неможливо. Таким чином, у розв'язанні питання про природу душі Арістотель долає як обмеженість наївного матеріалізму ранніх філософів, так і крайній ідеалізм Платона.

Водночас позицію Арістотеля не можна вважати послідовно матеріалістичною. Хоча він наполягає на єдності душі й тіла, вихідним пунктом його вчення залишається визнання форми і матерії як двох самостійних першооснов. У цьому сенсі ідеалізм Платона не був остаточно подоланий Арістотелем.

Поряд з обґрунтуванням єдності душі й тіла Арістотель слідом за матеріалістами підкреслював, що джерелом і об'єктивним змістом психічного є зовнішній світ. Діяльність душі він не мислив окремо від взаємодії з об'єктивною реальністю. Це загальне положення отримало конкретний розвиток у його аналізі механізмів пізнавальних процесів.

У цьому аспекті Арістотель пішов далі за представників матеріалістичної традиції. На відміну від Емпедокла, Демокріта, а згодом Епікура й Лукреція, які пояснювали подібність образів душі до реальних об'єктів проникненням у пори органів чуття тонких оболонок або «ідолів», Арістотель запропонував інше тлумачення. Тілесний образ, на його думку, не є зменшеною копією самого предмета, а є лише його формою, відбитком без матерії, як відтиск печатки на воску чи папері без перенесення самої печатки.

Для виникнення сприйняття як діяльності, пов'язаної з прийняттям органом чуття форми зовнішнього предмета без його матерії, необхідно три основні умови. Першою є сам об'єкт впливу, який відіграє провідну, визначальну роль у генезисі перцептивного акту, як вогонь активує потенційну здатність до горіння. Другою умовою є наявність проміжного середовища, яке забезпечує перенесення форми й властивостей об'єкта без його матеріальної субстанції. Третьою умовою виступає власне здатність до відчуття, притаманна живому організму.

Проміжне середовище є необхідним для кожного виду відчуттів і сприймань. Для зору таким середовищем є світло, для слуху – повітря, для дотику – тілесна тканина, яку Арістотель узагальнено називав «м'ясом» організму. Саме через це середовище, форма зовнішнього предмета стає доступною для органів чуття і може бути прийнята душею.

Носіями здатності до відчуття, за концепцією Арістотеля, є органи чуття. Проте до моменту дії на них зовнішніх предметів відчуття як такі не виникають. Здатність відчувати спочатку перебуває лише в потенційному стані. Арістотель

порівнює її з горючим матеріалом, який сам по собі не спалахує без дії вогню або іскри. Так само й органи чуття не породжують відчуття без взаємодії із зовнішнім предметом. Актуалізація чуттєвої здатності відбувається лише за умови контакту органів відчуття із зовнішніми тілами через відповідне проміжне середовище.

Відчуття й сприйняття виступають початковими формами пізнавальної діяльності, на ґрунті яких поступово формуються складніші психічні процеси. Тілесні образи, що виникають у відчуттях, є відбитками зовнішнього світу. Арістотель розрізняє п’ять основних видів чутливості: зір, слух, смак, нюх і дотик. Як і Демокріт, він вважав, що провідним і генетично первинним серед усіх відчуттів є дотик. Жоден інший вид чутливості не може виникнути без дотикової здатності, тоді як дотик може існувати автономно.

На відміну від інших органів чуття, кожен з яких відображає лише окремі, строго визначені властивості зовнішніх тіл, дотик поєднує в собі декілька різновидів чутливості. Він охоплює відчуття власне дотику, тепла, болю й руху, завдяки чому дозволяє сприймати відразу сукупність властивостей предметів. У поєднанні з іншими видами чутливості дотик відіграє вирішальну роль у формуванні просторового сприймання речей.

Згідно з Арістотелем, окремі види відчуттів самі по собі не дають змоги встановлювати відмінності між ними. Щоб порівняти різні чуттєві враження, необхідний певний єдиний центр, до якого вони могли б бути віднесені. Цей центр Арістотель назвав загальним відчуттям. Загальне відчуття є центральним органом, куди сходяться всі чуттєві враження, що виникають через безпосередню взаємодію органів чуття із зовнішніми предметами.

Враження, які потрапляють до загального відчуття, можуть зберігатися в ньому у вигляді слідів. До основних функцій загального відчуття належать упорядкування, зіставлення, роз’єднання та перебудова тілесних образів, а також зіставлення нових вражень із попередніми. Усі ці процеси супроводжуються внутрішньотілесними змінами, що підкреслює єдність психічного й тілесного.

Головним механізмом взаємодії відчуттів Арістотель вважав асоціації. Він розрізняв асоціації за схожістю, за протилежністю та за часовою суміжністю. Саме завдяки асоціативним зв’язкам можуть виникати такі уявлення і враження, які не викликані безпосередньою дією зовнішнього предмета.

Отже, загальне відчуття постає не лише як орган синтезу чуттєвих вражень, але й як той рівень психічної організації, у межах якого формуються пам’ять, уявлення та уява. Усі ці тілесні форми є проміжними ланками або етапами поступового перетворення чуттєвості на мислення. Значення вчення Арістотеля про загальне відчуття важко переоцінити, оскільки саме воно створило концептуальний міст між відчуттям і мисленням – міст, який не змогли вибудувати ні Демокріт, ні Платон.

Мислення, на переконання Арістотеля, є неможливим без тілесного досвіду. Воно завжди опирається на нього й виникає на його основі. Недарма філософ наголошував, що «душа ніколи не мислить без образів». Водночас мислення здатне проникати в ту сутність речей, яка є недоступною для органів чуття. У відчуттях ця сутність дана лише у вигляді можливості. Думка постає як вища форма психічного, що інтегрує в собі тілесні форми та підпорядковує їх.

Інакше кажучи, мислення є формою тілесних форм, або формою форм, у якій зникає все безпосередньо чуттєве й наочне, а залишається узагальнене й значуще. Виникаючи з тілесних форм, мислення не може бути ізольоване від тіла. У цьому аспекті вихідне положення Арістотеля про єдність форми й матерії, душі й тіла – від нижчих до вищих рівнів психічного – зберігає свою принципову незмінність і спрямоване проти ідеалізму Платона.

Проте в питанні про природу мислення Арістотель не зміг остаточно подолати ідеалістичну традицію. Він висуває вчення про існування родового або надіндивідуального розуму. На відміну від індивідуального мислення, яке залежить від тіла і зникає разом зі смертю людини, родовий розум не пов'язаний органічно з тілом, не руйнується і є вічним, не обмеженим періодом життя особи.

Причиною такого припущення стало прагнення пояснити, яким чином узагальнені й значущі для всіх форми, наявні в тілесних враженнях лише у вигляді можливості, переходять в акт, тобто стають поняттями. Якщо у відчуттях і сприйняттях здатність до чуттєвості актуалізується дією зовнішнього предмета, то постає питання: що саме «запалює» індивідуальний розум і робить можливі узагальнені форми дійсними? Саме цю функцію Арістотель приписує надіндивідуальному, родовому мисленню або верховному розуму, який ніби надбудовується над іншими пізнавальними формами душі та завершує їх ієрархію. Під впливом цього вищого розуму здійснюється актуалізація ідеальних узагальнених форм, потенційно заданих у тілесних образах.

Нерозривно пов'язаними з пізнавальними здібностями душі є й інші її специфічні властивості – прагнення та афективні переживання. Виникнення емоцій і потягів Арістотель також пояснював природними причинами. Такими причинами є, з одного боку, потреби організму, а з іншого – зовнішні предмети, здатні ці потреби задовольняти. Прагнення завжди пов'язані з метою, у якій у формі образу або думки представлений предмет, що має для організму корисне або шкідливе значення.

З іншого боку, прагнення зумовлюються самими потребами та пов'язаними з ними відчуттями задоволення або незадоволення. Функція цих відчуттів полягає в оцінюванні корисності чи непридатності предметів для життя організму. У такий спосіб будь-який вольовий акт і будь-який емоційний стан як провідні рушійні сили душі, що визначають активність організму, мають природні підстави.

Подібно до пізнавальних процесів, афективні стани завжди супроводжуються внутрішньотілесними змінами, а прагнення завершуються зовнішніми руховими актами. Саме в цьому поєднанні внутрішніх і зовнішніх процесів формується цілісна поведінка істоти.

Загальну рухову активність людини Арістотель пов'язував із кров'ю, яку він розглядав як головне джерело життєдіяльності організму. У цьому питанні його погляди є близькими до уявлень Алкмеона та Емпедокла. Рівень рухливості й активності людини, за Арістотелем, визначається різними станами крові: швидкістю її згортання, ступенем розрідженості або густоти, теплотою та іншими фізичними характеристиками.

Так, легка й рухлива кров, на його думку, властива сангвінікам; густа й важка – меланхолікам; тепла – холерикам; рідка й холодніша – флегматикам. Отже, в арістотелівській гуморальній теорії темпераменту основою індивідуальних відмінностей у загальній рухливості виступають не чотири різні рідини, як у гіппократівському вченні, а різні стани однієї й тієї ж життєвої рідини – крові.

Кров, за концепцією Арістотеля, є основою всієї життєдіяльності організму. Її він розглядав також як матеріальний носій усіх душевних функцій – від найнижчих до найвищих. Розтікаючись по всьому тілу, кров оживляє органи чуття й м'язи, забезпечуючи їх функціювання. Саме через кров вони пов'язані із серцем, яке Арістотель вважав центральним органом душі.

Що стосується головного мозку, то його функцію Арістотель трактував не як психічну, а як фізіологічну. Мозок, на його думку, слугує резервуаром для охолодження крові. Арістотелю було відомо, що мозкова речовина сама по собі не володіє чутливістю, і це стало підставою для сумніву щодо того, що саме мозок може бути органом душі, адже здатність до відчуття він вважав провідною і специфічною властивістю душевного життя. У цьому сенсі Арістотель схиляється до серцецентричної позиції, близької до поглядів Емпедокла.

Найважливішим розділом у загальній системі уявлень Арістотеля про душу є його вчення про здібності душі. Принципово новим у цьому вченні є підхід до будови душі та співвідношення її основних властивостей. На відміну від Платона, який протиставляв у душі вищу й нижчу частини, Арістотель розглядав душу як єдину й неподільну. Він виділяв у ній три основні здатності: рослинну, чуттєву й розумну.

Рослинні здібності забезпечують живлення, ріст і розмноження організмів. Тілесний розвиток відбувається через постійне оновлення організму шляхом переробки й уподібнення поживних речовин його власному складу. Принцип уподібнення зовнішнього матеріалу внутрішній організації організму Арістотель поширив і на рівень психічних процесів.

Завдяки цьому принципу він зумів зняти суперечність між різними поглядами Анаксагора та Емпедокла на механізм відчуттів і сприймання. Нагадаємо, що

Емпедокл виникнення сприйняття пояснював подібністю між зовнішнім об'єктом і органом чуття, тоді як Анаксагор виходив із принципу протилежності. Арістотель запропонував синтетичне розв'язання цієї проблеми: до контакту організму із зовнішнім предметом вони перебувають у відношенні протилежності, але в процесі взаємодії стають подібними.

На рівні рослинних функцій організм «засвоює» як саму речовину, так і її форму. На рівні відчуттів і сприймання орган, що відчуває, «засвоює» або приймає лише форму зовнішнього предмета, але не його матерію. Поки їжа не перетравлена, вона є протилежною тілесному складу організму; після засвоєння вона стає подібною до нього. Аналогічний механізм, на думку Арістотеля, діє й у випадку сприйняття: до контакту між органом чуття й зовнішнім предметом зберігається відношення протилежності, а уподібнення виникає в момент взаємодії, коли орган чуття набуває форму предмета.

Рослинні функції є базою, на якій формується й розвивається здатність до відчуття. Первинною формою чуттєвості виступає дотик, до якого згодом приєднуються інші види чутливості. Усі види відчуттів, взаємодіючи між собою, утворюють сенсорні синтези, з якими органічно пов'язані афективні переживання та прагнення.

Отже, до сфери чуттєвих здібностей Арістотель відносив не лише відчуття, а й спонукальні сили. Саме з цієї основи виростають розумові здібнсті, що забезпечують формування понять і розвиток мислення.

Співвідношення між трьома основними здатностями душі полягає в тому, що нижчі обов'язково входять до складу вищих. Так, розумні містять як рослинні, так і чуттєві властивості; здатність відчувати можлива лише за наявності рослинних, життєзабезпечувальних функцій.

Людській душі притаманні всі три здатності, тому Арістотель визначав людину як істоту, що живиться, відчуває й мислить. Тваринам властива чуттєва здатність, яка передбачає й рослинні функції; у нижчих тварин чутливість може обмежуватися лише дотиком, у вищих вона представлена всіма видами відчуттів. У рослин душа обмежується лише рослинними здібностями, які в людини і тварин виступають як нижчі рівні душевної організації.

Новизна арістотелівського підходу до будови душі полягає у двох принципових моментах. По-перше, він уперше послідовно реалізував цілісний підхід, розглядаючи душу як єдине, неподільне утворення. По-друге, його концепція пронизана ідеєю розвитку, яка простежується як у філогенетичному, так і в онтогенетичному вимірах.

Це виявляється в тому, що окремі здатності душі постають як послідовні етапи її еволюції, а розвиток індивідуальної людської душі мислиться як повторення цих етапів. Онтогенез душі постає як поступовий перехід і перетворення нижчих здібностей у вищі.

З учення про три основні здатності душі Арістотель виводив і педагогічні завдання. Виховання, на його думку, має бути спрямоване на гармонійний розвиток усіх трьох здібностей. Розвиток рослинних функцій забезпечує фізичну спритність, силу м'язів, нормальну діяльність органів і загальне здоров'я. Розвиток здатності відчувати формує спостережливість, емоційність, мужність, волю. Розвиток розумових здібностей веде до становлення системи знань, мислення та інтелекту в цілому.

Провідне місце в структурі властивостей людської душі Арістотель відводив розуму та інтелекту. Саме рівню розвитку розумових здібностей він надавав вирішального значення у формуванні особистості та її характеру. Інтелект виступає центральною, формотворчою характеристикою, на підставі якої можливе розмежування людей за типами, схильностями та рівнем досконалості. Розум у цьому сенсі є своєрідним стрижнем особистісної організації.

Водночас Арістотель наголошував, що самі по собі розум, інтелект і знання, здобуті за їх допомогою, ще не гарантують відповідної поведінки людини. Реальні вчинки можуть як узгоджуватися, так і вступати в суперечність із наявними знаннями про добро і зло, корисне і шкідливе, належне і неналежне. Усе, що людина має від природи, на думку Арістотеля, є лише можливістю. Для того щоб ця можливість перетворилася на дійсність, необхідна участь додаткових чинників.

У процесі формування характеру, окрім інтелектуальних здібностей, важливу роль відіграють життєвий досвід, звичка до певних дій, вправляння у вчинках і цілеспрямоване навчання. Зміст і спрямованість цього навчання значною мірою визначає соціальне середовище, у якому живе людина, спосіб її життя, характер діяльності, яку вона провадить, а також те місце, яке вона посідає в суспільстві. Отже, формування особистості в Арістотеля постає як результат взаємодії природних задатків і соціально зумовленого досвіду.

Психологічні погляди стоїків у своїх загальних вихідних положеннях є близькими до вчення Арістотеля, хоча в них простежуються також впливи Геракліта і Платона. Стоїцизм – це філософська школа, що виникла наприкінці IV – на початку III століття до нашої ери і проіснувала майже до V століття нової ери. У розвитку стоїцизму прийнято розрізняти три етапи: ранній (давній), середній і пізній. Осередком раннього стоїцизму були Афіни, тоді як середній і пізній періоди розвивалися переважно в Римі. Засновниками раннього стоїцизму вважають Зенона, Хрізіппа, а також їхніх послідовників – Арістона і Персея. Найвідомішими представниками римського стоїцизму стали Сенека та Епіктет.

Між раннім і пізнішим стоїцизмом існують суттєві відмінності. Насамперед, представники раннього стоїцизму зосереджували увагу переважно на проблемах космосу, всесвіту й загальної природи буття. Для пізнього стоїцизму характерним є зміщення інтересу від натурфілософських питань до проблем моралі, етики та внутрішнього життя людини.

Друга важлива відмінність полягає в ідейній орієнтації. Ранній стоїцизм, опираючись головним чином на вчення Геракліта та Арістотеля, був ближчим до матеріалістичного світогляду. Натомість у середньому й особливо в пізньому стоїцизмі дедалі чіткіше виявляється поворот у бік ідеалізму. Водночас усіх стоїків об'єднує переконання в загальній закономірності та необхідності всього сущого, у фатальній неминучості подій, у підпорядкованості як природних явищ, так і людської долі загальному закону необхідності.

Розглядаючи світ і природу в цілому, стоїки виходили з ідеї єдності походження всіх явищ космосу. Як і Арістотель, вони вважали, що все суще виникає внаслідок взаємодії двох першооснов – пасивної та активної. Активною першоосновою є повітряно-вогняна стихія, яку стоїки називали пневмою або «творчим вогнем». Пасивною виступає матерія, яку уявляли холодною, напівридкою масою, утвореною з води й землі.

Різноманіття матеріального світу стоїки пояснювали різним поєднанням та розщепленням пасивних елементів під впливом активної діяльності пневми. Якісна своєрідність і визначеність речей залежать від ступеня напруженості, активності та рухливості пневми. Що інтенсивнішою й активнішою є пневма, то складнішим, рухливішим і життєвішим стає світ. Навпаки, у випадку зменшення напруженості пневми природа втрачає рух, охолоджується, стає статичною й наближається до стану неживого.

Залежно від ступеня прояву пневми стоїки уявляли космос як ієрархічну структуру з чотирьох рівнів. Першим є рівень неживої природи, де пневма виявляється найслабше. Другий рівень – рослинний, на якому пневма вже достатньо активна, щоб забезпечувати ріст, живлення й розмноження. Третій рівень становить тваринний світ, де пневма досягає ще більшої інтенсивності й виявляється не лише у вегетативних функціях, а й у чутливості, спонуках та інстинктах. Найвищого розвитку пневма досягає на рівні людини. Саме у своїх найдосконаліших формах пневма і становить людську душу.

З цього випливає, що душа людини за своєю природою є матеріальною. Вона уподібнюється теплому диханню. Душа мислиться як єдине, неподільне ціле, яке, однак, здатне виявлятися в різних здібностях залежно від ступеня розвитку й напруженості пневми. Загалом стоїки виділяли вісім властивостей душі. До них належать здатність до зростання й розмноження, притаманна всьому живому, здатність до мовлення, п'ять основних видів чутливості та гегемонікон.

Гегемонікон розглядали як носій вищої і провідної здатності душі. Саме він відповідає за узагальнення всіх отриманих вражень, за формування уявлень, понять, а також за вольові та спонукальні акти. Від народження гегемонікон уподібнюється чистому аркушу паперу, на якому записи з'являються лише протягом життя як наслідок взаємодії людини з навколишнім світом. Цей контакт із зовнішніми предметами здійснюється через органи чуття, у діяльності яких

реалізуються п’ять основних чутливих здібностей душі: зір, слух, дотик, смак і нюх. Саме ці види чутливості виступають первинними формами фіксації вражень у гегемоніконі і закладають основу для подальшого розвитку психічного життя людини.

Механізм зазначеного процесу стоїки пояснювали таким чином. Під час впливу зовнішнього об’єкта гегемонікон спрямовує до органів чуття власну пневму. Ця пневма, сприймаючи відбитки, що формуються внаслідок дії зовнішніх тіл, переносить їх до центральної, керівної частини душі. Саме в гегемоніконі здійснюється подальша обробка тілесних вражень, під час якої вони трансформуються в загальні уявлення. Цим уявленням стоїки надавали властивостей, характерних для понять. Процес утворення таких узагальнених уявлень і становить, за їхнім переконанням, сутність мислення.

Стоїки розрізняли два основні типи уявлень. Першими є каталепсичні уявлення, що виникають унаслідок безпосереднього впливу зовнішніх предметів на органи чуття. Другу групу становлять фантазми – уявлення, які формуються за відсутності прямого контакту із зовнішнім об’єктом і є наслідком внутрішнього перегрупування раніше отриманих вражень. При цьому стоїки вважали, що фантазми за своєю пізнавальною цінністю не поступаються каталепсичним уявленням і можуть давати не менш достовірне знання про навколишній світ.

Єдиним і універсальним механізмом формування загальних уявлень або понять стоїки визнавали асоціації, надаючи їм загального пояснювального значення. У цьому аспекті стоїків можна вважати попередниками асоціативної психології. На відміну від Арістотеля, який виділяв три типи асоціативних зв’язків, стоїки розширили їх кількість до п’яти. Вони вважали, що зв’язки між уявленнями можуть утворюватися на підставі схожості, як у випадку портрета й оригіналу; за аналогією, наприклад, у зіставленні циклопа й пігмея; шляхом поєднання, як у створенні образу кентавра; через протилежність, наприклад білого й чорного; а також через переміщення, коли формується образ людини з оком на лобі.

Мислення як процес утворення узагальнених уявлень стоїки розглядали в тісному зв’язку з віковим розвитком. Вони вважали, що здатність оперувати поняттями остаточно формується приблизно до чотирнадцятирічного віку. Таким чином, перехід до понятійного мислення є завершальним етапом розвитку та вдосконалення пневми, який починається з перших тілесних відбитків, зафіксованих у гегемоніконі.

Особливою заслугою стоїків є обґрунтування єдності мислення й мовлення. Взаємозв’язок цих двох процесів виявляється в мові, або леконі, де нерозривно поєднані дві сторони: те, що позначається, тобто образ або поняття, і те, що позначає, – звук або слово.

Тісно пов’язуючи мислення з афективною сферою душі, стоїки розглядали афекти як наслідок порушень або помилок у розумовій діяльності. Саме тому вони

оцінювали афекти як неприродні, хворобливі стани душі, які потребують не стільки регуляції, скільки повного усунення. У зв'язку з цим стоїки окреслювали два можливі шляхи подолання афективних станів. Перший шлях полягає в нейтралізації одного афекту іншим, протилежним йому. Наприклад, гнів може бути усунутий страхом.

Стоїки виділяли чотири основні афекти: печаль, страх, бажання й задоволення. Печаль і задоволення, на їхню думку, зумовлені хибними уявленнями про теперішнє, тоді як страх і бажання виникають унаслідок помилкових уявлень про майбутнє. Тому другий шлях звільнення від афектів полягає в здобутті правильних, істинних знань за допомогою розуму, що дозволяє людині адекватно усвідомлювати як теперішній стан, так і майбутні події.

Ідеалом стоїків є людина, звільнена від надмірних бажань і афективних переживань. Досягнення такого стану вони приписували лише мудрецям і філософам, які, за їхніми уявленнями, з'являються вкрай рідко – раз на сто років. Більшість же людей, на їхню думку, далекі від цього ідеалу й залишаються поневоленими власними пристрастями. Саме тому головне призначення людського життя стоїки вбачали в прагненні досягти абсолютної незворушності духу.

Основною умовою набуття внутрішнього спокою й емоційної рівноваги вважали подолання афектів, а насамперед – страху смерті, який безпосередньо пов'язаний з інстинктом самозбереження. Варто зазначити, що саме стоїки одними з перших увели поняття інстинкту. Інстинкт, на їхню думку, властивий як людині, так і тваринам. У тварин він виконує функцію, аналогічну розуму, і забезпечує здатність до адекватної поведінки відповідно до умов навколишнього середовища.

В етичній сфері стоїки проповідували ідеї непротивлення та пристосування до законів природи й суспільства. Вони вважали, що людина не здатна подолати зовнішні обставини й змінити хід подій. Завдання людини полягає не в тому, щоб перетворювати світ або підкорювати природу, а в тому, щоб пристосовуватися до наявних умов і через це пристосування протистояти життєвим випробуванням. Закони необхідності є незмінними, і ніхто не може їх скасувати.

Тому, на думку стоїків, людина повинна жити відповідно до цих законів, узгоджуючи з ними свої думки, бажання й прагнення. Вона має виявляти покору й терпіння перед долею, усвідомлюючи, що кожному відведено певну роль і місце в житті. Розподіл цих ролей не залежить від людської волі. Єдине, що залишається людині, – це жити у згоді з природою, звільнятися від страхів і афектів, досягати внутрішнього спокою і блаженства та таким чином зберігати власне життя. Ідеї покори, непротивлення й відмови від боротьби, сформульовані в етиці стоїків, згодом стали важливою світоглядною основою християнської моралі.

Учення Епікура про душу. Після філософських систем Арістотеля і стоїків в античній психології відбуваються істотні зрушення в розумінні сутності душі. Насамперед ці зміни стосувалися питання про межі психічного. Дані, що

поступово накопичувалися в природознавстві, дедалі наполегливіше й переконливіше свідчили про принципові відмінності між рослинними й тваринними організмами. Уже представники перипатетичної школи висловлювали думку, що до власне душевних функцій слід відносити передусім здатність до відчуття й мислення. Філософська думка все більше схилялася до відмежування психічних явищ від загальнобіологічних процесів, які у вченні Арістотеля були ще розглянуті в єдності.

Психологічні погляди стоїків, які наділяли душею всю природу, дедалі більше вступали в суперечність із новим підходом, що формувався. Ця нова позиція щодо складу душі, а отже, і меж психічного, як уже було зазначено, поступово утверджувалася в перипатетиків, однак найбільш виразного й послідовного втілення вона набула у філософсько-психологічних концепціях Епікура та Лукреція.

Епікур жив у 341–271 рр. до н.е. Соціально-політична нестабільність, численні конфлікти й потрясіння, які переживала Греція в цей період, не могли не вплинути на характер його світоглядних і теоретичних поглядів. У філософії Епікура знову з особливою гостротою виступають етико-психологічні проблеми, що було характерною рисою античної думки пізніших періодів.

Звернення до етико-психологічної проблематики певною мірою сприяло подальшому утвердженню ідеї звуження меж психічного. У структурі душевних явищ усе більшу увагу починає привертати сфера спонукальних сил – відчуття, афекти, емоції та подібні стани, які не властиві рослинам і лише частково притаманні тваринам. Це підштовхувало філософів до висновку про те, що психічне слід пов’язувати насамперед із чуттєвістю й розумом.

Розглядаючи обмеження психіки саме цими сферами Епікур опирається на атомістичне вчення Демокріта. Водночас у його концепції можна простежити вплив ідей мислителів мілетської школи та Геракліта. Відкидаючи платонівське вчення, Епікур наполягав на тому, що первинною реальністю є матеріальний світ, який існує незалежно від людини. Усі природні явища, за його переконанням, виникають відповідно до внутрішніх законів самої природи.

Усесвіт Епікур розглядав як сукупність речей і пустки. Першоосновами всього сущого є атоми, які, на відміну від уявлень Демокріта, різняться між собою не лише величиною, формою, порядком і положенням, а й вагою. Атоми перебувають у постійному русі, і необхідною умовою цього руху є наявність пустки, оскільки без неї атомам не було б де рухатися. Завдяки різній вазі атомів їхній рух має різну спрямованість. Саме відхилення атомів від прямолінійного руху й різноспрямованість їх траєкторій створюють умови для з’єднання цих елементів у цілісні тіла.

Душа, за Епікуром, є тим, що надає руху. Оскільки те, що приводить у рух, не може бути пусткою, душа має матеріальну природу. Розум філософ розглядав як

сукупність особливих атомів, тісно пов'язаних із тілом. Будучи надзвичайно тонкою речовиною, душа поширюється по всьому тілу й перебуває з ним у нерозривному зв'язку. За відсутності тіла душа розсіюється, тоді як тіло без душі неминуче зазнає руйнування.

Атоми душі, за Епікуром, мають повітряно-вогняну природу. Співвідношення вогняних і повітряних елементів у складі душі визначає рівень її психічної активності. Що ближча душа за своїми властивостями до вогню і що сухішим є її стан, то вищою є її активність. Переважання ж повітряних атомів у душі, навпаки, знижує рівень психічної діяльності.

Першою формою психічного Епікур, на відміну від Арістотеля, вважав не рослинні функції, а відчуття і сприйняття. Саме в них відображаються зовнішні предмети та їх властивості. Завдяки відчуттям людині відкривається те, що існує поза нею. Механізм відчуттів і сприймань Епікур пояснював із позицій теорії закінчень, повністю дотримуючись у цьому поглядів Демокріта.

Пізніше проти теорії закінчень, зокрема й у її епікурейському варіанті, виступали богослови. Вони стверджували, що якби від тіл постійно відокремлювалися закінчення, то з часом ці тіла мали б повністю зникнути. На це Епікур відповідав, що закінчення виходять не лише від предметів, а й від органів чуття, і, досягаючи сприйманого об'єкта та заповнюючи його, вони зберігають відносну сталість розмірів предмета.

Різноманіття відчуттів зумовлюється фізичними властивостями й характеристиками атомів. Адекватний образ предмета формується тоді, коли закінчення проникають до відповідних органів чуття і мають необхідний ступінь інтенсивності. Якщо ж закінчення потрапляють у пори інших органів чуття, виникають спотворені враження, які породжують фантазії та помилки. Епікур звернув увагу й на те, що у випадку одночасного впливу подразників, різних за своєю фізичною природою, час виникнення відповідних відчуттів не збігається. Так, під час грози людина спочатку бачить блискавку і лише згодом чує грім.

У сфері дослідження відчуттів і сприймань Епікур зробив багато тонких і глибоких спостережень, пов'язаних із тілесною оцінкою відстані, емоційним тоном відчуттів, а також із різноманітними ілюзіями. Відчуття і сприйняття він розглядав як первинний матеріал, з якого формуються уявлення. Без них не можуть виникнути ні уявлення, ні пам'ять.

Уявлення Епікур поділяв на особисті й загальні. В особистих уявленнях відображаються одиничні предмети, тоді як загальним уявленням мають ознаки, притаманні поняттям. Загальні уявлення є узагальненими тілесними образами, що формуються за участю пам'яті шляхом накладання численних вражень. У процесі такого накладання індивідуальні риси окремих вражень поступово зникають і залишається лише те спільне, що об'єднує всі ці враження.

Мислення, за Епікуром, полягає у порівнянні поодиноких та узагальнених образів, що зберігаються в пам'яті, а також у їх зіставленні з новими враженнями, які надходять у процесі безпосереднього сприймання. Критерієм істинності знання виступає відповідність думки реальності, яку людина отримує під час первинного чуттєвого сприйняття.

У душі людини, згідно з Епікуром, не існує жодних вроджених ідей. Єдиною основою понять, або, іншими словами, загальних уявлень, є відчуття і сприймання, що, своєю чергою, зумовлені дією зовнішніх предметів. Усі розумові утворення виникають лише як результат досвіду взаємодії людини з навколишнім світом.

Таким чином, у філософсько-психологічному вченні Епікура мислення й відчуття, які в системах Платона й Арістотеля протиставлялися одне одному, постають органічно пов'язаними й навіть такими, що переходять одне в одне. Встановлена ним єдність і нерозривність сприймання та мислення робила наочною природну основу розумової діяльності. Мислення, як і сприймання, породжене зовнішнім, чуттєво даним світом, який є його єдиним джерелом. Варто нагадати, що подібна тенденція зведення мислення до динаміки тілесних образів простежувалася і в поглядах стоїків, які також намагалися відшукати спільний початок для різних рівнів пізнавальних процесів. Проте стоїки взаємозв'язок відчуттів і мислення пояснювали не наочним світом, а єдиним духовним принципом – усепроникною психічною пневмою, стосовно якої і мислення, і чуттєві образи розглядали лише як окремі її модифікації. Значущість і оригінальність підходу Епікура полягає саме в тому, що він прагнув знайти для всіх психічних явищ природне, матеріальне підґрунтя.

У межах своєї психологічної концепції Епікур послідовно детермінував розвиток мовлення, природу сновидінь та сферу спонукальних сил. Сновидіння, за його уявленнями, є відтворенням образів, які людина раніше отримала в стані неспання. Найчастіше уві сні постають ті предмети, події або стани, які з різних причин стали недосяжними в реальному житті. Саме тому сновидіння значною мірою пов'язані з нереалізованими бажаннями й прагненнями.

Проблему походження мови Епікур також вирішував по-новому. Він вважав, що мова й мовлення мають природне, а не умовне або божественне походження. Зовнішні впливи викликають у людини не лише образи предметів, а й певне емоційне ставлення до них. Ці емоційні стани знаходять свій вияв у звуках, пов'язаними з тими предметами, що спричинили відповідне переживання. Згодом ці звуки починають закріплюватися за предметами у вигляді літер, а пізніше – цілих слів. У різних місцевостях подібні явища навколишньої дійсності викликали в людей схожі відчуття, але виражалися різними звуками, що й зумовило виникнення різних мов.

У тлумаченні природи емоцій і афективних станів погляди Епікура багато в чому збігаються з уявленнями Демокріта. Емоції він пояснював у межах

атомістичного вчення. Відчуття задоволення й позитивні емоційні стани пов'язував із задоволенням потреб і рівномірним рухом гладких, округлих атомів. Натомість негативні афекти, стани незадоволення і страждання виникають тоді, коли потреби організму залишаються нереалізованими, а рух атомів стає нерівномірним; при цьому самі атоми мають шорстку, гачкоподібну, незграбну форму.

Спонуки, відчуття, афекти й переживання Епікур розглядав як провідні рушійні сили людської поведінки, які наповнюють життя людини змістом і визначають характер її вчинків. Саме тому для філософа надзвичайно важливим було питання про співвідношення в житті людини задоволень і насолод, з одного боку, та страждань і тривог – з іншого. Щастя людини, на думку Епікура, полягає в прагненні до задоволення потреб і насолоди.

Проте задоволення й насолоду він тлумачив не як бездумне й надмірне потурання тілесним пристрастям, у чому намагалися звинуватити Епікура його опоненти, зокрема богослови. Для нього справжнє задоволення означало досягнення спокійного стану душі, усунення страждань і тривог, звільнення від горя, душевних мук і нестерпних афективних переживань, а також подолання різноманітних страхів.

Важливою умовою внутрішньої рівноваги є задоволення базових, природних потреб людини. Проте й цього недостатньо для досягнення душевного спокою. Людина, за Епікуром, повинна мати чітке уявлення про своє минуле, теперішнє й майбутнє, що дозволяє їй зважено оцінювати співвідношення задоволень і страждань у різні періоди життя. У своїх етичних настановах філософ підкреслював, що заради майбутнього, більшого щастя доцільно відмовитися від дрібних, короткочасних насолод і прийняти тимчасові труднощі чи страждання. Розсудливою він вважав ту людину, яка здатна постійно запитувати себе про можливі наслідки здійснення власних бажань.

Згідно з поглядами Епікура, людське життя розгортається в межах кількох систем подій: необхідних, випадкових і таких, що підвладні самій людині. У перших двох сферах можливості людини щось змінити є вкрай обмеженими як у справі поліпшення життя, так і в досягненні щастя. Натомість третю сферу – мораль, почуття і поведінка – може і повинна контролювати сама людина. Справжнє самоуправління полягає саме в умінні усувати страхи, долати душевні тривоги й зменшувати страждання.

У цьому контексті надзвичайного значення набуває філософія, основне призначення якої Епікур убачав у пошуку й відкритті шляхів до щастя. Подібно до того як медицина марна, якщо не усуває тілесних хвороб, філософія є безплідною, якщо вона не звільняє людину від душевних тривог. Епікур надавав філософії навіть більшої ваги, ніж медицині, оскільки тілесний біль, на його думку, існує лише в теперішньому, тоді як психічні страждання можуть бути пов'язані не

тільки з теперішнім, а й з минулим і майбутнім. Саме тому завдання філософії він вважав складнішими й відповідальнішими.

Лише через філософію, покликану відкривати шляхи подолання страхів і тривог, людина здатна досягти справжнього щастя, внутрішнього спокою та насолоди в її високому, благородному значенні. Ця центральна ідея філософії та психології Епікура була символічно закарбована в написі при вході до саду, де він спілкувався зі своїми учнями: **«Мандрівнику, тут тобі буде добре, тут найвище благо – насолода».**

Психологічні уявлення Лукреція Кара. У II столітті до н.е., після занепаду Греції та низки інших держав, провідна роль у політичному, економічному, культурному й науковому житті переходить до Риму. Римська культура формувалася під сильним впливом традицій підкорених народів і передусім грецької цивілізації. Особливо відчутним цей вплив був у філософії, що яскраво простежується в поглядах **Лукреція Кара** (99–45 рр. до н.е.) – найвидатнішого римського мислителя, який послідовно розвивав матеріалістичну лінію давньогрецького атомізму.

За Лукрецієм, матеріальний світ не залежить від людини. Він існував до появи людства, існує під час його буття і буде існувати після нього. Філософ наголошував, що природа є самодостатньою та всемогутньою у власній силі та не потребує людського втручання. Єдиною субстанцією всіх речей виступають атоми, існування яких не залежить від того, сприймаються вони органами чуття чи ні. Неможливість їх безпосереднього чуттєвого сприймання не є підставою для заперечення їх реальності, так само, як не можна сумніватися в існуванні вітру, хоча він не доступний зору.

Атоми є вічними й неподільними. Вони мають певну щільність, відрізняються між собою за величиною, формою, просторовим розташуванням і вагою. Атоми перебувають у безперервному русі, причому завдяки своїй вазі здатні відхилятися від початкової прямолінійної траєкторії. Саме ці відхилення й зіткнення атомів, що рухаються в пустоті в різних напрямках, зумовлюють виникнення речей. Розвиток світу, на думку Лукреція, підпорядкований внутрішнім законам самої природи – законам необхідності та причиновості.

Принцип саморозвитку Лукрецій поширює й на органічний світ. Усе живе походить із неживої матерії. Більш складні організми виникають з простіших, а з усіх живих істот зберігаються лише ті, які виявляються найбільш пристосованими до умов існування.

Людина, на думку Лукреція, походить від тварин. Первісні люди спочатку вели майже тваринний спосіб життя, а згодом потреба змусила їх використовувати знаряддя праці. На початкових етапах застосування знарядь було випадковим і несистематичним, проте поступово воно ставало цілеспрямованим і регулярним, що сприяло розвитку людської діяльності.

Генетичний підхід Лукрецій послідовно переносив і на сферу психічних явищ. Одушевлення, за його переконанням, властиве лише найбільш складній і високоорганізованій органічній матерії. Душа не існує ні до народження людини, ні після її смерті. Критикуючи платонівські докази безсмертя душі, Лукрецій стверджував, що душа виникає одночасно з народженням тілесного організму, розвивається й ускладнюється разом з його зростанням, а після загибелі тіла неминуче зникає. Отже, душа нерозривно пов'язана з тілом і обмежена періодом життя організму.

Душа має тілесну природу. Її матеріальним носієм виступають повітряно-вогняні атоми. Однак самі по собі ці атоми ще не утворюють душі, якщо вони не пов'язані з тілом. Лише в процесі їх поєднання між собою і з тілесним організмом виникає чутливість, тобто душа. Співвідношення вогняних і повітряних атомів у душі визначає рівень її загальної активності. Більш активними є ті люди, у душі яких переважають вогняні атоми; таких людей Лукрецій порівнював із левами.

Домінування повітряних атомів робить душу менш рухливою, унаслідок чого людина стає пасивною, боязкою, нездатною до активного протистояння небезпеці. Таких людей філософ порівнював із полохливими оленями. Водночас рівномірне співвідношення вогняних і повітряних атомів є основою врівноваженої душевної діяльності, що виявляється у витримці, холоднокровності, самоконтролі та загальному внутрішньому спокої.

Структура душі людини, за Лукрецієм, є неоднорідною. Одну з її складових становить ашта – частина душі, що розсіяна по всьому тілу, вона відповідає за органічні, рослинні функції та підпорядковується більш досконалій частині. Цю вищу частину душі Лукрецій називав ашт (дух). Дух складається з найтонших атомів, локалізується в ділянці грудей і є матеріальною основою власне психічних функцій – чутливості та розуму.

Таким чином, на відміну від Арістотеля, Лукрецій не ототожнював органічні процеси з психічними. Він чітко їх розмежовував, закріплюючи це розрізнення за допомогою нової термінології, що мала важливе значення для подальшого розвитку психологічної думки.

Походження відчуттів і сприймань як первинних форм психічного Лукрецій слідом за Демокрітом і Епікуром пояснював через механізм закінчень. Проте тонкі оболонки, що відокремлюються від зовнішніх предметів і проникають до органів чуття, він називав не «ідолами», як Демокріт, а «примарами». Різноманітність модальностей відчуттів і сприймань визначається, за Лукрецієм, властивостями самих примар і атомів, з яких утворені речі.

Філософ наголошував, що для виникнення чуттєвого образу примари повинні мати певну силу й інтенсивність. Висловлюючи припущення щодо існування порогів чутливості – як абсолютних, так і диференційних, – Лукрецій наводив

приклади того, що людині важко відчути дотик пушинок чи порошинок або розрізнити слабкий дотик ніжок комара.

Механізми психічних процесів у вченні Лукреція та становлення анатомо-фізіологічного підходу до психіки. Процес перетворення первинних чуттєвих образів на уявлення Лукрецій описував у руслі ідей, близьких до позиції Епікура. Поєднання, комбінування та перебудова тілесних образів у душі відбуваються, на його думку, подібно до того, як павук плете павутину – шляхом поступового нашарування й упорядкування елементів. Мислення ж полягає в зіставленні різних уявлень між собою та у відборі з них тих, які найбільш адекватно відповідають дійсності. Водночас Лукрецій підкреслював, що мислення не може бути повністю зведене лише до механічної динаміки й перегрупування уявлень, оскільки містить дещо таке, що безпосередньо не дане в чуттєвих образах. Так, наприклад, атоми неможливо сприйняти органами чуття, проте їх можна осягнути розумом.

Значна кількість положень Лукреція щодо природи емоцій, сновидінь і походження мови перегукується з ученням Епікура. Емоційні стани пояснювали через характер руху атомів, їх форму, а також через потреби організму. Рівномірний рух гладких, округлих атомів у поєднанні із задоволенням потреб зумовлює виникнення почуття задоволення й позитивних афектів. Натомість нерівномірний рух шорстких, гачкоподібних атомів і фрустровані потреби спричиняють страждання та переживання незадоволення.

У дусі епікурейської традиції Лукрецій розвивав і свої уявлення про сон та сновидіння. Сон, за його тлумаченням, є станом виснаженого й ослабленого тіла, за якого людина безпосередньо не сприймає зовнішніх впливів. Водночас сон не є повним заціпенінням, оскільки під час нього душа людини продовжує бути активною, що й виявляється у сновидіннях. Сни виникають унаслідок станів тіла або його окремих частин, які або відтворюють минулі враження, або продовжують переживати бажання, що не були реалізовані в реальному житті.

Походження мови Лукрецій пояснював як природний процес. Мова складається зі звуків, що відображають різноманітні чуттєві стани людини стосовно явищ навколишнього світу. Згодом ці звуки закріплюються за певними предметами та подіями, після чого люди починають уживати відповідні слова у процесі спілкування.

Причинове пояснення отримали в Лукреція й спонукальні сили душі – прагнення, бажання та вольові дії. Джерелом волі виступають бажання, що виникають із потреб, а також зовнішні об’єкти, які ці потреби здатні задовольняти і які представлені в душі у формі образів. У деяких випадках образи предметів, що сприяють задоволенню потреб, можуть виникати не внаслідок безпосередньої дії самого предмета, а бути породженими самим бажанням, яке раніше з ним було пов’язане. Бажання в поєднанні з тілесними образами речей ведуть до формування

образів або так званих «примар руху», що згодом реалізуються в конкретних діях. Остаточний вибір того чи того поведінкового акту здійснюється розумом, основною функцією якого є зіставлення й відбір уявлень.

Слід нагадати, що мислення Лукрецій трактував не як нематеріальний акт, а як особливий різновид руху найтонших атомів. Оскільки атоми здатні відхилятися від прямолінійних траєкторій, то волю, як кінцевий вибір і як «примару» поведінки, він розглядав як окремий випадок загальної закономірності природних процесів.

В етичній сфері Лукрецій залишався вірним основним ідеям Епікура. Сферу почуттів, афектів і спонукань визнавав провідною рушійною силою душевного життя. Ідеал щасливого існування філософ убачав у ліквідації причин, що породжують страждання, тривогу і страх. Саме страх перед стихіями природи та перед смертю, на його думку, змусив людей створити для себе богів. Лише через подолання страхів і марновірства людина може досягти внутрішнього спокою та душевного комфорту.

Принцип насолоди та послідовний атеїзм, з якими виступали Епікур і Лукрецій, стали об’єктом гострої критики і загального осуду з боку духівництва. Досить згадати, що Лукреція богослови оголосили божевільним, а більшість творів Епікура було знищено.

Досягнення александрійських лікарів у вивченні анатомо-фізіологічних основ психіки. Філософи античності досягли значних успіхів у розкритті складної структури душевного життя людини, виокремивши й описавши численні його прояви та функції: відчуття, сприйняття, уявлення, пам’ять, уяву, мислення, мовлення, афекти, волю, темперамент і характер. Загальним методологічним принципом, на який спиралася більшість матеріалістично налаштованих мислителів, було положення про залежність душі від тіла. Це вихідне переконання неминуче спрямовувало пошуки до виявлення анатомо-фізіологічних механізмів психічних процесів.

Спроби встановити матеріальний субстрат і тілесні механізми психіки робили й самі філософи. Однак їхні уявлення про фізіологічні основи психічних явищ переважно мали умоглядний характер, що пояснювалося браком емпіричних знань про будову й функціонування організму, зокрема нервової системи, органів чуття та головного мозку.

Саме недостатністю достовірних анатомо-фізіологічних даних можна пояснити суперечності в поглядах філософів щодо локалізації душі. Так, наприклад, Арістотель, незважаючи на свою виразну природничо-наукову орієнтацію, відмовився від принципу нервізму Алкмеона й дотримувався серцецентричного підходу до питання про місце душі.

Відчутний поступ у достовірному вивченні анатомії та функцій організму відбувається у III столітті до н.е. і пов’язаний з діяльністю двох видатних александрійських лікарів – Герофіла та Еразістрата. У той історичний період ще не

існувало заборон на анатомування людських тіл, що дозволяло проводити систематичні розтини померлих. Це відкривало можливості для детального дослідження будови різних органів, серед яких особливу увагу александрійські лікарі приділяли нервовій системі та головному мозку.

Вивчення нервів і мозку дало змогу Герофілу й Еразістрату здійснити відносно повний і точний опис їх загальної будови, а також окремих структур. Поряд з анатомічними дослідженнями вони спостерігали за психічно хворими людьми, особами з мозковими ушкодженнями, проводили експерименти на тваринах, а інколи й на живих людях, засуджених до страти. Метою цих досліджень було з'ясування того, як навмисне подразнення або руйнування окремих ділянок мозку впливає на діяльність організму та поведінку людини й тварин.

Сукупність цих спостережень і експериментів дала змогу александрійським лікарям упевнитися в тому, що справжнім органом душі є головний мозок. Крім того, вони встановили певну спеціалізацію в локалізації психічних функцій. Так, Герофіл пов'язував функції тваринної або чуттєвої душі – відчуття і сприймання – з мозковими шлуночками. Еразістрат відносив відчуття і сприймання до мозкових оболонок і звивин, тоді як самій мозковій речовині приписував рухові функції.

До того ж він встановив, що від зазначених структур відходять різні типи нервових волокон, що стало важливим кроком у формуванні уявлень про функційну диференціацію нервової системи.

Диференціація нервових шляхів і розвиток психофізіологічних уявлень у медицині античності. Встановлення зв'язку окремих нервових шляхів із різними ділянками головного мозку, кожна з яких виконує специфічні функції, дало підстави припустити, що й самі нерви мають функційні відмінності. Це припущення отримало експериментальне підтвердження: під час дослідів було встановлено, що подразнення мозкових оболонок призводить до втрати чутливості, тоді як вплив на мозкову речовину спричиняє параліч. Саме таким чином уперше були відкриті два принципово різні типи нервів – чутливі та рухові. Варто зауважити, що повторне відкриття цієї закономірності відбулося лише на початку XVIII століття, а для її остаточного наукового визнання знадобилося майже сторіччя (Ч. Белл (1811) та Ф. Мажанді (1822).

Пов'язавши психічні явища з діяльністю головного мозку та встановивши анатомічну основу психіки, александрійські лікарі зробили спробу пояснити ті внутрішні зміни в нервовій системі й мозку, які лежать в основі численних функцій душі. На цьому етапі вони були змушені звернутися до поняття пневми, запозиченого з учення стоїків.

Пневму – повітряно-вогняну субстанцію – розглядали як матеріальний носій життя і психічної діяльності. За уявленнями лікарів, її рух і перетворення в організмі відбуваються таким чином: під час дихання повітря з легень надходить

до серця, де, поєднуючись із кров'ю, утворює життєву пневму. Остання розповсюджується по тілу, наповнюючи всі органи, зокрема й головний мозок. У мозку життєва пневма трансформується в тваринну (психічну) пневму, яка далі прямує по нервах до органів чуття та м'язів, забезпечуючи їх діяльність. Згодом поняття «тваринної пневми» було переосмислене й закріпилося в терміні «тваринні духи», що використовувався майже до початку XVIII століття. Лише після відкриття англійським ученим Я. Сваммердамом властивості збудливості нервової тканини це поняття поступилося місцем уявленню про нервовий процес.

Психофізіологічна концепція Галена. Здобутки александрійських лікарів у дослідженні будови та функціювання нервів, головного мозку й організму загалом не були втрачені. Їх систематизував, розвинув та поглибив один із найвидатніших представників античної медицини – **Гален** (130–200 рр. н.е.). Гален, відомий римський лікар і мислитель, упродовж кількох років працював медиком у гладіаторів, а згодом – при дворі римського імператора. Він активно займався анатомічними розтинами, що дозволило йому детально описати будову дихальної, кровоносної, м'язової та нервової систем.

Гален був переконаний, що життя є результатом поступового розвитку природи, а психічне життя – похідне від органічного. За першооснову діяльності душі та всіх її проявів він вважав кров, тому виклад його психофізіологічних поглядів логічно розпочинати з опису запропонованої ним системи кровообігу. Слід зазначити, що галенівська схема руху крові залишалася панівною аж до XVII століття, тобто до відкриттів В. Гарвея.

За уявленнями Галена, кров утворюється в печінці внаслідок поєднання перетравленої їжі з повітрям. Далі вона по венах надходить до серця, а звідти по артеріях розподіляється по всьому тілу. Прямувавши до мозку, кров очищується та випаровується, перетворюючись на психічну пневму. Таким чином, подібно до александрійських лікарів, Гален розрізняв два різновиди пневми: життєву, пов'язану з кров'ю, і психічну, мозкову, яка утворюється з життєвої в процесі очищення.

Органами психіки Гален вважав печінку, серце й мозок. У такий спосіб він фактично приймав платонівську схему локалізації душі, відкидаючи як мозкоцентричний підхід Алкмеона, так і серцецентричні концепції Емпедокла й Арістотеля. Кожному з цих органів була приписана певна сфера душевних функцій. Печінку, наповнену холодною, неочищеною венозною кров'ю, визнавали носієм нижчих проявів душі – потягів, бажань і потреб. У серці, де кров є теплішою й очищенішою, локалізувалися емоції, афекти та пристрасті. Мозок, у якому циркулює психічна пневма, розглядали як осередок розуму.

Нервову систему, що становить анатомічну основу душі, Гален уявляв у вигляді розгалуженої, деревоподібної структури. Нервові шляхи трактував як канали, заповнені тією ж речовиною, що й мозок, якими рухається психічна

пневма. Дотримуючись позиції Еразістрата, Гален розрізняв два типи нервів: м'які, або чутливі, що прямують до органів чуття, і тверді, або рухові, які іннервують м'язи.

Кожному органу чуття, за Галеном, властивий специфічний різновид пневми: очам – зорова, вухам – слухова тощо. Пневма кожного органу чуття відповідає фізичній природі подразників, що на нього діють. Так, зорова пневма є світлоподібною, а слухова – повітроподібною.

Так Гален прагнув надати фізіологічного тлумачення принципу подібності, сформульованого раніше філософами, тобто порівняти особливості органів чуття з фізичними характеристиками зовнішніх впливів. Матеріальну однорідність нервів і подразників він розглядав як умову адекватного сприйняття. Чутливість органа, за Галеном, залежить від кількості нервів, що до нього підходять: що більше нервів і відповідно пневми надходить до органа, то вищою є його здатність до сприйняття.

Механізми відчуттів, рухів та емоцій у психофізіології Галена. Підсумки античної психології. Пояснюючи механізми відчуттів і сприймання, Гален пропонував підхід, що істотно відрізнявся від атомістичної теорії закінчень. У цьому питанні він значною мірою тяжів до позицій стоїків. Згідно з його уявленнями, процес зорового сприймання відбувається таким чином: зорова пневма виштовхується з ока назовні, де вона з'єднується з повітрям, що його оточує, надаючи цьому повітрю подібних до себе властивостей. У підсумку формується своєрідний пневмоповітряний шар, за допомогою якого око ніби безпосередньо торкається предмета й сприймає його відбиток.

Уведення цього додаткового «повітряного органу дотику» мало для Галена принципове значення. За його допомогою він прагнув пояснити одну з найскладніших властивостей чуттєвого образу – його спрямованість на зовнішній предмет, тобто феномен проєкції психічного образу в простір об'єктивної реальності.

Зміни, що виникають в органах чуття під впливом зовнішніх предметів, можуть залишатися непоміченими, якщо периферична пневма не вступає у зв'язок із центральною (мозковою) пневмою. Лише за участі останньої стає можливим розпізнавання якісних змін, що відбуваються в периферичному органі чуття. Це положення Галена дослідники вважають близьким за змістом до сучасного уявлення про усвідомлення сенсорних процесів.

До проблеми розпізнавання Гален звертався також у своєму вченні про довільні та мимовільні рухи. До автоматизованих, або мимовільних, рухів він відносив скорочення серця, шлунка та інших внутрішніх органів. Усі інші рухи розглядав як довільні. Принципова відмінність довільних рухів полягала в тому, що вони здійснюються за безпосередньої участі психічної пневми, а отже – за участю сприймання, пам'яті та розуму, які виконують керівну функцію щодо

органів руху. Аналізуючи механізми довільних рухів, Гален фактично наблизився до ідеї рефлекторної дуги, і саме йому приписують зародження рефлекторного принципу у фізіології та психології.

Уявлення про рухи тісно пов'язувалися в Галена з його поглядами на емоції та афекти. Афективні стани він трактував як наслідок змін у крові. Так, гнів, за Галеном, виникає внаслідок підвищення теплоти крові, її надмірного збудження й «кипіння». У цьому сенсі можна вбачати історичний прообраз моторної теорії емоцій Джемса–Ланге, яка наприкінці XIX століття також виходила з ідеї первинності тілесних, вегетативних змін щодо суб'єктивного переживання емоцій.

Гален наголошував, що в людини афекти не повинні виходити за межі, встановлені природою, оскільки їх надмірність спричиняє як тілесні, так і душевні страждання. Саме тому сильні емоційні стани, на його думку, має стримувати і врівноважувати розум, який відновлює гармонію душі.

Стан і рух крові, за Галеном, визначають не лише емоційні прояви душі, а й загальний рівень активності людини, її темперамент і навіть риси характеру. Тип темпераменту залежить від співвідношення артеріальної та венозної крові. Особи з переважанням артеріальної крові вирізняються більшою рухливістю, енергійністю, мужністю, тоді як домінування венозної крові зумовлює повільність і знижену активність.

Таким чином, усі функції душі – від відчуттів до індивідуального розуму, темпераменту й характеру – мають, на думку Галена, гуморально-мозкову основу. Оскільки всі ці прояви душі залежать від тілесної організації, вони припиняються одразу після загибелі тіла. Водночас Гален не зміг залишитися цілком послідовним у межах матеріалістичної традиції: подібно до Арістотеля, він визнавав, окрім індивідуальної розумної душі, існування божественного розуму, роблячи тим самим поступку ідеалістичним уявленням.

Загалом учення Галена посідало провідне місце в античному природознавстві та філософії. Його праці з анатомії, фізіології та психофізіології впродовж багатьох століть залишалися вершиною наукового знання і зберігали авторитет аж до епохи Нового часу.

Загальний висновок. Провідною тенденцією античної психології була її стихійно-матеріалістична спрямованість. Мислителі Стародавнього світу прагнули пояснити психічні явища, виходячи з самої природи та її внутрішніх закономірностей. Більшість із них поєднували матеріалістичний підхід із діалектичним баченням світу, розглядаючи його як єдину, безперервно рухливу й мінливу цілісність. Хоча природа загалом мислилася ними ще недостатньо диференційовано, уже в античності з'являються перші спроби виділити окремі явища, визначити їх місце в загальній картині всесвіту.

Психічні явища привертали особливу увагу античних мислителів унаслідок своєї своєрідності та специфіки. Саме тому вже на ранніх етапах розвитку

наукового знання психіку досить чітко відмежовували від суто матеріальних процесів, а також здійснювали спроби внутрішньої диференціації її складників.

Зазвичай психічне життя поділяли на дві великі сфери – пізнавальні та спонукальні сили. Прагнучи зрозуміти їхню природу, античні мислителі висунули численні гіпотези й сформулювали низку фундаментальних ідей, які мали визначальний вплив на подальший розвиток психології та не втратили свого теоретичного значення й у сучасній науці.

Питання та завдання для самоконтролю:

1. Розкрийте особливості світоглядних і методологічних засад античної психології та поясніть, чому її називають стихійно-матеріалістичною.
2. Охарактеризуйте уявлення ранніх античних філософів про душу та поясніть, як вони пов’язували психічне з природою та матерією.
3. Поясніть психологічні погляди Демокріта та його внесок у формування причинового пояснення відчуттів, сприймання і спонукальних сил.
4. Проаналізуйте вчення Платона про душу, ідеї та пізнання. У чому полягає психологічний зміст його теорії пригадування?
5. Поясніть тричленну структуру душі в Платона та її значення для розуміння характеру, поведінки й суспільного устрою.
6. Розкрийте сутність вчення Арістотеля про душу як форму живого тіла та поясніть, у чому полягає його відмінність від поглядів Демокріта і Платона.
7. Охарактеризуйте арістотелівське вчення про здібності душі та поясніть принцип входження нижчих здібностей у структуру вищих.
8. Поясніть уявлення Арістотеля про відчуття, сприймання та «загальне відчуття» і їх значення для розвитку уявлень про психічний синтез.
9. Розкрийте погляди стоїків на природу душі, пневму та гегемонікон. У чому полягає їхній внесок у розвиток асоціативного підходу?
10. Проаналізуйте ставлення стоїків до афектів та поясніть їхній ідеал емоційної незворушності як психологічну й етичну позицію.
11. Охарактеризуйте психологічні погляди Епікура щодо відчуттів, мислення, емоцій і прагнень. У чому полягає його розуміння щастя?
12. Поясніть, як Епікур і Лукрецій трактували співвідношення мислення й чуттєвого досвіду та роль зовнішнього світу у формуванні знань.
13. Розкрийте внесок Лукреція Кара в розвиток матеріалістичного розуміння психіки та поясніть його погляди на емоції, сновидіння й волю.
14. Охарактеризуйте досягнення александрійських лікарів у вивченні анатомо-фізіологічних основ психіки та їх значення для формування мозкоцентричного підходу.
15. Поясніть психофізіологічні уявлення Галена про душу, кров, пневму та нервову систему і сформулюйте загальний підсумок розвитку античної психології.

ТЕМА 4. ПСИХОЛОГІЯ РУСИ-УКРАЇНИ

1. Психологічні уявлення в добу Київської Русі

Формування психологічних уявлень у період Київської Русі відбувалося в умовах особливого цивілізаційного положення східнослов'янських земель, які опинилися на перехресті важливих географічних, культурних і світоглядних шляхів. Через ці території проходили торговельні, релігійні та інтелектуальні впливи Візантії, Західної Європи, Сходу, що сприяло активному засвоєнню й переосмисленню духовних надбань світової культури. Збережені літописні, перекладні та оригінальні рукописні пам'ятки свідчать про глибоку й цілеспрямовану працю давньоруських книжників у сфері морального, духовного та психологічного осмислення людини.

Психологія Київської Русі не існувала у вигляді самостійної науки, проте була широко представлена у формі практично-моральних, релігійно-філософських та художньо-літературних уявлень про внутрішній світ людини, її вчинки, мотиви, пристрасті, страхи та відповідальність. Ці уявлення формувалися в умовах тривалого і складного ідеологічного протистояння язичницького світогляду з його політеїстичною картиною світу та християнської доктрини монотеїзму. При цьому християнство, запроваджене на місцевому ґрунті, не витіснило повністю народно-психологічні язичницькі уявлення, а наклалося на них, утворивши своєрідний синкретичний духовно-психологічний простір.

Язичницька свідомість формувала уявлення про людину як істоту, глибоко занурену в космічний і родовий порядок, підпорядковану долі, знаменням, віщуванням, надприродним силам. Фаталістичний характер цього світобачення формував переконання, що людські вчинки лише демонструють наперед визначений хід подій. Цей тип психологічної установки яскраво простежується в пам'ятках давньоруської літератури, зокрема у «Слові о полку Ігоревім», де поведінку людини подають як майже повністю зумовлену обставинами, знаками й передвісниками, а будь-яка спроба опору долі виявляється марною. Подібний психологічний зміст має і легенда про віщого Олега, у якій ігнорування пророцтва неминуче призводить до загибелі.

Водночас у духовному житті Київської Русі поступово визріває нове розуміння людини як активного суб'єкта вчинку. Людина починає усвідомлювати себе не лише ланкою в нескінченному ланцюгу подій, а й можливим початком, рушієм, здатним впливати на перебіг подальших подій. Таке усвідомлення породжує внутрішнє напруження між вірою у фатум і переживанням особистої відповідальності. Індивід діє, виходячи з власних інтересів і намірів, але стикається з аналогічною активністю іншого, що неминуче призводить до конфлікту. Саме в цій зоні напруження між приреченістю і свободою вибору розкривається драматизм психології людини доби Київської Русі.

Запровадження християнської моралі монотеїзму поступово змінює психологічний образ людини, пропонуючи універсальний зразок поведінки, характеру й життєвого шляху. Християнська антропологія формує ідеал смиренної, покірної, морально очищеної особистості, орієнтованої не на земний успіх, а на спасіння душі. У житіях святих цей ідеал подається у стандартизованій психологічній схемі: від гріховного або неправедного життя – через внутрішнє осяяння й каяття – до тривалого праведного існування. Індивідуальна психологія в таких описах підпорядковується морально-дидактичному завданню.

Водночас у християнській ідеології присутній своєрідний мотиваційний фаталізм: вибір людини ніби вже наперед визначений Божою волею, а свобода обмежується прийняттям або неприйняттям запропонованого шляху. Посилення гонінь на язичницькі культи не знищує потребу людини в самовираженні, розкутості, тілесності та переживанні радості буття. Масові народні свята, обрядові дійства, ігрища стають простором психологічного «вивільнення», де людина тимчасово виходить за межі суворих моральних приписів. Тут розкривається дія стихійних, значною мірою несвідомих сил, у яких поєднуються еротичні мотиви, гедоністичні прагнення, залишки архаїчної обрядовості та протест проти показного благочестя.

У ситуаціях ослаблення соціального контролю виявляються глибинні природні основи людини. Зіткнення таких природних імпульсів між собою породжує боротьбу, насильство, руйнацію. Кожен індивід використовує власні стратегії й тактики поведінки, спрямовані на утвердження свого буття й усунення перешкод, що постають з боку інших. Природне несвідоме виявляється не лише у фольклорних образах смерті, жаху, демонічних істот, а й у реальних історичних вчинках людей, зафіксованих у літописах.

Давньоруські літописні джерела містять численні описи жорстоких і драматичних подій, які за психологічною насиченістю значно перевершують художню вигадку. Помста княгині Ольги, братовбивство Бориса і Гліба, осліплення Василька Теребовлянського, масові страти та знущання над полоненими після битви на Калці постають як екзистенційні ситуації крайнього напруження, де оголюється страх, лють, відчай, прагнення влади й виживання. Саме в цих подіях розкривається реальна психологія людини Київської Русі – психологія межових станів, вибору між життям і смертю, гріхом і спокутою, насильством і смиренням.

Таким чином, психологічні уявлення доби Київської Русі формувалися на перетині язичницької природно-стихійної антропології та християнської морально-аскетичної концепції людини. Вони відбивали складний процес становлення особистісної свідомості, усвідомлення відповідальності за вчинок, внутрішнього конфлікту між природними потягами та соціально-релігійними заборонами. Ці уявлення стали важливою передумовою подальшого розвитку психологічної думки на українських землях.

2. Психологічні уявлення дохристиянського періоду

Період формування Київської Русі доцільно розглядати не лише як етап державотворення, а й як початкову фазу становлення вітчизняної психологічної думки. Саме в цей час відбувається первинна концептуалізація уявлень про людину, її внутрішній світ, мотиви поведінки, моральний вибір і відповідальність. Джерелами таких уявлень виступають усна народна творчість, рання писемна традиція та перекладна література, що створюють підґрунтя для формування етико-психологічного бачення особистості. Сучасні історико-психологічні дослідження підтверджують, що фольклор і ранні тексти виконували функцію своєрідної «практичної психології», у межах якої узагальнювався досвід повсякденного життя, міжособистісних стосунків і соціальної взаємодії.

Важливе місце серед джерел цього періоду посідають казки та билини. Казка, що бере початок у ранніх міфологічних і тотемістичних уявленнях, відображає архаїчні форми осмислення психіки через образи метаморфоз, оживлення природи та взаємопроникнення живого й неживого світів. У сучасній психологічній науці такі наративи інтерпретують як символічні форми репрезентації внутрішніх психічних процесів, зокрема переживань, страхів, бажань і способів їх подолання. З плином часу казка набуває виразного етико-психологічного змісту, демонструючи типові моделі поведінки людини, її мотиваційні конфлікти, ситуативні рішення та вчинкові наслідки, що узгоджується із сучасними уявленнями про наратив як інструмент соціального навчання й моральної регуляції.

Билинний епос, типологічно споріднений із західноєвропейськими епічними традиціями, виконує функцію колективної рефлексії над ідеалами сили, честі, вірності та відповідальності. З психологічного погляду билини репрезентують ранні моделі героїчної ідентичності, у яких поєднуються індивідуальні якості особистості та очікування спільноти. Доказові дослідження у сфері культурної психології підтверджують, що такі епічні наративи сприяють формуванню соціальних норм, ідеалів поведінки та уявлень про допустимі способи подолання кризових ситуацій.

Писемні джерела Київської Русі – літописи, житійна література, повчання, послання – містять значний пласт психологічних знань. Їхні автори оперують уявленнями про почуття, наміри, волю, внутрішню боротьбу людини, використовуючи як запозичені з візантійської та античної традиції концепти, так і оригінальні інтерпретації. Сучасні історики психології наголошують, що ці тексти відображають ранню форму інтеграції філософських, етичних і психологічних знань, де людину розглядають як суб’єкт морального вибору та саморегуляції.

Завдяки тісним культурним і освітнім контактам із Візантією Київська Русь уже з IX століття долучається до античної філософсько-психологічної спадщини. Перекладна література та оригінальні твори руських авторів формують гуманістичну орієнтацію мислення, у центрі якої перебуває проблема людини. У

цих текстах поступово вибудовується своєрідна ідеалпсихологія – система уявлень про взірцеву людину, її моральні якості, внутрішню дисципліну, здатність до самоконтролю та служіння спільноті. З позицій сучасної психології такі ідеали можна розглядати як нормативні моделі особистісного розвитку, що задавали орієнтири соціалізації.

Давньоруська література має виразний повчальний характер, у межах якого аналіз реальної поведінки людини поєднується з описом бажаних морально-психологічних якостей. Автори не обмежуються декларацією ідеалу, а демонструють складність внутрішнього вибору, напруження між добром і злом, що супроводжується сильними емоційними переживаннями. Такий підхід корелює із сучасними уявленнями про моральну дилему як головний механізм розвитку особистісної відповідальності та рефлексії.

Людина в уявленнях цієї доби мислиться як частина ширшого цілого – природи, суспільства, історії. Її поведінка постає результатом не механічного наслідування норм, а складної внутрішньої боротьби мотивів. Образи спокус і демонічних сил символічно репрезентують внутрішні конфлікти, що в сучасній психології інтерпретують як прояви амбівалентності мотивації та напруження між короткостроковими вигодами й довгостроковими цінностями. Саме через опис екстремальних, екзистенційно значущих ситуацій автори розкривають глибинну психологію людини періоду становлення держави.

Важливою методичною особливістю давньоруських текстів є використання біографічного підходу. Опис життєвого шляху або основних епізодів життя конкретної особи супроводжується психологічною інтерпретацією її вчинків, мотивів і переживань. Житійну літературу в цьому сенсі можна розглядати як ранню форму психологічної біографії, де реальні історичні постаті постають носіями цінностей своєї епохи. Сучасні дослідження в галузі наративної психології підтверджують, що біографічний наратив є потужним інструментом осмислення ідентичності та відповідальності особистості перед суспільством.

Загалом формування психологічних уявлень у Київській Русі відбувалося на перетині міфологічних традицій, християнської етики та реальної практики суспільного життя. Вирішальну роль у цьому процесі відігравали не абстрактні ідеологічні конструкції, а повсякденний досвід соціальних відносин, моральні норми, звичаєве право та трудова діяльність. Саме ця практична спрямованість зумовила гуманістичний і прикладний характер ранньої вітчизняної психологічної думки, що заклала підвалини для її подальшого розвитку.

Аналізуючи психологічні джерела Київської Русі, необхідно враховувати напружену ідеологічну конфронтацію між язичницькою традицією та християнською православною доктриною, що поступово утверджувалася як панівна. Це протистояння мало не лише світоглядний, а й практично-політичний характер і нерідко розв’язувалося насильницькими методами. Подібні події

демонструють, що боротьба ідей супроводжувалася глибоким психологічним впливом на масову свідомість: демонстративні акти сили підривали довіру до старих вірувань і водночас формували нові механізми підкорення та переконання. З позицій сучасної соціальної психології такі ситуації можна розглядати як приклади радикальної зміни системи переконань через поєднання символічного авторитету та примусу.

Ідеологічним тлом формування психологічних уявлень у Київській Русі було явище двовір'я, засноване на синтезі елементів природної, язичницької релігії та християнського одкровення. Старі божества й уявлення не зникали миттєво, а трансформувалися, накладаючись на нові християнські образи, свята й ритуали. З погляду культурної та релігійної психології, таке поєднання свідчить про адаптивний характер масової свідомості, яка прагне зберегти звичні символи, інтегруючи їх у нову систему смислів, щоб знизити рівень внутрішнього та соціального напруження.

Спробу узагальнити провідну тенденцію психологічного бачення цієї епохи було здійснено через аналіз так званого «історичного погляду літописця». Йдеться про специфічний спосіб осмислення подій, у якому історичний наратив невіддільний від психологічного та морального аналізу. У центрі уваги перебуває людська поведінка, її мотиви, наслідки та повчальний потенціал. Літопис не лише фіксує факти, а й інтерпретує їх як матеріал для морального навчання, що відповідає сучасному уявленню про наратив як засіб формування цінностей і норм поведінки.

Інтерес літописця спрямований одночасно до витоків історії та до реалізації в ній ідеї провидіння. Події він тлумачать через призму протистояння добра і зла, де людські вчинки розглядаються як результат впливу надприродних сил. Така дихотомія створює чітку психологічну модель світу, у якій кожна ситуація набуває морального виміру. Для людини це означає постійну необхідність вибору, а для автора – можливість показати внутрішню драму цього вибору. Сучасні дослідження моральної психології підтверджують, що подібне максималістичне протиставлення альтернатив посилює усвідомлення відповідальності та стимулює рефлексію над власними діями.

У літописному наративі природа постає не пасивним тлом, а активним учасником історичного процесу. Природні явища наділені символічним змістом, вони впливають на емоційний стан людей, попереджають їх або карають. З погляду психології сприйняття та символічного мислення це свідчить про цілісне бачення світу, у якому внутрішні переживання людини проєктуються на навколишнє середовище, а зовнішні події осмислюються як відображення морального стану спільноти.

Прагнучи знайти психологічний сенс в історії, літописці моделюють ситуації гострого вибору, різко протиставляють мотиваційні альтернативи та вимагають

від людини конкретних учинків. Для історії психології це відкриває можливість аналізу того, як у межах релігійного світогляду осмислювалися характер, воля, мотиви та відповідальність особистості. Водночас у цих текстах проступає напружене співіснування сакрального й світського: офіційна ідеологія наполягає на домінуванні релігійних основ, тоді як у народній традиції зберігається більш відверте, життєве бачення людських потягів і переживань.

Фольклор – казки та билини – стає простором, у якому психологія особистості розкривається з особливою силою. Тут людська поведінка постає без жорсткої догматичної регламентації, у всій складності мотивів, емоцій і взаємин. Саме в народній творчості формуються глибокі уявлення про внутрішній світ людини, її ставлення до себе й інших, здатність до вибору та відповідальності. З позицій сучасної психології культури можна стверджувати, що ця «народна психологія» мала значний вплив на розвиток уявлень про особистість, випереджаючи за глибиною та проникненням багато пізніших теоретичних концепцій.

Казка в культурі Київської Русі пройшла суттєву внутрішню трансформацію. Її ранні, архаїчні риси, пов’язані з тотемістичними уявленнями та міфологічним мисленням, поступово відходять на другий план і підпорядковуються структурі оповіді, її художній логіці та соціальному змісту. Фантастичне перестає бути буквальним описом реальності й набуває функції поетичного засобу вираження психологічних і моральних смислів. У центрі казкового наративу опиняється людина як соціальна істота, її стосунки з іншими, моральні вибори та наслідки вчинків. У цьому сенсі казка функціонує як метафорична мова, що дозволяє відкрито говорити навіть про жорстокі або соціально неприйнятні прояви людської поведінки, маскуючи їх під образи тварин чи фантастичних персонажів.

Особливо показовим є поширений у різних європейських культурах образ хитрого Лиса, який у казковій формі втілює психологію завуальованого домінування. В умовах соціального антагонізму формується відповідний історико-психологічний тип людини, для якої пряме насильство поступається місцем маніпуляції, обману та психологічній перевазі. Казкові сюжети демонструють, що для прихованого підкорення іншого потрібні не стільки фізична сила, скільки розвинені когнітивні й комунікативні здібності. У сучасному психологічному тлумаченні такі образи відображають ранні інтуїтивні уявлення про соціальну маніпуляцію, асиметрію влади та неусвідомлювані механізми впливу. Казка, таким чином, виконує не лише виховну, а й критичну функцію, стаючи своєрідним морально-психологічним сумлінням народу.

Важливим джерелом формування психологічних уявлень цього періоду виступає й право, яке встановлює зв’язок між злочином і покаранням. Саме в правових нормах кристалізується аксіологічна психологія – психологія цінностей, пов’язаних із володінням, справедливістю, безпекою та виживанням. Аналіз

мотивів правопорушень і санкцій сприяє усвідомленню відмінностей у психології людей, а також формує перші, ще не теоретизовані, але практично дієві способи психологічного пізнання особистості. Із позицій сучасної науки право можна розглядати як соціальний інструмент регуляції поведінки, що водночас відображає домінантні уявлення про мотивацію та відповідальність.

У богатирському епосі людина є титанічною особистістю, перед якою постає необхідність чіткого розрізнення добра і зла та вибору між ними. Саме тут психологія Київської Русі висуває проблему волі як центральну. Воля не зводиться до окремої психічної функції, а розглядається як спрямованість цілісної особистості. Вибір між добром і злом здійснюється всією людською істотою – її характером, переконаннями, почуттями та соціальними зобов'язаннями. У цьому контексті поєднуються елементи міфологічної психології з її вірою у фатум, християнського вчення з ідеєю Божого провидіння та визнанням свободи волі, а також соціально орієнтоване розуміння свободи як обов'язку перед громадою.

Оригінальна давньоруська психологія особливу увагу приділяє проблемі людського поклику. Богатир здійснює вчинок у ситуації колізії, де можливість вибору є принциповою умовою дії. Об'єктивні обставини задають межі ситуації, однак без активної, змістовної волі людини вони легко перетворюються на фаталістичне пояснення світу, що знімає відповідальність із суб'єкта. Водночас свобода волі, відірвана від реального контексту, набуває абстрактного характеру і втрачає зв'язок із потребами суспільства. Таким чином, психологічна проблема мотиву формулюється як питання про свободу волі в конкретній, колізійній ситуації.

Ця логіка особливо наочно втілена в образах давньоруських богатирів. Якщо свобода розуміється абстрактно, без урахування реального перебігу подій, герой опиняється в стані бездіяльності або внутрішнього паралічу. Якщо ж ігнорувати об'єктивну логіку ситуації й керуватися лише суб'єктивною волею, виникає волюнтаризм, що руйнує гармонію соціальних відносин. Трагічні або конфліктні образи епосу демонструють ці крайнощі як психологічно неспроможні.

Найбільш зрілий тип психологічного розв'язання колізійної ситуації представлений у тих богатирських образах, де поєднуються ситуативна необхідність і вільний, усвідомлений вибір напрямку дії. У таких випадках вчинок постає як акт самоствердження особистості, водночас укорінений у суспільному сенсі. Саме це поєднання робить богатирські подвиги не проявом свавільної сили, а діями, спрямованими на благо громади та держави. Ідеалізацію богатирів пов'язують з їхньою здатністю знаходити єдине адекватне рішення в складних, часто екзистенційних ситуаціях.

В епічних творах Київської Русі трапляються різні способи розв'язання колізій: від міфологічного фаталізму до християнської напередвизначеності. Однак найвищий рівень психологічного осмислення досягається там, де герой виходить

за межі обох детермінацій і встановлює власний, соціально значущий порядок дії. Цей порядок не є свавільним, а ґрунтується на глибокому розумінні ситуації та відповідальному виборі. Саме в такому підході закладаються підвалини гуманістичної психології вітчизняної традиції, де свобода волі мислиться як усвідомлена й соціально вмотивована здатність людини діяти.

У билинному епосі чітко простежується диференціація рівнів усвідомлення ситуації самими богатирями, що має виразне психологічне значення. Ілля Муромець послідовно заперечує волюнтаризм Святогора, який ґрунтується на переконанні у власній необмеженій фізичній та вольовій силі. Воля, відірвана від змістовних цілей і реальних потреб народного життя, постає як порожня демонстрація дії, своєрідна «гра у вчинок». Навіть богатир, який керується виключно імпульсом сили, не знаходить справжньої точки опори для дії, якщо не ставить питання про доцільність і соціальний сенс власних зусиль. Така позиція виявляється психологічно безплідною, бо не сприяє розв'язанню колізійної ситуації.

У билинах відчутний складний симбіоз міфологічних, релігійних і власне богатирських уявлень, однак саме богатирська ідеологія має безперечну перевагу, підпорядковуючи собі інші. Міфологічні елементи трансформуються у метафоричні засоби, що підкреслюють виняткове походження та особливий статус героя. Християнські мотиви, присутні в текстах, мають характер пізнішого нашарування і не визначають суті богатирської свідомості. У її «класичному» вигляді богатир не потребує санкції надприродних сил для здійснення вчинку. Його воля є автономною й самодостатньою, а тому може бути спрямована як проти зовнішнього ворога, так і проти князівської влади, якщо та суперечить народному уявленню про справедливість.

Воля богатиря, що втілює колективні ідеали народу, принципово переважає волю князя, яка часто відображає інтереси панівної верстви або особисті примхи. Богатир постає як постать апофеозу людської гідності, де фізична сила нерозривно поєднана з моральною та духовною. Саме це зумовлює латентне, а інколи й відкрите заперечення релігійної ідеології в билинному епосі. Герой має право судити будь-кого – від простолюдина до правителя, – і карати за зло, встановлюючи тим самим систему етичних норм. Його вчинок – це не одноразова дія, а тривале, напружене діяння, яке за своїм змістом є подвигом або свідомим бунтом на захист морального порядку.

На відміну від казки, яка часто фіксує боротьбу добрих і злих сил і нерідко змиряється з невикорінністю зла, билина демонструє радикальне перетворення колізійної ситуації з ініціативи самого героя. Це перетворення означає відновлення або встановлення порушених етичних відносин. Богатир не пристосовується до обставин, а змінює їх відповідно до уявлення про

справедливість, що надає билині чітко вираженого психологічного та морального виміру.

Показовим є образ Іллі Муромця, який звертається по батьківське благословення перед початком подвигів. Його мета полягає не в самоствердженні через силу, а у відновленні справедливості. Настанови батьків мають виразний морально-психологічний характер і задають внутрішні обмеження волі героя: не чинити безпідставного насильства, не принижувати слабких, діяти відповідно до правди й честі. Батьківське благословення стає санкцією не фізичної, а моральної дії, орієнтованої на добро спільноти.

Сюжет про трьох старців, яких Ілля годує після тридцяти років нерухомості, має глибокий символічний зміст. Зцілення героя не зводиться до фізичного дива, а постає як психологічний акт. Попередню бездіяльність пояснюють відсутністю усвідомленої мети суспільного значення. Лише відкриття власного поклику, розуміння колізійності ситуації та прийняття відповідальності за дію запускають внутрішній механізм трансформації. У цьому сенсі зцілення Іллі є насамперед мотиваційним і смисловим пробудженням.

Богатирський епос знаменує зародження ідей титанізму, однак цей титанізм принципово відрізняється від індивідуалістичних форм, характерних для західноєвропейського Відродження. У билинах відсутній культ самодостатнього «я», відірваного від спільноти. Богатирі діють разом, розділяють відповідальність і визнають спільну справу вищою за особисті амбіції, навіть якщо між ними виникають напруження чи конфлікти. Їхня сила спрямована не на взаємне змагання, а на захист землі, народу й морального порядку.

Ілля Муромець уособлює цю позицію найповніше. Він діє за покликом честі й совісті, а не за наказом князя, визнаючи лише ту владу, яка відповідає народній правді. Його вчинки мають самодостатню цінність і змушують навіть князівську владу враховувати моральний авторитет героя. Воля Іллі збігається з волею народу і вступає в конфлікт із владною сваволею, що надає його діям виразного етичного та психологічного сенсу.

Водночас богатир виявляє стриманість і внутрішню дисципліну в стосунках із побратимами. Навіть у ситуації заздрості чи агресії з боку іншого богатиря він не допускає руйнівної ескалації конфлікту, миттєво відновлюючи рівновагу. Ця риса принципово відрізняє богатирську психологію від пізніших індивідуалістичних моделей, де конфлікт між рівними часто стає рушієм самоствердження. У билинному епосі ж домінує ідея внутрішньої єдності та моральної відповідальності, що завершує формування образу богатиря як етичного й психологічного ідеалу епохи.

Билина «Три дороги Іллі Муромця» концентровано відображає базовий принцип психологічного мислення доби Київської Русі – принцип усвідомленого вибору як форми людського поклику. Герой опиняється у

класичній ситуації, коли необхідно не просто діяти, а обрати напрямок життя. Три дороги, вказані на камені, символізують три фундаментальні життєві сценарії: фізичне знищення, соціальну інтеграцію через шлюб та матеріальне благополуччя. Важливо, що ці альтернативи не подані як абстрактні можливості, а як долі, тобто як наперед визначені наслідки, що потребують свідомого прийняття або відмови.

Розмірковування Іллі Муромця має чітко виражений психологічний і моральний характер. Він відкидає шлях багатства, оскільки матеріальні цінності не становлять для нього самостійної мети: справжнім багатством є богатирська щедрість і служіння іншим. Відмова від одруження також не є запереченням близькості як такої, а радше відмовою від егоїстично зорієнтованого сценарію життя, що не має суспільного сенсу. Обрання дороги, на якій написано про неминучу смерть, символізує готовність прийняти ризик і небезпеку заради вищого змісту. Проте смерть тут не реалізується буквально: шлях перетворюється на простір боротьби зі злом, яке Ілля активно усуває.

Кожен наступний вибір Іллі Муромця завершується очищенням дороги від сил, що спричиняють людські страждання. Розбійники, підступна красуня, приховані скарби – це не випадкові епізоди, а символи насильства, обману та жадоби. Принципово важливо, що богатир не уникає цих зустрічей і не намагається оминути зло. Навпаки, він входить у двобій із ним, перетворюючи фатальність долі на моральну необхідність дії. У такому розумінні свобода вибору не означає довільність, а передбачає прийняття відповідальності за конкретний моральний результат учинку.

Психологічний сенс цієї билини полягає в тому, що свобода не заперечує необхідності, а наповнює її людським змістом. Зовнішньо шлях Іллі може здаватися зумовленим, однак внутрішньо він є простором реалізації поклику. Справжня свобода героя виявляється не у виборі зручного шляху, а в здатності діяти відповідно до власної етичної природи. Саме в цьому полягає його життєва місія – існувати для інших, очищуючи світ від зла.

Образ Іллі Муромця вирізняється високим рівнем моральної рефлексії та народної мудрості. Він усвідомлює себе як обраного не в сенсі привілею, а в сенсі відповідальності. Його вибір завжди виходить за межі особистої вигоди і спрямований на благо спільноти. На відміну від античних героїв, які переважно долають зовнішні перешкоди, Ілля змушений аргументувати свій вибір і несе за нього моральну відповідальність. Його титанізм має не індивідуалістичний, а соціально орієнтований характер, що є принципово важливою рисою психології Київської Русі.

Контрастним щодо Іллі Муромця є образ Волха Всеславича, який уособлює інший тип психологічної організації. Його здатність до перетворення, незвичайне походження та ранній розвиток символізують архаїчний,

міфологічний рівень психіки. Водночас билина про Волха містить елементи, які можна інтерпретувати як ранній опис етапів психічного розвитку: швидке фізичне дозрівання, інтенсивне навчання, ранній вихід у сферу соціальної влади. Його метаморфози мають інструментальний характер і слугують засобом досягнення цілей, а не самоціллю.

Психологічна відмінність Волха полягає в його орієнтації на гедонічні та владні мотиви. Його дії спрямовані на завоювання, володіння, задоволення бажань, що різко контрастує з позицією Іллі Муромця, який послідовно відмовляється від таких цінностей. При цьому Волх не є негативним персонажем у прямому сенсі. Він також бореться зі злом, але трактує добро і зло інакше, виходячи з імпульсивної, ще не дозрілої моральної позиції.

Міфологічні атрибути Волха Всеславича виконують у билині символічну функцію, подібну до мотиву зцілення Іллі Муромця. Обидва образи репрезентують різні моделі становлення особистості. Волх уособлює ранню, майже підліткову форму героїчної свідомості, зорієнтовану на силу, швидкість і безпосереднє задоволення бажань. Ілля Муромець, навпаки, постає як герой зрілої свідомості, у якій воля поєднана з моральною рефлексією та соціальною відповідальністю.

Таким чином, билинні образи Іллі Муромця та Волха Всеславича, попри протилежність їхніх життєвих установок, належать до єдиного історико-психологічного контексту. Обидва герої демонструють спосіб розв’язання колізійних ситуацій через активний вибір і дію. Їхня протилежність відображає не різні епохи, а різні вікові й психологічні рівні осмислення світу. Саме ця глибока психологічна диференціація робить билинний епос Київської Русі важливим джерелом для розуміння ранніх форм вітчизняної психологічної думки.

Образ Святогора в билинному епосі репрезентує крайній, однобічний тип богатирства, заснований на безмірній фізичній силі, відірваній від соціального й морального змісту діяльності. Його протиставлення Іллі Муромцю та Микулі Селяниновичу має принципове психологічне значення. Тягар, який Святогор не здатен підняти, легко долає Микула – не завдяки надлюдській силі, а через спрямування своєї енергії на корисну, продуктивну працю. Так само труна, що стає фатальним символом для Святогора, не має влади над Іллею Муромцем, який уособлює вищий принцип – діяльність, зорієнтовану на суспільне благо. Загибель Святогора постає як наслідок його гордині та самовихваляння, тобто психологічної установки на абсолютність власної сили без урахування меж людського буття.

Водночас билини підкреслюють не лише протиставлення, а й приховану спорідненість Святогора та Іллі. Їхнє побратимство свідчить про інтуїтивне усвідомлення того, що обидва в різний спосіб утілюють народні ідеали. У Святогора цей ідеал реалізується одновимірно, у формі гіпертрофованої сили, тоді

як в Іллі Муромця – як гармонійне поєднання сили, мудрості та моральної відповідальності. Символічною є сцена спроби визволення Святогора з труни: кожен удар Іллі лише зміцнює обруччя, демонструючи безсилля лише зовнішнього втручання. Пропозиція Святогора передати свою силу Іллі через давній ритуал також відхиляється, адже одна фізична міць без духовної рівноваги є трагедією для людини. Ілля наполягає на пріоритеті мудрості та внутрішньої міри, підкреслюючи необхідність гармонії тілесного й духовного.

Архаїчний мотив жертви коня разом зі Святогором відсилає до язичницьких уявлень про смерть і потойбічне існування, де життєва активність продовжується за межами земного буття. Цей епізод фіксує ще не подоланий міфологічний рівень психології, на якому смерть не сприймається як остаточний розрив із діяльністю, а радше як її трансформація.

Тонша психологічна диференціація простежується в зіставленні образів Іллі Муромця та Добрині Микитича. Добриня уособлює ідеал всебічно розвиненої особистості, де сила, досвід, краса, сміливість і розум поєднані в одне ціле. Цю ідею всебічності артикулює мати Добрині, яка у своєму уявленні «складає» досконалого богатиря з найкращих якостей інших героїв. Побратимство між богатирями закріплює цю модель як нормативну: ідеал не існує ізольовано, а формується у взаємному визнанні та співдії.

Образ Добрині доповнюється ідеалом зовнішнього вигляду богатиря, що символізує внутрішню впорядкованість і високу культуру. Його багаті обладунки, чистий одяг, коштовні матеріали є не проявом марнославства, а знаком гармонії між внутрішнім і зовнішнім. Водночас Добриня наділений виразною індивідуальністю, яка виявляється у складних життєвих ситуаціях – у боротьбі зі Змієм, у міжособистісних стосунках, у моральному виборі. Двобій зі Змієм Гориничем набуває чіткого психологічного змісту: зіткнення доброї та злої волі, де перемога означає не лише фізичне подолання ворога, а й відновлення морального порядку.

Водночас билини не ідеалізують світ до повного знищення зла. Соціальна прірва походження, відмінності звичаїв і моральних кодів залишаються формою суспільного фатуму, який не можна усунути навіть подвигом. Ця думка виявляється, зокрема, в сюжеті одруження Добрині не з княжою небогою, а з рівною йому за силою та гідністю жінкою-богатирем Настасією Микуличною. Таким чином підкреслюється принцип рівності як умови гармонійного союзу.

Билини про Добриню приділяють значну увагу психології розвитку: дитинству, навчанню, поступовому становленню особистості. Цей мотив споріднений із агіографічною традицією та ранніми уявленнями про закономірності духовного дозрівання. Зустріч і поєдинок Добрині з Іллею Муромцем завершуються не знищенням, а визнанням старшинства й морального авторитету, що підкреслює ієрархію не сили, а мудрості.

Метаморфози, пов’язані з образом Добрині, не є прямим відлунням міфологічного мислення. Вони виконують функцію розширення життєвого досвіду героя, демонструючи його здатність до взаємодії з різними формами буття. Ці перетворення поглиблюють психологічний портрет богатиря і формують цілісне, майже пантеїстичне бачення світу, де людина відчуває спорідненість із усім живим.

У стосунках із ворогами й побратимами Добриня перемагає не лише силою, а й розумною волею. Йому доручають змагання, що вимагають інтелекту, майстерності та культурної компетентності. Його грамотність і вміння діяти «по-вченому, по-писаному» засвідчують високий рівень психологічної та соціальної організації.

Сюжет повернення Добрині додому й випробування вірності Настасії вводить мотив прощення як ознаку зрілої особистості. Добриня здатен розрізнити провину й обман, зберегти внутрішню гідність і не допустити руйнівного конфлікту між богатирями, що знову ж таки підкреслює пріоритет моральної регуляції над імпульсивною реакцією.

Образ Микули Селяниновича завершує цю типологію як уособлення радості продуктивної праці та глибинного зв’язку людини з землею і світом. Його ідеалізація поєднує фізичну могутність, духовну врівноваженість і космічну масштабність мислення. У цьому образі богатирство остаточно виходить за межі війни й насильства та постає формою творення, що наближає билинний епос до ідей титанізму й водночас зберігає його колективістську, народну основу.

Отже, психологія доби Руси-України формується як цілісна, наративно-етична система осмислення людини, її внутрішнього світу, вчинку й відповідальності в умовах буття. Вона не постає у вигляді абстрактної теорії, а розгортається у фольклорі, билинному епосі, літописах, агіографії та правових уявленнях, де людина мислиться насамперед як суб’єкт вибору. Центральною категорією цієї психології є вчинок, що поєднує волю, мотив, ситуацію й моральний наслідок. Саме через вчинок розкривається характер, поклик, зрілість і місце особистості в суспільстві.

Психологічне мислення Руси-України розвивається на перетині міфологічних, християнських і народно-етичних уявлень, однак поступово долає міфологічний фаталізм і однобічну релігійну детермінацію. У билинному епосі формується уявлення про свободу волі як внутрішньо вмотивовану, але соціально відповідальну здатність діяти. Богатир не є ані знаряддям долі, ані носієм свавільної сили; він – людина, яка усвідомлює колізійність ситуації, бере на себе ризик і діє в інтересах громади. У цьому полягає принципова відмінність психології Руси-України від як архаїчного міфологізму, так і пізнішого ренесансного індивідуалізму.

Билинні образи репрезентують тонку психологічну типологію: від однобічної сили без мудрості (Святогор), через гармонійну єдність сили, розуму й моралі (Ілля Муромець, Добриня Микитич), до продуктивної, життєтворчої сили праці (Микула Селянинович). Через ці постаті осмислюються головні психологічні проблеми епохи: співвідношення сили й розуму, волі й обов'язку, особистого й суспільного, життя й смерті, добра і зла. Особливо важливим є мотив зрілості: психологічна цінність героя визначається не потугою, а здатністю до моральної рефлексії, прощення, стриманості та служіння.

Загалом психологія часів Руси-України має виразно гуманістичний і практичний характер. Вона орієнтована не на пізнання психіки як ізольованого внутрішнього феномена, а на людину в дії, у зв'язку з іншими, з громадою, з історією. Ця традиція закладає підґрунтя для подальшого розвитку української психологічної думки, у якій головними залишаються ідеї моральної відповідальності, цілісності особистості, вчинку як ядра психічного життя та свободи як усвідомленого служіння добру.

Питання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає специфіка психології Руси-України порівняно з абстрактними теоретичними психологічними системами пізніших епох?
2. Чому категорія вчинку вважається центральною для психологічного мислення доби Руси-України?
3. Яку роль у формуванні психологічних уявлень відігравали фольклор, билини та літописна традиція?
4. Як у билинному епосі осмислюється проблема свободи волі та її співвідношення з фатумом і провидінням?
5. У чому полягає психологічна відмінність між міфологічним фаталізмом і богатирським розумінням необхідності дії?
6. Як образ Іллі Муромця репрезентує ідеал зрілої, морально відповідальної особистості?
7. Яке психологічне значення має билина «Три дороги Іллі Муромця» для розуміння мотиву життєвого вибору?
8. У чому полягає принципова відмінність між психологічними типами Святогора та Іллі Муромця?
9. Як образ Добрині Микитича втілює ідею гармонійного поєднання сили, розуму та моралі?
10. Яке психологічне навантаження мають мотиви побратимства і стриманості у стосунках між богатирями?
11. Чому фізична сила без моральної та смислової спрямованості розглядається в билинах як психологічно трагічна?
12. Як у билинному епосі розкривається проблема поклику та життєвого

призначення людини?

13. У чому полягає психологічна відмінність між богатирським титанізмом Руси-України та індивідуалістичним титанізмом епохи Відродження?

14. Яке значення має образ Микули Селяниновича для розуміння психології праці та життєтворчості?

15. Які основні ідеї психології Руси-України можна вважати підґрунтям подальшого розвитку української психологічної думки?

ТЕМА 5. ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ

1. Неоплатонізм.

Рання християнська релігія формувала особливу психологічну орієнтацію людини, спрямовану не на активне освоєння зовнішнього світу, а на внутрішнє духовне життя, покору, усамітнення та моральне самозаглиблення. Така настанова на внутрішній досвід отримала філософське підґрунтя в античній платонівській традиції, насамперед у вченні **Платон**, а згодом – системне психологічне оформлення в неоплатонізмі та християнській теології.

У філософії Платона першоосновою буття є надчуттєвий світ ідей, що має божественний і раціональний характер. Душа людини походить зі світу ідей, є безсмертною і спорідненою з істинним буттям. Вона розглядається як цілісна сутність, яка може виявлятися в різних аспектах – розумному, афективному та тілесно пов'язаному. Пізнання трактується як пригадування душею ідей, які вона споглядала до втілення в тіло. Хоч у Платона присутній мотив самопізнання, активність душі спрямована передусім на залучення до об'єктивного світу ідей, а не на систематичний аналіз власних внутрішніх станів.

Якісно новий крок у розвитку психології внутрішнього досвіду здійснює **Плотін** (III ст. н.е.), засновник неоплатонізму. Спираючись на платонівську спадщину, він радикально переосмислює її в напрямку внутрішнього духовного сходження. Першоосновою всього сущого Плотін вважає Єдине – надбуттєвий принцип, який неможливо визначити безпосередньо, а лише пізнати через його прояви. Світ постає як результат еманації Єдиного, у якій послідовно розрізняють Розум, Світову Душу і природу, а матерія становить найнижчий рівень цього процесу.

Людська душа, за Плотіном, походить зі Світової Душі, є нематеріальною, непросторовою і за своєю суттю єдиною. Водночас вона здатна виявляти активність у трьох напрямах: у зверненні до Розуму, у взаємодії з чуттєвим світом і, що принципово важливо, у зверненні до самої себе. Саме ця здатність до внутрішнього самоспостереження й рефлексії становить головний психологічний

внесок Плотіна. Душа володіє знанням про власні дії та стани, зберігає пам'ять про них і може безпосередньо споглядати власну активність. В історії психології це положення вважають першим системним формулюванням інтроспективного підходу.

Подальший розвиток інтроспективної лінії відбувається в християнській психології, насамперед у вченні **Аврелія Августина** (IV–V ст.). Августин поєднує неоплатонічні ідеї з християнською теологією, розглядаючи світ як творіння Бога, що перебуває під Його постійною участю. Душа людини має божественне походження, є відмінною від тіла і здатною до самостійного внутрішнього життя. У питанні походження душі Августин не доходить остаточного висновку, коливаючись між традиціоналізмом і креаціонізмом, що відображає складність узгодження філософських і богословських позицій.

Новаторським для психології є вчення Августина про волю як універсальний принцип організації душевного життя. Воля керує всіма психічними актами, спрямовує душу до самої себе та опосередковує її взаємодію з тілом. Завдяки волі душа стає здатною усвідомлювати не лише зовнішні дії, а й власні внутрішні стани, наміри та переживання. Самопізнання набуває статусу найнадійнішого джерела істини, тоді як існування зовнішнього світу приймається на основі віри.

Погляди Плотіна й Августина стали теоретичним фундаментом середньовічної схоластики, у межах якої вчення про душу було підпорядковане теологічним догмам, але розроблялося за допомогою раціональних і логічних методів. Через схоластичну традицію ці ідеї були передані Новому часу й суттєво вплинули на формування філософії свідомості, зокрема у вченні **Рене Декарта**, де інтроспекція остаточно закріплюється як метод пізнання психіки. Саме в цій історичній лінії формується інтроспективний напрям європейської психології, що домінував у XII–XIX століттях.

Розквіт психологічної думки в арабському світі VIII–XII століть був складовою ширшого культурного й наукового піднесення, пов'язаного з формуванням і розвитком Арабського халіфату. Об'єднання значної частини Близького Сходу, Північної Африки та Середньої Азії створило умови для інтенсивного розвитку міст, ремесел, торгівлі, сільського господарства й освіти. Саме в цей період виникають великі наукові центри – Багдад, Дамаск, Бухара, Кордова, – де формується традиція систематичного вивчення медицини, філософії, природознавства та психіки людини. Важливу роль у цьому процесі відіграв перекладацький рух, у межах якого арабською мовою були перекладені й прокоментовані твори античних мислителів, зокрема Платона, Арістотеля та Галена.

Антична спадщина в арабському світі не була засвоєна механічно. Вона стала основою для оригінального синтезу філософських і медичних ідей, що мав виразно емпіричну спрямованість. Особливо помітним цей синтез є у творчості **Ібн Сіна**

(Авіценни, 980–1037), одного з найавторитетніших учених середньовічного Сходу, лікаря, філософа й енциклопедиста. Як придворний лікар і практик, Ібн Сіна надавав великого значення дослідному пізнанню, клінічному спостереженню та систематичному аналізу природних явищ, зокрема й психічних процесів.

У філософсько-психологічних поглядах Ібн Сіни простежується чітка орієнтація на арістотелівську концепцію матерії та форми. Душу він розуміє як форму живого тіла, що надає йому цілісності та життєвості. Водночас людська душа, за Ібн Сіною, виявляється на кількох рівнях: рослинному, тваринному й розумному. Така багаторівнева модель дозволяла поєднати біологічні, психофізіологічні й раціональні аспекти людського буття в єдину систему.

Попри значну спадкоємність із Арістотелем, учення Ібн Сіни не є простим повторенням античної доктрини. Він інтерпретує арістотелівські положення з урахуванням досягнень медицини, анатомії та фізіології свого часу. Зокрема, у питанні локалізації психічних функцій Ібн Сіна значною мірою опирається на спадщину Галена. Рослинні функції організму він пов'язує з печінкою, емоційні стани – з серцем, а власне психічні процеси, зокрема відчуття, уяву та мислення, – з головним мозком. Такий підхід свідчить про прагнення порівняти психічні явища з конкретними тілесними структурами.

Фізіологічні механізми психіки Ібн Сіна описує в межах галенівської традиції, розглядаючи більшість душевних функцій як залежні від стану організму. Навіть чуттєвий розум і образне мислення мають анатомо-фізіологічну основу. Водночас він чітко розрізняє образне мислення, пов'язане з тілом, і чисті розумні акти, які не мають тілесної локалізації. Чистий (або родовий) розум оперує універсаліями й мислиться як наділндивідуальний принцип, що існує в божественному розумі до появи окремої людини.

Центральне місце в системі Ібн Сіни посідає психофізіологія. Її специфіка полягає, по-перше, у визнанні залежності майже всіх життєвих і психічних актів – від елементарних вегетативних функцій до образного мислення – від тілесних змін у різних системах організму. По-друге, Ібн Сіна поширює природні закономірності не лише на «нижчі» функції, а й на сферу чутливості та емоцій, трактуючи їх як явища, що підлягають об'єктивному науковому вивченню. Саме тут виявляється принципово новий для середньовічної думки підхід до психіки як до частини природи.

У вченні Ібн Сіни детально розроблено психологію чутливості й емоцій. Він виділяє п'ять основних видів відчуттів – зір, слух, нюх, смак і дотик – і вважає, що до кожного органа чуття підходять нервові структури, по яких передаються матеріальні носії чутливості. Відчуття характеризуються тілесним тоном, інтенсивністю та тривалістю. Особливу увагу Ібн Сіна звертає на взаємодію різних видів чутливості та на вплив емоційного переживання на сприйняття, фактично передбачаючи ідею афективної модуляції сенсорних процесів.

Новаторським є й звернення Ібн Сіни до експериментального вивчення психічних явищ. Він описує досліди зі змішування кольорів за допомогою обертового диска, демонструючи залежність сприйняття від швидкості подразнення. Такі спостереження дозволили йому вперше поставити питання про тривалість психічних актів і часові характеристики відчуттів, що наближає його підхід до протонаукової експериментальної психології.

Переходячи від зовнішніх відчуттів до внутрішніх, Ібн Сіна виокремлює систему внутрішніх сил душі, до яких належать узагальнені чуттєві образи, уява, пам'ять і чуттєвий розум. Усі ці функції він виводить із первинного чуттєвого досвіду, підкреслюючи безперервність переходу від сенсорного сприйняття до складніших форм психічної діяльності. У цьому полягає одна з найважливіших заслуг арабської психологічної традиції, яка заклала основи наукового, зорієнтованого на природу підходу до вивчення психіки і мала значний вплив на подальший розвиток європейської психології Нового часу.

2. Психологічні ідеї пізнього арабського Середньовіччя та їх вплив на європейську науку

У системі психологічних поглядів **Ібн Сіна** пам'ять, уява та чуттєвий розум належать до психічних актів тваринного рівня, тобто тих форм психіки, що тісно пов'язані з тілесною організацією людини. До цього ж рівня він відносив спонукальні та афективні стани, які безпосередньо взаємодіють із чуттєвими образами. Емоціям Ібн Сіна надавав особливого значення, розглядаючи їх як динамічні сили, що оживлюють душевне життя й безпосередньо визначають реальні вчинки людини. Афекти, як і пізнавальні процеси, залежать від тілесного стану, однак ця залежність не є односторонньою: емоційні переживання здатні викликати зворотні соматичні зміни, впливаючи на функціонування організму в цілому.

На цій підставі Ібн Сіна висував ідею можливості опосередкованого керування людською поведінкою через вплив на афективну сферу. Формування «натури» людини він пов'язував не лише з індивідуальними тілесними особливостями, а й із характером її соціальних взаємин. Соціальне оточення, стиль спілкування, емоційний клімат між людьми, за Ібн Сіною, істотно змінюють структуру відчуттів і їх загальну тональність, а це, своєю чергою, визначає поведінку, психічний стан і навіть фізичне здоров'я людини. Таким чином, у його вченні простежується раннє розуміння психосоціальної детермінації особистості.

Особливо показовими є спроби Ібн Сіни експериментально перевірити взаємозв'язок душевних переживань і тілесних змін. Історичні джерела пов'язують із його ім'ям перші систематичні спостереження за вегетативними реакціями, зокрема за змінами частоти пульсу як індикаторами психічних причин тілесного виснаження. У клінічній практиці він використовував пульс як «вікно» у внутрішній стан пацієнта, що дозволяє вважати його одним із попередників

психосоматичного підходу. За своїм науковим значенням психофізіологічне вчення Ібн Сіни стало найвагомішим після спадщини **Галена**, поєднавши досягнення природознавства з новим баченням психіки як частини природи та суттєво вплинувши на розвиток європейської науки Нового часу.

Картина арабської середньовічної психології була б неповною без згадки про двох інших видатних мислителів – **Ібн аль-Хайсама** (Альгазен, 965–1038 рр.) та **Ібн Рущда** (Аверроес, 1126–1198 рр.). Альгазен здійснив принциповий злам у розумінні механізмів відчуття і сприймання, насамперед зорового. Ґрунтуючись на експерименті, він довів, що око є складним оптичним приладом, а формування зорового образу визначається законами відбивання й заломлення світла, а не «виділеннями» з ока, як вважалося в античній традиції. Водночас Альгазен показав, що самі оптичні закони не пояснюють усіх аспектів сприймання, зокрема зіставлення образу із зовнішнім предметом.

Вирішуючи цю проблему, Альгазен вводить у теорію сприймання розумові акти як необхідну умову побудови чуттєвого образу. Ці акти, за його уявленнями, суб'єкт зазвичай не усвідомлює, але саме вони забезпечують сприйняття форми, об'єму, подібності й відмінності об'єктів. В історії психології цей підхід розглядають як ранній прообраз концепції «несвідомого висновку», яку значно пізніше, у XIX столітті, сформулює **Герман фон Гельмгольц**. Окрім цього, Альгазен досліджував бінокулярний зір, контрастні явища, змішування кольорів і роль рухів очей, закладаючи основи фізіологічної оптики.

Важливий внесок у розвиток уявлень про зорову систему зробив і Аверроес, який, на відміну від Галена, обґрунтував положення про сітківку як чутливий апарат ока. Дослідження арабських учених у галузі оптики, продовжені згодом у Західній Європі, зокрема у працях Роджера Бекона, створили фундамент для майбутньої психофізіології органів чуття. За цими відкриттями стояли глибокі методологічні зрушення, адже пояснення психічних процесів термінами фізики означало поширення природничих законів на сферу психіки та поступове звільнення її від суто теологічної інтерпретації, властивої античному арістотелізму.

На початку XIII століття ідеї арабських мислителів активно проникають до Західної Європи, тоді як на самому Сході, у зв'язку з посиленням релігійного контролю, природничо-наукове дослідження психіки поступово згасає. Саме через арабську філософію Європа заново відкриває спадщину **Арістотеля**. Першою системною спробою поєднати арістотелівське вчення з християнською догматикою стала теологічна система **Фоми Аквінського** (1225–1274 рр.), відома як томізм. Це вчення було офіційно визнане католицькою церквою, а сам Фома Аквінський у 1323 році канонізований.

Центральною проблемою томізму стало узгодження біологічного розуміння душі в Арістотеля з християнським уявленням про її безсмертя й божественне

походження. Для подолання цього протиріччя Фома Аквінський спирався на ідею «подвійної істини», сформульовану його вчителем **Альбертом Великим**. Згідно з цією концепцією, істини природного світу пізнаються розумом і досвідом, тоді як істини надприродного порядку доступні лише через віру та одкровення. Відповідно, філософія й теологія розмежовуються як дві автономні сфери знання. Саме це розмежування, попри його богословську спрямованість, створило інтелектуальні передумови для подальшого розвитку європейської психології та природничих наук у Новий час.

3. Томізм і трансформація психологічних уявлень у середньовічній Європі

Для **Фоми Аквінського** принциповим було питання співвідношення двох сфер знання – віри та розуму. Він сформулював ідею їхньої гармонії, однак із чітким пріоритетом віри як вищого джерела істини. Розум, на його переконання, є необхідним і легітимним інструментом пізнання, але його можливості обмежені сферою природного, тоді як надприродне пізнається виключно через одкровення.

Першоосновою всього сущого Фома Аквінський вважав Бога як чисту, продуктивну субстанційну форму. Аналогічним чином індивідуальну людську душу він тлумачить як нематеріальну, самостійну сутність, відокремлену від тіла. Душу створює Бог у момент народження людини, вона не перебуває з тілом у постійному органічному зв’язку. Після смерті тіла вона не припиняє існування, а зберігає свою вічність. Поєднуючись із тілом, душа втрачає первісну духовну чистоту й організовується у внутрішню ієрархію сил – рослинних, чуттєвих і розумних, які відрізняються ступенем наближеності до Бога або до тілесної основи.

У вченні про відчуття й сприймання Фома Аквінський значною мірою спирається на **Арістотеля**. Він розрізняє кілька видів чутливості та описує виникнення чуттєвого образу як перехід потенційної здатності до актуального стану. У процесі сприймання чуттєва душа набуває форми предмета без засвоєння його матеріальності. Відчуття й сприймання фіксують одиничні, мінливі властивості речей, але, ставши внутрішнім змістом душі, вони зазнають подальшої переробки.

Через внутрішню пізнавальну діяльність чуттєві образи трансформуються в інтелігібельні форми, на рівні яких відбувається абстрагування від випадкових ознак і виділення загального. Завершенням цього процесу стає практичний індивідуальний розум, де здійснюється перехід від уявних образів до понятійного мислення. Таким чином, відчуття, сприймання, уява й образне мислення розглядають як різні прояви єдиного первинного внутрішнього акту пізнання.

Поряд із пізнавальною діяльністю Фома Аквінський виділяє акт рефлексії, за допомогою якого душа усвідомлює власні дії та їх наслідки. Вищим рівнем

душевної активності виступає самопізнання, яке він тлумачить як внутрішній діалог душі із самою собою, спрямований на усвідомлення її надприродної та унікальної сутності. Саме цей момент надає психології Фоми Аквінського чітко вираженого теологічного характеру.

Порівняння вчення Фоми Аквінського з арістотелівською концепцією душі демонструє глибоку трансформацію античних ідей. Якщо для Арістотеля форма невіддільна від матерії, а душа від тіла, то в томізмі форму тлумачать як безтілесну субстанцію, а душу – як автономну силу. В Арістотеля рослинні, тваринні й розумні функції постають як етапи організації живого, тоді як у Фоми вони набувають вигляду статичних, встановлених Богом рівнів. Замість принципу біологічної доцільності психічних функцій виникає ідея внутрішнього цілепокладання душі, зумовленого її божественною природою.

Паралельно з томістською традицією в середньовічній Європі розвиваються й матеріалістично орієнтовані тенденції у вченні про психіку. Різку критику схоластики та теологізації знання висунув **Роджер Бекон** (1214–1292 рр.), який наполягав на пріоритеті природничих наук, експерименту й математики. Центральне місце у своїй науковій програмі він відводив фізиці, зокрема фізичній оптиці, вважаючи зір головним джерелом людського пізнання. Орієнтуючись на праці **Ібн Сіна** та **Ібн аль-Хайсама**, Роджер Бекон трактував око як надзвичайно тонкий оптичний прилад, а зорові відчуття – як результат дії законів заломлення й відбиття світла.

Подальший розвиток антисхоластичних і матеріалістичних тенденцій пов’язаний із діяльністю **Вільяма Оккама** (бл. 1300–1350 рр.). Його позиція сформувалася в контексті суперечки між реалізмом і номіналізмом щодо природи універсалій. Відкидаючи уявлення про самостійне існування загальних понять поза суб’єктом, Оккам визнає їх реальність лише у внутрішньому досвіді людини у вигляді концептів.

У структурі психіки Оккам розрізняє перцепти – знаки одиничних предметів, зумовлені безпосереднім чуттєвим досвідом, і концепти – знаки другого рівня, що фіксують відношення між перцептами й узагальнюють схожі об’єкти. Поняття виникають на основі перцептів і оформлюються за допомогою мови. Центральною для його вчення стає категорія знаку, яка дозволяє пояснювати психічні явища без апеляції до надприродних сутностей.

Знакова теорія Оккама була спрямована як проти теологічного ототожнення ідеального образу з предметом, так і проти наївного матеріалізму, що припускав повну подібність між річчю та її психічним відображенням. Відношення між об’єктом і психічним станом тлумачиться як знакове, подібне до того, як дим є знаком вогню. Відчуття, сприйняття й поняття постають як елементи системи знаків, за допомогою якої людина орієнтується у світі.

Принцип, сформульований Оккамом як вимога не множити сутностей без необхідності, увійшов в історію науки під назвою «бритви Оккама». Він відіграв значну роль у подальшому розвитку психології та філософії, сприяючи переходу від спекулятивних пояснень психіки до більш стриманих, емпірично зорієнтованих моделей її дослідження.

Питання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає принципова відмінність неоплатонізму від класичного платонізму в розумінні душі та її активності?
2. Як ієрархія буття в неоплатонізмі (Єдине – Розум – Світова Душа – природа) визначає психологічне бачення людини та її внутрішнього життя?
3. Яке значення має внутрішнє самоспоглядання і рефлексія в психологічній концепції Плотіна?
4. У чому полягає неоплатонічне розуміння свободи волі та внутрішнього сходження душі і як воно вплинуло на християнську психологію?
5. Чому неоплатонізм вважають теоретичною передумовою інтроспективного напряму в європейській психології?
6. У чому полягають історичні та соціокультурні умови розвитку психологічної думки в арабському світі VIII–XII століть?
7. Яку роль відіграла антична спадщина (Арістотель, Гален) у формуванні психологічних концепцій арабських мислителів?
8. Як Ібн Сіна розумів структуру душі та які рівні психічного життя він виокремлював?
9. У чому полягає психофізіологічний підхід Ібн Сіни і чим він відрізняється від суто філософського трактування психіки?
10. Яке значення Ібн Сіна надавав афектам і яким чином пов’язував емоції з тілесними процесами?
11. Які експериментальні та клінічні методи застосовував Ібн Сіна для вивчення психічних станів людини?
12. У чому полягає новизна теорії зору Ібн аль-Хайсама порівняно з античними уявленнями?
13. Як Альгазен обґрунтовував участь розумових актів у процесі сприйняття і чому ці акти можна вважати прототипом «несвідомого висновку»?
14. Який внесок зробив Ібн Рушд у розвиток уявлень про фізіологію зору?
15. Чому оптичні дослідження арабських учених стали методологічною передумовою для формування психофізіології органів чуття?
16. У чому полягає суть томізму і як Фома Аквінський поєднував арістотелізм із християнською теологією?
17. Як у томізмі трансформується арістотелівське розуміння душі, форми та цілепокладання психічних функцій?

18. У чому полягає критика схоластики та теологізації психіки у працях Роджера Бекона?

19. Як Вільям Оккам вирішував проблему універсалій і яке значення має його знакова теорія для психології?

20. Поясніть зміст принципу «бритви Оккама» та обґрунтуйте його значення для переходу від схоластичної до наукової психології.

ТЕМА 6. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

1. Розвиток психології в епоху Відродження: від подолання сакральності до науки про свідомість

Психологічні проблеми, що постали в епоху Відродження, багато в чому відтворювали виклики ранньої античної науки, коли на межі VII–VI ст. до н.е. формувалися перші раціональні уявлення про душу і психіку. Мислителі Відродження також прагнули звільнити пізнання від сакрально-теологічних обмежень, які знову утвердилися в Середньовіччі. Відродження стало періодом повернення до головних принципів античної науки, відмови від догматизму і пошуку об’єктивних методів дослідження психічних станів. Саме в цю добу поступово формується нове розуміння предмета психології, яке згодом, у Новий час, оформиться як наука про свідомість.

XV–XVII століття увійшли в історію як епоха потужного культурного й наукового злету. Розвиток мистецтва (передусім італійського живопису та скульптури) сприяв утвердженню гуманістичного образу людини як активного і творчого суб’єкта. Реформація радикально змінила не лише церковне життя, а й структуру свідомості європейців, посиливши індивідуальну відповідальність і внутрішній моральний вибір. Великі географічні відкриття, зокрема відкриття Америки, розширили уявлення про світ і стимулювали розвиток емпіричного знання. В астрономії, математиці, фізиці, філософії та суспільних науках з’являються постаті, які підддають сумніву середньовічну картину світу. Серед них **Миколай Коперник**, **Галілео Галілей**, **Джордано Бруно**, **Леонардо да Вінчі**, **Йоганн Кеплер**, **Томас Мор**, **Еразм Роттердамський**, **Нікколо Макіавеллі**.

Власне проблеми психіки в цей період ще не стали самостійним предметом систематичних наукових досліджень, оскільки духовне життя людини значною мірою залишалося у сфері філософських і богословських роздумів. Проте важливим новим напрямом психолого-філософських пошуків стало вивчення пізнання і здібностей людини, що поступово підводило до аналізу індивідуальних відмінностей і внутрішніх механізмів психічної діяльності.

Оригінальне природничо-наукове тлумачення психічного запропонував **Бернардіно Телезіо**. Він поставив за мету пояснювати природу, зокрема й психіку,

на основі її власних законів, без апеляції до надприродних чинників. Для цього Телезіо ініціював створення першого товариства дослідників, орієнтованого на вивчення природи як цілісної системи. У центр його концепції постає вчення про рушійні сили – тепло і холод, світло і темряву, розширення і скорочення, – взаємодія яких породжує різноманітні форми розвитку. Саме боротьбу протилежних сил він розглядає як універсальне джерело змін.

Головною ідеєю Телезіо було прагнення природи до самозбереження. У цьому контексті він фактично формулює ранню версію принципу гомеостазу задовго до його наукового оформлення у фізіології XIX–XX століть. Розвиток психіки, на його думку, підпорядковується цьому ж закону: розум і емоції виконують регулятивну функцію, спрямовану на підтримання життєдіяльності організму. Позитивні емоції виражають силу душі, тоді як негативні – її ослаблення й загрозу самозбереженню. Ці погляди передбачають пізніші концепції адаптації, хоча в межах науки свого часу вони мали характер принципового методологічного прориву, який сприяв об'єктивізації психологічного знання.

Ідею необхідності емпіричного, природничо-наукового підходу до вивчення психіки розвивав і іспанський гуманіст **Хуан Луїс Вівес**. Здобуваючи освіту в різних країнах Європи, він був інтегрований у широку інтелектуальну мережу свого часу. У праці «Про душу й життя» Вівес обґрунтовує психологію як науку, що має опиратися на чуттєвий досвід та емпіричні спостереження. Він пропонує індуктивний шлях узагальнення даних, доводячи можливість логічного переходу від окремих фактів до загальних положень. Основою такого переходу він вважав закони асоціації, успадковані від Арістотеля, що визначають роботу пам'яті та формування первинних понять.

Важливим є і внесок Вівеса у психологію емоцій. Він одним із перших сформулював ідею, що подолання негативних переживань досягається не їхнім прямим пригніченням, а заміщенням іншими, сильнішими емоційними станами. Ця думка має очевидні паралелі з подальшими психотерапевтичними підходами. Психологічні ідеї Вівеса стали підґрунтям педагогічної системи **Яна Амоса Коменського**.

Окреме місце в історії психології Відродження посідає праця **Хуана Уарте** «Дослідження здібностей до науки», яку вважають першим системним дослідженням у галузі диференційної психології. Уарте поставив за мету вивчення індивідуальних відмінностей у здібностях для обґрунтування професійного відбору. Він аналізував природу здібностей, їх типи, відповідність різним галузям знання та ознаки, за якими їх можна розпізнати.

Основними здібностями Уарте визнавав уяву, пам'ять і інтелект, пов'язуючи їх з особливостями тілесної організації та темпераменту мозку. Аналізуючи різні види діяльності – медицину, право, військову справу, державне управління, – він фактично здійснював психологічний аналіз професій. Хоча його уявлення про

зовнішні ознаки здібностей виглядають наївними з позицій сучасної науки, сама ідея кореляції між психічними властивостями та діяльністю виявилася методологічно плідною і визначила подальший розвиток диференційної психології. Уарте також висловлював ідею державної системи професійної орієнтації, що значно випереджала його час.

Середньовіччя й Відродження не були однорідними ні за змістом психологічних досліджень, ні за характером взаємин науки й церкви. Періоди відносної свободи інтелектуальної думки змінювалися епохами жорсткого контролю, коли науку розглядали або як загрозу, або як інструмент досягнення певних ідеологічних цілей. Водночас уже в цей період з'являються перші праці, присвячені психології мас, методам переконання, а також практикам психологічної допомоги людям у стані емоційної напруги й внутрішнього конфлікту.

Загалом епоха Відродження відзначилися поверненням психологічних досліджень до античних проблем пізнання, здібностей і активної ролі людини у формуванні картини світу. Саме цей інтерес до внутрішніх механізмів психіки, поєднаний із прагненням до наукової об'єктивності, став інтелектуальним підґрунтям для подальшого розвитку психології в Новий час.

2. Загальна характеристика психології Нового часу: формування науки про свідомість

Період XV–XVII століть ознаменувався появою принципово нових підходів до побудови наукового знання, заснованих на вимогах раціональності, доказовості та методологічної чіткості. Саме ці вимоги визначили початок нового етапу в розвитку психології. Для мислителів Нового часу центральним завданням стало обґрунтування наукового статусу психології та звільнення її від схоластичних і теологічних нашарувань, що домінували в попередню епоху.

На цьому етапі психологія подібно до ранньої античної науки знову тісно зближується з філософією та природознавством. Залишаючись у межах традиційного вчення про душу, вона поступово відокремлюється від богослов'я, однак цей процес був суперечливим. З одного боку, орієнтація на філософію дозволяла розробляти загальні принципи пізнання та структури психічного життя, з іншого – звужувала предмет психології, зосереджуючи його переважно на людині та її свідомості, а не на психіці живих істот у цілому. Рівень розвитку природничих наук ще не давав можливості створити повноцінну біологічну або фізіологічну теорію психіки.

Водночас психологія Нового часу активно шукала власний предмет дослідження. Цей предмет дедалі чіткіше визначався як аналіз процесів формування в людини картини навколишнього світу і самої себе. Принципово важливим вважали усвідомленість цієї картини. Саме наявність свідомості, розуму і здатності до рефлексії розглядали як головну відмінність людини від тварин, що

продовжувало, але водночас і раціоналізувало середньовічну традицію.

У підсумку психологія поступово оформлюється як наука про свідомість. Із кола проблем, успадкованих від античності (пізнання, рушійні сили психіки, регуляція поведінки), на перший план виходять саме питання пізнання. Це було зумовлено кількома історико-інтелектуальними чинниками. Передусім мислителі прагнули довести здатність людини до осягнення істини на основі знання й розуму, а не віри. У зв'язку з цим актуальними стають питання етапів формування знання, його об'єктивності та співвідношення між суб'єктивним образом світу і реальною дійсністю.

Зосередження психології на свідомості мало й важливі наслідки. З одного боку, зовнішня активність і поведінка, які в античності вважали невід'ємною складовою душевного життя, тимчасово опинилися поза безпосередньою увагою досліджень. З іншого боку, аналіз змісту й функцій свідомості неминуче повертав учених до проблем регуляції поведінки, свободи волі, співвідношення розумних і афективних форм дії. Таким чином, навіть за формального звуження предмета психології, фактично вона знову передбачала аналіз мотивації, волі та зовнішньої активності людини.

Картина становлення психології в Новий час має суперечливий характер. Методологічно вона обмежується дослідженням свідомості, процесів формування образів світу і «Я». Проте аналіз функцій свідомості призводить до ширшого бачення психіки як регулятора як внутрішньої, так і зовнішньої діяльності. Саме ця внутрішня напруга між обмеженням і розширенням предмета стане одним із рушіїв подальшого розвитку психології.

Наприкінці XVI століття на перший план виходять проблеми методології наукового пізнання, об'єктивності психологічного знання та способів аналізу досвіду, що характерно для підходу Френсіса Бекона. З початком активної діяльності Рене Декарта центр ваги зміщується до аналізу функцій душі, її ролі в пізнанні та поведінці, а також до проблеми співвідношення психічного й тілесного.

Цей розвиток відбувався на тлі стрімкого прогресу природознавства й механіки. Створення класичної механіки та фізики, пов'язане з ім'ям Ісаака Ньютона, істотно вплинуло на психологічне мислення. Для XVII століття характерним стало уявлення про Всесвіт як про гігантський механізм, що функціонує за строгими законами. Аналогічний підхід поширюється і на розуміння людського тіла, яке починають трактувати як складну машину-автомат. Цей пояснювальний принцип отримав назву механістичного детермінізму і став домінантним у психології Нового часу.

У межах дослідження пізнання формуються два провідні напрями – сенсуалізм і раціоналізм. Представники сенсуалізму, зокрема Джон Локк, вважали відчуття першоосновою знання і розглядали пізнання як поступове сходження від чуттєвого досвіду до узагальнених понять. Раціоналісти, навпаки, надавали

пріоритет мисленню та вродженим структурам розуму. Попри розбіжності, обидва напрями сходилися в головному: психічні процеси підлягають раціональному аналізу і можуть бути предметом наукового дослідження.

Таким чином, психологія Нового часу заклала інтелектуальні та методологічні основи для подальшого становлення наукової психології. Вона визначила свій предмет як дослідження свідомості, виробила нові пояснювальні принципи – механістичний детермінізм, сенсуалізм і раціоналізм – і підготувала ґрунт для переходу до експериментального вивчення психіки у XVIII–XIX століттях.

3. Перші теорії психології Нового часу: онтологія, пізнання, регуляція поведінки

У Новий час психологічна думка вперше намагається вибудувати цілісні, внутрішньо узгоджені теорії, що поєднують уявлення про будову світу, природу душі, механізми пізнання та принципи регуляції поведінки. Саме в цей період формується класичний набір альтернативних підходів, які надовго визначили траєкторію розвитку європейської психології.

У межах онтологічного осмислення співвідношення світу й душі виокремлюються три базові позиції. Перша з них – дуалізм, найбільш послідовно представлений у вченні **Рене Декарта**. Згідно з дуалістичною концепцією, існують дві незалежні субстанції – мисляча і протяжна. Душа ототожнюється зі свідомістю і визначається через мислення як свою головну властивість, тоді як тіло функціонує за законами механіки й характеризується протяжністю та рухом. Психічне й тілесне мають різну природу і не зводяться одне до одного. У цій системі несвідомі процеси не визнають: усе психічне є усвідомленим.

Іншу позицію становить матеріалістичний монізм, розроблений **Томасом Гоббсом** та **Бенедиктом Спінозою**. Вони виходили з ідеї єдиної субстанції – природи, яка виявляється через різні атрибути. Душа й тіло не є самостійними сутностями, а лише різними аспектами однієї реальності, що володіє властивостями мислення і протяжності. Мислення, як і в дуалізмі, ототожнюється зі свідомістю, а існування несвідомого не припускається. Проте на відміну від Декарта, психічне тут не протиставляється тілесному, а розглядається як необхідний і закономірний вияв природи.

Третю позицію представляє ідеалістичний напрям, найяскравішим виразником якого був **Готфрід Вільгельм Лейбніц**. Першоосновою світу він вважав монади – нематеріальні, активні субстанції, наділені здатністю до сприйняття і прагнення. У структурі душі Лейбніц розрізняє рівні перцепції та апперцепції, тобто неусвідомлені й усвідомлені стани. Таким чином, зміст психічного виявляється ширшим за зміст свідомості, а ідея несвідомого вперше отримує чітке теоретичне оформлення.

У сфері теорії пізнання в Новий час протистоять два провідні напрями –

сенсуалізм і раціоналізм. Сенсуалісти, зокрема **Джон Локк** і **Гоббс**, виходили з принципу, що в розумі немає нічого, чого раніше не було у відчуттях. Пізнання вони трактують як єдиний процес сходження від чуттєвих вражень до загальних понять шляхом узагальнення. Вроджені ідеї заперечують, а всі знання формуються в процесі досвіду й навчання. Відчуття розглядають як пасивні, що призводить до визнання суб'єктивності первинного пізнання й розмежування первинних та вторинних якостей речей, а отже – до сумніву в можливості повного й адекватного пізнання світу.

Раціоналісти – **Рене Декарт**, **Лейбніц** і **Спіноза** – пропонують іншу модель. Пізнання, на їхню думку, має щонайменше два рівні. Перший пов'язаний із чуттєвим досвідом і логічною обробкою його даних, але він не забезпечує істинного знання, оскільки чуттєві дані є неповними й оманливими. Другий рівень – інтуїтивне або раціональне мислення – дозволяє безпосередньо осягати загальні й необхідні істини. Загальні поняття або існують у вигляді вроджених ідей, або мають у розумі свої передумови. Істинність знання ґрунтується на єдності законів мислення й законів буття, а суб'єктивна активність пізнання не заперечує, а пояснює можливість об'єктивної істини.

Особливе місце в психології Нового часу посідають уявлення про свободу та регуляцію поведінки. У межах емоційно-раціональної концепції **Бенедикта Спінози** емоції або пристрасті розглядаються як сили, що безпосередньо спрямовують діяльність людини і пов'язують її з навколишнім світом. Людина не є вільною від впливу зовнішніх причин, але розуміння цих причин і усвідомлення механізмів виникнення афектів надає їй свободу. Свобода, таким чином, тлумачиться як усвідомлена необхідність.

Інший підхід до регуляції поведінки розвивається в межах механістичної традиції, пов'язаної з ім'ям Декарта. Тіло він розглядає як автономний механізм, поведінку якого регулюють рефлекси за законами механіки. Рефлекторні реакції можуть змінюватися під впливом звички й навчання. Душа не керує безпосередньо тілесними процесами, але може опосередковано впливати на поведінку, спрямовуючи перебіг рефлексів через бажання й наміри.

Загалом раціоналістична психологія Нового часу виділяла в пізнавальному процесі два етапи. Перший – поступове сходження від чуттєвого сприйняття до логічних узагальнень – був спільним із сенсуалізмом, але його результат не вважався остаточним і об'єктивним. Другий етап – інтуїтивне мислення – забезпечував осягнення загальних законів і сутнісних властивостей речей. Саме це поєднання чуттєвого досвіду та раціональної інтуїції стало однією з головних теоретичних передумов подальшого розвитку психології як науки про свідомість і пізнання.

На початку Нового часу в європейській філософії та психології домінував раціоналістичний підхід, представлений працями Р. Декарта, Б. Спінози та

Г. В. Лейбніца. Його поширення значною мірою було зумовлене потребою подолати спадщину середньовічної схоластики, яка обмежувала розвиток наукового мислення догматизмом та авторитетністю. Раціоналізм, орієнтований на логічну необхідність, ясність і дедукцію, дозволяв вибудувати нову модель пізнання, у якій розум вважали головним джерелом істини.

Водночас уже до середини XVII століття стрімкий розвиток природничих наук, техніки та промисловості продемонстрував обмеженість виключно раціоналістичних пояснень психічних явищ. У цьому контексті дедалі більшого значення набував сенсуалізм та емпіризм, представлені насамперед у працях Ф. Бекона, Д. Локка та Т. Гоббса. Представники цього напряму наполягали на пріоритеті чуттєвого досвіду, спостереження та експерименту як основи наукового пізнання, що стало важливим кроком у становленні психології як емпіричної науки.

Формування об'єктивних методів дослідження та поступова зміна предмета психології суттєво вплинули на розуміння головного для попередніх епох поняття «душа». Оскільки це поняття не мало безпосередньої пояснювальної цінності для аналізу конкретних психічних фактів, воно поступово втрачало методологічне значення. Керуючись принципом економії мислення (принципом Оккама), психологія дедалі частіше відмовлялася від апеляції до душі, зосереджуючись на дослідженні функцій, процесів і механізмів психічної діяльності.

У цьому контексті особливої ваги набули досягнення класичної механіки та фізики, зокрема закони І. Ньютона, які запропонували універсальну модель причиново-наслідкових зв'язків. Саме їх використав Р. Декарт для створення першої в історії науки теорії рефлексу. Декартівське уявлення про рефлекс як автоматичну відповідь організму на зовнішній стимул заклало підґрунтя для подальшого розвитку фізіології, нейронаук і експериментальної психології та згодом стало одним із базових положень сучасного наукового розуміння поведінки.

Водночас Г. В. Лейбніц запропонував принципово інший – динамічний – підхід до пояснення психічних процесів, увівши принцип активності як внутрішнього джерела пізнання. Він показав, що пізнання не є пасивним відображенням зовнішнього світу, а формується під впливом внутрішніх схильностей, мотивів і афективних станів суб'єкта. Цим Лейбніц одним із перших поставив під сумнів уявлення про когнітивні процеси як емоційно нейтральні, заклавши ідею цілісності психічного життя, яка згодом була розвинена в сучасних інтегративних і когнітивно-афективних підходах.

Важливе значення для подальшого розвитку психології мала також лейбніцівська концепція монади, у межах якої він обґрунтовував існування не лише сфери свідомості, а й несвідомих психічних процесів. Хоча впродовж наступних двох століть психологія залишалася переважно наукою про свідомість,

ідеї Лейбніца про несвідоме знайшли продовження у працях Д. Гартлі, Й. Ф. Гербарта, а згодом стали методологічною основою психоаналізу З. Фройда, який зробив несвідоме центральним об'єктом дослідження.

Соціальні трансформації Нового часу, поява нових суспільних груп і зміна структури соціальних відносин зумовили потребу не лише в переосмисленні наукових уявлень, а й у формуванні нової етики. Аналіз підходів до проблем емоцій, свободи волі та саморегуляції в теоріях мислителів Нового часу свідчить, що вони багато в чому опиралися на античну традицію, відповідно до якої емоції розглядали як реакції на зовнішні обставини. Свобода людини при цьому була пов'язана зі здатністю до раціонального контролю афектів і свідомої регуляції поведінки.

Показовою в цьому аспекті є позиція Р. Декарта, який розглядав пристрасті як пасивні стани, тісно пов'язані з мисленням і когнітивною оцінкою ситуації. Фактично він одним із перших окреслив ідею, що емоції мають пізнавальний компонент, а отже, можуть бути об'єктом раціонального аналізу й регуляції. Саме ці положення згодом стали концептуальним підґрунтям для сучасних когнітивних теорій емоцій, підтверджених дослідженнями А. Бека, Р. Лазаруса та сучасної нейропсихології, яка доводить нерозривний зв'язок між когнітивними оцінками, емоційними реакціями та тілесними процесами.

Отже, уже наприкінці XVI – на початку XVII століття в європейській науці чітко окреслилися два провідні напрями теорії пізнання – емпіризм і раціоналізм, пов'язані з іменами Ф. Бекона та Р. Декарта відповідно. Їх протистояння й водночас взаємодоповнення створили методологічні передумови для становлення психології як самостійної науки, що поєднує експеримент, теоретичне узагальнення та розуміння складної, багатовимірної природи психіки.

Френсіс Бекон (1561–1626 рр.) – англійський філософ, психолог за спрямуванням і державний діяч – походив із впливової аристократичної родини. Його батько впродовж тривалого часу обіймав посаду охоронця Великої печатки Англії. Сам Бекон зробив значну політичну кар'єру, ставши лорд-канцлером та одним із найвищих урядовців держави. Водночас його життєвий шлях демонструє складне поєднання інтелектуальної величі й моральної суперечливості: він був причетний до судового переслідування свого покровителя графа Ессекса, його звинувачували в хабарництві та засудили, що часто наводять як приклад розходження між величчю генія та особистою етикою.

До найважливіших праць Бекона належать «Досвіди, або настанови моральні і політичні» (1597), «Новий Органон» (1620), а також масштабний, але незавершений проєкт «Велике відновлення наук». Саме в цих роботах він заклав методологічні засади нового напряму в теорії пізнання – емпіризму.

На відміну від класичного сенсуалізму, з яким емпіризм тісно пов'язаний, Бекон наполягав на тому, що істинне знання не може обмежуватися лише чуттєвим

досвідом. Його потрібно підтверджувати та уточнювати за допомогою експерименту. Таким чином, чуттєві дані мають бути не кінцевим пунктом пізнання, а матеріалом для наукової перевірки. Основне завдання науки, за Беконом, полягає в опануванні природи та вдосконаленні людського життя.

Філософ розробив цілісну програму радикального оновлення наукового знання, спрямовану на подолання схоластики, догматизму та сакралізації істини. Він послідовно відстоював автономію науки від релігії, вважаючи, що їх змішування може призвести або до спотворення віри, або до фантастичної, відірваної від реальності філософії. Знання, на думку Бекона, не передаються в готовому вигляді – їх необхідно здобувати шляхом досвіду, досліду та активного пізнання.

Важливою складовою його методології стало вчення про так звані «ідоли» – системні помилки людського розуму, які перешкоджають об'єктивному пізнанню. Бекон виокремив чотири типи ідолів: ідоли роду, печери, ринку та театру. Перші два він вважав вродженими, пов'язаними з природою людського сприймання, інші – соціально набутими.

Ідоли роду зумовлені обмеженнями органів чуття та загальними особливостями людської природи. Ідоли печери відображають індивідуальну суб'єктивність мислення, схильність людини тлумачити світ крізь призму власного досвіду та упереджень. Ідоли ринку виникають унаслідок недосконалості мови та некритичного використання понять, які не завжди точно відповідають реальності. Ідоли театру пов'язані з беззастережною вірою в авторитети та традиційні вчення, навіть якщо вони не підтверджені досвідом.

Подолання цих ідолів Бекон вважав необхідною умовою створення нової, об'єктивної науки. Головним інструментом такого пізнання він називав дослідно-індуктивний метод, який передбачав поступове узагальнення великої кількості фактів – як підтверджувальних, так і заперечувальних. Для емпіричних наук критерієм істинності є експеримент, для теоретичних – удосконалена індукція, що замінює схоластичні дедуктивні побудови.

Свою нову логіку пізнання Бекон назвав «індуктивним органоном», протиставивши її арістотелівському «органону». Важливе місце в науковому пізнанні він відводив також математичним методам, вбачаючи в них засіб підвищення точності та об'єктивності досліджень.

У межах деїстичного світогляду Бекон визнавав «двоїстість істини» – божественну та наукову. Аналогічно він обґрунтовував ідею «двоїстості душі»: богонатхненну, раціональну душу, яка належить до сфери богослов'я, та чуттєву, створену душу, що є предметом філософського й психологічного дослідження. Такий поділ мав прогресивне значення для свого часу, оскільки дозволяв розглядати психіку людини в науковому, а не лише теологічному контексті.

Чуттєву душу Бекон вважав спільною для людини і тварини. Якщо у тварин вона є основною формою психічної активності, то в людини слугує інструментом діяльності розумної, раціональної душі. Предметом психологічного дослідження він визначав здібності душі: розум, уяву, пам'ять, волю, схильності, потяги та афекти.

У своїй класифікації наук Бекон опирався на фундаментальні здібності людської психіки – пам'ять, уяву та розум, відповідно виокремлюючи історію, поезію та філософію як основні галузі знання. Окрім внутрішніх психічних процесів, він вважав за необхідне вивчати вільні рухи, дратівливість і відчуття, що фактично розширювало предмет психології до тілесно-поведінкового рівня.

Таким чином, ідеї Френсіса Бекона заклали методологічні та концептуальні підвалини для подальшого розвитку психології як емпіричної науки, що згодом було розвинуто у працях його послідовників – Томаса Гоббса та Джона Локка.

Ім'я **Рене Декарта** (1596–1650 рр.) пов'язане з фундаментальними зрушеннями в розвитку науки Нового часу. Його внесок охоплює математику, фізику, анатомію, біологію, астрономію та філософію. Від латинізованої форми його імені – *Cartesius* – походить термін *картезіанство*, яким позначають напрям наукового мислення, сформований під вирішальним впливом ідей Декарта.

Рене Декарт походив зі старовинного французького дворянського роду. Початкову освіту він здобув у єзуїтській колегії Ла-Флеш – одному з найпрестижніших навчальних закладів тогочасної Європи. Саме тут виявилися його виняткові інтелектуальні здібності, насамперед у галузі математики. Упродовж восьми років навчання Декарт опановував класичні мови, літературу, історію, риторику, філософію, логіку, математику, фізику, етику й метафізику, що забезпечило йому надзвичайно ґрунтовну гуманітарну та наукову підготовку.

Після завершення колегії Декарт здобув юридичну освіту, а з 1617 року вступив на військову службу. Цей крок, імовірно, був зумовлений його внутрішнім неприйняттям догматизму та схоластичного стилю мислення, який домінував у тодішній системі освіти. Згодом він неодноразово підкреслював, що саме роки навчання сформували в ньому стійку відразу до богословської схоластики та прагнення замінити сліпу віру знанням, що ґрунтується на розумі й доказах.

Під час служби у військах Моріса Нассауського, а пізніше – баварського курфюрста, Декарт мав змогу відвідати численні наукові центри Німеччини, ознайомитися з діяльністю університетів і спілкуватися з провідними вченими свого часу. Цей досвід істотно розширив його науковий кругозір і сприяв формуванню власної філософської позиції.

У 1621 році, залишивши військову службу, Декарт вирушив у тривалі подорожі Європою – Німеччиною, Італією, Францією, Голландією та Швейцарією, налагоджуючи інтелектуальні контакти з науковою елітою. У 1629 році він оселився в Голландії, яку вважав найбільш сприятливим середовищем для

наукової праці. Саме тут були створені його основні роботи: «Правила для керівництва розуму», «Міркування про метод», «Роздуми про першу філософію», «Засади філософії» та «Пристрасті душі».

Різка критика з боку схоластів і протестантських богословів, спрямована проти його філософських ідей, спонукала Декарта прийняти запрошення шведської королеви Христини та переїхати до Стокгольма у 1649 році. Йому було доручено сприяти розвитку наукових досліджень, однак суворий клімат та інтенсивна праця призвели до важкої застуди, унаслідок якої він помер у 1650 році.

На відміну від Френсіса Бекона, який вважав джерелом достовірного знання чуттєвий досвід і експеримент, Декарт бачив основу істини в розумі. Водночас обох мислителів об'єднувало прагнення зробити науку об'єктивною та вільною від середньовічних забобонів. Якщо Бекон пропонував очищення пізнання через подолання «ідолів» розуму, то Декарт сформулював інший радикальний методологічний принцип – універсальний сумнів.

Скептицизм Декарта принципово відрізнявся від античного: він не був самоціллю, а виступав інструментом досягнення достовірності. Піддаючи сумніву чуттєві дані, авторитети, існування зовнішнього світу й навіть Бога, Декарт дійшов висновку, що єдине, в чому неможливо сумніватися, – це сам акт мислення. Саме звідси походить його знамените положення «Я мислю, отже, існую», яке стало вихідним пунктом усієї його філософської системи.

Це відкриття мало визначальне значення для психології, оскільки вперше поставило самосвідомість у центр наукового аналізу. Декарт доводив, що пізнання духу є більш безпосереднім і достовірним, ніж пізнання тіла або зовнішнього світу, оскільки акт мислення відкритий суб'єкту безпосередньо. Таким чином, інтуїтивна очевидність стала фундаментом раціонального пізнання.

У межах своєї філософії Декарт сформулював вчення про дві незалежні субстанції – душу й тіло, що отримало назву дуалізму. Основною властивістю душі він вважав мислення, тоді як тілу приписував протяжність і механічний рух. Відповідно, головним інструментом пізнання постає душа, яка здатна мислити.

Важливо підкреслити, що мислення Декарт тлумачив широко: до нього він зараховував не лише логічні операції, а й відчуття, уявлення та почуття, тобто всі феномени, які усвідомлюються суб'єктом. Саме тому психіку він фактично ототожнював зі свідомістю, що визначило подальший розвиток психології як науки про свідомі процеси.

Звідси випливала й легітимація інтроспекції як методу психологічного пізнання. Хоча дані самоспостереження, на думку Декарта, так само мають підлягати сумніву й раціональній перевірці, сам факт їх наукової значущості став вирішальним кроком у формуванні класичної психології Нового часу.

Зазначена позиція на тривалий період закріпилася в психологічній науці. Важливо підкреслити, що ідея Августина про «внутрішній досвід» і рефлексію

була творчо переосмислена Р. Декартом, звільнена від релігійно-містичного наповнення й набула світського характеру. У такому вигляді вона була спрямована не на богословське самоспоглядання, а на раціональне пізнання об'єктивної істини та структури людської свідомості.

У межах аналізу змісту свідомості Декарт виокремлював три типи ідей (або понять): створені самою людиною, набуті та вроджені. Ідеї, породжені людиною, формуються на основі індивідуального досвіду та узагальнення даних органів чуття. Такі знання людина здобуває емпіричним шляхом за допомогою індукції, яку сам Декарт називав енумерацією. При цьому він не заперечував значення індуктивного методу, запропонованого Ф. Беконом, однак наголошував, що подібні ідеї не дають змоги осягнути універсальні та необхідні закони буття, а лише забезпечують знання про окремі речі й явища.

Другу групу становлять набуті ідеї, які виникають у процесі навчання, міжособистісного спілкування та засвоєння культурного досвіду через читання. Такі ідеї є більш узагальненими й досконалими порівняно з індивідуально виробленими, оскільки опираються на колективний досвід багатьох людей. Проте, за Декартом, і вони не дозволяють проникнути в сутність світу або пізнати фундаментальні основи людського існування.

Єдиним справжнім джерелом достовірного знання Декарт вважав вроджені ідеї, які спочатку закладені в людському розумі. Ці ідеї відкриваються безпосередньо, ясно й цілісно, не потребуючи ані чуттєвого досвіду, ані логічних побудов. Саме такий підхід до пізнання отримав назву раціоналізму, а спосіб осягнення змісту вроджених ідей – раціональної інтуїції. До найважливіших вроджених ідей Декарт зараховував ідеї Бога, власного «Я» та числа.

Раціоналістична орієнтація Декарта чітко виявляється й у його виборі методу пізнання. Центральним методом він визнавав раціональну інтуїцію, або «світло розуму». Це поняття з'являється вже в його ранній праці «Правила для керівництва розуму», написаній у молоді роки, й згодом було уточнене та розвинене в таких роботах, як «Міркування про метод», «Роздуми про першу філософію» та «Засади філософії».

Під інтуїцією Декарт розумів не ненадійне свідчення чуттів і не оманливі уявлення фантазії, а безпосереднє схоплення істини ясним і зосередженим розумом. Таке пізнання настільки просте й очевидне, що не залишає простору для сумніву щодо його істинності. Отже, критерій істинності інтуїтивного знання міститься в ньому самому – у його ясності та чіткості, що робить це знання надособистісним і загальнозначущим.

Декарт підкреслював, що достатньо хоча б одного разу безпосередньо осягнути істину інтуїтивно, аби надалі пізнавати її подібним чином. Різниця між істинами полягає лише у складності шляху до них, але не в самій природі інтуїтивного пізнання. Таким чином, інтуїцію можна розвивати через

інтелектуальні вправи, хоча здатність до неї в різних людей виявляється неоднаково.

Поряд з інтуїцією важливим методом перевірки достовірності знань Декарт вважав дедукцію – логічне виведення часткових положень із загальних принципів. Водночас він наголошував, що інтуїтивне знання завдяки своїй безпосередності та простоті є більш надійним, ніж дедуктивні міркування. Наприклад, істина про те, що трикутник має три сторони, схоплюється розумом миттєво, тоді як її формальний логічний доказ потребує часу й послідовних кроків.

Принципово важливою вимогою Декарта було те, що пізнання має розпочинатися з найпростіших, найбільш очевидних і доступних положень, з яких поступово виводяться складніші істини. Отже, інтуїтивне знання повинно бути ясним, чітким і цілісним, таким, що осягається одночасно, а не послідовно, що й становить основу його раціоналістичної концепції пізнання.

Звернення Декарта до дедукції було необхідним для того, щоб обґрунтувати можливість достовірного пізнання не лише очевидних істин, а й тих положень, які не є безпосередньо підвладні інтуїції. Такі знання, за Декартом, можуть бути істинними за умови, що вони логічно виводяться з ясних і очевидних принципів шляхом послідовного, безперервного руху думки, де кожна ланка ланцюга пізнається інтуїтивно. На відміну від інтуїції, яка є актом миттєвого осягнення, дедукція передбачає послідовність і рух, хоча сама по собі вона не гарантує очевидності. Отже, принципи пізнання відкриваються інтуїтивно, тоді як окремі положення можуть бути засвоєні як інтуїтивно, так і за допомогою дедуктивного міркування.

Порядок пізнання, відповідно до поглядів Декарта, полягає в поступовому зведенні неясних і невиразних положень до простіших і зрозуміліших, а потім – у зворотному русі від інтуїтивно осягнутих простих істин до складніших знань. Така методологія забезпечує логічну послідовність і внутрішню узгодженість процесу пізнання.

Віра Декарта в практично необмежені можливості людського розуму ґрунтувалася на переконанні в об’єктивності інтуїції та дедукції як універсальних методів пізнання. Саме за їх допомогою, на його думку, людина здатна правильно пізнати як саму себе, так і зовнішній світ, а також абстрактні нематеріальні сутності. Водночас, коли інтелект має справу з тілесними об’єктами, йому необхідна допомога зовнішніх органів чуття для формування образу речі. У цьому полягає функційна роль таких психічних процесів, як відчуття, пам’ять і уява.

Водночас Декарт наголошував, що істинне пізнання зовнішнього світу неможливе без втручання інтуїції. Помилки виникають тоді, коли людина надмірно зосереджується на тілесних відчуттях і не здатна звільнитися від хибних уявлень, які нав’язуються сприйняттям. Натомість інтелігібельний (або виключно мисленнєвий) інтелект, який осягає речі лише розумом, може обмежитися

раціональним мисленням без опори на чуттєвий досвід. У такому випадку пам'ять і попередній досвід не лише не є необхідними, а можуть навіть заважати процесу пізнання.

Небезпеку для істинного пізнання, на думку Декарта, становить також воля, оскільки вона є більшою за розум і поширюється на ті предмети, які людина не здатна ясно й чітко усвідомити. Саме невідповідність між обсягом волі та можливостями інтелекту він вважав головним джерелом пізнавальних помилок.

Уведення поняття інтуїції фактично привело Декарта до розмежування її на два аспекти – умовно досвідний та ідеальний. Хоча істину здатен пізнати лише інтелект, він, за Декартом, залучає допоміжні психічні функції – чуття, уяву, пам'ять – для повнішого використання всіх пізнавальних ресурсів людини. Водночас інтуїція спрямована не на переживання як такі, а на безпосереднє схоплення істини незалежно від її суб'єктивного значення для людини.

У цьому підході зміст інтуїції не орієнтований на вираження внутрішнього досвіду суб'єкта, а зосереджений на тому, що саме пізнається, а не на тому, хто пізнає і як він це переживає. Поза увагою залишаються глибина, форма та інтенційність переживань, тобто мотиви й смисли, пов'язані з актом пізнання. Саме ці аспекти згодом стали предметом аналізу в інших філософських і психологічних напрямах.

У картезіанській інтерпретації психічного життя на перший план виходить питання «що» усвідомлюється, а не «хто» усвідомлює. У формулі *cogito ergo sum* закцентовано на мисленні, а не на особистісному «Я». Попри це, саме з цієї лінії картезіанської традиції – осмислення свідомості як самосвідомості – у майбутньому розвинулися ідеї екзистенціалізму, зокрема у працях М. Гайдеґґера та Ж.-П. Сартра. Водночас така позиція ускладнює пояснення змісту власної свідомості та її внутрішньої наповненості.

Одним із найважливіших досягнень Декарта в розвитку психології стало відкриття рефлекторного принципу. Виходячи з дуалістичного уявлення про дві незалежні субстанції – душу й тіло, він дійшов висновку, що тілесна активність не потребує душі як джерела руху. Тіло він розглядає як своєрідну машину, що функціонує за законами механіки. Джерело руху міститься не в душі, а в самій організації тіла, яке приводиться в дію зовнішнім стимулом за аналогією до механічного автомата.

У цій концепції душу наділено власною активністю, спрямованою на мислення і пізнання, тоді як основною функцією тіла є рух, який фактично відповідає тому, що згодом отримало назву рефлексу. Хоча сам термін «рефлекс» у своїх працях Декарт ще не використовує, у його описах будови та функціювання організму чітко простежуються основні елементи рефлекторної дуги, що стало фундаментом для подальшого розвитку фізіології та наукової психології.

Суттєвий вплив на формування рефлекторної концепції Рене Декарта мали відкриття Вільяма Гарвея, зокрема обґрунтування замкненого кола кровообігу, викладене у праці «*De Motu Cordis»* (1628). Ідея циркуляції крові як упорядкованого, механічного процесу стала для Декарта методологічною моделлю пояснення функціювання нервової системи. У своїх працях (насамперед у «*Traité de l'homme* та *Passions de l'âme»*) він проводить чітку аналогію між рухом крові судинами та передаванням нервових впливів у тілі, що відповідало загальній механістичній картині світу Нового часу.

Декарт виходив з уявлення, що все тіло пронизане нервами, які беруть початок у мозку та прямують до всіх органів. Нерви він описував як тонкі нитки, вміщені в оболонки, схожі на трубочки. Усередині цих трубочок, за його уявленням, циркулюють так звані «тваринні духи» – надзвичайно тонкі, рухливі частинки, що утворюються в мозку в процесі фільтрації крові. Сучасні історики науки (зокрема С. Гофман та Г. Хатфілд) підкреслюють, що поняття «тваринних духів» не було містичним, а відповідало тодішнім фізіологічним уявленням про матеріальні носії руху й збудження.

Механізм руху Декарт пояснював таким чином: під впливом зовнішнього подразника натяг нервової нитки відкриває відповідні пори або «клапани» в мозку, через які тваринні духи спрямовуються в певні нерви, а звідти – до м'язів. Потрапляючи в м'яз, ці духи спричиняють його набухання і скорочення, що й зумовлює рух. У цьому описі Декарт фактично окреслив схему, яку згодом у фізіології назвуть рефлекторною дугою: шлях від рецептора до центрального утворення і далі до ефектора. Саме з цими ідеями пов'язують утвердження в психології механістичного детермінізму, що пояснював поведінку через причиново-наслідкові зв'язки фізіологічних процесів.

За допомогою руху тваринних духів Декарт намагався пояснити не лише прості рухові акти, а й різноманіття поведінки загалом. Зміни їх руху в мозку, на його думку, душа усвідомлює як відчуття, сприйняття та уявлення. Варіативність поведінки він пов'язував із двома чинниками: по-перше, зі звичкою та вправлянням, по-друге, з активним впливом душі. Такий підхід дозволив Декарту поєднати механістичне пояснення тілесних процесів із визнанням ролі психічного.

Аналізуючи можливість зміни перебігу рефлексу, тобто навчання, Декарт звернувся до поняття асоціації, запозиченого з арістотелівської традиції. Проте, на відміну від Арістотеля, який пов'язував асоціації переважно з діяльністю органів чуття, Декарт поширив цей принцип і на поведінку. Він описував асоціації як зв'язки між діями або між дією та образом об'єкта. Класичні приклади – постріл, що в одних умовах викликає втечу, а в інших, за наявності навчання, стає сигналом до атаки для солдата або до пошуку здобичі в мисливського пса. Такі зміни поведінки, на думку Декарта, відбуваються без прямої участі душі завдяки перебудові «клапанів» мозку під впливом повторюваних дій, що змінює напрямок

руху тваринних духів. Саме ці ідеї згодом були розвинуті в асоціативній теорії Девіда Гартлі, який надав їм більш системного вигляду.

Проблема пристрастей стала предметом спеціального аналізу в останній праці Декарта «*Passions de l'âme»* (1649), створеній значною мірою під впливом його листування з принцесою Єлизаветою Пфальцькою. У цьому творі він розрізняє активні та пасивні емоційні стани. Пасивні стани – або власне пристрасті – виникають унаслідок взаємодії людини із зовнішнім світом і охоплюють відчуття, сприйняття, уявлення та почуття. Вони не породжуються самою душею, а лише усвідомлюються нею, що робить їх у певному сенсі «нав'язаними».

Водночас Декарт підкреслював, що емоції пов'язані з когнітивною оцінкою ситуації, а отже, залежать від точності й істинності цієї оцінки. Саме в цьому дослідники вбачають зародження когнітивного підходу до емоцій, який отримав експериментальне підтвердження вже в сучасній психології. Таким чином, декартівська концепція поєднала механістичне пояснення тілесних процесів із раннім розумінням ролі пізнання в емоційному досвіді людини, що забезпечило їй тривалу наукову значущість.

Активні стани в теорії Рене Декарта він пов'язував передусім із бажаннями, які, на його переконання, беруть свій початок безпосередньо в душі та залежать від її активності. У праці «*Passions de l'âme»* Декарт підкреслює, що головна функція емоцій полягає в тому, щоб «схиляти й спонукати душу бажати того, до чого ці стани готують тіло». Страх, наприклад, природно спрямовує людину до втечі, тоді як відвага – до боротьби. У цьому сенсі емоції виконують адаптивну роль, узгоджуючи психічні стани з тілесною готовністю до дії, що сучасні дослідники історії психології розглядають як ранню форму функційного підходу до емоцій.

Водночас Декарт зазначав, що активні емоційні стани здатні спрямовувати поведінку не лише в бік біологічно доцільних реакцій, а й у русло вчинків, які диктує розум. Таким чином, вони постають джерелом як інстинктивної, спрямованої на самозбереження поведінки, так і вольових, морально зумовлених дій. Ці стани людина переживає як бажання та афекти, що виникають на межі взаємодії душі й тіла, виконуючи роль зв'язної ланки між ними.

Центральним елементом цього зв'язку Декарт вважав шишкоподібну залозу, яку він розглядав як єдине місце контакту душі з тілом. Сучасні історики науки підкреслюють, що, хоча ця локалізація з погляду сучасної нейрофізіології є помилковою, сама ідея функційного центру регуляції була важливим кроком у розвитку психофізіологічних уявлень. За Декартом, бажання душі викликають коливання цієї залози, спрямовуючи рух «тваринних духів» таким чином, щоб змінювати перебіг рефлексів і формувати цілеспрямовану, вольову поведінку.

Теорія емоцій у Декарта виконує також роль концептуального мосту між його вченням про душу та етикою. Він вважав моральність найвищою формою знання, що передбачає повноту пізнання й завершує систему наук. Саме тому звернення до

проблеми пристрастей у його останній праці є закономірним. Виокремлюючи шість первинних емоцій – подив, любов, ненависть, бажання, радість і сум, – Декарт трактував усі інші як їх похідні або модифікації. Водночас він наголошував, що виникнення пристрастей не підлягає безпосередньому вольовому контролю, що наближає його позицію до сучасних уявлень про автоматизм емоційних реакцій.

Водночас Декарт не заперечував можливості опосередкованого впливу волі на емоційні стани. Він зазначав, що для подолання страху недостатньо самого бажання бути хоробрим; проте воля може спрямувати тілесні дії таким чином, щоб змінити емоційний стан, наприклад, стримати втечу. Важливо, що ефективність такої регуляції він пов'язував із пізнанням істини: «сили душі без пізнання істини недостатньо». У проміжках між емоційними нападами, за Декартом, розум має з'ясувати причини страху, щоб послабити його подальший вплив.

На відміну від ідей придушення емоцій шляхом протиставлення одного афекту іншому, які Декарт вважав ілюзорною формою свободи, він наголошував на необхідності керування пристрастями за допомогою «твердих правил», що ґрунтуються на ясному розумінні добра і зла. Воля перемагає афекти не силою, а ясним і чітким знанням, яке розкриває спотворене значення речей у стані емоційного збудження та відновлює їх справжню цінність. У листах до принцеси Єлизавети та королеви Христини Декарт неодноразово підкреслював, що кінцевою метою людського життя є спокій совісті, досяжний лише через рішення жити в доброчесності та згоді з собою.

Отже, у декартівській етиці мудрість полягає у вірності обраному, доброчесність – у стійкості волі, а моральна помилка – у непослідовності. Його етичні погляди тісно пов'язані з теорією пізнання: істина й добро виявляються взаємопов'язаними. Людина, яка керується ясним знанням у своїх судженнях і діях, здатна панувати над пристрастями й уникати каяття щодо наслідків власних вчинків. Центральна ідея етики Декарта – раціональне панування над емоціями – має очевидні паралелі зі стоїчною традицією, однак, на відміну від стоїків, він не вважав емоції злом самі по собі, застерігаючи лише від їх крайнощів і хибного застосування. У цьому сенсі його концепція заклала підвалини для подальших раціоналістичних і когнітивних підходів до моральної регуляції емоцій.

Питання та завдання для самоконтролю:

1. Які соціально-історичні та наукові чинники зумовили становлення психології Нового часу?
2. У чому полягає відмінність між середньовічним і новочасним розумінням психіки людини?
3. Які основні риси механістичного детермінізму та як він виявляється в психологічних концепціях Нового часу?

4. У чому полягає внесок Рене Декарта у формування рефлекторного підходу до пояснення поведінки?

5. Як Декарт розумів співвідношення душі й тіла та яким чином пояснював їх взаємодію?

6. Що таке «тваринні духи» в теорії Декарта і яку функцію вони виконують у регуляції поведінки?

7. Яке місце посідає поняття асоціації в психології Нового часу та як його тлумачить у своїх працях Декарт та його послідовники?

8. У чому полягають основні положення асоціативної теорії Девіда Гартлі та її значення для розвитку психології?

9. Як у психології Нового часу пояснюють можливість навчання і формування нових форм поведінки?

10. Які типи емоційних станів виокремлював Декарт і в чому полягає їх психологічний зміст?

11. Яким чином емоції, на думку Декарта, пов'язані з пізнанням і моральною поведінкою?

12. У чому полягає новизна когнітивного підходу до емоцій, закладеного в працях мислителів Нового часу?

13. Складіть порівняльну таблицю поглядів на психіку в середньовічній філософії та психології Нового часу.

14. Побудуйте схему рефлекторної дуги за Декартом і поясніть її елементи.

15. Проаналізуйте приклад навченої поведінки (з повсякденного життя або професійної діяльності) з позицій асоціативної теорії Нового часу.

16. Поясніть, у чому полягає відмінність між пасивними та активними емоційними станами в концепції Декарта.

17. Наведіть приклади того, як, за концепцією Декарта, воля і розум можуть впливати на регуляцію емоцій.

18. Проаналізуйте зв'язок між теорією пізнання та етичними поглядами Декарта.

19. Поясніть значення механістичного детермінізму для становлення наукової психології.

20. Визначте, які ідеї психології Нового часу зберегли актуальність у сучасній психологічній науці, та обґрунтуйте свою відповідь.

ТЕМА 7. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ У XVIII СТОЛІТТІ

1. Загальна характеристика психології у XVIII столітті

Розвиток психологічної думки у XVIII столітті, на відміну від попереднього періоду, дедалі більше орієнтувався не на раціоналістичні побудови, а на

сенсуалістичну традицію, яка набула системного значення для пояснення пізнання, поведінки, здібностей і формування особистості. Починаючи з ідей Дж. Локка, сенсуалізм утверджується як концепція, згідно з якою джерелом знань і психічного розвитку є досвід, а не вроджені ідеї. Цей підхід став методологічною основою для подальшого розвитку асоціативної психології та емпіричних досліджень психіки.

До XVIII століття завдяки працям Френсіса Бекона та його послідовників було обґрунтовано необхідність побудови наукового знання, незалежного від теологічних уявлень і заснованого на спостереженні, експерименті та індуктивному мисленні. Сучасні історико-наукові дослідження підкреслюють, що саме беконівська програма емпіризму створила інтелектуальні передумови для переходу від умоглядних пояснень психіки до аналізу реальних психологічних процесів.

Водночас соціально-економічні трансформації – індустріалізація, урбанізація, політичні революції в Англії, Нідерландах і Франції – актуалізували потребу у вивченні психологічних механізмів адаптації людини до нових умов життя. Зміна соціальної структури суспільства вимагала наукового аналізу процесів формування свідомості, самосвідомості та поведінки, а також способів цілеспрямованого впливу на них через навчання й виховання. Саме в цьому контексті формується ідея прижиттєвого характеру змісту свідомості, яку розглядають як продукт взаємодії людини із середовищем, а не як вияв незмінних внутрішніх сутностей або вроджених ідей.

Особливу увагу мислителі XVIII століття приділяли дослідженню можливостей і меж впливу освіти та просвіти на психічний розвиток людини. Сучасні дослідники вбачають у цих ідеях ранні передумови концепцій соціального навчання та культурно-історичного підходу, які отримали експериментальне підтвердження значно пізніше.

Найбільш гостро ці проблеми постали у французькій науковій традиції, де соціальні суперечності між аристократією, буржуазією, селянством і ремісниками зумовили інтерес до питань ролі біологічних і соціальних чинників у розвитку психіки, природи здібностей і впливу освіти на формування свідомості. Ідеї К. Гельвеція, Д. Дідро та Ж. Ламетрі стали важливими кроками в розумінні психіки як продукту соціального досвіду.

Інтенсивний розвиток науки у XVIII столітті сприяв утвердженню в суспільній свідомості ідеї прогресу – уявлення про закономірний розвиток від простого до складного, від менш досконалого до більш досконалого. Хоча сучасна наука відмовилася від спрощених лінійних моделей розвитку, історики психології зазначають, що саме ця ідея сприяла утвердженню переконання в історичній і прижиттєвій зумовленості знань, що лежить в основі як індивідуального, так і соціального прогресу.

Особливо важливим для становлення психології як науки стало формування в середині XVIII століття асоціанізму – першої цілісної психологічної школи, яка надала психології відносну автономію від філософії та заклала підвалини для її подальшої експерименталізації. Саме в цей період термін «психологія», уперше введений у науковий обіг наприкінці XVI століття, набуває широкого поширення після публікації праць Християна Вольфа «Емпірична психологія» (1732) та «Раціональна психологія» (1734), у яких психологія постає як систематизована галузь знання.

Попри домінування механістичних пояснень психічних явищ, характерних для наукової парадигми того часу, у XVIII столітті з'являються перші концепції, що пов'язують психіку з культурним і соціальним контекстом. Вагомий внесок у цей напрям зробив Джамбаттіста Віко, який у праці «Підстави нової науки про загальну природу речей» (1725) обґрунтував ідею історичної мінливості психіки. Він розглядав розвиток суспільства як послідовність епох – богів, героїв і людей – кожна з яких характеризується специфічними психологічними рисами. Віко пов'язував формування логічного мислення з розвитком соціально-економічних відносин, зокрема торгівлі, та вперше висунув ідею наддиндивідуальної психічної реальності – «народного духу». Ці положення сучасні дослідники розглядають як ранні передумови культурно-історичного та соціально-психологічного підходів у науці.

У французькому Просвітництві важливу роль у формуванні соціально орієнтованого бачення психіки відіграв **Шарль Луї де Монтеск'є**. У праці «Про дух законів» (1748) він обґрунтував ідею «загального духу народу», який формується під впливом комплексу чинників, серед яких особливе місце відводив природним і географічним умовам. Хоча сучасна наука критично ставиться до жорсткого кліматичного детермінізму, історики психології підкреслюють, що Монтеск'є одним із перших системно пов'язав психічні та поведінкові особливості людей із зовнішнім соціально-природним середовищем, а не з незмінними вродженими властивостями.

Інший важливий крок у цьому напрямі зробив німецький мислитель **Йоганн Готфрід Гердер**. У працях «Про походження мови» (1770) та «Ідеї філософії історії людства» (1788–1791) він змістив акцент із клімату на мову та культуру, розглядаючи їх як головні чинники формування психіки. Гердер стверджував, що саме мова є носієм колективного досвіду народу, а етнічна своєрідність найбільш виразно проявляється у фольклорі, міфах і народній поезії. Сучасні культурно-психологічні дослідження підтверджують його інтуїцію, демонструючи тісний зв'язок між мовними структурами, мисленням і формами соціального пізнання.

Іммануїл Кант, розвиваючи ідеї своїх попередників у лекціях з фізичної географії та антропології, поєднував природні й соціокультурні чинники. Повертаючись до міркувань Монтеск'є, він вважав, що схильності людей частково

зумовлені кліматичними умовами, але водночас наголошував на ролі «забобонів», під якими розумів стійкі способи мислення, сформовані історичним і культурним досвідом. Сьогодні ці ідеї розглядають як ранню спробу інтеграції природних і когнітивних детермінант психіки.

Описані концепції стали принципово важливими для розвитку психології, оскільки вперше системно виводили закономірності психічного життя з умов зовнішнього – соціального, культурного або природного – середовища. Вони розширили уявлення про джерела змісту свідомості та підготували ґрунт для відмови від виключно інтроспективних методів її дослідження. Саме ці ідеї згодом сприяли формуванню об'єктивніших підходів і становленню нових напрямів психологічної науки – етнопсихології, соціальної та диференційної психології, які сьогодні опираються на емпіричні, міждисциплінарні та кроскультурні дослідження.

2. Розвиток німецької психології

Особливу роль у розвитку психологічної думки XVIII століття відіграла німецька традиція, у межах якої зберігалися й водночас трансформувалися раціоналістичні ідеї про активний характер психічних процесів. Центральним для цієї традиції залишалося положення про спонтанну активність душі як джерело пізнання, що було започатковане Ґотфрідом Вільгельмом Лейбніцом й отримало систематичний розвиток у працях Християна Вольфа. Сучасні історико-психологічні дослідження розглядають Вольфа як головну фігуру, яка здійснила перехід від філософської рефлексії до систематизованої психології як окремої галузі знання.

Освіта Вольфа в галузі математики, філософії та богослов'я, здобута в Єні, визначила міждисциплінарний характер його наукового стилю. Починаючи з викладання в Лейпцигу, а згодом у Галле за підтримки Лейбніца, він здобув широку популярність завдяки лекціям, які поєднували математичну строгість із філософським аналізом психічних явищ. Конфлікт із консервативними колами та подальше усунення з університету, а згодом повернення до Галле за сприяння Фрідріха II свідчать про напружений інтелектуальний контекст, у якому формувалася німецька психологія Нового часу.

Вольф зробив принциповий внесок у становлення психології як науки, зокрема через створення німецької психологічної термінології, що поступово витіснила латинську. Саме після публікації його праць «Емпірична психологія» (1732) та «Раціональна психологія» (1734) термін «психологія» набув широкого визнання в європейській науці. В емпіричній психології Вольф зосереджувався на описі й класифікації психічних фактів, спираючись на спостереження, тоді як раціональна психологія мала на меті дедуктивне виведення психічних явищ із

сутності та природи душі. Для цього він увів поняття здібностей як пояснювальний принцип психічної діяльності.

Так сформувалася теорія, відома як «психологія здібностей», у якій було зроблено одну з перших спроб систематично пояснити різноманітність психічних властивостей людини. Її головними положеннями стали раціоналістичний підхід до пізнання та ідея іманентної, спонтанної активності душі. Психічні процеси, передусім пізнавальні, розглядалися як прояви цієї внутрішньої активності, а здібності – як її структурні форми. Сучасні дослідники визнають, що, попри обмеження цієї концепції, вона сприяла переходу від опису окремих психічних явищ до спроб їх системного пояснення.

Центральною у Вольфа була здатність уявлення, яка об'єднувала пізнання й бажання. Продовжуючи лінію Лейбніца, він стверджував, що душа розгортає закладені в ній образи речей: на рівні чуттєвого пізнання вони залишаються невиразними, тоді як на рівні розуму набувають ясності й чіткості. Водночас уявлення, на думку Вольфа, не є статичними: кожне з них супроводжується прагненням. Якщо уявлення пов'язане з очікуванням задоволення, душа прагне його зберегти; якщо ж із незадоволенням – виникає тенденція до уникнення. Цей підхід передбачав ранню інтеграцію когнітивних і мотиваційних процесів.

Вольф здійснив детальну класифікацію психічних явищ, вибудувавши ієрархічну систему здібностей, кожну з яких розглядав як причину відповідної групи психічних процесів. У сучасних термінах це можна охарактеризувати як спробу створення «анатомії психіки», що відповідала ідеалу об'єктивної науки, подібної до ньютонівської фізики, з її прагненням до чітких пояснень.

У межах своєї концепції Вольф розвивав ідею психофізичного паралелізму, згідно з якою фізіологічні процеси в мозку корелюють із психічними явищами, а м'язові рухи – з бажаннями й вольовими імпульсами. Обидва ряди – фізичний і психічний – мислилися як безперервні та взаємопов'язані. На відміну від Лейбніца, який розглядав взаємозв'язок душі й тіла як окремий випадок загальної гармонії монад у Всесвіті, Вольф локалізував цей паралелізм усередині однієї монади, порівнюючи психічні процеси з функціонуванням конкретного тіла. У такий спосіб загальна психофізична проблема була трансформована ним у психофізіологічну, зосереджену на зв'язку психіки й мозку.

Найбільшої критики згодом зазнало саме вчення Вольфа про здібності. Попри його апеляції до арістотелівського розрізнення потенційного й актуального, поступово Вольф відривав здібності від реальної взаємодії організму з об'єктами середовища й починав їх трактувати як самодостатні внутрішні сили. Це зумовило критику з боку Й. Ф. Гербарта та інших мислителів, які вказували на небезпеку перетворення наукових понять на метафізичні сутності.

Водночас німецька психологія зберегла й розвинула іншу фундаментальну ідею Вольфа – уявлення про спонтанну активність психіки. Ця лінія простежується

від Лейбніца через Вольфа, Канта й Гербарта до Вільгельма Вундта, який інтерпретував її у вигляді апперцептивної активності як основи вищих психічних функцій. Таким чином, попри критику окремих положень, внесок Вольфа в розвиток психології полягав у закріпленні ідеї активної, саморегульованої психіки, що стала одним із методологічних підґрунть подальшого становлення наукової психології.

У працях Іммануїла Канта, зокрема у «Критиці чистого розуму» (1781), «Метафізиці моралі» (1789) та інших творах, поняття апперцептивної, або спонтанної, активності психіки поєднується з ученням про апріорні форми пізнання – знання, що передують будь-якому чуттєвому досвіду та не виводяться з нього. Кант розширив механістичне розуміння причинності, характерне для природознавства Нового часу, на сферу пізнання, водночас критично переосмисливши його межі. Виходячи з ньютонівської картини світу, він вважав, що чуттєві враження виникають лише під впливом зовнішнього стимулу: самі по собі вони є пасивними і потребують «поштовху» з боку зовнішньої дійсності.

Такий підхід дозволяв пояснити формування уявлень про конкретні властивості предметів – форму, колір, звук, функційне призначення – як результат впливу зовнішніх подразників на органи чуття. Проте абстрактні категорії, зокрема простір і час, не мають прямого чуттєвого джерела й не можуть бути зведені до узагальнення сенсорного досвіду. Саме це, за Кантом, і засвідчує наявність апріорних форм пізнання, які не запозичуються з досвіду, а задають умови його можливості. Сучасна філософія науки розглядає цю ідею як одну з перших спроб пояснити когнітивні структури сприйняття, що згодом отримали розвиток у когнітивній психології та нейронауках.

Усі об’єкти пізнання Кант поділяв на «явища» і «речі в собі». Явища – це те, що доступне досвіду й може бути пізнане, тоді як «речі в собі» принципово недоступні для чуттєвого сприйняття й відповідно для наукового пізнання. Оскільки Кант, як і сенсуалісти, визнавав лише досвід як джерело наукового знання, він заперечував можливість пізнання «речей у собі». Істинне знання про явища, на його думку, досягається передусім експериментальним шляхом, який забезпечує більшу точність і надійність, ніж просте спостереження.

Водночас Кант наголошував на принциповій відмінності психології від природничих наук. Психічні явища на відміну від фізичних процесів існують у неповторному плині внутрішнього часу, не піддаються повному математичному опису й не можуть бути відтворені в експерименті з тією ж точністю. Звідси він робив висновок, що психологія, хоча й є самостійною галуззю знання, не може набути статусу точної науки. Ця позиція, близька до скептицизму Д. Юма, згодом стала одним зі стимулів для пошуку об’єктивних методів дослідження психіки у XIX столітті, що призвело до виникнення експериментальної психології.

Кант розглядав психологію передусім як описову дисципліну, покликану систематизувати прояви пізнання, волі та почуттів і надавати людині практично значущі знання про власне психічне життя. Пояснення ж глибинних причин психічних процесів, на його думку, виходило за межі можливостей цієї науки.

Поняття «речей у собі» у кантівській системі тісно пов’язане з ідеєю апріорного знання, яке засвоюється не через чуттєвий досвід, а завдяки активності

психіки. Це знання стосується як зовнішніх об’єктів, так і внутрішніх феноменів, зокрема уявлення про «Я», яке не може бути повністю виведене з рефлексії над окремими переживаннями. Спонтанна активність психіки не лише робить можливим пізнання, а й структурує, упорядковує чуттєвий досвід.

У цьому контексті Кант увів поняття трансцендентальної апперцепції – єдності свідомості, завдяки якій людина усвідомлює себе та світ як цілісні й відносно сталі одиниці. Саме ця концепція в модифікованому вигляді згодом стала важливою складовою багатьох психологічних теорій, зокрема вчень про увагу, самосвідомість і апперцептивну діяльність.

Не менш значущими для психології були кантівські ідеї морального розвитку. Кант підкреслював, що, попри всі успіхи науки, дві речі залишаються джерелом особливого подиву: зоряне небо над головою і моральний закон у людині. Сформульований ним категоричний імператив – вимога ставитися до людини як до мети, а не лише як до засобу, – зберігає актуальність і сьогодні. Цей принцип не лише забороняє маніпулювання людьми, а й покладає на особистість вимогу відповідати ідеалу людської гідності.

Кант вважав, що моральний закон є універсальним і обов’язковим для всіх незалежно від прагнення до користі чи вигоди. Людина має діяти так, щоб принципи її вчинків могли бути прийняті як загальні. У поєднанні з ідеями Вольфа та Лейбніца ці погляди стимулювали подальші дослідження активності психіки, індивідуальних відмінностей і формування цілісного образу світу й себе, визначивши специфіку німецької психологічної традиції XVIII століття.

3. Розвиток французької психології

У розвитку емпіричної психології XVIII століття вагоме місце посідають дослідження французьких мислителів, об’єднаних ідеями Просвітництва. Для них принциповою була віра в силу освіти, виховання й поширення знань як головних чинників розвитку людини та суспільства. Саме тому психологічні уявлення цього періоду формувалися на перетині філософії, педагогіки та ранніх природничих наук.

Ґрунтуючись на емпіричній теорії пізнання Дж. Локка, згідно з якою джерелом усіх знань є чуттєвий досвід, французькі просвітники розглядали середовище як визначальний фактор психічного розвитку. Сучасні дані психології розвитку й нейронаук підтверджують цю позицію: численні лонгітюдні дослідження показують, що якість раннього навчального й виховного середовища істотно впливає на когнітивний розвиток, емоційну регуляцію та соціальну адаптацію дитини (Shonkoff et al., 2012; Bronfenbrenner & Morris, 2006). Таким чином, ідея про вирішальну роль середовища, висунута просвітниками, має підтвердження в сучасній доказовій психології.

Вплив зовнішнього світу, на їхню думку, реалізується через неоднаковий доступ до інформації, освіти та культурних ресурсів, що зумовлює формування різних здібностей і стилів життя. Саме тому вони вважали, що через системну освіту можливе цілеспрямоване перетворення особистості й суспільства. Ці ідеї

знайшли практичне втілення у створенні великого просвітницького проєкту – «Енциклопедії», яка мала узагальнити базові знання, необхідні освіченій людині. Робота над цим виданням відбувалася під керівництвом Дені Дідро, а його учасників справедливо називали не лише просвітниками, а й енциклопедистами.

Психологічні концепції французьких мислителів ґрунтувалися на поєднанні сенсуалізму Д. Локка з ідеями Р. Декарта про рефлекторну природу поведінки. Подальший розвиток цього напряму здійснив **Жюльєн Офре де Ламетрі** (1709–1751 рр.), один із найяскравіших представників матеріалістичної думки XVIII століття. Здобувши медичну освіту у Франції та Нідерландах і спираючись на клінічні спостереження, Ламетрі прагнув пояснити психічні явища з позицій фізіології.

У своїх працях він поєднав сенсуалістичну традицію з декартівською ідеєю механістичного функціювання організму. Ламетрі критикував дуалізм Декарта, вважаючи поділ на душу і тіло умовним і зумовленим радше історико-культурними, ніж науковими причинами. Його матеріалістична позиція формувалася під впливом як медичних спостережень, так і соціально-політичного контексту передреволюційної Франції.

Аргументи на користь матеріальної природи психіки Ламетрі виводив із власної лікарської практики. Він описував, як фізіологічні зміни, зокрема під час лихоманки, впливають на перебіг мислення, емоційний стан і сприйняття. Сучасна нейропсихологія підтверджує ці спостереження: численні дослідження демонструють тісний зв’язок між функціюванням мозку, соматичними станами і психічними процесами (Damasio, 1994; Kandel et al., 2021).

На думку Ламетрі, душа існує, проте вона невіддільна від тіла. Людину він розглядав як цілісну, матеріально детерміновану систему – «машину», здатну відчувати, мислити і прагнути задоволення. Під «машиною» він розумів не примітивний механізм, а складно організовану систему, що функціонує за законами природи. Важливою заслугою Ламетрі стало твердження про рух як іманентну властивість матерії, що корелює з уявленнями сучасної науки про динамічну природу біологічних систем.

Особливе значення має внесок Ламетрі в розвиток психологічної теорії мотивації. Він одним із перших увів поняття потреби як джерела активності людини, розрізняючи біологічні та психологічні потреби. Сучасні мотиваційні теорії, зокрема самодетермінаційна теорія Е. Десі та Р. Раяна, підтверджують, що саме психологічні потреби лежать в основі психічної активності, поведінки та благополуччя людини.

Крім того, Ламетрі закцентував на увазі як окремому психічному процесі, підкреслюючи її регуляторну функцію. Сучасні когнітивні дослідження підтверджують, що увага не створює власного продукту, але істотно підвищує

ефективність інших когнітивних процесів, таких як сприймання, пам’ять і мислення.

У праці «Природна історія душі» (1745) Ламетрі, опираючись на дані порівняльної анатомії, обґрунтовував подібність психічної діяльності людей і тварин, що випереджало еволюційні ідеї Ч. Дарвіна. У трактаті «Людина – машина» він послідовно відстоював принцип детермінованості психіки природними законами, що стало поворотним моментом у розвитку французької філософсько-психологічної думки XVIII століття та утвердженні матеріалізму.

Водночас у пізніших працях Ламетрі, зокрема «Людина – рослина» та «Система Епікура», він визнавав складність і специфіку людської психіки, підкреслюючи, що її не можна звести до простих механічних процесів. Центральною для його аналізу стає здатність організованої матерії до відчування – властивість, яка, ускладнюючись, породжує вищі психічні функції.

Таким чином, ідеї Ламетрі про матеріальну зумовленість психіки, роль організації тіла, потреб і середовища значно випередили свій час і знаходять підтвердження в сучасних дослідженнях нейронаук, психології розвитку та когнітивної науки.

Поняття «організації» у філософії XVIII століття справді стало інтелектуальним маркером переходу від жорсткого механістичного детермінізму до більш складного, біологічно орієнтованого розуміння причинності. Якщо в класичній механіці Ньютона причинність трактували як лінійний ланцюг фізичних впливів, то у французькому матеріалізмі з’являється ідея, що властивості живого не зводяться до простої суми механічних рухів часток, а залежать від специфічної організації матерії. Сучасна нейронаука підтверджує це припущення: психічні функції залежать не лише від «матеріалу» мозку, а від складної мережевої організації нейронів і характеру їх взаємодії (Kandel, 2000; Damasio, 1999).

Жюльєн Офре де Ламетрі у праці «L’Homme Machine» (1748) розвинув тезу про те, що психіка є функцією організованого тіла. Його позиція фактично закладала ранню форму біологічного натуралізму: психічне не є субстанційно відмінним від тілесного, а виникає з його складності. Сучасні еволюційні теорії свідомості та порівняльна нейробіологія підтверджують зв’язок між рівнем структурної складності нервової системи та когнітивними можливостями виду (Changeux, 1985). Хоча тезу Ламетрі про «царя природи» сьогодні переглядають в аспекті дарвінізму, ідея континууму між тваринною та людською психікою стала важливим кроком до еволюційної парадигми, яка остаточно утвердилася після праць Чарльза Дарвіна.

Ідею залежності психіки від організації матерії прийняли й розвинули інші французькі матеріалісти, заклавши підвалини натуралістичного розуміння людини. Цей підхід, поєднаний з визнанням розвитку й ускладнення форм життя, став

прототипом еволюційного бачення природи, у якому людину розглядають як продукт тривалого природного процесу, а не як онтологічний виняток.

У теорії пізнання **Етьєн Бонно де Кондільяк** розвинув сенсуалістичну теорію, радикалізувавши емпіризм Джона Локка. Він заперечував існування двох джерел знання (відчуття і рефлексії), стверджуючи, що весь досвід ґрунтується лише на відчуттях. Його позиція перегукується із сучасними конструктивістськими моделями сприйняття, відповідно до яких когнітивні структури формуються на основі сенсорного досвіду та його інтеграції (Gregory, 1997). Водночас уже сучасна когнітивна наука демонструє, що пізнання не є пасивною переробкою стимулів: мозок активно конструює моделі світу, використовуючи попередній досвід і прогнозування (Friston, 2010).

У «Трактаті про відчуття» (1754) Кондільяк запропонував відому модель статуї, яка поступово наповнюється різними відчуттями. Цей мисленнєвий експеримент фактично передбачає ідею поступового нарощування психічних функцій на основі сенсорного досвіду. Його теза про те, що повторюване сприйняття стає пам’яттю, а порівняння сприйнять – основою судження, перегукується із сучасними уявленнями про формування нейронних зв’язків через повторення (принцип «neurons that fire together wire together», Hebb, 1949). Таким чином, асоціативна модель мислення отримала згодом нейрофізіологічне підтвердження.

Кондільяк також пов’язував виникнення потреб, афектів і волі з досвідом задоволення та незадоволення. Сучасна афективна нейронаука підтверджує фундаментальну роль систем винагороди та покарання в регуляції поведінки (Panksepp, 1998). Його передбачення щодо ролі мови як чинника, що дозволяє узагальнювати чуттєвий досвід, узгоджується з даними психолінгвістики та культурно-історичної психології, які демонструють, що мова суттєво трансформує когнітивні процеси й самосвідомість.

Подібні ідеї розвивав Шарль Бонне, який зробив внесок у становлення асоціативної психології. Він намагався поєднати психологічні спостереження із фізіологією, припускаючи, що кожному відчуттю відповідає певний нервовий процес. Хоча його концепція «вібрацій нервових волокон» була спекулятивною, сучасна нейрофізіологія підтверджує, що психічні стани корелюють зі специфічними патернами нейронної активності. Ідея асоціацій як зв’язків між нервовими структурами фактично передбачає нейронну модель навчання.

Дені Дідро пішов далі, розвиваючи гіпотезу про єдність і безперервність органічного світу. У «Розмові Даламбера з Дідро» він висловлював ідеї, близькі до протоеволюційних уявлень, наголошуючи на спорідненості форм життя. Сучасна еволюційна біологія підтверджує спільне походження видів на основі молекулярно-генетичних даних. Його теза про те, що пізнання починається з відчуттів, але потребує перевірки досвідом та експериментом, узгоджується з

принципами наукового методу, що утвердилися в емпіричних науках. Фактично Дідро інтуїтивно формулював вимогу верифікації сенсорних даних через систематичне спостереження та вимірювання – підхід, який став основою сучасної експериментальної психології.

Отже, французький матеріалізм XVIII століття здійснив суттєвий зсув у розумінні психіки: від метафізичного дуалізму до натуралістичного, еволюційного та сенсуалістичного підходу. Багато з цих ідей, хоча й сформульовані в межах тодішньої науки, отримали непряме підтвердження в сучасних дослідженнях нейробіології, когнітивної науки та еволюційної психології.

Клод Адріан Гельвецій (Claude Adrien Helvétius) (1715–1771 рр.) **–** один із представників французького сенсуалізму та матеріалізму XVIII століття. У працях «Про розум» (1758) і «Про людину» (1769) він розвивав тезу, що джерелом усіх знань є відчуття. У цьому він опирався на традицію емпіризму, започатковану Джоном Локком, та ідеї французького сенсуалізму. Гельвецій вважав, що пам'ять – це «тривале, але ослаблене відчуття», тобто різновид опрацьованого сенсорного досвіду.

Центральною темою його психологічних міркувань була природа здібностей. Він рішуче відкидав уявлення про вроджені інтелектуальні відмінності й стверджував, що всі люди від народження мають однакові базові психічні властивості. Відмінності ж формуються під впливом виховання, соціального середовища, законів і звичаїв. Такий підхід відповідав просвітницькій ідеї рівності людей і великій ролі освіти у формуванні особистості.

Для обґрунтування цього Гельвецій розрізняв «душу» й «дух». Душу він ототожнював зі здатністю відчувати – універсальною властивістю живих істот. Дух же розумів як сукупність набутих уявлень, знань і понять, сформованих у процесі життя. Саме «дух», на його думку, робить людей різними. Така позиція підкреслювала визначальну роль соціалізації.

Гельвецій також розвивав ідею природного егоїзму як базового мотиву людських дій. Подібно до інших мислителів доби, зокрема Етьєна Боно де Конлільяка, він вважав, що навіть альтруїстичні вчинки мають у своїй основі прагнення до задоволення або уникнення страждання. Звідси походить концепція «розумного егоїзму», яка згодом вплинула на етичні дискусії XVIII–XIX століть.

Здібності Гельвецій визначав як можливість якісно виконувати певну діяльність. Оцінка здібностей здійснюється відповідно через результат діяльності, а не через швидкість навчання чи когнітивні параметри, які сучасна психологія пов'язує з інтелектуальними відмінностями. Така позиція приводила його до висновку, що здібності формуються виключно в процесі навчання та соціального досвіду.

Цей радикальний середовищний детермінізм посилював просвітницьку ідею рівності, але водночас породжував ризик фаталізму: якщо все визначає

середовище, то індивід стає залежним від обставин. Саме це прагнув пом'якшити **Дені Дідро**. Підтримуючи загальну тезу про важливість соціальних умов, Дідро водночас наголошував на ролі тілесної організації та індивідуальних природних відмінностей. Він підкреслював, що закони, звичаї та соціальні інститути формують інтелектуальний стан народу, однак розвиток конкретної людини залежить і від її природних задатків та активності.

Таким чином, у дискусії між Гельвецієм і Дідро окреслилися дві лінії в розумінні здібностей: радикальний соціальний детермінізм і більш збалансований підхід, який визнає взаємодію середовища та індивідуальних особливостей. Сучасна психологія розвитку, грунтуючись на емпіричних дослідженнях, підтверджує, що формування здібностей зумовлене складною взаємодією спадкових чинників і соціального досвіду, а не лише одним із них.

Якщо Д. Дідро і К. Кабаніс розглядали освіту та суспільство як головний чинник розвитку людини, то **Жан-Жак Руссо (Jean-Jacques Rousseau)** запропонував принципово іншу позицію. У своїй теорії «природної людини» він стверджував, що людина від природи добра, а соціальні інститути – нерівність, штучні норми, примусове виховання – спотворюють її природну сутність. Цю ідею він послідовно розвинув у творі «Émile, or On Education» (1762).

Руссо обґрунтовував принцип «природовідповідності», однак, на відміну від Яна Амоса Коменського, наголошував не на зовнішньому наслідуванні природи, а на необхідності слідувати внутрішній логіці психічного розвитку дитини. Він одним із перших системно підкреслив, що дитина – не «зменшена копія дорослого», а істота з власними віковими закономірностями розвитку.

Руссо запропонував першу цілісну вікову періодизацію дитинства, яка хоч і не опиралася на емпіричні дослідження (психологія як експериментальна наука ще не сформувалася), проте стала важливим кроком до розуміння вікової специфіки розвитку. Він виділив чотири етапи:

Перший період (0–2 роки) – фізичний розвиток. Руссо вважав, що в цей час не варто форсувати інтелектуальні навички, зокрема мовлення.

Другий період (2–12 років) – сенсорний розвиток. У дусі сенсуалізму XVIII століття він стверджував, що відчуття є фундаментом мислення, тому навчання має будуватися через досвід, а не через абстрактні пояснення.

Третій період (12–15 років) – розвиток розуму. Саме в цей час, на його думку, можливе систематичне навчання передусім у сфері природничих наук.

Четвертий період (від 15 років) – «період бур і пристрастей», коли формується моральність і емоційна сфера. Тут виховання має бути спрямоване на розвиток почуттів і волі.

Хоча його періодизація була філософською, а не емпіричною, вона вплинула на подальші теорії вікового розвитку, зокрема на формування педагогічної психології.

Важливо також згадати П’єра Жана Жоржа Кабаніса, який завершував цей етап розвитку французької матеріалістичної думки. Кабаніс розвивав ідею зв’язку психіки й фізіології, продовжуючи лінію Жульєна Офре де Ламетрі. У праці «Зв’язок фізичного і морального в людині» (1802) він обґрунтовував, що мозок є органом мислення, так само як шлунок – органом травлення. Він виділяв різні рівні регуляції поведінки – свідомий, напівсвідомий і рефлекторний, що наближало його ідеї до позицій нейрофізіології.

Його дослідження, зокрема аналіз реакцій після страти (за дорученням Конвенту), дозволили йому дійти висновку, що рухи після відсікання голови мають рефлекторний характер, а не свідомий. Ця позиція підкреслювала автономність фізіологічних механізмів.

Водночас Кабаніс зосереджувався переважно на внутрішньомозкових процесах, що призвело до фізіологізації свідомості та недостатнього врахування власне психологічного аспекту – мислення як відображення й опрацювання зовнішньої реальності.

Жан-Жак Руссо (1712–1778), автор відомого педагогічного трактату «Еміль, або Про виховання» (1762), у власному житті не займався вихованням своїх дітей. В автобіографічному творі «Сповідь» він прямо зазначає, що всі п’ятеро дітей, народжених у його співжитті з Терезою Левассер у 1740–1750-х роках, були передані до паризького притулку для підкинутих дітей (Hôpital des Enfants-Trouvés) невдовзі після появи на світ.

Передавання дітей до таких закладів у Франції XVIII століття була юридично допустимою та соціально поширеною практикою, особливо серед бідних або соціально нестабільних верств населення. Однак рівень виживання дітей у цих установах був низьким. Сам Руссо пояснював свій учинок матеріальними труднощами, невпевненістю у власних виховних можливостях та переконанням, що інституційний догляд може забезпечити дітям кращу долю. Ці пояснення неодноразово аналізували дослідники його творчості як елемент автобіографічної самоінтерпретації.

Факт відмови від виховання власних дітей викликав значну полеміку ще за життя мислителя, особливо з огляду на те, що в «Емілі» Руссо розгорнув одну з найвпливовіших у XVIII столітті концепцій природного виховання. У науковій літературі цей біографічний аспект розглядають як складний і суперечливий, але підтверджений самим автором у його мемуарах.

Загалом французькі просвітителі XVIII століття заклали важливі підвалини психології: вони розвинули сенсуалістичне розуміння пізнання, підкреслили роль соціального середовища у формуванні особистості, порушили питання природи здібностей і здійснили перші спроби вікової періодизації розвитку. Саме на цьому інтелектуальному ґрунті згодом сформувалася наукова психологія XIX століття.

Питання для самоконтролю

1. Які соціально-історичні умови доби Просвітництва вплинули на формування психологічних ідей XVIII століття?
2. У чому полягає сутність сенсуалізму як напряму у філософії та психології XVIII ст.?
3. Як тлумачив походження знань Джон Локк і який вплив його ідеї мали на французьких мислителів?
4. У чому полягала психологічна концепція Клода Адріана Гельвеція щодо природи здібностей?
5. Як Дені Дідро розвивав і коригував ідеї середовищного детермінізму?
6. У чому полягає відмінність між підходами Гельвеція і Жана-Жака Руссо до ролі суспільства у формуванні особистості?
7. Які основні положення теорії «природної людини» Руссо та їх значення для психології розвитку?
8. У чому полягає внесок Етьєна Боно де Кондільяка в розвиток психологічної думки?
9. Як П'єр Жан Жорж Кабаніс пояснював зв'язок психіки та фізіології?
10. У чому полягає значення матеріалістичних концепцій XVIII ст. для подальшого розвитку наукової психології?
11. Як у XVIII столітті трактували поняття «душа», «свідомість» і «розум»?
12. Яке місце відводили проблемі виховання в психологічних концепціях доби Просвітництва?
13. Чому ідея рівності людей у Гельвеція водночас могла призводити до фаталістичних висновків?
14. Які обмеження мали психологічні теорії XVIII століття з погляду сучасної науки?
15. У чому полягає історичне значення психологічних ідей XVIII століття для становлення експериментальної психології XIX ст.?

ТЕМА 8. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ (XVII-XX СТ.)

1. Виникнення та розвиток психології у XVII столітті

У більшості підручників з історії психології розвиток психологічної думки в Україні висвітлюється фрагментарно або в межах ширшого європейського контексту без окремого системного розділу. Водночас історія української інтелектуальної традиції має власну специфіку, що простежується щонайменше з XVII століття.

Зародження психологічної проблематики в Україні пов'язане насамперед із розвитком філософської освіти, богословської думки та риторики у братських школах і колегіях. У цей період психологічні уявлення ще не були виокремлені в

самостійну науку, а розглядалися в межах філософії, логіки, етики та теології, як це відбувалося і в інших європейських країнах.

Вагому роль у поширенні освітніх ідей відігравали братські школи, що виникли наприкінці XVI – на початку XVII століття у Львові, Києві, Луцьку та інших містах. Вони сприяли розвитку грамотності, формували гуманітарну культуру, поширювали знання про людину, її моральну природу, волю та розум. Освітні програми передбачали вивчення «семи вільних мистецтв», а також елементів філософії та богослов'я, що містили антропологічні й психологічні ідеї.

Особливе значення для інституціоналізації філософської та психологічної думки мала діяльність Києво-Могилянської академії, заснованої у 1632 році з ініціативи митрополита Петра Могили. Академія стала першим повноцінним вищим навчальним закладом на українських землях й одним із центрів інтелектуального життя Східної Європи. У навчальному процесі значне місце посідали курси філософії, у межах яких викладали питання про природу душі, пізнання, волю, пристрасті та моральний вибір – тобто теми, що сьогодні належать до сфери психології.

Інтелектуальний розвиток України XVII–XVIII століть відбувався в умовах активного культурного діалогу між православною традицією та західноєвропейською схоластикою і раннім новочасним раціоналізмом. Засвоєння латинської освітньої моделі, знайомство з працями античних авторів (Арістотеля, Платона), а також з ідеями епохи Відродження й Нового часу сприяли формуванню синтетичної традиції, у якій були поєднані богословські, філософські та антропологічні підходи.

Культурний контекст бароко, що домінував у XVII столітті, також вплинув на спосіб осмислення людини. Барокова культура поєднувала релігійність і увагу до внутрішнього світу особистості, що знаходило відображення у трактатах професорів Києво-Могилянської академії. Їхні курси відзначалися поєднанням схоластичної логіки, риторичної вишуканості та інтересу до внутрішнього життя людини – волі, афектів, моральної відповідальності.

Таким чином, розвиток психологічної думки в Україні XVII–XVIII століть відбувався в руслі загальноєвропейських інтелектуальних процесів, але з урахуванням власної релігійної, культурної та освітньої специфіки. Психологія як окрема дисципліна ще не існувала, однак формувалися концептуальні засади розуміння душі, свідомості, морального вибору та виховання, що стали підґрунтям для подальшого розвитку психологічної науки в Україні.

Касіян Сакович (бл. 1578–1647 рр.) – український філософ, богослов і культурно-освітній діяч доби раннього бароко. Народився в містечку Потеличі (нині Львівська область). Освіту здобував у Замойській академії та Краківському університеті. Був пов'язаний із братськими школами та церковно-просвітницьким рухом Речі Посполитої.

Його творчість формувалася в контексті діяльності братських шкіл та колегіумів, які стали осередками гуманітарної освіти й антропологічної думки на українських землях. У працях «Арістотелеві проблеми…» (1620) та «Трактат про душу» (1625) К. Сакович розглядав питання природи людини, душі, розуму, пам’яті та моральної поведінки. Його антропологія опиралася на арістотелівську традицію, поширену в тогочасній європейській освіті.

Душу він тлумачив як цілісний принцип життєдіяльності, що виявляється через різні функції: мислення, пам’ять, волю. Відповідно до схоластичної традиції, здібності душі визначаються не як окремі субстанції, а як способи її дії. Людина, за К. Саковичем, має жити «згідно з природою», тобто в гармонії з розумом і моральним порядком. У його поглядах поєднуються барокова релігійність і ренесансна увага до внутрішнього світу особистості.

К. Сакович наголошував на самопізнанні як основі морального вдосконалення, розглядав індивідуальні відмінності людей і підкреслював значення розумної поміркованості в поведінці. Психологічна проблематика в його працях тісно пов’язана з етикою: центральним є питання морального вибору людини.

Інокентій (Іван) Гізель (бл. 1600–1683 рр.) – філософ, богослов, історик і просвітник, один із провідних діячів Києво-Могилянської академії. Народився у Пруссії, освіту здобував у Києві та, ймовірно, у європейських університетах. Був професором філософії, ректором Академії (1646–1650), згодом архімандритом Києво-Печерської лаври.

І. Гізель належав до кола мислителів, які поєднували православну традицію з новітніми науковими ідеями Європи. У своїх лекціях він знайомив студентів із геліоцентричною системою Миколая Коперника, що свідчить про відкритість до новочасної науки.

У праці «Мир з Богом чоловіку» він розглядав людину як морально відповідальну істоту, наділену розумом і свободою волі. На відміну від жорсткого теологічного детермінізму, І. Гізель підкреслював активну роль особистості у формуванні власної долі. Важливим для нього було поняття природного права, яке він пов’язував із розумом і совістю як внутрішніми критеріями добра і зла.

У курсах філософії, що містили питання психології, І. Гізель розвивав сенсуалістичний принцип «нічого немає в інтелекті, чого б раніше не було у відчуттях», але не зводив психічні явища лише до чуттєвого досвіду. Він аналізував мислення, судження, упевненість, віру, переконання як складні психічні процеси, що передбачають емоційні та вольові компоненти.

Для його концепції характерне барокове ускладнення внутрішнього світу людини: розум, воля, почуття й навіть несвідомі імпульси він розглядає як взаємопов’язані аспекти душевного життя. Він підкреслював зв’язок

темпераменту з індивідуальними проявами поведінки та наголошував на значенні морального виховання.

Таким чином, К. Сакович і І. Гізель репрезентують етап становлення української філософсько-психологічної думки XVII століття, у якій поєдналися арістотелізм, християнська антропологія, барокова культура та впливи європейської наукової традиції. Їхні праці стали важливим підґрунтям для подальшого розвитку гуманітарної та психологічної проблематики в Україні.

Стефан (Симеон) Яворський (1658–1722 рр.) – церковний діяч, філософ, педагог і публіцист українського походження, один із представників києво-могилянської інтелектуальної традиції. Народився в Яворові (нині Львівська область). Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, а згодом навчався в єзуїтських колегіях Речі Посполитої (Львів, Люблін, Познань, Вільнюс), де ознайомився з латинською схоластичною та бароковою філософською традицією. Після повернення до Києва прийняв православ'я, став професором Києво-Могилянської академії, викладав риторику, філософію, поетику, богослов'я та психологію. У 1700 р. за наказом Петра I був призначений намісником патріаршого престолу в Москві.

Психологічні погляди С. Яворського сформувалися в руслі арістотелівської традиції, яка домінувала в європейській університетській освіті XVII століття. Його курс психології був побудований відповідно до структури трактату «Душа» Арістотеля. Душу він розглядав як принцип життя й цілісності організму, а її здібності – як функції єдиної субстанції. Він виокремлював вегетативну, чуттєву, рухову, розумову та вольову здатності, підкреслюючи взаємозалежність між ними в межах цілісної особистості.

Водночас С. Яворський критично осмислював арістотелівську спадщину з урахуванням наукових здобутків XVII ст. Він визнавав емпіричну залежність психічних актів від тілесних процесів, зокрема підкреслював роль мозку як органа, що має «диспозицію» бути субстратом психічної діяльності. Така позиція наближала його до тогочасних натурфілософських і фізіологічних концепцій.

Особливу увагу С. Яворський приділяв рефлекторному механізму дії. Він описував так звану «необхідну відчуттєву дію», що відповідає рефлекторним реакціям, і пов'язував її з функціюванням нервової системи та мозку. У цьому аспекті його погляди відображають загальну тенденцію європейської науки XVII століття до фізіологізації психічних процесів. Водночас він намагався поєднати рефлекторний принцип з ідеєю внутрішньої активності душі (іманентності), підкреслюючи, що пізнання й воля мають внутрішнє джерело.

У межах психофізичної проблеми С. Яворський займав дуалістичну позицію: визнаючи взаємозв'язок душі й тіла, він наполягав на нематеріальності розумної душі та її безсмерті. Аргументація безсмертя опиралася не лише на богословські,

а й на етичні міркування – ідею моральної відповідальності людини та справедливості.

У його системі важливе місце посідає проблема волі, яку він трактував як вищу розумову здатність, що забезпечує самовизначення особистості. Людина, за С. Яворським, здатна обирати між добром і злом, а моральний вибір ґрунтується на поєднанні розуму, пам'яті та почуттів. Він підкреслював залежність вольових актів від пізнання, що свідчить про прагнення інтегрувати когнітивні й мотиваційні компоненти психіки.

С. Яворський також розробляв періодизацію людського життя, розглядаючи його як центральну психологічну категорію. Він аналізував чинники, що сприяють збереженню й продовженню життя, а також співвідношення життя і смерті, страх смерті та моральне самопізнання.

Таким чином, психологічна система С. Яворського поєднує арістотелівську антропологію, барокову духовність і елементи ранньомодерної фізіології. Вона відображає перехідний етап розвитку української психологічної думки, коли традиційна схоластична схема наповнювалася новим змістом і поступово наближалася до наукового розуміння психіки.

2. Подальший розвиток психології (XVIII століття)

У психологічній думці XVIII століття важливою стає взаємодія двох принципів – залежності людини від зовнішніх обставин і її внутрішньої самодіяльності та самовдосконалення. На основі цього протиставлення формуються підходи до співвідношення теоретичного осмислення людини та її практичної діяльності. В українській інтелектуальній традиції, зосередженій у Києво-Могилянській академії, ці ідеї отримали систематичне опрацювання у вигляді розгорнутих філософсько-психологічних курсів. Вони поєднували логічну чіткість арістотелівської схеми з емпіричними спостереженнями за людською поведінкою, афектами та вчинками. Центральною категорією поступово стає поняття вчинку як осередку психологічного аналізу.

Феофан Прокопович (1681–1736 рр.) – богослов, філософ, педагог і державний діяч. Народився в Києві, освіту здобув у Києво-Могилянській академії, а згодом навчався у європейських навчальних центрах, зокрема в Римському колегіумі. Після повернення до Києва прийняв чернецтво та викладав в академії курси філософії, риторики, поетики й теології. Згодом на запрошення Петра I переїхав до Петербурга, де став одним із ідеологів церковної реформи та освітніх перетворень початку XVIII століття.

У психологічному аспекті Ф. Прокопович розвивав традиційну арістотелівську концепцію душі, поділяючи її на вегетативну, чуттєву та розумову здатності. Проте він надавав цим категоріям більш практичного й морального змісту. Його аналіз почуттів відзначається деталізацією: він

розрізняв любов, надію, страх, гнів, сором, заздрість, співчуття, ревнощі та інші афекти, досліджуючи їх причини та способи регуляції.

Особливе місце в його системі посідає теорія вчинку. Щоб зрозуміти людську поведінку, на його думку, необхідно дослідити мотивацію, обставини дії та її наслідки. Він наголошував, що оцінка вчинку залежить від історичного й соціального контексту: те, що в одному часі вважається злочином, в іншому може постати як героїчний акт. Такий підхід демонструє усвідомлення історичної мінливості моральних критеріїв.

Ф. Прокопович також аналізував співвідношення свідомих і несвідомих мотивів, розглядаючи їх як внутрішню суперечність людської поведінки. Звичай і традиція формують поведінкові схеми, однак людина здатна їх переосмислювати й трансформувати через учинок. У цьому виявляється поєднання залежності від середовища та внутрішньої свободи.

У курсах етики, що логічно завершували його психологічні лекції, предметом розгляду були питання волі, відповідальності, морального вибору та суспільного блага. Людина постає не пасивним об’єктом обставин, а активним суб’єктом, який, опираючись на розум і виховання, здатен змінювати себе й середовище.

Таким чином, психологічні погляди Ф. Прокоповича відображають перехід української думки від схоластичної антропології до більш практично зорієнтованої етико-психологічної проблематики. У його концепції психологія дедалі більше інтегрується з етикою, а аналіз внутрішніх мотивів вчинку стає ключем до розуміння людської природи.

Михайло Козачинський (1699–1755 рр.) – філософ, педагог і церковний діяч, представник києво-могилянської інтелектуальної традиції XVIII століття. Народився в Ямполі. Після завершення навчання в Києво-Могилянській академії був направлений до Сербії, де організовував школи та викладав у Карловацькій слов’яно-латинській школі. Повернувшись до Києва, обіймав посади професора та префекта Києво-Могилянської академії, згодом став ігуменом монастирів у Гадячі та Слуцьку.

У своїх філософських курсах М. Козачинський розглядав психологічні питання в межах моральної філософії. Він пов’язував моральність із формуванням звичок, які схиляють людину до доброчесних або ганебних учинків. Центральною темою його роздумів була єдність знання і дії: засвоєння принципів повинно підтверджуватися практикою, інакше це свідчить про внутрішню роздвоєність особистості.

М. Козачинський підкреслював, що в людській поведінці інтелект і воля діють спільно. Інтелект визначає мету і зміст дії, а воля забезпечує її здійснення. Він аналізував мотиви як цільові причини людських учинків, що формуються на внутрішньому (намір, переконання) і зовнішньому (соціальні обставини) рівнях.

Психологічна проблематика в нього органічно вписується в систему християнської етики, де кінцевою метою людського життя проголошується моральне вдосконалення і прагнення до вищого блага.

Стефан Калиновський (1700–1753 рр.) – філософ, педагог і церковний діяч, вихованець і викладач Києво-Могилянської академії. Пізніше був префектом Московської слов'яно-греко-латинської академії та очолював Олександро-Невську семінарію в Петербурзі. Наприкінці життя став єпископом Новгородським.

Центральним поняттям його етико-психологічних досліджень був учинок. С. Калиновський розглядав моральність як систему навичок доброчесного життя, що формується через виховання і знання. У дусі Просвітництва він підкреслював роль розуму: воля реалізується повноцінно тоді, коли вона «просвітлена» інтелектом. Моральна дія, на його думку, повинна ґрунтуватися на науковому й раціональному пізнанні.

Особливу увагу С. Калиновський приділяв віковим особливостям людини. Він аналізував психологію юнацького віку, зазначаючи гетерохронність розвитку схильностей і здібностей. Зрілість, за його спостереженнями, пов'язана з накопиченням досвіду, формуванням стійких суджень і усвідомленням життєвої мети. Людина прагне щастя, але для досягнення внутрішньої цілісності їй необхідно узгодити численні цілі та обрати з них провідну.

У мотиваційній сфері С. Калиновський особливе значення надавав «чуттєвому бажанню» – внутрішньому імпульсу, що виникає на основі уявлень про добро і зло. Він розглядав емоції як важливу форму мотивації, що поєднується із ситуаційним контекстом і впливає на моральні рішення. Інтелект, хоча й не завжди висувається на перший план, спрямовує поведінку до чеснот через усвідомлення їхньої цінності.

Таким чином, у творчості М. Козачинського й С. Калиновського психологічна проблематика інтегрується з етикою та педагогікою. Учинок, мотивація, воля, звичка та розум виступають головними категоріями, через які осмислюється внутрішній світ людини та її моральна діяльність у суспільстві.

Сильвестр Кулябка (1704–1761 рр.) – просвітник, філософ і церковний діяч, представник києво-могилянської традиції XVIII століття. По материнській лінії походив із гетьманського роду. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, після чого прийняв чернецтво в Києво-Межигірському монастирі. Упродовж 1727–1745 років викладав у Києво-Могилянській академії, де пройшов шлях від викладача до професора філософії, згодом став префектом і ректором. Пізніше був призначений єпископом Костромським, а згодом архієпископом Петербурзьким.

У своїх філософсько-психологічних курсах С. Кулябка продовжував традицію аналізу вчинку як центральної категорії людського буття. Кінцевою метою вчинку він вважав щастя, яке в християнській інтерпретації було

пов’язане з досягненням вищого блага. Мета визначає спрямованість дії та структуру мотивації. Людина діє, тому що пізнає мету й відповідні засоби її досягнення, однак не завжди усвідомлює остаточний сенс своїх часткових рішень.

С. Кулябка розмежовував інтелект і волю, але наголошував на їхній внутрішній єдності: інтелект спрямований на істину, воля – на добро. Інтелект пропонує об’єкт для вибору, а воля здійснює акт самовизначення. Водночас воля може впливати на інтелект, уяву, відчуття та чуттєві бажання. Такий взаємозв’язок відображає складність мотиваційної структури людини.

Людські дії він поділяв на вільні та мимовільні, що фактично порушує проблему свободи й несвободи в ухваленні рішень. Розумність дії визначається знанням, а конфлікт між пізнанням і чуттєвим бажанням породжує внутрішню колізію. Аналіз афектів – любові, ненависті, радості, страху, скорботи – показує, що емоції розглядають як невід’ємний елемент мотивації. Отже, у С. Кулябки психологія інтегрується з етикою, а вчинок постає як синтез інтелекту, волі та почуттів.

Георгій Кониський (1714–1801 рр.) – філософ, педагог, богослов і церковний діяч. Народився в Ніжині в родині козацької старшини. У 1720-х роках навчався в Києво-Могилянській академії, яку закінчив 1743 року. Період його навчання припав на час інтелектуального піднесення академії, коли в ній викладали послідовники новочасного раціоналізму та природничо-наукових підходів.

З 1745 року Кониський був професором академії, викладав метафізику, логіку, філософію та етику. У своїх курсах він опирався на досягнення європейської науки Нового часу, зокрема на праці Галілео Галілея, Рене Декарта, Христіана Вольфа, Яна Амоса Коменського.

Г. Кониський розвивав раціоналістичну тенденцію, однак визнавав сенсуалістичний принцип: пізнання починається з відчуттів. Він заперечував теорію вроджених ідей, підкреслюючи природне походження знання та роль досвіду. Чуттєве сприйняття виступає основою формування понять, суджень і наукових теорій. Інтелектуальна діяльність неможлива без сенсорної бази.

Водночас Г. Кониський розглядав людину як активний суб’єкт пізнання. Людина – частина природи, але водночас її найвищий прояв, здатний до самосвідомості й творчого освоєння світу. Він підкреслював єдність людини й природи, а також роль практики як критерію істини.

Особливу увагу мислитель приділяв проблемі інстинкту й оцінної діяльності. Він вважав, що тварини керуються інстинктом, який замінює їм інтелект, тоді як людина, опираючись на розум і досвід, здатна до свідомого морального вибору.

Таким чином, у творчості С. Кулябки та Г. Конiського відображено перехід української філософсько-психологічної думки XVIII століття до раціоналістично-сенсуалістичного синтезу, де аналіз вчинку, мотивації, інтелекту та волі поєднується з ідеями моральної відповідальності та активності особистості.

Григорій Сковорода (1722–1794 рр.) – український філософ, поет, педагог і мислитель доби Просвітництва. Народився на Полтавщині в родині козака. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, де опанував філософію, поетику, риторику, мови й богослов'я. У 1740-х роках перебував за кордоном у складі придворної капели, що дало йому можливість ознайомитися з культурою Центральної Європи. Викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, однак через незалежність поглядів і критику формалізму в освіті був звільнений. Останні десятиліття життя провів як мандрівний філософ.

Г. Сковороду часто називають «українським Сократом» за його діалогічний стиль мислення та спосіб життя. Центральною темою його філософії стало питання щастя. Він розробив концепцію «спорідненої праці» – ідеї про те, що кожна людина має природне покликання, і лише діяльність, яка відповідає внутрішній природі, приносить гармонію та душевний спокій. Щастя, на його думку, не пов'язане з багатством чи статусом, а ґрунтується на самопізнанні й узгодженості внутрішнього та зовнішнього життя.

У гносеології Г. Сковорода поєднував раціоналізм із християнською символікою. Він стверджував об'єктивність істини та водночас наголошував на необхідності пізнання себе. Людина, за його вченням, є «мікрокосмом», що відображає «макрокосм» природи. Пізнання світу неможливе без пізнання власної душі. Мислитель виходив із переконання у принциповій пізнаваності світу: явища приховують сутність, і завдання розуму – відкрити цю внутрішню основу.

Г. Сковорода висував принцип «натура – мати пізнання», підкреслюючи природне походження знання. Наука, просвітництво й освіта мають служити людині, звільняючи її від забобонів і духовної сліпоти. Він високо оцінював досягнення новочасної науки, згадуючи таких мислителів, як Миколай Коперник, Вільям Харві, Рене Декарт, Ісаак Ньютон, які відкривали закономірності природи силою розуму.

Водночас його філософія демонструвала символічно-алегоричний підхід до Біблії: тексти Святого Письма він тлумачив як багатошарові символи внутрішньої істини. Це дозволяло йому поєднувати раціоналістичну традицію з релігійним світоглядом, уникаючи прямої конфронтації з церковною ортодоксією.

У психологічному вимірі Г. Сковорода аналізував внутрішній конфлікт людини – боротьбу між істинним і хибним вибором, між добром і злом. Людський розум, на думку філософа, постійно перебуває перед моральною альтернативою. Пізнання має не лише теоретичний, а й етичний сенс: воно спрямоване на вдосконалення особистості. Самопізнання відкриває внутрішню свободу й дозволяє людині жити в гармонії з власною природою.

Таким чином, філософія Г. Сковороди поєднує елементи раціоналізму, християнського гуманізму та пантеїстичного світосприйняття. Його вчення про самопізнання, спорідненість і моральний вибір стало вагомим внеском у розвиток української філософської та психологічної думки XVIII століття.

Яків Павлович Козельський (бл. 1728 – після 1795 рр.) **–** український просвітитель, філософ і вчений-енциклопедист доби Просвітництва. Народився на Чернігівщині (за різними даними – в с. Калебда або Калеберда). У 1744–1750 роках навчався в Києво-Могилянській академії, а згодом продовжив освіту в Академічному університеті при Петербурзькій академії наук. Працював викладачем військових дисциплін, був членом Малоросійської колегії в Глухові, служив у Сенаті. Наприкінці життя повернувся до родового маєтку.

Я. Козельський належав до кола мислителів, які активно засвоювали ідеї європейського Просвітництва, зокрема розробки Ж.-Ж. Руссо та Ч.-Л. де Монтеск'є. Він прагнув систематизувати знання, виокремлюючи онтологію, логіку, етику, психологію та інші дисципліни як відносно самостійні галузі. Однією з його заслуг стала спроба класифікувати науки за двома основними об'єктами пізнання – природою і суспільством, що відповідало раціоналістичній тенденції XVIII століття.

У гносеології Я. Козельський дотримувався сенсуалістичного підходу: джерелом знань є відчуття, спричинені взаємодією людини з реальними речами. Водночас він наголошував, що відчуває не «душа сама по собі», а людина як цілісна тілесно-духовна істота. Таким чином, психічні процеси він розглядав у єдності з тілесною організацією.

Особливу увагу мислитель приділяв увазі як базовій психічній здатності. Увага – це зосередження свідомості на певному предметі, що робить його більш усвідомленим порівняно з іншими. Вона пов'язана з діяльністю і є передумовою розуміння. Розум, своєю чергою, означає здатність чітко розрізняти частини істини та встановлювати зв'язки між ними. Я. Козельський підкреслював роль уяви й мислення в розширенні пізнавальних можливостей особистості.

Він намагався пов'язати інтелектуальні здібності з характерологічними рисами людини, аналізуючи, наприклад, сором'язливість чи боязкість. При цьому підкреслював, що сила духу не тотожна розуму: моральна стійкість і інтелект – різні, хоча й взаємопов'язані характеристики.

У центрі його етико-психологічних роздумів була категорія обов'язку. Серед головних чеснот він виділяв працелюбство, гуманізм, терпіння, великодушність. Обов'язок пізнання світу й самопізнання розглядав як шлях до мудрості. Психічні якості людини він аналізував крізь призму вчинку, що відповідало загальній тенденції української психологічної думки XVIII століття, де саме вчинок виступав логічним осередком теорії.

Отже, у творчості Я. Козельського поєдналися сенсуалістична теорія пізнання, раціоналістичне прагнення до систематизації наук й етична орієнтація на активне, свідоме самовизначення особистості. Його погляди відображають поступ української інтелектуальної традиції до світського, просвітницького розуміння психології як науки про діяльну й морально відповідальну людину.

3. Психологічна думка в Україні в кінці XIX – початку XX ст.

Період XIX – початку XX століття має принципове значення для історії психології в Україні. По-перше, саме в цей час психологія оформлюється як самостійна наука, відокремлюючись від філософії та богослов'я й набуваючи експериментального характеру. По-друге, значна частина українських учених працювала в межах університетської системи Російської імперії, тому їх наукова спадщина належить одночасно українській і загальноімперській традиції.

Університети Києва, Харкова та Одеси стали осередками формування нової наукової культури, де психологія поступово переходила від умоглядних схем до аналізу свідомості, мови, культури й національного характеру.

Михайло Олександрович Максимович (1804–1873 рр.) – **у**чений-енциклопедист, історик, філолог, етнограф і перший ректор Київського університету Святого Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Походив зі старовинного українського дворянського роду. Здобув університетську освіту в Москві, спеціалізувався на природничих науках, але водночас активно працював у галузі історії, фольклористики та мовознавства.

М. Максимович мислив людину крізь призму мови й культури, що наближало його до ранніх форм етнопсихології. Він вважав, що духовний світ народу відображається в його слові, фольклорі, поезії. Збірники українських народних пісень, підготовлені ним, стали не лише літературним, а й психологічним джерелом, адже саме в піснях учений убачав прояви «душі народу».

У своїх філософських міркуваннях М. Максимович виходив із християнсько-гуманістичної антропології. Людина, на його переконання, займає місце над іншими істотами завдяки безсмертній душі та творчій свободі. Душа прагне самовираження – це природна властивість життя як такого. Саме через здатність виражати внутрішній світ людина реалізує свою духовну природу.

Він виділяв три основні способи вираження внутрішнього життя душі.

Перший – образний, просторовий. Це види мистецтва, пов'язані з формою й видимістю: архітектура, скульптура, живопис. Через тілесні або оптичні образи душа об'єктивує свій внутрішній зміст.

Другий – звуковий. Музика, за М. Максимовичем, є особливою мовою почуттів. Вона діє безпосередньо на емоційну сферу, збуджує або заспокоює її, але не дає чітких образів мисленню.

Третій – словесний. Саме слово мислитель вважав найповнішим способом самовираження людини. У слові поєднуються звук і образ, емоція й думка. Слово не лише звучить, а й «малює», створює внутрішній образ, передає смисл. Воно має переконливу силу, формує світогляд, підтримує культурну традицію та суспільний порядок.

У цій концепції мови як синтезу звуку й образу відчувається глибокий психологічний зміст. М. Максимович фактично підходить до розуміння слова як центрального механізму формування свідомості та міжособистісного впливу. Через слово передається досвід поколінь, формується національна ідентичність і духовна єдність спільноти.

Таким чином, у творчості М. Максимовича поєдналися філософія, психологія й філологія. Його ідеї про душу, творчість і мову заклали підґрунтя для подальшого розвитку української гуманітарної думки, зокрема психології культури та етнопсихології.

Памфіл Данилович Юркевич (1826–1874 рр.) – український філософ, психолог і педагог, представник духовно-академічної традиції XIX століття. Народився на Полтавщині, навчався в Полтавській духовній семінарії та в Київській духовній академії, де згодом викладав філософські дисципліни. З 1861 року працював у Московському університеті, де читав курси з психології, філософії, педагогіки й етики.

П. Юркевич відомий як автор концепції «філософії серця». Він вважав, що внутрішнє життя людини не зводиться до діяльності мозку або раціонального мислення. Душа відкривається людині в акті внутрішнього досвіду, через інтроспекцію – «внутрішній зір». Саме серце, за його переконанням, є центром духовного життя, осередком моральних переживань, віри та ціннісних орієнтацій.

Мислитель намагався поєднати біблійну антропологію з досягненнями сучасної науки. Він підкреслював, що істинне знання повинно пройти через сферу почуттів, через серце, і лише тоді воно стає життєво значущим. Таким чином, П. Юркевич фактично визнавав емоційний компонент пізнання, що наближало його до сучасних уявлень про роль афективної сфери у формуванні переконань і світогляду.

Водночас він не заперечував значення мозку та фізіологічних процесів. Для нього духовне й тілесне становлять єдність, а проблема співвідношення

фізичного і психічного є головною для майбутнього розвитку психології. Його ідеї стали важливою альтернативою редукціоністським підходам природничої психології XIX століття.

Юліан Леопольдович Охорович (1850–1917 рр.) – український і польський учений, один із піонерів експериментальної психології в Східній Європі. Був членом Російського психологічного товариства, ініціатором створення Міжнародного інституту психології в Парижі (1900), викладав у Львівському університеті та був учителем Івана Франка.

Ще студентом Варшавського університету Ю. Охорович отримав визнання за працю «Про методи психологічних досліджень», у якій обґрунтував необхідність експериментального підходу в психології. Подальші дослідження він проводив у Лейпцигу під впливом ідей психофізики та фізіологічної психології. Його дисертація «Свідомість людини: її умови і закони» стала важливим внеском у розробку наукової теорії свідомості.

Ю. Охорович розглядав людину як «мікрокосм», розвиток мозку якого відображає еволюцію природи та людства. Він наголошував на поступовості, закономірності й ускладненні психічних процесів. Учений запропонував ідею «психоембріології» – науки про виникнення й розвиток духовних здібностей, що передбачала генетичний підхід до психіки задовго до становлення сучасної вікової та генетичної психології.

Він активно досліджував гіпноз і навіювання, відвідував лекції Жана-Мартена Шарко в Парижі та розробив власні методики діагностики гіпнабельності (гіпноскоп). Його праці з гіпнотизму, психології волі, характеру та спадковості здобули міжнародне визнання.

Ю. Охорович наполягав на єдності теорії і практики та міждисциплінарному характері психології. Він вважав, що психологія повинна стати основою для педагогіки, медицини, криміналістики, етики й естетики. Його двотомна праця «Психологія і медицина» обґрунтовувала необхідність психологічної підготовки лікарів і стала одним із ранніх кроків у формуванні медичної психології.

Таким чином, П. Юркевич репрезентує духовно-філософський напрям української психологічної думки XIX століття, тоді як Ю. Охорович – експериментально-науковий. Разом вони відображають перехід психології від метафізичних концепцій душі до систематичного дослідження свідомості, мотивації та поведінки людини.

Павло Іванович Ковалевський (1849–1923 рр.) – лікар-психіатр, представник медико-біологічного напряму в психології та психіатрії кінця XIX – початку XX століття. Народився в Україні. Навчався на медичному факультеті Харківського університету (1869–1874). Ступінь доктора медицини отримав у 1877 році, звання професора – у 1884. Працював у психіатричній клініці Казані,

очолював кафедру психіатрії Харківського університету, був ректором Варшавського університету (1892–1897). Згодом викладав судову психіатрію в Петербурзькому університеті та працював головним лікарем психіатричного відділення Миколаївського військового госпіталю.

У наукових дослідженнях П. Ковалевський опирався на анатомо-фізіологічні уявлення свого часу, зокрема на рефлекторну концепцію Івана Сєченова. Він розвивав матеріалістичне розуміння психічних процесів, розглядаючи їх у тісному зв'язку з функціюванням нервової системи. Особливу увагу приділяв ролі кровообігу та живлення нервових елементів, вважаючи, що тривале порушення трофіки мозку призводить до анатомічних змін і відповідно до психічних розладів.

П. Ковалевський детально описував тип неврастеніка – людини з підвищеною виснажливістю нервової системи, емоційною нестійкістю, тривожністю. Він вважав, що саме слабкість нервової організації може стати ґрунтом для розвитку параноїдних станів або інших психічних порушень. Його підхід поєднував клінічні спостереження з фізіологічним поясненням психічних явищ, що відповідало загальній тенденції медикалізації психології кінця XIX століття.

Володимир Іванович Вернадський (1863–1945 рр.) – видатний природознавець, мислитель і засновник вчення про біосферу та ноосферу. Народився в родині з українським культурним корінням, працював у різних наукових центрах Російської імперії та України, був першим президентом Української академії наук (нині НАН України).

В. Вернадський запропонував новий підхід до розуміння взаємозв'язку організму й середовища. Він відкидав механістичне протиставлення природи та людини. Організм і середовище, за його концепцією, становлять єдину систему – біосферу. Жива речовина не лише пристосовується до довкілля, а й активно його перетворює.

Особливе місце в його теорії посідає людська свідомість. Наукову думку, породжену мозком як організованою живою речовиною, розглядає як планетарну силу. З появою людини починається нова геологічна епоха – перехід біосфери до ноосфери, тобто сфери розуму. В. Вернадський підкреслював, що діяльність людства, керована свідомістю, здатна змінювати хід природних процесів у масштабах, співмірних із тектонічними зрушеннями.

У цьому контексті психіка перестає бути лише індивідуальним феноменом і набуває космічного виміру. Думку вчений розглядає як природну енергію, що входить до складу біосфери й впливає на її структуру. Перехід до ноосфери має історичний характер і означає новий рівень організованості життя на планеті.

В. Вернадський аналізував також проблему суб'єкта наукової творчості. Він прагнув з'ясувати, чи підпорядковується індивідуальна думка загальним природно-історичним законам. Розвиток науки, за концепцією В. Вернадського,

має закономірний характер, подібний до еволюції живої природи. Однак ця закономірність не зводиться до автоматичної роботи мозку: вона передбачає соціальні умови, культуру, засоби комунікації.

Його вчення про ноосферу стало підґрунтям антропокосмізму – концепції, що поєднує природничий і гуманістичний виміри розвитку людства. У цьому підході психіка та свідомість постають не ізольованими внутрішніми явищами, а активними чинниками планетарної еволюції.

Таким чином, П. Ковалевський репрезентує медико-біологічний напрям у вітчизняній психології та психіатрії, тоді як В. Вернадський розширює горизонти розуміння психіки до рівня глобальних природно-історичних процесів. Обидва мислителі по-своєму сприяли переосмисленню місця людини й її свідомості у світі науки початку XX століття.

Богдан Кістяківський (1868–1920 рр.) – український правознавець, соціальний філософ і теоретик культури, представник неокантіанської традиції. Навчався в університетах Києва, Дерпта (Тарту), Берліна й Парижа. З 1917 року – професор Київського університету Святого Володимира.

Б. Кістяківський виходив із необхідності нормативного обґрунтування соціального пізнання. На його думку, гуманітарні науки не можуть зводитися до емпіричного опису фактів, оскільки їх предметом є не лише реальність, а й система цінностей і норм. Соціальні закони функціонують не як природничі причиново-наслідкові залежності, а як ідеальні конструкції, що регулюють мислення й практику.

У теорії пізнання він послідовно дотримувався принципів антипсихологізму, апріоризму та нормативності. Це означало, що логічні й етичні закони не можна виводити з індивідуальної психіки; вони мають наддиндивідуальний, культурний характер. Цілісність культури, за Б. Кістяківським, визначається такими безумовними цінностями, як Справедливість, Істина, Краса й Віра. Саме ці категорії задають орієнтири для наукової, моральної й художньої діяльності.

Василь Васильович Зеньковський (1881–1962 рр.) – український психолог, філософ і педагог. Закінчив Київський університет, з 1915 по 1919 роки – професор психології в Київському університеті Святого Володимира. Після еміграції викладав у Белграді, Празі, Парижі; був професором Свято-Сергіївського богословського інституту.

Серед його основних праць – «Проблеми психічної причинності» (1914), «Психологія дитинства» (1923), «Проблеми виховання у світлі християнської антропології» (1934). В. Зеньковський розвивав релігійно-філософську антропологію, поєднуючи психологічний аналіз із богословською традицією.

Він вважав, що пізнання світу регулюється духовною силою, пов'язаною з християнським одкровенням. Розрізняв «Софію божественну» – ідеї про Бога та метафізичний сенс буття – і «Софію тваринну» – знання про світ, космічні процеси. Богопізнання, за В. Зеньковським, здійснюється через серце як вершину ієрархії душі. Серце стає центром духовного відновлення людини, яке можливе лише через подолання внутрішньої розірваності між тілом, душею та духом.

В. Зеньковський розрізняв емпіричну (причинну) діяльність, що розгортається в часі, і надемпіричну, пов'язану з цілісністю буття. Його підхід поєднував психологію розвитку, педагогіку й християнську антропологію.

Григорій Силович Костюк (1899–1982 рр.) – провідний український психолог XX століття, організатор психологічної науки в Україні. Народився в селі Могильне на Кіровоградщині. Навчався в Колегії Павла Ґалаґана в Києві, працював учителем, згодом навчався в Київському інституті народної освіти та вступив до аспірантури, де досліджував розвиток розумових здібностей дітей.

У 1930-х роках Костюк став одним із лідерів української психології. Очолював кафедру психології Київського педагогічного інституту, керував психологічним відділом Українського НДІ педагогіки. У 1939 році під його редакцією вийшов перший оригінальний україномовний підручник із психології для вищої школи (більшість розділів написав сам Г. Костюк); у 1970 році – навчальний посібник із вікової психології.

У 1945 році він ініціював створення Науково-дослідного інституту психології (нині Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України), який очолював понад чверть століття. Інститут став центром фундаментальних і прикладних досліджень, підготовки наукових кадрів та координації психологічної науки в Україні.

Г. Костюк розробляв проблеми психічного розвитку, генезису здібностей, рушійних сил становлення особистості. Він і його учні обґрунтували задачний підхід до організації діяльності, особливо навчальної. Було доведено, що цілеспрямоване формування наочно-образного мислення в молодших школярів створює підґрунтя для розвитку теоретичного мислення й наукового світогляду.

Учений наполягав на самостійності психології як науки та водночас на необхідності врахування її міждисциплінарних зв'язків. Для нього психологія мала чітко визначати власний предмет, методи й категорійний апарат, але активно взаємодіяти з педагогікою, фізіологією, соціологією.

Таким чином, Б. Кістяківський репрезентує нормативно-філософський напрям у гуманітарному знанні, В. Зеньковський – релігійно-

антропологічний, а Г. Костюк – науково-організаційний і розвитковий етап української психології XX століття. Разом вони відображають складний і багатовимірний шлях становлення психологічної думки в Україні.

Іван Михайлович Сікорський (1842–1919 рр.) – психіатр, психолог, педагог, один із засновників дитячої психології в Україні. Працював професором у Київському університеті Святого Володимира.

Сікорський досліджував проблеми дитячого розвитку, втоми школярів, психогігієни навчання. Він одним із перших в Україні почав систематично вивчати психологію дитинства на основі клінічних і педагогічних спостережень. Учений наголошував на необхідності врахування вікових та індивідуальних особливостей у навчанні.

Він розглядав психічні явища в єдності з фізіологічними процесами, але не зводив психіку до механіки нервової системи. Значну увагу приділяв проблемі мовлення, мислення, емоцій та формування характеру.

Микола Якович Грот (1852–1899 рр.) – філософ і психолог, професор Новоросійського університету (Одеса), а згодом Московського університету.

М. Грот виступав за автономію психології як науки й підкреслював її філософські засади. Він розробляв проблему свідомості, волі та морального вибору, намагаючись поєднати експериментальні підходи з аналізом внутрішнього досвіду.

У його працях простежується інтерес до психології творчості та моральної відповідальності особистості. Він також був одним із ініціаторів розвитку психологічних товариств у тогочасному науковому середовищі.

Олександр Федорович Лазурський (1874–1917 рр.) – психолог, що народився в Україні, учень В. М. Бехтєрєва. Розробив концепцію «природного експерименту» як методу дослідження особистості.

О. Лазурський створив одну з перших систематичних типологій особистості, розглядаючи її як єдність природжених властивостей і соціального середовища. Він наголошував на необхідності вивчати людину в реальних умовах життя, а не лише в лабораторії.

Його підхід став важливим кроком до формування диференційної психології та психології особистості.

Сергій Леонідович Рубінштейн (1889–1960 рр.) – філософ і психолог, уродженець Одеси. Розробив принцип єдності свідомості й діяльності.

С. Рубінштейн обґрунтував положення про те, що психіка формується в діяльності й через діяльність. Людина не лише реагує на світ, а й активно його перетворює. Цей підхід став фундаментом діяльнісної парадигми в психології.

Учений наголошував на принципі детермінізму: зовнішні впливи діють через внутрішні умови, сформовані попереднім розвитком особистості.

Олександр Романович Лурія (1902–1977) – нейропсихолог, який тривалий час працював у Харкові.

О. Лурія заклав основи нейропсихології, досліджуючи зв'язок мозкових структур із психічними функціями. Він розробив системний підхід до локалізації вищих психічних функцій, доводячи, що вони забезпечуються складними функційними системами.

Його роботи стали фундаментальними для клінічної та медичної психології.

Валерій Олександрович Роменець (1926–1998 рр.) **–** український психолог, історик психології, розробник концепції вчинку як центральної категорії психології.

В. Роменець продовжив традицію аналізу вчинку, розглядаючи його як цілісну структуру, що включає мотивацію, ситуацію, дію та післядію. Він створив оригінальну періодизацію історії психології та обґрунтував гуманістичну орієнтацію психологічної науки.

Отже, розвиток психологічної думки в Україні відбувався у складній взаємодії філософських, медичних, культурно-історичних і діяльнісних підходів. Українські вчені не лише інтегрували європейські ідеї, а й формували власні концепції, що стали частиною світової психологічної науки.

Питання для самоконтролю:

1. Які історико-культурні умови вплинули на зародження психологічної думки в Україні у XVII столітті?
2. Яку роль у формуванні української психологічної традиції відіграли братські школи та Києво-Могилянська академія?
3. У чому полягала специфіка психологічних курсів професорів Києво-Могилянської академії (С. Яворського, Ф. Прокоповича, М. Козачинського)?
4. Як у психологічних системах XVIII століття трактували проблему душі та її співвідношення з тілом?
5. Яке значення для розвитку української психології мала ідея вчинку як центральної категорії (у працях Ф. Прокоповича, С. Калиновського, С. Кулябки)?
6. У чому полягає внесок Григорія Сковороди у становлення психологічних ідей про самопізнання та внутрішню свободу людини?
7. Які особливості мала психологічна думка в Україні у XIX столітті в умовах формування психології як самостійної науки?
8. У чому полягає значення мовно-психологічної концепції Михайла Максимовича для розуміння духовного життя людини?
9. Як Памфіл Юркевич обґрунтовував ідею «філософії серця» та яке місце в ній займала психологія?
10. Який внесок у становлення експериментальної психології зробив Юліан Охорович?

11. У чому полягає значення антропологічного та культурно-наукового підходу Володимира Вернадського для осмислення ролі свідомості в розвитку біосфери та ноосфери?

12. Які основні напрями розвитку педагогічної та вікової психології в Україні у XX столітті?

13. У чому полягає внесок Григорія Костюка у формування наукових засад психології розвитку та навчання?

14. Які особливості має взаємодія філософії, богослов'я та психології в українській інтелектуальній традиції?

15. У чому виявляється спадкоємність української психологічної думки від XVII до XX століття?

ТЕМА 9. РОЗВИТОК АСОЦІАТИВНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В XIX ст.

1. Загальна характеристика асоціативної психології

На початку XIX століття асоціативна психологія фактично залишалася провідним теоретичним напрямом. Її предметом визнавали свідомість, а психічний зміст трактували як сукупність відчуттів і уявлень, поєднаних законами асоціації. Класичні представники асоціанізму – насамперед Джон Стюарт Мілль та Олександр Бен – розглядали психіку як систему елементів, що комбінуються за принципами суміжності, подібності й контрасту. Водночас уже в межах самого асоціанізму з'являлися спроби пояснити складні психічні утворення через «ментальну хімію» (термін Мілля), що свідчило про пошук нових пояснювальних моделей.

У 30–50-х роках XIX століття відбувається істотний злам методологічних орієнтирів, пов'язаний із виникненням позитивізму. Огюст Конт сформулював закон трьох стадій розвитку знання – теологічної, метафізичної та позитивної – і вимагав, щоб наука ґрунтувалася виключно на емпірично перевірюваних фактах та законах. У його ієрархії наук психологія не посідала самостійного місця, оскільки, на його думку, не мала власного об'єктивного методу. О. Конт вважав, що дослідження «внутрішнього досвіду» не відповідає вимогам позитивної науки, а тому психологія має або інтегруватися з біологією (через фізіологію), або з соціологією, яку він виокремив як нову науку про суспільство.

Ця критика стала потужним стимулом для переосмислення предмета й методів психології. Якщо раніше інтроспекція (самоспостереження) вважалася основним способом вивчення свідомості, то тепер її дедалі частіше піддавали сумніву. Ще Іммануїл Кант стверджував, що психологія не може стати окремою наукою, оскільки її дані не піддаються математичній обробці. О. Конт критикував саму ідею «роздвоєння» свідомості, коли одна її частина спостерігає за іншою. Крім

того, відкриття в галузі дитячої психології та зоопсихології демонстрували, що значна частина психічного життя відбувається поза межами рефлексивної свідомості.

У середині XIX століття дедалі більшого поширення набуває ідея несвідомого, яка бере початок ще від Готфріда Вільгельма Лейбніца з його вченням про «малі перцепції». Німецькі мислителі та психологи, зокрема Йоганн Фрідріх Гербарт, розробляли математизовані моделі психічної динаміки, у яких свідомі уявлення вступають у боротьбу й витісняють одне одного. Це означало розширення предмета психології за межі вузько трактованої свідомості.

У другій половині XIX століття з'являються різні проєкти «наукової психології». Дж. С. Мілль пропонував логічний аналіз психічних процесів; А. Бен розвивав ідеї навчання через проби й помилки; І. Сєченов обґрунтував рефлекторну природу психічних актів у праці «Рефлекси головного мозку» (1863), заклавши підвалини об'єктивного підходу до поведінки. Кульмінацією цього процесу стало створення експериментальної психології: у 1879 році Вільгельм Вундт відкрив у Лейпцигу першу лабораторію експериментальної психології, що символічно закріпило її статус як самостійної науки.

Вирішальний вплив на трансформацію психології мала еволюційна теорія Чарльза Дарвіна. Після публікації «Походження видів» (1859) психічні явища почали розглядати в контексті адаптації організму до середовища. Порівняльна психологія, дослідження поведінки тварин, аналіз емоцій («Вираження емоцій у людини і тварин», 1872) сприяли біологізації психологічних пояснень і подоланню механістичного детермінізму. Психіку дедалі частіше тлумачили як функцію організму, що забезпечує пристосування й виживання.

Паралельно розвивалися фізіологія та психофізика. Густав Фехнер та Герман фон Гельмгольц продемонстрували можливість кількісного вимірювання психічних процесів, що остаточно підкріпило ідею про експериментальний характер психології. Виникла нова парадигма, у якій психічне розглядали як об'єкт контрольованого дослідження.

Таким чином, упродовж XIX століття психологія пройшла шлях від філософсько-асоціативної науки про свідомість до експериментальної дисципліни з чітко окресленими методами. Криза інтроспективної моделі, вплив позитивізму, розвиток природничих наук та еволюційної теорії спричинили радикальний перегляд предмета психології. Наприкінці століття вона вже не обмежувалася аналізом елементів свідомості, а почала досліджувати поведінку, адаптацію, несвідомі процеси й діяльність людини в її природному та соціальному середовищі, що й підготувало ґрунт для подальших методологічних розколів і формування різних психологічних шкіл на початку XX століття.

Розвиток асоціанізму у XVIII – XIX ст.

Психолог	Свідомість	Зміст психіки	Метод дослідження
Гартлі	Свідомість	Відчуття, уява, почуття, фактично зміст психіки, у який входило два кола (велике й мале) і несвідомі елементи, були ширші за предмет психології	Інтроспекція
Берклі, Юм, Міль, Браун	Свідомість	Відчуття, уява, почуття	Інтроспекція
Міль	Свідомість	Елементи психіки (відчуття, уява, почуття), психічні процеси	Логіка
Гербарт	Перцепція і апперцепція	Свідомі й несвідомі уявлення, які мають різну силу, тривалість і зв'язок з минулим досвідом	Інтроспективне вивчення динаміки уявлень
Бен	Зв'язок свідомості й поведінки	Елементи психіки (відчуття, уявлення, почуття) й акти поведінки	Вивчення методом проб і помилок у процесі переходу від спонтанної до вольової поведінки
Спенсер	Асоціації між внутрішнім і зовнішнім	Психічні процеси й акти поведінки	Інтроспекція і спостереження
Вундт	Елементи психіки, їх зв'язки й закони, психологія народу	Елементарні і складні (вищі) пізнавальні процеси, складні й прості рухомі реакції	Експеримент, інтроспекція, аналіз продуктів творчості.

Говорячи про те, що психологія досліджує зв'язки між зовнішніми впливами та внутрішніми станами, Герберт Спенсер фактично переніс центр уваги з ізольованої свідомості на функційні зв'язки між організмом і середовищем. Як слушно підкреслював Іван Сєченов, такий крок означав вихід психології за межі інтроспективного аналізу й орієнтацію на об'єктивно спостережувану поведінку. Це не лише розширило предмет дослідження, а й відкрило шлях до експериментальної перевірки психологічних фактів. Психологія поступово трансформувалася з науки про змісти свідомості на науку про психічні процеси – пізнавальні, регулятивні, адаптивні. Така переорієнтація відповідала вимогам позитивізму, зокрема програмі Огюста Конта, який вимагав від наук дослідження закономірних процесів, а не метафізичних сутностей. Еволюційний підхід, розвинений Спенсером під впливом ідей Чарльза Дарвіна, дозволив розглядати психіку як таку, що формується в онто- та філогенезі, що сприяло становленню генетичної (вікової) психології.

Поняття асоціації (від лат. associatio – поєднання) означає зв'язок між психічними явищами, коли актуалізація одного (сприйняття, уявлення, думка) викликає інше. Його витоки сягають античної філософії, передусім вчення

Арістотеля, який сформулював принципи суміжності, подібності та контрасту як закони поєднання уявлень. У Новий час термін «асоціація ідей» увів Джон Локк, протиставивши випадкові асоціативні зв'язки логічним зв'язкам розуму. Від опису феномену асоціації психологія поступово перейшла до його детерміністичного пояснення через внутрішні механізми організму. У XVIII столітті Девід Гартлі створив матеріалістичну версію асоціанізму, пов'язавши психічні зв'язки з вібраційними процесами нервової системи, тоді як Джордж Берклі та Девід Юм трактували асоціації як закономірності свідомості суб'єкта.

На початку XIX століття асоціанізм набув нових форм у працях Томаса Брауна, Джеймса Мілля та Джона Стюарта Мілля. Вони розглядали психіку як систему елементів (відчуттів), з яких шляхом асоціації формуються складні утворення – уявлення, судження, почуття. Законами асоціації вважали суміжність у часі й просторі, частоту повторення та інтенсивність вражень. Проте така модель залишалася механістичною і не враховувала активності суб'єкта.

У другій половині XIX століття асоціанізм був переосмислений під впливом фізіології та експериментальної науки. Герман Гельмгольц застосував асоціативні принципи в дослідженнях сприймання, а Вільгельм Вундт започаткував експериментальну психологію, надавши асоціації статус емпірично досліджуваного процесу. Дослідження пам'яті Германа Еббінгауза продемонстрували можливість кількісного вивчення асоціативних зв'язків (крива забування). Паралельно Іван Павлов розробив вчення про умовні рефлекси, яке надало асоціації чітку нейрофізіологічну основу.

Водночас було виявлено обмеженість редукції психіки до механічних з'єднань елементів. На межі XIX–XX століть асоціативний підхід поступився місцем новим напрямам – біхевіоризму, гештальтпсихології, психоаналізу, які по-різному інтерпретували зв'язки між психічними явищами. Проте ідея асоціативних зв'язків не зникла: вона інтегрувалася в сучасні теорії навчання, пам'яті та семантичних мереж, де вивчають смислові асоціації та їх роль у когнітивній діяльності. Таким чином, асоціанізм став важливим етапом переходу психології від метафізичної науки про душу до емпірично обґрунтованої науки про психічні процеси та поведінку.

2. Зародження й розвиток асоціативної психології

Асоціанізм, або асоціативна психологія, сформувався у XVIII столітті як відносно самостійний напрям, що сприяв виокремленню психології з філософії та поступовому становленню її як окремої дисципліни з власним предметом і понятійним апаратом. У межах цього підходу психіку трактували як систему елементів (відчуттів, уявлень), поєднаних за певними закономірностями. Саме в руслі асоціанізму відбувався перехід від суто філософського осмислення душі до орієнтації на природничо-наукову методологію, що згодом створило передумови

для виникнення експериментальної психології у XIX столітті.

Сам термін «асоціація ідей» увів Джон Локк, хоча ще Арістотель сформулював основні закони поєднання уявлень – за суміжністю, подібністю та контрастом. У Новий час проблема асоціацій набула нового звучання. Рене Декарт і Готфрід Вільгельм Лейбніц розглядали асоціативні зв'язки радше як фактори, що можуть спотворювати ясність мислення, підкреслюючи роль раціонального аналізу та вроджених структур розуму.

Важливу роль у розвитку асоціативної проблематики відіграли Жорж-Луї Леклерк де Бонне, Джордж Берклі та Девід Юм. Проте оформлення асоціанізму як цілісної психологічної теорії пов'язують насамперед з Девідом Гартлі, який у праці «Спостереження про людину» (1749) намагався пояснити всі психічні явища через механізм асоціації, поєднавши його з фізіологічною гіпотезою про вібрації нервової системи. У такий спосіб він заклав підвалини матеріалістичного варіанта асоціанізму.

Філософська позиція Джорджа Берклі стала однією з найрадикальніших інтерпретацій асоціативного принципу. Спираючись на емпіризм Локка, він відкинув ідею незалежного існування матеріального світу й сформулював відому тезу «esse est percipi» – «бути означає бути сприйнятим». За Дж. Берклі, усе, що людина називає «річчю», є комплексом її відчуттів («ідей»). Поділ на первинні й вторинні якості, запропонований Локком, він заперечував, стверджуючи, що всі якості однаково залежать від суб'єкта сприйняття. Звідси випливала відмова від гіпотези про матеріальні причини відчуттів: їх джерелом є дух, активна нематеріальна субстанція.

У трактаті «Нова теорія зору» (1709) Дж Берклі застосував принцип асоціації для пояснення просторового сприйняття. Він доводив, що зорові образи самі по собі дають лише двовимірну інформацію, тоді як сприйняття глибини формується через асоціативне поєднання з тактильними та кінестетичними відчуттями. Це означало, що простір не є вродженою формою, а конструюється в досвіді. Подібні ідеї стали важливими для подальших досліджень сприйняття в XIX столітті, зокрема в роботах Германа Гельмгольца.

У «Принципах людського пізнання» (1710) Дж. Берклі розвинув думку про те, що зв'язки між ідеями мають не причиновий, а знаковий характер: одне відчуття виступає символом іншого. Психічні явища організовуються в систему значень, що дозволяє людині орієнтуватися в досвіді. Хоча ця позиція залишалася ідеалістичною, вона містила важливий евристичний момент – розуміння психіки як системи функційних зв'язків.

Таким чином, асоціанізм став першим масштабним напрямом, який запропонував універсальний принцип пояснення психічних процесів. Попри обмеженість механістичних інтерпретацій, саме він створив концептуальну основу для подальшого розвитку експериментальної психології, дослідження пам'яті,

навчання та формування навичок, а також для виникнення фізіологічних теорій умовних зв'язків у XIX столітті.

Ідеї Джона Локка і Джорджа Берклі отримали подальший розвиток у працях Девіда Юм – одного з найвпливовіших представників британського емпіризму. У своїх головних творах – «Трактат про людську природу» (1739–1740) та «Дослідження про людське розуміння» (1748) – він послідовно обґрунтував програму радикального аналізу пізнання, виходячи з тези, що розум ніколи не має справи з речами як такими, а лише з власними сприйняттями. Ми не можемо безпосередньо встановити відповідність між уявленнями та зовнішніми об'єктами, а отже, єдиним джерелом знання виступає досвід, тобто сукупність перцепцій.

Д. Юм усунув традиційне протиставлення суб'єкта й об'єкта, трактуючи об'єкт як комплекс сприйняття, а суб'єкта – як потік цього сприйняття. Різниця між ними полягає не в походженні, а лише в способі організації та поєднання. Центральним для його психології є розрізнення між «враженнями» (impressions) та «ідеями» (ideas). Враження – це безпосередні, яскраві переживання (відчуття, емоції), тоді як ідеї – ослаблені копії цих вражень у пам'яті чи уяві. Різниця між ними полягає не в ступені реальності, а в інтенсивності й чіткості. Наприклад, біль від опіку і спогад про нього якісно подібні, але відрізняються силою переживання.

Д. Юм сформулював так званий «копійний принцип»: кожна проста ідея походить від відповідного простого враження. Складні ідеї (наприклад, «крилатий кінь» чи «золота гора») виникають шляхом комбінування простих елементів досвіду. Аргументуючи це, він звертався до емпіричних спостережень, зокрема до випадків сенсорних обмежень: у людини, сліпої від народження, відсутні зорові уявлення про колір. Сучасна когнітивна психологія підтверджує залежність образних уявлень від сенсорного досвіду, що свідчить про евристичну силу наукових припущень Д. Юма.

Розглядаючи механізми формування складних ідей, Д. Юм детально аналізував принцип асоціації. Він виділяв три основні типи зв'язків: за схожістю, суміжністю у просторі й часі та за причинністю. Особливу увагу він приділив саме причиновому зв'язку. На його думку, жодне окреме сприйняття не містить у собі «видимого» причинового зв'язку. Спостерігаючи послідовність подій, ми лише звикаємо до їх поєднання і на основі цієї звички формуємо очікування. Причинність – це не об'єктивна властивість речей, а психологічний механізм, що ґрунтується на повторюваності досвіду.

Таким чином, не причиновий зв'язок лежить в основі асоціації, а асоціація як універсальна властивість психіки створює уявлення про причинність. Це призводить до скептичного висновку: наші знання про світ є імовірнісними, а не необхідними. Те, що ми вважаємо законом природи, є лише стабільною звичкою очікувати певну послідовність подій. Цей підхід став підґрунтям для подальших дискусій у філософії науки та психології пізнання.

Не менш радикальною була юмівська концепція «Я». Аналізуючи власний внутрішній досвід, він не знаходив жодної сталої субстанції, а лише окремі перцепції – відчуття, емоції, думки. «Я» – це пучок (bundle) вражень, об'єднаних звичкою пам'яті та асоціацією. Отже, особистісна ідентичність є результатом психічної організації досвіду, а не виявом самостійної духовної сутності. Попри крайність такого скепсису, саме ця ідея вплинула на подальші теорії особистості та самосвідомості.

Д. Юм підкреслював прагматичну цінність досвіду: навіть якщо ми не можемо довести істинність наших знань у метафізичному сенсі, вони залишаються ефективними для орієнтації у світі. Звичка структурує хаотичний потік сприйняття, дозволяє передбачати події та діяти. У цьому сенсі його позиція передбачила основні інтенції пізнішого прагматизму, зокрема ідеї Вільяма Джеймса про функційну цінність знання.

Крім того, юмівський скептицизм і його акцент на описі психічних процесів, а не на метафізичних поясненнях істотно вплинули на формування позитивістської традиції, пов'язаної з Огюстом Контом. Д. Юм одним із перших чітко розмежував описові науки, що аналізують фактичний досвід, і спекулятивні побудови, спрямовані на пояснення «сутностей». У підсумку його концепція стала важливою ланкою між класичним асоціанізмом XVIII століття та методологічними пошуками психології XIX–XX століть.

Джордж Берклі і Девід Юм, аналізуючи закони асоціації, розглядали їх як складову ширших гносеологічних систем. Натомість першим, хто перетворив асоціацію на універсальний принцип побудови психіки, став Девід Гартлі – засновник асоціативної психології як цілісного напряму.

Отримавши богословську, а згодом медичну освіту, Д. Гартлі прагнув створити наукову теорію, яка б не лише пояснювала природу душі, а й відкривала можливості впливу на поведінку. У праці «Роздуми про людину, її будову, її обов'язки та сподівання» (1749) він запропонував систематичну модель психічного життя, в центрі якої був механізм асоціацій.

Теоретичною основою його концепції стали емпіризм Джона Локка та механістична картина світу Ісаака Ньютона. Для XVIII століття було типовим тлумачити організм за аналогією до фізичних систем, що підкоряються законам механіки. Д. Гартлі переніс цю логіку на пояснення роботи нервової системи.

Центральним у його вченні стало поняття «вібрацій». Він вважав, що зовнішні впливи викликають вібрації ефіру, які передаються органам чуття, мозку й м'язам. Психічне життя має два функційні кола. «Велике коло» проходить шлях від органів чуття через мозок до м'язів і фактично відповідає рефлекторній дузі. У цьому сенсі Д. Гартлі створив одну з ранніх рефлекторних моделей поведінки після Рене Декарта. Зовнішній стимул → нервове збудження → моторна відповідь – така схема пояснювала поведінку на засадах механіки.

«Мале коло», локалізоване в білій речовині мозку, забезпечує психічні процеси – пам’ять, уяву, навчання. Вібрації, що виникають у «великому колі», залишають у мозку сліди. Ці сліди, за Гартлі, є фізіологічною основою пам’яті. Їхня сила залежить від інтенсивності та повторюваності досвіду. Сильні сліди легко актуалізуються й усвідомлюються; слабкі – можуть залишатися поза свідомістю. Таким чином, він одним із перших запропонував матеріалістичне пояснення несвідомих процесів. Через століття ідею «порогів свідомості» розвинув Йоганн Фрідріх Гербарт у своїй динамічній теорії уявлень.

Структурно психіка, на думку Д. Гартлі, складається з трьох основних елементів: відчуттів (як первинних вібрацій), уявлень (як відтворених слідів) і почуттів (як показників сили вібрацій). Складні психічні процеси виникають шляхом асоціації між цими елементами. Мислення зводиться до асоціації образів зі словами, а воля – до зв’язку між словом і рухом. Такий підхід фактично редукував мислення до мовних зв’язків, а вольові дії – до автоматизованих моторних асоціацій.

Гартлі виходив із принципу прижиттєвого формування психіки. Людина не має вроджених ідей; її внутрішній світ складається з асоціацій, сформованих досвідом. Звідси випливав радикальний педагогічний оптимізм: майбутнє особистості визначається середовищем і вихованням. Якщо певна реакція супроводжується приємним відчуттям, вона закріплюється; якщо неприємним – послаблюється. У цьому положенні вже містяться прообрази принципу підкріплення, який у ХХ столітті стане центральним для біхевіоризму.

Таким чином, асоціативна психологія Д. Гартлі стала першою системною спробою побудувати психологію як природничу науку на фізіологічній основі. Вона поєднала емпіризм, механістичний детермінізм і педагогічний проєкт «формування ідеальної людини». Попри спрощений характер вібраційної теорії, її значення полягало в переході від опису свідомості до пошуку фізіологічних механізмів психічного життя, що стало одним із важливих кроків на шляху до наукової психології XIX століття.

Ідеї Девіда Гартлі мали тривалий і системний вплив на подальший розвиток психології. Асоціативна теорія фактично домінувала впродовж майже двох століть. Попри численні факти критики – як з боку трансцендентальної філософії, так і з боку нових експериментальних підходів – її основні положення (елементаризм, зв’язки за суміжністю, роль повторення та підкріплення) стали підґрунтям для багатьох наступних концепцій.

Особливо значущими були його положення про рефлекторну організацію поведінки. Ідея про те, що психічні явища мають фізіологічну основу і що поведінка розгортається за принципом «стимул – реакція», у XIX–XX століттях отримала новий розвиток у працях Івана Сєченова, Івана Павлова та представників біхевіоризму, зокрема Джона Б. Вотсона. Акцент Д. Гартлі на підкріпленні як

механізмі закріплення реакцій концептуально передбачав принципи оперантного навчання, які пізніше систематизував Б. Ф. Скіннер.

Таким чином, його педагогічний оптимізм – переконання, що через контроль середовища можна формувати морально досконалу особистість, – виявився співзвучним як із рефлексологією, так і з біхевіоризмом XX століття.

Аналіз психології XVIII століття свідчить, що саме в цей період розпочалося реальне інституційне та концептуальне оформлення психології як автономної галузі знання. Вона поступово відокремлюється від метафізики, формує власний термінологічний апарат (відчуття, уявлення, асоціація, звичка), окреслює специфічний предмет – психічні процеси – та починає шукати адекватні методи дослідження. Поява системної асоціативної теорії дала підстави говорити про психологію як окрему дисципліну ще до виникнення лабораторної традиції.

Це підтверджується кількома чинниками. По-перше, з'являються праці, спеціально присвячені психологічній проблематиці, а не лише філософські роздуми про душу. По-друге, у філософських системах кінця XVIII століття психологію розглядають як окрему галузь знання (зокрема в класифікаціях Іммануїла Канта, хоча він критично оцінював її можливості як точної науки). По-третє, психологію починають викладати як окремий курс у вищих навчальних закладах.

Якщо виникнення експериментальної психології традиційно пов'язують із заснуванням лабораторії Вільгельма Вундта у 1879 році, то становлення психології як самостійної теоретичної дисципліни доцільно відносити до епохи Д. Гартлі та асоціаністів.

Водночас XVIII століття характеризується не монолітністю, а плюралізмом підходів. В англійській традиції розвивався емпіричний асоціанізм; у німецькій – раціоналістичні та трансцендентальні концепції; у французькій – сенсуалізм і матеріалістичні інтерпретації психіки. Попри розбіжності, зберігалася єдність предмета – аналіз психічних явищ, передусім свідомості та її змісту.

Поступово в науковий обіг входять нові детермінанти психічного життя – культура, соціальне середовище, історичні умови, природна еволюція. Однак у межах класичного асоціанізму ці фактори ще не стали центральними: теорія Гартлі й далі перебувала в межах механістичної моделі, що спиралася на фізику Ньютона та ранні фізіологічні уявлення.

З розвитком біології, нейрофізіології та експериментальних методів у XIX столітті механістичні пояснення почали виглядати спрощеними. Це спричинило перегляд асоціативної доктрини. У працях Джеймса Мілля, Томаса Брауна та Джона Стюарта Мілля асоціанізм набув більш психологізованої, менш механістичної форми: було введено поняття інтенсивності, складності, ментальної «хімії», визнано активнішу роль свідомості.

Отже, спадщина Д. Гартлі стала не завершеним ученням, а точкою відліку для

подальших трансформацій психології – від класичного асоціанізму до експериментальної науки про психіку та поведінку.

Питання для самоконтролю:

1. Які історико-філософські передумови сприяли виникненню асоціаністичної психології у XVIII столітті?
2. У чому полягає сутність принципу асоціації як універсального механізму психічного життя?
3. Які закони асоціації сформулював Арістотель і як вони були переосмислені в Новий час?
4. Чим відрізняється трактування асоціації у Дж. Локка від її інтерпретації у Д. Гартлі?
5. Яким чином Девід Гартлі поєднав емпіризм Локка з механістичною фізіологією XVIII століття?
6. У чому полягає концепція «вібрацій» у теорії Гартлі та як вона пояснює пам’ять і навчання?
7. Яке місце в асоціаністичній психології займає поняття несвідомих процесів?
8. Як асоціанізм пояснює формування складних психічних явищ (мислення, волі, почуттів) із простих елементів?
9. У чому полягає відмінність між матеріалістичним асоціанізмом (Д. Гартлі) та ідеалістичними інтерпретаціями асоціації (Дж. Берклі, Д. Юм)?
10. Які методологічні обмеження мала інтроспекція в межах асоціативної психології?
11. Яким чином асоціанізм вплинув на формування експериментальної психології XIX століття?
12. У чому полягає внесок Джеймса Мілля та Джона Стюарта Мілля в розвиток класичного асоціанізму?
13. Як еволюційна теорія Ч. Дарвіна трансформувала асоціативну концепцію психіки?
14. Який зв’язок існує між асоціанізмом XVIII–XIX століть і біхевіоризмом XX століття?
15. У чому полягають сильні сторони та історичні обмеження асоціаністичної психології як наукового напряму?

ТЕМА 10. ЗАРОДЖЕННЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

1. Вивчення відчуттів і сприймання

Наприкінці XIX століття переважна більшість новостворених психологічних

лабораторій зосереджувала експериментальні дослідження передусім на елементарних психічних процесах — відчуттях і сприйманні. Така орієнтація була зумовлена прагненням надати психології статусу точної науки за зразком фізики й фізіології, що передбачало вимірюваність, кількісну обробку результатів і лабораторний контроль умов. Показовими в цьому сенсі є дослідження, проведені в лабораторії Вільгельма Вундта в Лейпцигу – першому у світі спеціалізованому психологічному інституті (заснованому 1879 року), який до початку XX століття залишався провідним центром експериментальної психології. Подібні тенденції були і в лабораторіях Російської імперії, що на той час посідала друге місце після Німеччини за масштабом та інтенсивністю психологічних досліджень.

У лейпцизькій лабораторії приблизно дві третини всієї тематики становили психофізичні та психофізіологічні дослідження сенсорних процесів, а також хронометричні вимірювання часу реакцій. За узагальненими даними, наведеними Едвіном Борінгом у праці з історії експериментальної психології, із близько ста дисертацій і досліджень, виконаних під керівництвом В. Вундта, близько половини були присвячені сенсорній психофізіології. Ще 17% становили роботи з вимірювання часу реакцій. Інша частина досліджень охоплювала проблематику емоцій, уваги та асоціативних процесів – приблизно по 10% на кожний напрям.

У межах досліджень відчуттів і сприймання особливо активно вивчали зір. Приблизно половина робіт у цій галузі стосувалася психофізики світлового та кольорового бачення, вивчення порогів чутливості, поля зору, окомірних функцій, просторового сприйняття та оптичних ілюзій. У цих дослідженнях брали участь не лише В. Вундт, а й його учні та співробітники – зокрема В. Гельпах, Ф. Майєр. Інша частина робіт була присвячена слуховим, тактильним, смаковим і нюховим відчуттям, що відповідало загальній програмі сенсорної психофізіології, започаткованої раніше працями Ернста Вебера і Густава Фехнера.

Хронометричні дослідження розгорталися в кількох напрямах. По-перше, вивчали залежність часу реакції від фізичної природи стимулу. Саме в цьому контексті Людвіг Ланге відкрив сенсорний і моторний типи реакцій, що стало важливим внеском у розуміння структури реактивної діяльності. По-друге, вимірювали час складних реакцій, які передбачали процеси розпізнавання, вибору та ухвалення рішення. Ці дослідження проводили Еміль Тішер, Джеймс Кеттел та іншими. Окремий напрям становили експерименти Еміля Крепеліна та Джеймса Кеттела щодо часу вільних і нав’язаних асоціацій, що поступово відкривало перспективу вивчення вищих психічних функцій.

Відкриття М. Ланге щодо типів реакцій сприяло активізації досліджень уваги. Предметом вивчення був обсяг, розподіл і коливання уваги, зокрема із застосуванням тахістоскопічного методу. Серед перших дослідників обсягу уваги в Лейпцигу були Густав Дейч і Джеймс Кеттел. Дослідження коливань уваги проводив також Микола Ланге, який згодом розвинув моторну теорію уваги.

Окрім цього, у лабораторії В. Вундта вивчали моторні характеристики мовлення, зокрема швидкість читання, що відображало інтерес до вторинних психічних процесів.

Подібна проблематика була характерною і для лабораторій на території України та Росії. У лабораторіях Володимира Бехтєрєва досліджували різні види чутливості, зокрема зорової (Ф. Телятник, А. Гервер, А. Лазурський, М. Нікітін), а також м'язові відчуття (М. Жуковська, В. Руднєв, М. Фальк). Така інтеграція експериментальної психології з психіатрією відповідала загальноєвропейській тенденції клініко-експериментального підходу.

У Києві Іван Сікорський проводив дослідження психічної втоми, що мало важливе прикладне значення для педагогіки. В Одесі Микола Ланге, використовуючи хронометричні методи, розробив закон перцепції та сформулював моторну теорію уваги, яка здобула міжнародне визнання й передбачала активний характер перцептивних процесів.

Таким чином, на ранньому етапі становлення експериментальної психології її основну проблематику формували дослідження сенсорних процесів, реакційного часу та елементарних механізмів уваги. Проте вже наприкінці XIX – на початку XX століття відбувається поступовий перехід до вивчення складніших психічних явищ – емоцій, пам'яті, асоціативних і мисленнєвих процесів. Це свідчить про еволюцію психології від «психології відчуттів» до дослідження вищих форм психічної діяльності, що згодом стало підґрунтям для розвитку різних наукових шкіл XX століття.

2. Початок експериментального вивчення емоцій

Суттєвим імпульсом до експериментального аналізу елементарних емоційних процесів стала моторна теорія емоцій, сформульована майже одночасно й незалежно один від одного американським психологом **Вільямом Джемсом** (1884) та данським фізіологом **Карлом Георгом Ланге** (1885). Відповідно до їхньої концепції, емоція не передує тілесним змінам, а є їх усвідомленням: ми відчуваємо страх тому, що тремтимо, а не тремтимо тому, що боїмося. Розбіжність між авторами полягала в акцентах: В. Джемс надавав теорії ширшого психологічного змісту, тоді як К. Г. Ланге зосереджувався передусім на вазомоторних реакціях – змінах судинного тонусу та кровообігу як фізіологічній основі афектів.

Історичні витоки цієї ідеї сягають античності. Уже **Арістотель** та **Гален** підкреслювали нерозривність афектів і тілесних проявів. У середньовічній традиції **Авіценна** використовував частоту пульсу як індикатор сили переживань, що можна вважати ранньою формою психофізіологічного методу. У Новий час **Рене Декарт** у трактаті про «пристрасті душі» описував зв'язок емоцій із рухом «тваринних духів», а французький мислитель **Жюльєн Офре де Ламетрі** прямо пов'язував афекти зі змінами в судинах організму.

У XIX столітті положення про тілесну експресію емоцій отримало нове обґрунтування в роботах англійських учених **Чарльза Белла** і **Чарльза Дарвіна**. Белл продемонстрував, що емоційні стани мають специфічні м’язові конфігурації, а Дарвін у праці «**The Expression of the Emotions in Man and Animals»** (1872) запропонував еволюційне пояснення виразних рухів як рудиментів колись адаптивних дій. Він також одним із перших застосував фотографії для аналізу міміки – метод, що став типовим для подальших психологічних досліджень емоцій.

На цьому інтелектуальному тлі теорія Джемса–Ланге набула широкого резонансу, оскільки відкривала можливість експериментального вивчення емоцій через їх фізіологічні індикатори. Німецький психолог **Освальд Кюльпе** узагальнив відповідні підходи під назвою «метод виразу». Його сутність полягала в інструментальній реєстрації моторних і вегетативних змін, що супроводжують переживання.

До об’єктивних показників емоцій належали параметри дихання (частота, глибина, співвідношення вдиху й видиху), серцево-судинні показники (пульс, артеріальний тиск, зміни об’єму судин), а також вегетативні реакції (потовиділення, слиновиділення, температурні коливання шкіри). Важливим відкриттям стала шкірно-гальванічна реакція, незалежно описана Шарлем Фере (1888) та Іваном Тархановим (1890), що дозволила фіксувати зміни електропровідності шкіри як індикатор емоційного збудження.

Технічна база цих досліджень була запозичена з фізіології. Для реєстрації дихання використовували пневмографи, для аналізу серцевої діяльності – сфігмографи, плетизмографи та кардіотахометри. М’язову напругу вимірювали ергографами й динамометрами, а електричну активність шкіри – гальванометрами. Таким чином, емоція вперше стала предметом кількісного аналізу.

Хоча згодом теорія Джемса–Ланге зазнала критики (зокрема з боку Волтера Кеннона та Філіпа Барда), її історичне значення полягає в перенесенні акценту із суто феноменологічного опису переживань на їх об’єктивно вимірювані тілесні кореляти. Саме цей крок інтегрував психологію емоцій у загальну програму експериментальної науки та започаткував розвиток сучасної психофізіології.

Перші систематичні експериментальні дослідження емоцій за так званим «методом виразу» були здійснені наприкінці XIX століття і пов’язані з іменами **Анджело Моссо** (1881), **Шарля Фере** (1888) та **Івана Тарханова** (1890). Їхні роботи стали практичним продовженням ідей моторної теорії емоцій і заклали основу для формування об’єктивної психофізіології афектів.

Дослідження А. Моссо були спрямовані на виявлення змін у мозковому кровообігу та загальній фізіологічній активації під час інтелектуальної роботи й емоційних переживань. Він використав сконструйований ним плетизмограф для вимірювання об’єму кінцівок і голови, намагаючись зафіксувати перерозподіл

крові під час психічного напруження. Окрім цього, А. Моссо реєстрував м’язову втому за допомогою ергографа (так званого «ергографа Моссо»), а також зміни температури тіла й мозку. Його праці фактично започаткували напрям дослідження зв’язку між психічною активністю та соматичними показниками.

Ш. Фере намагався диференціювати окремі відчуття й афекти за їх моторною симптоматикою. У 1888 році він описав психогальванічний феномен – зниження електроопору шкіри під впливом сенсорних подразників або емоційного збудження. Він пов’язував це явище з підвищеним потовиділенням під час психічної активності. Незалежно від нього І. Тарханов відкрив подібний ефект, але інтерпретував його як прояв внутрішньосоматичних електричних процесів. Він показав, що під час сенсорного подразнення, інтелектуального навантаження або афекту зменшується опір шкіри, що фіксується відхиленням стрілки гальванометра. Надалі цей метод отримав назву шкірно-гальванічної реакції і став одним із базових інструментів психофізіології та навіть поліграфічних досліджень у XX столітті.

Узагальнюючи перші експериментальні результати (А. Моссо, Ш. Фере, І. Тарханов, А. Біне, М. Леманн, П. Менц, Е. Мейман, В. Вундт), дослідники дійшли висновку, що стан задоволення супроводжується загальним підвищенням фізіологічної активації, тоді як незадоволення – її зниженням або специфічними змінами тонусу. Водночас було встановлено, що тілесні прояви нерідко виникають після суб’єктивного переживання, що поставило під сумнів буквальне трактування теорії Джемса–Ланге. Подальші нейрофізіологічні дослідження **Волтера Кеннона** та **Чарльза Шеррінгтона** продемонстрували складні центральні механізми емоційної регуляції, що остаточно підірвало позиції периферичної теорії.

Попри це, історичне значення моторної концепції полягає в тому, що вона легітимізувала застосування об’єктивних фізіологічних методів у психології емоцій. Саме вона стала теоретичним містком між філософськими міркуваннями про афекти та експериментальною психофізіологією.

Паралельно з методом виразу формувався інший підхід – «метод враження», який пов’язаний передусім з ім’ям **Йоганна Вольфганга фон Гете**, що досліджував вплив кольору на емоційні стани, та був систематично опрацьований у працях **Густава Теодора Фехнера** в межах експериментальної естетики. Якщо метод виразу фіксував тілесні кореляти емоцій, то метод враження аналізував суб’єктивні оцінки, які виникають під впливом сенсорних стимулів.

Г. Т. Фехнер прагнув кількісно визначити, як різні світлові, кольорові та просторові комбінації викликають естетичне задоволення. У слуховій сфері аналогічно досліджували гармонію і ритм, у сфері рухів – просторово-часові співвідношення. Основним прийомом було суб’єктивне порівняння кількох стимулів. Використовували три процедури: метод вибору (визначення найприємнішого об’єкта), метод виготовлення або репродукції (самостійне

створення бажаної форми) та метод застосування (аналіз поширеності певних форм у побуті). На основі цих досліджень будували так звані «афективні криві» задоволення й незадоволення.

Наприкінці XIX століття з’являється тенденція поєднання методу враження з методом виразу. Дослідники прагнули об’єктивізувати суб’єктивні оцінки шляхом одночасної реєстрації фізіологічних показників (П. Менц, Е. Мейман, М. Браун). Це стало важливим кроком до інтеграції психофізіологічних і феноменологічних підходів у дослідженні емоцій, що в подальшому розвинулося в сучасні багаторівневі моделі емоційної регуляції.

Поряд із методом виразу та методом враження наприкінці XIX – на початку XX століття активно використовували й інші інструменти дослідження емоцій. Застосовували різноманітні опитувальники для фіксації суб’єктивних переживань, а також фото- і кінозйомку для аналізу міміки, пантоміміки, пози тіла та інших експресивних компонентів емоційної поведінки. Розвиток фотографії та кінематографа дав можливість здійснювати покадровий аналіз рухів обличчя, що стало важливим кроком до стандартизованого вивчення емоційної експресії.

Ще раніше систематичне дослідження виразних рухів започаткував **Чарльз Дарвін** у праці «Вираз емоцій у людини і тварин» (1872), де він широко використовував фотографічні матеріали. На межі століть експериментальна психологія інтегрувала ці підходи, поєднуючи спостереження за поведінкою з фізіологічними вимірюваннями та самозвітами. У XX столітті цей напрям отримав подальший розвиток у дослідженнях мікроекспресій і кодуванні мімічних рухів (згодом це приведе до створення стандартизованих систем аналізу міміки).

Таким чином, до початку XX століття ще одна фундаментальна галузь психології – психологія емоцій – була переведена на експериментальну основу. Сформована інструментальна й методологічна база дозволила поєднати психологічний аналіз із досягненнями фізіології, нейрофізіології та психофізіології. Надалі це сприяло появі нових напрямів – нейропсихології емоцій, психофізіології стресу, досліджень автономної нервової системи та мозкових механізмів афекту.

Розширення методів – від реєстрації дихання, пульсу й шкірно-гальванічної реакції до поведінкового аналізу й стандартизованих опитувальників – створило передумови для побудови багаторівневих моделей емоцій. Упродовж XX століття це дозволило значно поглибити уявлення про регуляцію афектів, їх адаптивну функцію, нейронні механізми та роль у когнітивних процесах. Саме на цій експериментальній основі психологія емоцій перетворилася на одну з найбільш інтенсивно досліджуваних галузей сучасної науки.

3. Експериментальне вивчення асоціацій і пам'яті

В останній чверті XIX століття асоціативна психологія все ще зберігала

значний вплив, тому цілком закономірними стали спроби перевести її базові положення в площину експериментальної перевірки. Перші систематичні досліди такого типу були здійснені у 1879 році майже одночасно **Френсісом Гальтоном** та **Вільгельмом Вундтом**.

Дослідження Ф. Гальтона були спрямовані на вимірювання латентного періоду асоціацій і аналіз їх змісту. Учений відібрав 75 стимульних слів і, фіксуючи за допомогою секундоміра час до появи першого асоціативного образу, намагався визначити швидкість перебігу асоціативного процесу. Отримані результати показали значну частоту повторюваних асоціацій, що свідчило про наявність стійких індивідуальних зв'язків у пам'яті. Цікаво, що значна частина асоціацій стосувалася ранніх періодів життя – дитинства та юності, що вказувало на їх підвищену емоційну та особистісну значущість. Сам метод отримав назву «методу вільних асоціацій» і згодом був адаптований та розвинений у різних напрямах психології, зокрема й у клінічній практиці.

Водночас перші гальтонівські експерименти мали істотні методичні обмеження. Досліди проводили на самому авторові, що унеможливлювало точний контроль часу виникнення уявлення. Використання секундоміра забезпечувало лише приблизні вимірювання порівняно з точнішими хронографічними приладами (наприклад, хроноскопами), які застосовували в лабораторіях континентальної Європи.

У Лейпцизькій лабораторії Вундта метод вільних асоціацій було суттєво вдосконалено. Окрім самого В. Вундта, дослідження асоціативних процесів проводили С. Холл, Е. Крепелін та інші співробітники. З'ясувалося, що вільні асоціації дозволяють виміряти переважно швидкість перебігу процесів, але недостатньо розкривають їх якісну структуру. Саме тому було запропоновано інший варіант – «метод нав'язаних асоціацій». У цьому випадку досліджуваний мав відповісти не першим словом, яке виникло спонтанно, а словом певного логічного або смислового типу: родовим поняттям, причиново-наслідковим зв'язком, категоріальною відповідністю тощо. Такий підхід дозволяв досліджувати не лише швидкість, а й структуру семантичних зв'язків.

Метод нав'язаних асоціацій уперше систематично використав Д. Кеттел, зокрема в завданнях перекладу, логічного узагальнення та встановлення причиново-наслідкових зв'язків. Подібні дослідження здійснювали й інші психологи. Однак результати авторів істотно відрізнялися, що ускладнювало створення єдиної класифікації асоціацій. Різні підходи до їх типології пропонували Г. Еббінгауз, В. Вундт, Т. Циген, але консенсусу досягти не вдалося. Це свідчило про складність самого феномена та обмеженість суто механістичного трактування асоціативних зв'язків.

Дослідження асоціацій стали перехідним етапом до експериментального вивчення пам'яті, а згодом і мислення. Сам В. Вундт вважав, що вищі психічні

процеси не можна адекватно дослідити в межах лабораторної фізіологічної психології, і тому запропонував окремий напрям – «психологію народів», де мову, міфологію та культурні форми розглядали як об'єктивні прояви колективної свідомості.

Проте німецький психолог **Герман Еббінгауз** спробував подолати це обмеження й довести можливість експериментального аналізу вищих психічних функцій. Під впливом психофізичних досліджень **Густава Фехнера** він поставив завдання застосувати кількісні методи для вивчення пам'яті. Виходячи з асоціативного принципу, згідно з яким повторення зміцнює зв'язки, Г. Еббінгауз використав частоту повторення як змінну для вимірювання якості запам'ятовування.

Його інновацією стало застосування беззмістовних складів, що дозволяло мінімізувати вплив попереднього досвіду та емоційної значущості. Об'єктивним критерієм пам'яті виступали рухові акти – відтворення матеріалу вголос, письмово або через інші моторні реакції. Таким чином, перехід уявлення в рух розглядали як індикатор збереження асоціативного зв'язку. Саме через аналіз варіацій відтворення за різних умов Г. Еббінгауз відкрив закономірності забування, зокрема відому «криву забування», що стала одним із перших кількісно описаних законів пам'яті.

Отже, експериментальні дослідження асоціацій наприкінці XIX століття не лише перевірили базові положення асоціативної психології, але й започаткували новий етап – перехід до кількісного, об'єктивного аналізу пам'яті та мислення. Це стало важливим кроком у становленні психології як автономної емпіричної науки.

Два основні принципи – повторення та відтворення – відкрили для **Германа Еббінгауза** можливість реалізувати одну з головних вимог експериментальної науки: зробити матеріал, умови й результати навчання кількісно вимірюваними. Якщо пам'ять аналізують через акт відтворення, то результат заучування повинен мати точний числовий вираз. Для цього необхідно, щоб і сам матеріал об'єктивно обліковували.

Г. Еббінгауз сформулював кілька строгих критеріїв до стимульного матеріалу. По-перше, він мав бути однорідним за складністю. По-друге, його повинно бути достатньо багато, щоб у повторних дослідженнях можна було використовувати нові серії й унеможливити вплив попереднього досвіду. По-третє, матеріал не мав провокувати смислових асоціацій, які полегшують запам'ятовування і спотворюють «чистий» процес формування зв'язків.

Не знайшовши природного матеріалу, що відповідав би цим вимогам, учений створив штучний – так звані безглузді склади (типу CVC), усього близько 2300 одиниць. Саме кількість правильно відтворених складів і виступала мірою запам'ятовування. Помилки легко можна було підрахувати, а однорідність структури дозволяла мінімізувати вплив попередніх знань. У такий спосіб уперше

було здійснено стандартизацію матеріалу пам’яті – крок, який став методологічним проривом у психології.

Досліди, розпочаті 1879 року, Г. Еббінгауз проводив переважно на самому собі. Така практика відповідала науковим нормам того часу і поєднувала експериментальний підхід із традицією інтроспекції. Водночас головна інновація полягала не в суб’єкті дослідження, а в точності контролю змінних і кількісному аналізі результатів.

Учений розробив три основні методи дослідження пам’яті. Метод повного заучування передбачав багаторазове повторення матеріалу до безпомилкового відтворення. Метод економії дозволяв визначити, скільки повторень заощаджується під час повторного вивчення вже раніше засвоєного матеріалу. Метод поправок передбачав підказки або корекції в момент помилки з подальшим підрахунком їх кількості. Кількісними показниками виступали число повторень, загальний час, витрачений на заучування, кількість помилок і виправлень.

У підсумку було встановлено низку фундаментальних закономірностей пам’яті. Складність заучування зростає пропорційно до обсягу матеріалу; довші ряди потребують більшої кількості повторень; зі збільшенням повторень ефективність зростає, а необхідний час скорочується. Особливо важливим став висновок про перевагу розподіленого повторення над масованим («ефект розподіленої практики»), що згодом був підтверджений у педагогічній психології та сучасних когнітивних дослідженнях. Було також показано, що цілісне заучування часто ефективніше за фрагментарне, а надмірне уповільнення темпу збільшує загальні витрати часу.

Найвідомішим відкриттям стала так звана крива забування. Вона продемонструвала, що забування відбувається нерівномірно: спочатку дуже швидко, далі темп знижується. Г. Еббінгауз інтерпретував цю залежність як близьку до логарифмічної, що дозволило йому провести паралель із психофізичним законом **Густава Фехнера**, підкреслюючи універсальність кількісних закономірностей у психіці.

Узагальнення результатів було подано у праці «Про пам’ять» (1885), яка стала класичною для експериментальної психології. Пізніше Г. Еббінгауз звернувся до проблем відчуття, сприймання та загальної теорії психіки, видавши «Основи психології» та «Нарис психології». У цих роботах він систематизував принципи асоціативної теорії та заклав підвалини для подальших досліджень навчання.

Після публікації його праць експериментальне вимірювання пам’яті набуло масового характеру. Методику безглуздих складів широко застосовували в різних лабораторіях Європи та США. Надалі ці підходи проникли в педагогічну психологію, диференційну психологію, психотехніку, а згодом – у когнітивну науку. Таким чином, роботи Г. Еббінгауза не лише підтвердили можливість кількісного аналізу пам’яті, а й утвердили експериментальний стандарт

дослідження вищих психічних функцій.

Розширення сфери застосування експериментальних методів пам'яті – із загальної психології до педагогічної, диференційної та прикладної – спричинило суттєві трансформації первинних процедур, розроблених **Германом Еббінгаузом**. Частина дослідників модернізувала класичні прийоми, інші – створювали нові методики, що враховували як технічні, так і змістові обмеження ранніх експериментів.

Суттєвий внесок зробили **Георг Еліас Мюллер** і **Фрідріх Шуман**, які ще наприкінці 1880-х років уточнили процедуру дослідження. Насамперед вони розвели функції експериментатора й досліджуваного, що підвищило об'єктивність та надійність даних. Якщо в Г. Еббінгауза експеримент часто мав форму самоспостереження, то в новій моделі контроль над пропонованим матеріалом та фіксацією результатів переходив до окремого дослідника.

Було також виявлено, що «безглузді склади» Г. Еббінгауза не завжди є однорідними за складністю. Деякі поєднання ненавмисно створювали смислові асоціації або фонетично нагадували реальні слова, що полегшувало запам'ятовування. Г. Е. Мюллер і Ф. Шуман здійснили ревізію матеріалу, відібравши лише ті одиниці, які відповідали вимогам формальної нейтральності. Вони ж сконструювали спеціальний апарат – обертовий барабан зі стрічкою, на якій у заданій послідовності розміщувалися склади. Це дозволило стандартизувати темп і умови демонстрації стимулів, що стало важливим кроком до автоматизації експерименту.

У 1892 році **Георг Еліас Мюллер** спільно з **Адольфом Пельцекером** запровадили нову методику – метод парних асоціацій (метод вгадування). Досліджуваним пропонували пари безглуздих складів для заучування; згодом пред'являли один елемент пари і потрібно було відтворити другий. Цей прийом дозволив точніше аналізувати формування асоціативних зв'язків та став прототипом численних подальших методів когнітивної психології.

Подальший розвиток експериментальних досліджень пам'яті був пов'язаний із переходом до осмисленого матеріалу. Піонером у цій сфері став **Ернст Мейман**. Він піддав критиці використання виключно безглуздих складів, зауваживши, що реальна пам'ять функціонує в контексті значення, понять і мислення. Е. Мейман поставив завдання поєднати кількісну вимірюваність зі смисловою насиченістю матеріалу.

Спочатку він використовував римовані склади, які зберігали формальну структуру, але містили елементи звукової організації. Пізніше перейшов до рядів слів, пов'язаних за змістом. Результати показали, що за однакових умов римовані склади засвоюються майже удвічі краще, ніж безглузді, а логічно пов'язаний словесний матеріал – ще ефективніше. Це свідчило про активну участь мислення у мнемічних процесах.

Експерименти Е. Меймана продемонстрували, що пам’ять не є механічним «фотографуванням» досвіду. Вона перебудовує матеріал, узагальнює, групує, інтегрує його в смислові структури. У відтворенні виявляється тенденція до злиття елементів, їх концептуалізації та впорядкування. Таким чином, дослідження смислової пам’яті поступово виводили психологію за межі суто асоціативної моделі та готували ґрунт для експериментального вивчення мислення.

Саме ці результати стали однією з теоретичних передумов для формування дослідницької програми Вюрцбурзької школи, представники якої розпочали систематичне експериментальне дослідження розумових процесів. Таким чином, еволюція методів пам’яті від безглуздих складів до осмисленого матеріалу відображала глибинну трансформацію самої психології – від механістичного асоціанізму до аналізу структур мислення і значення.

4. Перехід до експериментального вивчення мислення

Асоціативна психологія тривалий час редукувала мислення до механічного ланцюга образів і уявлень, пов’язаних за законами суміжності чи подібності. У такій моделі розумові процеси втрачали власну якісну специфіку, їх трактували як похідні від сенсорного матеріалу. Проте накопичення експериментальних даних у сфері сприйняття, пам’яті та уявлень продемонструвало, що свідомість не зводиться до суми асоціативних зв’язків. Уже сам факт цілісності сприйняття суперечив механістичному поясненню: перцептивний образ виявляв нову якість, що не дорівнювала простому поєднанню елементів відчуттів. Це поступово підривало позиції класичного асоціанізму.

Навіть **Вільгельм Вундт** був змушений надати асоціаціям «творчо-синтетичну» функцію, визнаючи, що свідомість активно організовує матеріал. Ще виразніше роль мислення виявилася в дослідах із заучування осмисленого матеріалу: логічні зв’язки істотно змінювали продуктивність пам’яті. Це поставило питання про можливість безпосереднього експериментального аналізу розумових процесів.

Першими систематичними спробами такого аналізу стали дослідження представників Вюрцбурзької школи на чолі з **Освальдом Кюльпе** на початку XX століття. У теоретичному плані вони спочатку орієнтувалися на позитивізм **Ернста Маха** і **Ріхарда Авенаріуса**, а згодом – на концепції інтенційності **Франца Брентано** та феноменологічну теорію свідомості **Едмунда Гуссерля**. Від них було запозичено ідею про спрямованість свідомості на предмет і про специфічні акти мислення, що не редукуються до образів.

Методологічно представники Вюрцберзької школи залишалися в межах інтроспективної традиції, однак суттєво її модифікували. Якщо В. Вундт заперечував можливість експериментального дослідження мислення через самоспостереження, то О. Кюльпе запропонував ретроспективну форму

інтроспекції – ретроградний звіт. Досліджуваний виконував інтелектуальне завдання, після чого детально описував пережиті стани. Така процедура, на думку дослідників, мінімізувала спотворення, які виникають у випадку одночасного виконання завдання й спостереження за ним. Через активну участь експериментатора в уточненні й фіксації звітів метод отримав назву «методу редакції».

Перші результати цих експериментів (досліди **Карла Марбе**, **Августа Майєра**, **Йоганна Орта**) показали, що під час виконання завдань учасники не завжди фіксують у свідомості образи чи чуттєві уявлення. Виник феномен так званого «безобразного мислення»: зміст думки учасники усвідомлювали без чіткої сенсорної репрезентації. Це суперечило асоціативній моделі й ставило під сумнів тезу про обов'язкову образну основу мислення.

Подальші дослідження **Карла Бюлера** уточнили ці висновки. У його експериментах із парними судженнями було показано, що смислово пов'язані речення запам'ятовуються швидше та точніше, ніж формально подібні, але логічно неузгоджені. Якісний аналіз звітів підтверджував існування специфічних інтелектуальних актів – спрямованості на відношення, усвідомлення логічної структури, «детермінантних тенденцій», що задають напрямок мислення.

Водночас висновок про повну незалежність мислення від образів і мови виявився надмірно радикальним. Твердження О. Кюльпе й К. Бюлера про «мислення без образів і слів» згодом зазнало критики, тому що подальші дослідження засвідчили складну взаємодію мовних, образних і концептуальних компонентів у когнітивних процесах. Проте історичне значення Вюрцбурзької школи полягає в тому, що вона вперше визначила мислення як самостійну проблему експериментальної психології й продемонструвала обмеженість суто асоціативної інтерпретації психіки.

Таким чином, перехід від механістичного асоціанізму до аналізу інтенційних і смислових структур свідомості став важливим етапом еволюції психології – кроком до формування когнітивного підходу у XX столітті.

Ретельний аналіз протоколів ретроспективних звітів дозволив **Карлові Бюлеру** виокремити нові характеристики розумових актів, які не зводилися до образів або асоціацій. На цій основі він запропонував розмежування думок за типом їх змісту: усвідомлення правил (правилоподібні структури), усвідомлення відношень (логічні зв'язки між елементами ситуації) та інтенції – спрямованості свідомості на об'єкт. Таким чином, мислення почали розглядати як особливий тип психічної активності, що має власні структурні ознаки.

Якщо дослідження **Карла Марбе**, **Йоганна Орта**, **Августа Майєра**, **Алоїза Мессера** та **Карла Бюлера** були спрямовані переважно на виявлення феноменологічних характеристик мислення, то роботи їхніх колег – **Генріха Уатта** і **Нарцисса Аха** – мали на меті пояснення його механізмів.

Н. Уатт, досліджуючи перебіг уявлень під час розв'язання задач, дійшов висновку про вирішальну роль завдання як організаційного чинника мислення. Під завданням він розумів внутрішнє прийняття інструкції – її трансформацію в самоінструкцію. Саме ця внутрішня установка визначає, які з численних репродуктивних асоціацій актуалізуються, а які пригнічуються. Завдання, за Г. Уаттом, виконує селективну функцію: воно структурує потік асоціацій, надаючи мисленню вибіркового й цілеспрямованого характеру. Цей підхід фактично передбачив пізніші концепції установки та когнітивного контролю.

Подальший розвиток ці ідеї отримали в роботах Н. Аха. Він увів поняття «детермінантних тенденцій» – специфічних актів, які не зводяться до асоціацій і спрямовують перебіг мислення відповідно до поставленої мети. Окрім цього, Н. Ах розрізняв «уявлення мети» (стан свідомості, зумовлений інструкцією) та «уявлення, що співвідносяться» (образи очікуваних або релевантних стимулів). Детермінантна тенденція встановлює відношення між цими компонентами й забезпечує вибір одного способу реагування з множини можливих.

У загальному вигляді механізм мислення за Н. Ах описував так: стимул викликає низку репродуктивних тенденцій, однак завдяки дії детермінантної тенденції, що походить від значення мети, актуалізується лише найбільш відповідний варіант. Інші асоціативні лінії гальмуються. Цю ж модель Н. Ах поширив і на вольові процеси, підкреслюючи, що вибір здійснюється поза сферою безпосереднього усвідомлення. У дослідах із гіпнотичними установками він демонстрував, що виконання інструкції може відбуватися без рефлексивного контролю.

Водночас, попри протиставлення асоціацій і детермінуючих тенденцій, Н. Ах не зміг чітко окреслити їх принципову відмінність на рівні механізмів. Саме це стало підставою для подальшої критики. Питання про природу «тенденцій» залишилося відкритим: чи є вони окремим психічним процесом, чи модифікацією асоціативної динаміки – експериментально доведено не було.

Загалом Вюрцбурзька школа здійснила суттєвий теоретичний прорив. Було переконливо показано, що мислення не редукується до суми відчуттів, сприйняття й уявлень; воно має інтенційний і цілеспрямований характер, ґрунтується на відношеннях; завдання й установка визначають структуру розумового процесу. За висловом **Освальда Кюльпе**, ці аспекти були «абсолютно приховані» для асоціативної психології.

Проте методологічна база школи залишалася суперечливою. В основі досліджень лежало інтроспективне розуміння психології як науки про безпосередній досвід. Самоспостереження проголошували головним засобом пізнання внутрішніх процесів. О. Кюльпе покладав великі надії на експериментально організовану ретроспекцію, вважаючи її адекватним інструментом для вивчення мислення. Однак саме результати цих досліджень

поставили інтроспективний підхід під сумнів. Якщо детермінантні тенденції, за Н. Ахом, не усвідомлюються, то вони не можуть бути об’єктом самоспостереження. Це означало методологічну обмеженість ретроспективного звіту.

Критика «методу редакції» пролунала з боку самого Н. Аха, а також К. Бюлера і зрештою О. Кюльпе. Таким чином, Вюрцбурзька школа, поставивши проблему експериментального дослідження мислення, водночас продемонструвала межі інтроспективної парадигми. Її внутрішні суперечності підготували ґрунт для подальших змін – переходу до більш об’єктивних методів дослідження когнітивних процесів, що стало визначальним для психології XX століття.

Позиції суб’єктивної психології та інтроспективної методології ще більше похитнулися, коли аналогічні за процедурою дослідження, проведені в лабораторії **Едварда Тітченера**, дали результати, протилежні висновкам Вюрцбурзької школи. Якщо О. Кюльпе та його учні стверджували про існування «безобразного мислення» і несенсорних компонентів свідомості, то Е. Тітченер, послідовник структурної психології, наполягав на тому, що свідомість повністю складається із сенсорних елементів – відчуттів, образів і афектів. У його експериментах жодних автономних «чистих думок» не було виявлено.

Таким чином, стало очевидно, що інтроспективний експеримент часто підтверджує теоретичні установки самого дослідника. Метод, який претендував на наукову об’єктивність, виявився залежним від інтерпретаційної позиції експериментатора. Це підірвало довіру до інтроспекції як універсального інструмента пізнання свідомості. Уже на початку XX століття інтроспективний підхід поступово втрачає статус провідного методу дослідження мислення.

Криза мала не лише методичний, а й теоретичний характер. Інтроспективна психологія, розглядаючи мислення виключно як внутрішній акт свідомості, фактично відривала його від тілесних, мовленнєвих і соціальних умов. У Вюрцбурзькій школі такі характеристики мислення, як «думка», «інтенція», «детермінантна тенденція», трактували як самодостатні духовні акти, що не мають чіткої об’єктивної детермінації. Унаслідок цього мислення ризикувало перетворитися на автономну духовну сутність із апріорно заданими властивостями.

Подібна інтерпретація вступала в суперечність зі збільшенням масиву даних фізіології, нейропсихології та експериментальної психофізіології, які демонстрували залежність психічних процесів від діяльності нервової системи та зовнішніх умов. Виявилося, що без урахування мовлення, діяльності та соціального контексту неможливо адекватно пояснити генезис і функціонування мислення.

Переосмислення результатів Вюрцбурзької школи відбувалося вже в межах нових наукових парадигм початку XX століття. У рамках **біхевіоризму** було

запропоновано радикально відмовитися від аналізу свідомості як предмета психології та зосередитися на об'єктивно спостережуваній поведінці. Г**ештальтпсихологія** критикувала елементалізм і доводила, що психічні процеси мають цілісну, структурну природу. У межах **культурно-історичної психології** було підкреслено соціально-історичну зумовленість мислення та його опосередкованість мовою й діяльністю.

Таким чином, експериментальне дослідження мислення завершило важливий етап становлення психології як науки. Протягом другої половини XIX – початку XX століття відбулося систематичне розширення сфери застосування експерименту: від сенсорних процесів до пам'яті, емоцій, уваги, волі та, зрештою, мислення. Хоча методологічні підходи були різними і не завжди узгодженими, саме цей період заклав підвалини для переходу психології від філософської дисципліни до емпірично обґрунтованої науки з розвиненим інструментарієм дослідження.

Питання для самоконтролю:

1. Які історичні передумови зумовили виникнення експериментальної психології як самостійної галузі наукового знання у другій половині XIX століття?
2. У чому полягало значення створення лабораторії Вільгельма Вундта у 1879 році для інституціоналізації експериментальної психології?
3. Які основні психічні процеси стали першими об'єктами експериментального дослідження в лабораторіях кінця XIX століття?
4. У чому полягає відмінність між психофізичним і психофізіологічним підходами в експериментальній психології?
5. Які принципи психофізики були сформульовані Густавом Фехнером і як вони вплинули на розвиток методів вимірювання психічних явищ?
6. Яку роль відіграли хронометричні методи (вимірювання часу реакції) у становленні об'єктивного підходу до дослідження психіки?
7. У чому полягає сутність методу вільних асоціацій та які його експериментальні модифікації були розроблені в лабораторній практиці?
8. Які методи експериментального дослідження пам'яті запропонував Герман Еббінгауз і які основні закономірності пам'яті були ним встановлені?
9. У чому полягає наукове значення «кривої забування» та які її практичні наслідки для навчання?
10. Які експериментальні підходи використовували для вивчення емоцій (метод виразу, метод враження) і які фізіологічні показники реєстрували?
11. Які обмеження інтроспективного методу були виявлені в ході експериментальних досліджень мислення?
12. У чому полягали основні розбіжності між структурною психологією та Вюрцбурзькою школою щодо природи мислення?

13. Які методологічні труднощі виникли під час спроб експериментального вивчення вищих психічних процесів?

14. Яким чином розвиток експериментальної психології сприяв формуванню прикладних галузей (педагогічної, диференційної, психотехніки)?

15. Які основні досягнення і водночас методологічні обмеження експериментальної психології кінця XIX – початку XX століття можна виділити з погляду сучасної науки?

ТЕМА 11. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ НА МЕЖІ XIX–XX СТ.

1. Становлення і розвиток нових психологічних шкіл

Межа XIX–XX століть стала для психології періодом глибокої теоретико-методологічної трансформації. Єдина до того часу психологія, що формувалася навколо лабораторії В. Вундта в Лейпцигу, поступово розпалася на окремі школи. Це був не просто організаційний поділ, а наслідок кризи предмета й методу: наукова спільнота втратила консенсус щодо того, що саме слід вважати психікою і якими засобами її досліджувати.

Попри розбіжності, більшість напрямів на початковому етапі продовжували ототожнювати психіку переважно зі свідомістю та зосереджувалися на пізнавальних процесах – відчуттях, сприйманні, пам’яті, мисленні. Принципові суперечки стосувалися змісту свідомості та меж її експериментального вивчення. Саме тут пролягла лінія розмежування між структуралізмом, функціоналізмом і новими експериментальними підходами.

Структуралізм, представлений Едвардом Тітченером, розвивав ідеї асоціанізму та прагнув описати «будову» свідомості через аналіз її елементів – відчуттів, образів, афектів. Методологічною основою залишалася систематизована інтроспекція, яку Е. Тітченер вважав науково контрольованою процедурою. Водночас навіть у межах вундтівської традиції постало питання: чи можливо експериментально досліджувати складні психічні акти, зокрема мислення.

Роботи Г. Еббінгауза продемонстрували можливість об’єктивного експериментального аналізу пам’яті (використання беззмістовних складів, кількісні показники запам’ятовування й забування), що стало важливим кроком до стандартизації психологічного експерименту. Ще радикальнішим був внесок Вюрцбурзької школи (О. Кюльпе та ін.), яка експериментально досліджувала мислення й поставила під сумнів тезу про його суто образний характер. Було показано, що в структурі мислення існують безобразні компоненти, що виходило за межі класичного асоціанізму.

Функціоналізм, розвинений у США (зокрема, У. Джеймс), змістив акцент зі структури на функцію психіки. Свідомість почали розглядати як «потік», що постійно змінюється й виконує адаптивну роль. Під впливом дарвінізму функціоналісти трактували психічні процеси як інструменти пристосування до середовища. Це означало

відхід від аналізу елементів до вивчення того, як психіка допомагає людині діяти, виживати, приймати рішення. Таким чином, психологія дедалі більше інтегрувалася з біологією та еволюційною теорією.

Французька школа (Т. Рібо, П. Жане) розширила дослідницьке поле, звернувшись до патології, соціального контексту та культурних чинників формування психіки. Вивчення істерії, дисоціативних явищ, порушень пам'яті стало не лише клінічним, а й теоретичним ресурсом для розуміння нормального психічного функціювання. Фактично було закладено підвалини клінічної психології та психології розвитку, а також продемонстровано, що психіка формується в соціальному середовищі, а не існує ізольовано від культури.

Ідея культурної зумовленості психічного життя набула філософського обґрунтування в працях У. Дільтея. Він розмежував пояснювальні науки про природу і науки про дух, наголошуючи, що внутрішній світ людини потребує не лише каузального пояснення, а й розуміння (Verstehen). Це стало методологічною передумовою гуманістичних і феноменологічних підходів XX століття.

Отже, перший великий поділ у психології був зумовлений не стільки розбіжностями в деталях, скільки різним баченням природи психіки: як структури елементів, як функційного потоку адаптації, як продукту соціального та культурного контексту або як феномену внутрішнього переживання. Саме ця методологічна диференціація заклала основу подальшого розвитку експериментальної, клінічної, соціальної та культурно-історичної психології.

2. Психологічні школи кінця XIX – початку XX ст.

Школи	Психологи	Предмет і завдання психології	Зміст психіки	Метод дослідження
Структура–лізм	Е. Тітченер, Е. Брадрард	Вивчення структури свідомості	Елементи психіки	Удосконалена інтроспекція
Вюрцбур–зька	О. Кюльпе, Н. Ах, К. Бюлер, О. Зельц	Вивчення динаміки перебігу пізнавальних процесів і факторів, які на неї впливають	Елементи психіки, розумові образи та їх значення, установки	Методи систематичної експериментальної інтроспекції (словесного обрахунку)
Функціона–лізм	**Європа –** Ф. Брентано, К. Штумпф, **США** – В. Джемс, Дж. Дьюї, Д. Енджелл, Р. Вудвортс	Дослідження психічних актів, що спрямовані на будь-який предмет або дію і виконують певну функцію	Інтенційні акти. Потік думок і переживань, у яких виділяються ті, що стосуються зовнішнього світу і себе, потік активності, що об'єднує суб'єкт і об'єкт	Спостереження (як самоспостереження, так і об'єктивне спостереження збоку), аналіз продуктів діяльності
Французь–ка	Т. Рібо, П. Жане,	Вивчення фактів і закономірностей	Свідомий і несвідомий рівні	Клінічний і крос-культур-

	Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль, Г. Тард	психічного життя. Головним об‘єктом є хворі люди (або люди з обмеженими психічними станами), а також соціальні спільноти різного рівня (група, натовп, плем‘я)	психіки, змістом яких є знання про світ і про себе, а також вчинки людини	ний методи
Описова психологія	В. Дільтей, Е. Шпрангер	Опис і аналіз психічних явищ як окремих процесів життєвого цілого, втілених у духовних, культурних цінностях	Цілісні й цілеспрямовані душевні процеси	Осягнення, яке ґрунтується на аналізі безпосередніх переживань «Я»

Структуралізм на межі XIX–XX століть став однією з провідних течій американської психології. Його засновником вважають Едварда Тітченера – учня Вільгельма Вундта, який переніс ідеї Лейпцизької лабораторії до США. Після навчання в Оксфорді Е. Тітченер продовжив підготовку в Лейпцигу, де працював над дослідженням зорового сприймання та часу реакції – класичних експериментальних тем ранньої психології. У 1892 році він заснував у Корнелльському університеті лабораторію, яка стала центром структуралістського напряму в Америці.

На відміну від В. Вундта, який поєднував експеримент із ширшим філософським аналізом, Е. Тітченер прагнув максимально «очистити» психологію від метафізики й зосередити її виключно на аналізі свідомого досвіду. Він визначав психологію як науку про структуру свідомості, а її головне завдання вбачав у виявленні елементарних складників цього досвіду та законів їх поєднання. Психіку він фактично ототожнював зі свідомістю; усе, що виходило за її межі, відносив до фізіології.

У чотиритомній праці «Experimental Psychology» (1901–1905) Е. Тітченер систематизував структуралістську програму. Він стверджував, що свідомий досвід складається з трьох типів елементів: відчуттів, образів і почуттів. Кожен елемент слід описувати за чотирма параметрами – якістю, інтенсивністю, тривалістю та ясністю. Саме через таку аналітичну процедуру він намагався створити «психологічну періодичну систему» елементів свідомості. За його підрахунками, перелік елементарних сенсорних якостей налічував понад 44 тисячі позицій, що свідчить про прагнення до максимальної класифікаційної деталізації.

Методологічною основою залишалася тренована інтроспекція. Однак Е. Тітченер наполягав, що звичайне самоспостереження непридатне для науки. Досліджувані проходили спеціальну підготовку, щоб уникати так званої «помилки стимулу» – тенденції називати об’єкт («яблуко»), а не власний сенсорний досвід (певна форма, колір, інтенсивність світла). Таким чином, структуралізм прагнув зробити суб’єктивний досвід предметом строго контрольованого експериментального аналізу.

Водночас саме надмірна залежність від інтроспекції стала слабким місцем напряму. Різні лабораторії отримували несумісні результати, що ставило під сумнів надійність методу. Крім того, структуралізм практично ігнорував адаптивну функцію психіки, поведінку та несвідомі

процеси. Це згодом стало підґрунтям для критики з боку функціоналізму та біхевіоризму.

Попри подальший занепад, структуралізм відіграв важливу роль у становленні психології як автономної науки: він інституціював лабораторний експеримент у США, стандартизував дослідницькі процедури та заклав традицію систематичного аналізу свідомого досвіду. Саме на тлі його обмежень з'явилися нові парадигми, що визначили обличчя психології XX століття.

Які представники Вюрцбурзької школи Е. Тітченер дійшов висновку про необхідність систематичної експериментальної інтроспекції, але принципово розходився з ними в інтерпретації отриманих даних. Якщо О. Кюльпе та його співробітники наполягали на існуванні особливих психічних утворень («безобразних думок» або значень, що не мають сенсорної природи), то Тітченер вважав це теоретично неприйнятним. Для структуралізму вихідною аксіомою залишалося положення про те, що будь-який психічний зміст має бути зведений до елементарних сенсорних складників. Визнання несенсорних інтелектуальних структур руйнувало саму логіку аналізу свідомості як системи відчуттів, образів і почуттів.

У відповідь на ці виклики Е. Тітченер розробив так звану «контекстну теорію значення». Вона ґрунтувалася на розмежуванні образу і значення без визнання автономного, несенсорного рівня психіки. На його думку, те, що Вюрцбурзька школа називала «значенням», є лише особливим різновидом сенсорно-образного досвіду. Уявлення про об'єкт формується як комплекс численних чуттєвих елементів, частина з яких може перебувати поза фокусом свідомості. У центрі залишається лише «сенсорна серцевина», здатна актуалізувати весь контекст досвіду. Значення, таким чином, не існує як окрема реальність, а є результатом взаємодії багатьох елементів досвіду, зокрема так звані «темні» м'язові й органічні відчуття. Саме вони, на думку Е. Тітченера, утворюють психічний еквівалент безобразної думки.

Якщо досліджуваний не усвідомлює сенсорного складу значення під час розв'язання задачі, це, за Е. Тітченером, пояснюється недостатньою тренованістю інтроспекції. Отже, проблема полягала не у відсутності сенсорного компоненту, а в недосконалості методу його фіксації. Така позиція демонструє глибоку вірність структуралізму принципу редукції складного до простого, а інтелектуального до чуттєвого.

Водночас Е. Тітченер послідовно протиставляв свою програму функціоналізму, який у США дедалі більше посилював свої позиції. Представники функційного напряму, зокрема Вільям Джеймс, розглядали психіку як потік, що виконує адаптивні функції. Е. Тітченер же наполягав: перш ніж досліджувати, як працює свідомість, необхідно встановити її структуру. Він принципово відкидав прикладні аспекти психології, вважаючи її фундаментальною дисципліною, покликаною описувати будову досвіду, а не вирішувати практичні завдання.

Організаційно він також дистанціювався від інших напрямів. Не приєднавшись до Американської психологічної асоціації, Е. Тітченер створив окреме наукове об'єднання «Експерименталіcти», що проводило щорічні зустрічі й підтримувало

вузько лабораторний стандарт досліджень. Згодом було започатковано «Journal of Experimental Psychology», який став важливим майданчиком для розвитку експериментальної традиції.

Вюрцбурзька школа, заснована Освальдом Кюльпе, стала принциповим опонентом структуралізму в питанні природи мислення. О. Кюльпе, як і Е. Тітченер, був учнем В. Вундта, однак у Вюрцбурзі (де він створив лабораторію у 1896 році) відійшов від обмежень лейпцизької програми. Якщо В. Вундт вважав, що експериментально доступні лише елементарні сенсорні процеси, то О. Кюльпе поставив за мету дослідити власне мислення як процес.

Модифікуючи інструкції досліджуваним, О. Кюльпе змістив фокус із результатів діяльності (часу реакції, точності) на сам процес розв'язання задачі. Він фактично започаткував експериментальне дослідження мислення. У межах так званої систематичної експериментальної інтроспекції досліджувані виконували інтелектуальні завдання, після чого надавали ретроспективний звіт про перебіг свідомих станів. Процедура була чітко структурована, повторювана й часово сегментована, що мало підвищити надійність даних.

Експерименти продемонстрували, що в процесі мислення люди здійснюють операції, які не мають чітко вираженого сенсорного характеру й часто не усвідомлюються в момент виконання. Це поставило під сумнів тезу про свідомість як «сенсорну мозаїку» та змусило переглянути уявлення про її зміст. Думку стали трактувати позитивно – як діяльність, що оперує значеннями, а не лише як комбінацію образів.

Таким чином, полеміка між структуралізмом і Вюрцбурзькою школою виявила глибоку методологічну кризу ранньої психології. Питання стояло не лише про те, що є змістом свідомості, а й про межі інтроспекції як наукового методу. Саме ці дискусії підготували підґрунтя для подальшого розвитку біхевіоризму, гештальтпсихології та когнітивної науки, які по-новому поставили проблему мислення, значення і структури психічного життя.

Ці теоретичні висновки спрямували Освальда Кюльпе на розробку власної програми лабораторних досліджень свідомості, яку фактично реалізували його учні. Характерно, що він не виклав цю програму у вигляді окремого систематичного маніфесту – ні в «Grundriss der Psychologie», ні в «Vorlesungen über Psychologie», виданих посмертно у 1920 році Карлом Бюлером. Його наукове лідерство було радше інтелектуально-діалогічним: О. Кюльпе активно обговорював гіпотези з молодими дослідниками, сам виступав досліджуваним у їхніх експериментах, заохочував критичний аналіз результатів. Така атмосфера відкритості й методологічної гнучкості сприяла формуванню продуктивного наукового середовища, яке виявилося надзвичайно плідним для генерації нових концепцій у психології мислення.

Одним із перших напрямів розвитку програми стало вивчення волі. У 1906 році Нарцис Ах розпочав експериментальне дослідження вольових актів. Він виходив із

припущення, що структура вольового акту подібна до структури розумової дії і що різні форми реагування – натискання ключа або словесна відповідь – підкоряються спільному принципу організації. На основі експериментальних даних Н. Ах увів поняття «детермінантної тенденції» (determinierende Tendenz) – внутрішньої спрямованості, яка організує перебіг діяльності відповідно до прийнятого завдання. Це поняття стало одним із перших кроків до розуміння регулятивних механізмів поведінки, що пізніше розвиватимуться в теоріях мотивації та когнітивного контролю.

Карл Бюлер та його співробітники пропонували досліджуваним логічні й арифметичні задачі. Після виконання завдання вони мали дати систематичний ретроспективний звіт про перебіг мислення. Результати показали, що вирішальним чинником є не лише асоціативний зв'язок між уявленнями, а саме сприйняття структури завдання. Іншими словами, завдання як цілісна ситуація спрямовує й регулює процес мислення. Такий підхід фактично зміщував фокус із окремих сенсорних елементів на організацію діяльності суб'єкта.

Таким чином, мислення почали розглядати не як миттєвий акт, а як розгорнутий у часі процес, що має початок (прийняття задачі), фазу перебігу (операції, пошук рішень) і результат. Детальний аналіз динаміки цього процесу дозволив виявити нові закономірності, які не вкладалися в рамки класичного асоціанізму.

Однією з таких категорій стало поняття «установки» (Einstellung). У Вюрцбурзькій школі воно означало несвідому спрямованість суб'єкта на розв'язання задачі, яка виникає в момент прийняття інструкції. Установка визначала відбір ідей, швидкість виконання, продуктивність діяльності. Хоча це трактування відрізняється від сучасного розуміння установки в соціальній психології, воно вже містило ідею попередньої когнітивної організації досвіду. Зміст цієї спрямованості пов'язували зі значенням завдання або ситуації для досліджуваного – категорією, що суттєво розширювала уявлення про структуру свідомості.

У такий спосіб у психології утвердилася нова аналітична одиниця – значення (Bedeutung): значення образу, інструкції, ситуації загалом. Це зближувало позиції Вюрцбурзької школи з філософією інтенціональності Франца Брентано, а також із феноменологією Едмунда Гуссерля, який розглядав свідомість як спрямовану на об'єкт. Динаміку мислення почали порінювати з інтенційними актами, що мають власну структуру і внутрішню організацію.

До 1909 року експериментальна програма О. Кюльпе була в основному реалізована. Після переїзду до Бонна, а згодом до Мюнхена він поступово відійшов від лабораторних досліджень і зосередився на філософії та естетиці. Однак його школа продовжила роботу. Зокрема, Отто Зельц досліджував залежність мислення від структури задачі й увів поняття «антиципаторної схеми» – попереднього плану, що дозволяє передбачити можливий результат ще на ранніх етапах розв'язання. Ця ідея стала передвісником сучасних концепцій планування та когнітивних стратегій.

Серед учнів О. Кюльпе варто згадати також Макса Вертгеймера, який пізніше став

одним із засновників гештальтпсихології, та Джеймса Роланда Енджелла – представника американського функціоналізму. Це свідчить про те, що Вюрцбурзька школа мала вплив далеко за межами власної лабораторії.

Експериментальне дослідження мислення, започатковане у Вюрцбурзі, стало однією з найважливіших галузей подальшої експериментальної психології. Головним досягненням цієї школи було поширення лабораторного методу на вищі психічні процеси – мислення й волю. Уперше було переконливо показано, що мислення не зводиться до сукупності чуттєвих образів і що його перебіг визначається внутрішніми регулятивними чинниками, зокрема установкою та значенням задачі.

Ці результати мали принципове значення: вони продемонстрували, що психологічні закономірності мислення не можна ототожнювати з логічними законами. Мислення отримало власні психологічні контури – як процес, залежний від структури завдання, мотиваційної спрямованості та організації діяльності суб'єкта. Саме з цього моменту можна говорити про становлення експериментальної психології мислення як самостійної наукової галузі.

Функціоналізм виник як відповідь на обмеження структуралізму та асоціанізму. Роботи Вюрцбурзької школи переконливо показали, що психічне життя не можна звести до сукупності сенсорних елементів. Було продемонстровано, що мислення має спрямованість, мету й внутрішню організацію. Ці висновки узгоджувалися з еволюційними ідеями Герберта Спенсера та Александра Бейна, які розглядали психічну діяльність як засіб адаптації організму до середовища. Під впливом дарвінізму психологія дедалі більше почала орієнтуватися на вивчення функційної ролі психіки в житті людини.

У цьому контексті центральною стала проблема не структури, а функції психічних процесів – того, як вони забезпечують орієнтацію, вибір, регуляцію поведінки. Представники функціоналізму, серед яких особливе місце посідає Вільям Джеймс, відмовилися від уявлення про свідомість як сукупність «цеглин». В. Джеймс описував її як «потік» (stream of consciousness), безперервний, мінливий процес, що виконує адаптивну роль. Таким чином, психологія почала вивчати не ізольовані елементи, а динаміку діяльності та її зв'язок із практичним життям.

Водночас майже паралельно з цими процесами австрійський філософ і психолог Франц Брентано запропонував концепцію, яка мала глибокий вплив на подальший розвиток європейської психології. У праці «Psychologie vom empirischen Standpunkt» (1874) він поставив питання про специфіку психічного явища. На відміну від В. Вундта, який аналізував зміст свідомості, Ф. Брентано наголошував на її активності та спрямованості. Центральним поняттям стала інтенційність – властивість кожного психічного акту бути спрямованим на певний об'єкт.

Інтенція означає, що свідомість – це завжди «про щось». Це не просто активність, а акт, який передбачає наявність об'єкта – реального або уявного.

Наприклад, уявлення – це не статичний образ, а акт уявлення; сприйняття – це не лише сенсорний зміст, а акт сприйняття. Ф. Брентано принципово розмежовував акт і зміст, підкреслюючи, що психологія має вивчати саме акти свідомості. Жодна інша наука, на його думку, не займається дослідженням інтенційних актів.

Він виділив три основні форми психічних актів: акти уявлення, акти судження (визнання істинності чи хибності) та акти емоційної оцінки (прийняття або відкидання). Об'єкт не існує поза актом, але й акт неможливий без спрямованості на об'єкт. Таким чином, психічна реальність визначається не матеріальними властивостями, а особливим способом буття – інтенційністю.

Методологічно Ф. Брентано критикував лабораторний експеримент В. Вундта, вважаючи, що він фіксує лише результат психічного процесу, а не сам акт. Він надавав перевагу внутрішньому спостереженню за природним перебігом свідомості, хоча й визнавав певні обмеження об'єктивного методу. Ф. Брентано підкреслював, що психічні феномени внутрішнього досвіду мають безпосередню очевидність, тоді як знання про зовнішній світ є лише ймовірнісними.

Його ідеї вплинули на формування феноменології Едмунда Гуссерля, а також на становлення гештальтпсихології та екзистенційної традиції. Учнем Ф. Брентано був і Зигмунд Фройд, який відзначав значущість його лекцій для власного інтелектуального розвитку. Таким чином, концепція інтенційності стала містком між класичною психологією свідомості та новими напрямами XX століття.

У ширшому контексті функціоналізм та інтенційна психологія Ф. Брентано змістили фокус із аналізу елементів на аналіз діяльності та спрямованості психіки. Психологія поступово переходила від статичної моделі «структури» до динамічної моделі «процесу», у якій психічні явища розглядали як способи взаємодії суб'єкта із середовищем. Саме ця зміна парадигми відкрила шлях до розвитку прикладних галузей психології, зокрема педагогічної, клінічної та соціальної психології.

Засновник феноменології Едмунд Гуссерль, який навчався у Франца Брентано, розмежував філософський і психологічний підходи до свідомості. Якщо філософія, на його думку, аналізує феномени свідомості як смислові структури – форми, цінності, поняття, – то психологія має вивчати самі акти свідомості як процеси. Це розмежування заклало підґрунтя для подальшого розвитку феноменологічної традиції та водночас зміцнило інтенційний підхід у психології.

Принцип активності свідомості, сформульований Ф. Брентано, став одним із витоків європейського функціоналізму. Його подальшу розробку здійснив Карл Штумпф – філософ і психолог, професор університетів у Празі, Галле, Мюнхені та Берліні, де він заснував психологічну лабораторію. Під впливом інтенційної концепції він визначав предмет психології як дослідження психічних функцій або актів – сприйняття, розуміння, бажання. К. Штумпф розрізняв інтелектуальні та емотивні функції, причому останні організовані в пари протилежностей: радість – сум, прийняття – відкидання. Такий підхід розширював

аналіз психіки, зокрема афективний вимір як рівноправний компонент психічного життя.

Особливу увагу К. Штумпф приділяв психології музичного сприйняття. У двотомній праці «Tonpsychologie» (1883–1890) він розвинув дослідження акустичного досвіду, зробивши значний внесок у психологічну акустику після Германа фон Гельмгольца. На відміну від структуралістів, К. Штумпф заперечував штучне розчленування досвіду на ізольовані елементи та надавав перевагу аналізу цілісних переживань. Він залучав до експериментів експертів-музикантів, вважаючи їхні свідчення більш валідними щодо феноменології сприйняття, ніж звіти натренованих інтроспекторів.

Його інтерес до музики як культурного феномену сприяв створенню великого архіву фонографічних записів традиційної музики різних народів – раннього зразка крос-культурного підходу в психології. Крім того, К. Штумпф досліджував просторове сприйняття («Über den psychologischen Ursprung der Raumvorstellung», 1881), брав участь у розвитку дитячої психології та зоопсихології. Саме він очолював експертну комісію у справі «розумного Ганса», довівши, що кінь реагував на мінімальні сигнали дресирувальника, а не здійснював арифметичні операції. Цей випадок став класичним прикладом необхідності контролю неусвідомлених впливів експериментатора.

Серед учнів К. Штумпфа був Вольфганг Келер, один із засновників гештальтпсихології. Інший послідовник Ф. Брентано – Крістіан фон Еренфельс – у праці «Über Gestaltqualitäten» (1890) увів поняття гештальт-якостей. Він показав, що цілісне сприйняття не є сумою властивостей: нові якості виникають лише на рівні цілого й не зводяться до суми частин. Властивість транспозиції (збереження мелодії за умови зміни тональності) стала емпіричним аргументом на користь цілісної організації психіки та мала значний вплив на формування гештальтпсихології.

У галузі психології мистецтва важливу роль відіграв Теодор Ліппс, який розробив теорію емпатії (Einfühlung). На відміну від терміна «інтенція», він описував емпатію як акт проєкції суб’єктом власних переживань на об’єкт сприйняття. Естетичне переживання, за Т Ліппсом, виникає не в самому предметі, а в активності суб’єкта, який наділяє його емоційним змістом. Ці ідеї вплинули на розвиток психології мистецтва та феноменології естетичного досвіду.

Попри значний внесок європейських мислителів, справжній розквіт функціоналізму пов’язаний з американською традицією, передусім із діяльністю Вільяма Джеймса. Випускник Гарварду з медичною підготовкою, В. Джеймс поєднав психологію з філософією прагматизму. У «Principles of Psychology» (1890) він описав свідомість як безперервний потік, що виконує адаптивну функцію. У праці «Pragmatism» (1907) В. Джеймс стверджував, що істина визначається її практичними наслідками. Теорія, на його думку, є інструментом, який допомагає орієнтуватися у світі та ухвалювати рішення.

Таким чином, функціоналізм змістив центр психологічного аналізу від структури до діяльності, від елементів до процесів, від статичного опису до динаміки адаптації. Психіку почали розглядати як активну систему, спрямовану на досягнення мети, організацію досвіду та забезпечення життєвої ефективності. Це підготувало ґрунт для розвитку прикладних напрямів психології та інтеграції її з біологією, педагогікою та соціальними науками.

Великий імпульс для світоглядних і психологічних побудов Вільяма Джеймса дав інтелектуальний діалог із Генрі Бергсоном та його інтуїтивізмом. У полеміці з «інтелектуалізмом» Г. Бергсон наполягав, що раціонально-логічне пізнання не вичерпує способів доступу до реальності переживання і що інтуїція здатна схоплювати безперервність життя (тривалість) там, де поняття «розрізають» потік на умовні частини. Для В. Джеймса ця лінія була близькою, бо вона підтримувала його антидогматичну позицію: логіка потрібна, але її абсолютна позиція перебільшена, а в реальній поведінці людей значну роль відіграють воля, віра, почуття та цінності. Взаємна зацікавленість В. Джеймса й Г. Бергсона та вплив бергсонівської інтуїції на джеймсівські пошуки широко обговорюють в історико-філософських та психологічних дослідженнях.

Звідси природно випливає, чому В. Джеймс так багато уваги приділяв ідеологічним, моральним і релігійним переконанням: їх не можна звести до «холодної» логіки, але вони реально керують вибором людини, задають напрямок життєвим рішенням і визначають витривалість у кризах. На цьому тлі інший великий представник американського функціоналізму та прагматизму Джон Дьюї робив інший акцент: його більше цікавили логічні схеми й механізми мислення як інструмента розв’язання проблем, тобто мислення як функція адаптації і дії.

Показово, що у психологічних працях В. Джеймса ми радше бачимо не «закриту систему» доктрин, а потужний набір концепцій і евристик, які згодом живили дуже різні напрями – від досліджень звички й уваги до досліджень, що у ХХ столітті були переосмислені як у біхевіоризмі, так і в гуманістичній та екзистенційній психології. Його вплив на інституціоналізацію психології у США був не лише теоретичним, а й організаційним: у Гарварді він одним із перших системно читав психологію та створив ранній навчально-експериментальний демонстраційний простір (1875), а також був президентом Американської психологічної асоціації.

У своїх основних працях «The Principles of Psychology» (1890) та «Psychology: Briefer Course» (1892) В. Джеймс працював у широкому діапазоні тем – від зв’язку психічного з мозковими процесами до розвитку пізнання, емоцій, особистості та морального становлення. Однак центральним питанням його психології стала проблема свідомості. В есе «Does “Consciousness” Exist?» (1904) він критично розглянув класичну схему пізнання як відношення суб’єкта до об’єкта і доводив, що «свідомість» не слід трактувати як окрему «річ» або субстанцію. Натомість першорядною реальністю виступає досвід, у межах якого «суб’єкт» і «об’єкт» є

радше функційними полюсами або ролями, що виокремлюються вже всередині конкретного переживання.

З цього випливає його знаменита ідея потоку свідомості: свідоме життя – не набір ізольованих «кадрів», а безперервний, мінливий рух думок і відчуттів, який зберігає єдність попри перерви, сон і коливання уваги. Саме безперервність потоку, за В. Джеймсом, робить можливою самоідентифікацію: людина прокидається й «упізнає себе» без додаткових доказів. Водночас цей потік не лише безперервний, а й динамічний: навіть знайомі речі щоразу «звучать» трохи інакше в новому контексті досвіду, і тому ми не думаємо так само двічі.

Ще одна принципова характеристика свідомості у В. Джемса – її селективність. Свідомість постійно здійснює відбір: щось допускає в центр, щось відсуває, щось відкидає. Тому головне питання психології, на його погляд, – не «з яких елементів складено» свідомість, а «за якими законами вона працює»: як відбувається відбір, утримання, переключення. Це і є точка найгострішого розходження зі структуралістами на кшталт Е. Тітченера: для В. Джеймса первинною одиницею аналізу був не «елемент», а потік як цілісна діяльність. Звідси його висновок про дві потужні детермінанти, які організують життя свідомості, – увагу і звичку.

Функціоналістська оптика В. Джеймса безпосередньо пов’язана з прагматизмом: істинність думки перевіряється не «самою по собі», а її місцем у досвіді й наслідками для практики. Саме тому він послідовно підкреслював цінність прикладної психології і її зв’язку з освітою. У «Talks to Teachers on Psychology» (1899) він показував педагогам, як психологічні знання можуть підтримати виховання характеру, а особливо – формування корисних звичок як моральних і поведінкових опор.

Говорячи про особистість, В. Джеймс запропонував для свого часу новий інтегративний підхід. Він розрізняв «емпіричне Я» (усе, що ми можемо назвати своїм досвідом і себе) і «чисте Я» (пізнавальний принцип, що переживає). В емпіричному Я він виокремлював фізичну, соціальну та духовну складові, тим самим показуючи, що людина ідентифікує себе не лише з тілом, а й зі своїми ролями, стосунками, цінностями та внутрішнім життям. Окреме значення мав його аналіз самооцінки та самоповаги, зокрема відома формула, у якій переживання самоповаги пов’язане зі співвідношенням успіхів і домагань.

Важливою сторінкою стала й теорія емоцій Джемса–Ланге: ідея, що тілесні зміни не просто супроводжують емоцію, а можуть передувати їй і становити «матеріал», з якого вибудовується суб’єктивне переживання. Ця теорія стала однією з найвідоміших у ранній психології емоцій, її далі активно обговорювали в навчальних курсах та сучасних оглядах теорій емоцій.

Після В. Джеймса функціоналізм отримав потужний інституційний і методологічний розвиток у Чиказькій школі, пов’язаній із Джоном Дьюї. Дж. Дьюї не лише цікавився прикладним застосуванням психології, насамперед у сфері освіти,

а й сформулював одну з головних методологічних позицій функціоналізму. У статті «The Reflex Arc Concept in Psychology» (1896) він критикував «атомістичну» схему, яка розриває поведінку на незалежні ланки «стимул → реакція», і наполягав, що стимул і реакція є функційними фазами єдиного кола діяльності, спрямованого на досягнення результату в середовищі. Цю статтю часто розглядають як поворотний пункт, що чітко позначив розходження функціоналізму зі структуралізмом і елементаризмом.

Розвиваючи еволюційну логіку, Дж. Дьюї трактував мислення як форму взаємного пристосування організму й середовища, а свідомість – як один із моментів ширшого процесу «дослідження» (inquiry), який активізується тоді, коли звичний перебіг діяльності порушено й потрібна реконструкція дії. Тому він не приймав жорсткого розмежування суб'єкта й об'єкта: у живому акті поведінки вони переплетені, а їх розрізнення є вторинним щодо цілісної ситуації.

Програму Чиказької школи функціоналізму системніше артикулював послідовник Дж. Дьюї Джеймс Роланд Енджелл. У своїй відомій президентській промові для APA «The Province of Functional Psychology» він прямо протиставляв функціоналізм як «психологію операцій» структуралізму як «психології елементів», підкреслював утилітарний, адаптивний сенс свідомості та її роль як посередника між потребами організму й тиском середовища.

У прагматистській перспективі Дж. Дьюї істина та хибність наших суджень остаточно «перевіряються» дією: не абстрактною відповідністю, а наслідками в конкретній ситуації. Тому мислення еволюціонує в бік більшої ефективності, а людина здатна не лише пристосовуватися, а й змінювати середовище – тема, на якій Дж. Дьюї особливо зосереджувався у своїх пізніших освітніх і соціально-філософських роботах. Цей оптимізм щодо можливостей людини й суспільства зазнав впливу контексту американської модернізації та культури технічного прогресу, що задавав високий темп переосмислення ролі науки в повсякденному житті.

Поряд із Джоном Дьюї одним із найпомітніших лідерів Чиказької школи функціоналізму був Джеймс Роуленд Енджелл (1869–1949), який після від'їзду Дж. Дьюї до Нью-Йорка фактично став організаційним і концептуальним «обличчям» чиказького напрямку. Саме за його керівництва чиказький осередок здобув репутацію провідного місця підготовки функціоналістів, а функційна перспектива отримала перше справді системне оформлення в підручниках: сучасники прямо відзначали, що підручник Дж. Енджелла 1904 року став першою масштабною і послідовною презентацією функціоналістського підходу в психології.

У програмних виступах Дж. Енджелл наполягав, що функціоналізм має вивчати не «матеріал свідомості» як сукупність елементів, а психологічні операції, тобто дії психіки, які опосередковують взаємодію організму із середовищем. У найвідомішому викладі цієї позиції – статті «The Province of Functional Psychology» – функційна

психологія прямо протиставляється «психології елементів»: предметом стає ментальна дія, її спрямованість, корисність і роль у пристосуванні. У такому ракурсі свідомість не сприймається як ізольована «внутрішня сцена», а радше як інструмент орієнтації в мінливому, дедалі складнішому світі, який постійно ставить перед організмом нові завдання. Тому організм діє як єдине психофізичне ціле: увага, пам'ять, мислення, навички й рухи розглядають як взаємопов'язані компоненти цілісної адаптації, а не як автономні «частини» різної природи.

Із цього логічно випливала й методологічна позиція. Дж. Енджелл і його школа вважали недостатнім опиратися лише на інтроспекцію, оскільки вона фіксує обмежений зріз переживання і не дає повного розуміння того, як психіка реально працює в умовах адаптації. Тому функціоналісти активно залучали спостереження, порівняльні підходи, а також генетичний (розвитковий) метод, прагнучи простежити становлення психічних функцій у контексті потреб, дій та навчання. У цьому сенсі інтерес до м'язової адаптації, формування навичок, еволюції потреб і практичних способів вирішення проблем був не «побічним», а цілком програмним: функцію визначали через її роль у поведінці та пристосуванні.

До кінця 1920-х років функціоналізм у США став настільки впливовим, що структуралізм утратив провідні позиції. На цьому тлі сам Дж. Енджелл поступово відійшов від активної наукової роботи, а чиказький напрямок очолив Гарві Керр (1873–1954). У праці 1925 року він визначав психологію як дослідження «ментальної активності» і формулював функційне розуміння психіки через операції набуття, фіксації, збереження, організації та оцінювання досвіду і його подальше використання для керування поведінкою. Цей акцент виразно демонструє спрямованість чиказької традиції: психіку описують як систему активних операцій, що «працюють» на адаптацію, а не як суму сталих елементів свідомості.

Згодом Чиказька школа дедалі більше набувала рис освітнього центру, який готував фахівців і тиражував функційну оптику в навчанні, але поступово втрачав статус головного генератора нових експериментальних програм. Однією з причин стала поява і стрімке зростання біхевіоризму, який запропонував радикальнішу модель «об'єктивної» психології, що робила ставку на спостережувану поведінку й мінімізувала апеляції до свідомості як до наукового об'єкта. Важливо, однак, що біхевіоризм не виник у вакуумі: саме функціоналісти фактично визначили поведінку головним рівнем психологічного аналізу, показали її принципову значущість поряд із переживанням і підготували ґрунт для нової методології.

Паралельно з Чиказькою школою до функційного крила належав і колумбійський осередок, який часто пов'язують із Робертом Вудвортсом (1869–1962). Р. Вудвортс скептично ставився до терміна «психологічна школа», убачаючи в ньому претензію на монополію, і тому підкреслював відкритість до різних методологічних інструментів. Його підхід отримав назву «динамічна психологія», програмно викладена в книжці 1918 року «Dynamic Psychology». Динамізм тут стосувався передусім мотивації та внутрішніх

рушійних чинників діяльності: пояснювати поведінку означало не лише описати її механізм, а й зрозуміти, що саме «вмикає» цей механізм і як потреби, цілі та наміри змінюють перебіг реакцій.

Р. Вудвортс, зазнаючи фізіологічних впливів у своєму інтелектуальному формуванні, прагнув зберегти зв'язок із даними про організм, але при цьому не звести психологію до фізіології. Одним із характерних кроків стало уточнення схеми «стимул – реакція»: для розуміння поведінки необхідно враховувати «проміжну» змінну – організм, його стан, установки й мотиваційні процеси, тобто перехід до логіки S–O–R. Сучасні енциклопедичні огляди розповідають про Р. Вудвортса як автора цього модифікованого підходу, який розширював суто біхевіористську схему. Із цього випливала й методологічна позиція: Р. Вудвортс допускав поєднання методів, зокрема самоспостереження, але вже не як «єдиного джерела істини», а як одного з каналів даних, потрібних для опису внутрішніх детермінант поведінки.

Досліджуючи розвиток діяльності, Р. Вудвортс виокремлював роль мотивації як особливого виміру, що не збігається з механізмом дії. Він наголошував на доцільності аналізу підготовчої фази (установки, готовності, налаштування) і консуматорної, завершальної реакції, яка «закриває» потребу і приводить до досягнення мети. У цій логіці важливо, що мотивація й механізм не є жорстко роз'єднаними: мотивація активує механізм, але після задоволення потреби сам механізм може набути автономної привабливості й перетворитися на нову мету, тобто засіб починає функціювати як цінність. Саме така постановка питання відкривала шлях до експериментального аналізу не лише виникнення нових форм діяльності, а й розвитку мотивів, що робить ці ідеї «живими» для психології й нині.

Таким чином, американський функціоналізм загалом описував функцію як діяльність, що охоплює і свідомість, і поведінку, й тому відрізнявся від європейських досліджень, які частіше зосереджувалися на актах свідомості в більш «внутрішньому» сенсі. Водночас спільним було визнання активності суб'єкта як початку психічного життя: саме операції, акти, цілі та інтенції суб'єкта задають форму того світу, у якому він функціює. Але на межі століть об'єктивний аналіз спрямованості дії залишався методологічно проблемним: ні спостереження, ні самоспостереження, ні тодішні лабораторні техніки не давали повного інструментарію для надійного «зняття» інтенцій. Це й підштовхнуло частину американських психологів до біхевіористського радикалізму, який запропонував усунути свідомість із предметного поля й зосередитися на зв'язку стимулу та реакції. Утім, внесок функціоналізму від цього не стає меншим: саме він об'єктивно показав, що поведінка має бути частиною предмета психології, а також висунув ідею цілісності – розгляд організму в середовищі, соціальному контексті, розвитку і практичному функціюванні.

Французька психологічна школа формувалася на перетині інтересу до змісту психіки, структури особистості й соціокультурних детермінант становлення людини. Закономірно, що однією з центральних тем стало співвідношення свідомого й

несвідомого, а також вплив позасвідомих мотивів на вчинки, стосунки й симптоми. Звідси природно зріс інтерес до гіпнозу й навіювання, бо саме ці феномени відкривали «вікно» в ті психічні процеси, які складно було охопити класичним лабораторним експериментом. Історично важливим тлом були уявлення Франца Антона Месмера про «тваринний магнетизм» – концепція невидимого флюїду, яким нібито можна впливати на стан організму; у сучасних наукових працях підкреслюють, що саме ця теорія стала одним із джерел подальших дискусій, які поступово зрушили акцент від «флюїдів» до психологічних механізмів сугестії.

На межі XIX–XX століть у Франції найбільш відомим став конфлікт двох підходів до гіпнозу – Нансійської та Паризької шкіл. Нансійська школа, пов'язана з Амбруазом-Огюстом Льєбо та Іполітом Бернгеймом, наполягала, що гіпноз є передусім психологічним явищем, тісно пов'язаним із навіюванням, і може виникати не лише в «патологічних» осіб, що прямо суперечило паризькому трактуванню. Їхня клінічна практика й експериментальні демонстрації підсилювали ідею сугестії як головного механізму гіпнотичних феноменів разом із постгіпнотичними ефектами, коли здійснення нав'язаного наміру відбувається без ясного усвідомлення його джерела.

Паризька школа асоціюється насамперед із Жаном-Мартеном Шарко та його роботою в Сальпетрієрі. Ж.-М. Шарко пов'язував гіпноз із істерією та розглядав сугестивні явища як такі, що мають патологічну основу, підкреслюючи зв'язок гіпнотичної сприйнятливості з істеричними проявами. У біографічних і науково-історичних матеріалах наголошують, що Ж.-М. Шарко описував три стадії гіпнозу – летаргію, каталепсію і сомнамбулізм – і саме це тривалий час вважали однією з «візитівок» паризького підходу. Водночас подальший розвиток дискусії показував, що інтерпретація Нансійської школи як більш психологічно орієнтованої поступово почала виглядати переконливішою, тож в історичних оглядах підкреслюють, що модель Ж.-М. Шарко з часом втрачала домінування на користь сугестивної перспективи.

Засновником французької психологічної школи часто вважають Теодюля Рібо (1839–1916), який відіграв визначальну роль в інституціоналізації психології у Франції. Дослідження історії дисципліни вказують, що Т. Рібо заснував «Revue Philosophique» у 1876 році, очолив спеціально створену для нього кафедру в Колеж де Франс (1888) і головував на Першому міжнародному конгресі психології в Парижі 1889 року. Паралельно в Парижі 1885 року було створено Товариство фізіологічної психології, покликане пов'язати нову фізіологічно орієнтовану психологію з експериментальними й медичними студіями; в історичних довідниках її заснування пов'язують із Ж.-М. Шарко.

Т. Рібо прагнув утвердити психологію як позитивну, доказову науку, але при цьому не зводив її до вузького сенсорного експерименту. Він послідовно використовував дані патології як методологічний ресурс для розуміння «норми», фактично розгортаючи логіку «експерименту, поставленого природою»: саме патологічні випадки, варіативність розвитку й культурно-соціальні відмінності дають матеріал для аналізу вищих психічних процесів, які складно виявити в простих психофізичних схемах. Цей

стиль мислення підсилював увагу французьких психологів до реальних умов становлення психіки – соціального середовища, культурних форм, навіювання, істерії, дисоціацій, а також до практичних наслідків психологічних знань у медицині й освіті.

Особливо вагомим для історії психології став внесок Т. Рібо у вивчення пам'яті та її порушень. Його «закон регресії» (Ribot's law) описує тенденцію, за якої в процесі деградації або амнезії нове втрачається раніше за старе, а складне – раніше за просте; сучасні наукові огляди, що повертаються до витоків цієї ідеї, виводять її з праці Т. Рібо 1881 року й відзначають її значне поширення в психології та нейронауках. Саме ця увага до закономірностей «розпаду» і «відновлення» психічних функцій стала характерною рисою французької традиції: патологія тут не маргінальний матеріал, а метод, який розширює психологію до реальних меж людської психіки.

Отже, представники американського функціоналізму і французької школи в різних формах виконали спільне завдання епохи: вони відмежували психологію від уявлення про психіку як замкнену «структуру елементів» і наблизили її до аналізу діяльності, розвитку, контексту, дії та реальних умов людського життя. Саме через це, попри подальші методологічні суперечки й появу програм-конкурентів, їхні принципи й сьогодні залишаються впізнаваними в сучасній психологічній науці.

Подальший розвиток французького «патологічного» напряму в психології пов'язують із П'єром Жане (1859–1947) – учнем Ж.-М. Шарко та колегою (і в певному сенсі інституційним спадкоємцем) Т. Рібо. У французькій традиції кінця XIX – початку XX століття саме клінічні спостереження й аналіз «аномальних» явищ розглядали як привілейований шлях до виявлення законів нормальної психіки: хворобу трактували як природний «експеримент», який робить помітними механізми, які в буденному функціюванні лишаються прихованими. Відповідно до цього П. Жане підтримував ідею континуїтету між нормою і патологією: патологічні стани підкоряються тим самим загальним закономірностям, що й здоровій, а відмінність часто полягає в ступені інтегрованості, силі або «напрузі» психічного функціювання, а не в якісно іншій природі явищ. Таке розуміння добре узгоджувалося з медико-науковим ідеалом XIX століття, орієнтованим на закономірності біології та фізіології, і водночас сприяло становленню психології як емпіричної дисципліни, що спирається на систематичні спостереження, випадки та клінічний аналіз.

Дослідницький профіль П. Жане був надзвичайно широким: він розробляв методи вивчення сприйняття, уваги та пам'яті, аналізував структуру свідомості й особистості, а також складні співвідношення свідомого, підсвідомого й несвідомого у психічному житті. Однією з його ранніх і програмних праць стала «L'automatisme psychologique» (1889), у якій він систематизував уявлення про психологічні автоматизми – дії, образи, афекти та імпульси, що можуть відбуватися поза актуальним полем свідомості та «жити» відносно автономно. Саме через ці феномени П. Жане описував дисоціацію як центральний механізм певних клінічних

станів, зокрема істерії: частина психічного матеріалу (спогади, афекти, тенденції до дії) може «відщеплюватися» від інтегрованого потоку свідомості й проявлятися у формі симптомів, сенсорних фрагментів, афективних спалахів або поведінкових «відтворень». У подальших інтерпретаціях підкреслювали, що саме П. Жане одним із перших послідовно пов'язав дисоціативні явища з реакцією психіки на надмірні, «неперетравлені» переживання і показав, як травматичні спогади можуть існувати у формі відчуттів, афектів та повторюваних дій, а не лише як наративна пам'ять.

Принципово новаторським порівняно з багатьма тогочасними підходами був його погляд на волю. П. Жане наполягав, що в нижчих формах психічного життя переважає автоматичність: поведінка запускається елементарними образами, імпульсами та асоціативними зв'язками й не потребує того, що в повсякденній мові називають «вільною волею». Воля натомість постає як пізніший, інтегративний рівень психічної організації: вона передбачає синтез великої кількості уявлень, ідей, оцінок, зусиль, а також специфічний контроль і спрямування дії на ширші смисли. Те, що людина переживає як вольовий акт, П. Жане пов'язував із підвищеною інтеграцією психічних елементів та більшою ясністю усвідомлення; і саме тому вольове зусилля має іншу феноменологію, ніж «механічні» дії. Звідси випливало його головна відмінність: автоматична дія більшою мірою зумовлюється конкретним образом або приватною ідеєю, тоді як вольовий акт спирається на судження або узагальнену ідею, завдяки чому набуває відносної незалежності від ситуативного імпульсу і «прив'язується» до моральної та соціальної цінності. У цьому аспекті його позиція зближувалася з широким європейським мотивом початку XX століття: розгляд волі як продукту інтелектуального розвитку та соціального становлення, а не як ізольованої спонтанності.

Окремого значення в концепції П. Жане набуває тема соціалізації та інтеріоризації норм. Він підкреслював, що внутрішній світ не виникає «сам із себе» і не є пасивним відбитком зовнішнього: правила та норми, перейняті від соціального оточення, стають матеріалом внутрішньої організації через активне опрацювання, а не механічне копіювання. У цьому випадку інша людина є не просто зовнішнім контекстом, а необхідним елементом формування вищих психічних функцій: воля, моральні оцінки, соціальні ролі та структуроване «Я» потребують взаємодії, у якій психіка вчиться узгоджувати імпульси з вимогами ситуації та з образом себе в очах інших. Саме тому під час виснаження чи потрясіння, коли «психологічна активність» знижується, першими пригнічуються соціально складні функції, які вимагають інтеграції та напруги, а нижчі зберігаються й можуть займати місце вищих, створюючи ефект заміщення. Ця логіка безпосередньо пов'язана із загальною ієрархічною моделлю психічних явищ.

Вивчаючи структуру свідомості, П. Жане послідовно наголошував на ієрархічності психічної організації: «вищі» форми духу будуються на «нижчих», а головною якістю вищих функцій є єдність (інтеграція) – здатність синтезувати

різнорідні елементи у спрямовану дію, цілісну особистість, послідовну лінію поведінки. Клінічні спостереження підводили його до уявлення про «рудиментарну» свідомість, у якій зберігаються ізольовані відчуття, образи та емоційні фрагменти, що слабко впливають одне на одного; така свідомість може бути «безособовою», тобто не породжувати стабільної ідеї «Я». У більш пізніх інтерпретаціях підкреслювали, що для П. Жане звуження поля свідомості було одним із базових маркерів істеричних і дисоціативних феноменів: коли поле свідомості стає вузьким, значні частини психічної активності витісняються на периферію й починають існувати як психологічні автоматизми поза центром усвідомлення. Саме тому вчений приділяв таку увагу не лише наявності симптомів, а тому, як змінюється місткість, гнучкість і інтегративна здатність свідомості.

Описуючи закономірності ізольованих феноменів, П. Жане пов'язував чуттєві образи та відчуття з тілесними руховими компонентами, наголошував на їхній конкуренції за місце в полі свідомості та на тенденції афектів «завершуватися» у специфічних діях. У такій перспективі психічне життя не зводиться до лінійної послідовності одиничних «явищ», як це припускали деякі еволюціоністські або асоціативні схеми. Навпаки, навіть один акт переживання складається з множини елементарних фактів, які можуть бути по-різному інтегровані. Тому Жане заперечував уявлення про те, що в кожен конкретний момент у свідомості міститься лише один феномен; він підкреслював варіативність кількості ідей і їх одночасність, а також складну взаємодію шарів психічної активності.

Важливе місце в його моделі посідали проблеми пам'яті і формування «Я». Пам'ять, за П. Жане, не є просто складом фактів: вона передбачає пізнавання, локалізацію пережитого й здатність відтворювати образний матеріал, який колись був засвоєний. Складні психічні утворення – мова, вільні рухи, уявлення, системи ідей – опираються на певні категорії елементарних образів, а їх актуалізація залежить від можливості актуалізувати ці образи для доступного відтворення. Єдність усвідомлених і зрозумілих психічних явищ дає підстави для виникнення ідеї «Я» як синтезу, а не як простої асоціації. «Я» в цьому сенсі є судженням, що констатує єдність різних фактів внутрішнього життя, формуючи поняття особистості. Звідси випливало положення П. Жане про зв'язок змін пам'яті зі змінами в самосприйнятті та організації психічного життя: модифікації пам'яті можуть спричиняти модифікації «Я» – і саме в цій зоні, як він вважав, часто локалізуються клінічні порушення.

Формуючи ієрархічну структуру психічної організації, П. Жане описував верхній рівень як функцію «схоплювання реальності» та реальної дії – діяльності, що може здійснюватися як у фізичному, так і в соціальному середовищі. Нижче містяться операції, які зовні схожі, але позбавлені гостроти переживання реального й точного пристосування до нових фактів; ще нижче – міркування, уява, «безплідні мріяння»; на найнижчих щаблях – слабко пристосовані рухові збудження. У цій

моделі зниження психологічної активності під впливом втоми або душевного потрясіння призводить до того, що вищі, соціально навантажені та інтегративні функції стають недоступними, натомість нижчі зберігаються й можуть посилюватися, утворюючи клінічні картини з фрагментацією дії та переживання. Саме через це П. Жане описував деякі стани як наслідок дефіциту інтеграції та «психологічної енергії/напруги», коли психіка не здатна утримувати складні синтези й опускається до нижчих автоматизмів.

Поняття звуження поля свідомості стало одним із найвідоміших у його спадщині; він визначав його як максимальну кількість відносно простих образів, які можуть одночасно бути присутніми в одній свідомості; його обсяг змінний, індивідуально варіативний і чутливий до стану людини. У випадку звуження поля свідомості зменшується кількість усвідомлюваних явищ, зростає фіксація на одному пункті, виникають провали уваги або «тунельність» переживання. У подальших історико-наукових оглядах підкреслюють, що для П. Жане звуження поля свідомості разом із дисоціацією утворювали основу для пояснення багатьох дисоціативних феноменів: те, що опиняється поза полем, не зникає, а може діяти як автономний комплекс – психологічний автоматизм.

Саме в межах цього аналізу він запропонував концепцію співвідношення свідомого й несвідомого, яка відрізнялася від фройдівської. Для П. Жане головним механізмом була дисоціація: психічні функції або новоутворені інтеграції можуть «розпадатися» під тиском виснаження, потрясіння чи внутрішнього конфлікту, і тоді частина психічних актів відокремлюється від особистої свідомості. Несвідома дія для нього – це акт, що має ознаки психічного акту, але не стає предметом усвідомлення для суб’єкта, який його здійснює: спогади можуть зберігатися попри амнезію; складні дії можуть проявлятися уві сні або в трансових станах; поведінка може бути «розумною» за формою, хоча й відбувається поза нормальною свідомістю. Цей підхід зближував клінічний опис із проблемою травматичних спогадів і «фіксованих ідей»: пізніші дослідники підкреслювали, що для П. Жане психологічна травма могла формувати ригідні комплекси (fixed ideas), які «застрягають» за інтегрованим наративом та продовжують впливати на афект, тіло й поведінку.

Таким чином, П. Жане пов’язував свідомість із реальністю та активною, синтетичною діяльністю, яка здатна створювати нові цілісності, поєднуючи кілька явищ у щось якісно інше. Він також розрізняв безособистісне відчуття й особистісне сприйняття, показуючи, як елементарні психічні елементи організуються в загальні стани, а ті – у тимчасові єдності, що підтримують ідею особистості. Важливо, що, описуючи психічне життя, він виділяв два великі типи діяльності – творчу й консервативну: творча синтезує сприйняття в судження, поняття, моральні чи наукові конструкції; консервативна зберігає й повторює (асоціативні ланцюги, пам’ять). Гармонія психічного життя, на його думку, залежить від співвідношення

цих сторін, і клінічні порушення часто можна вважати перекосом інтеграції, коли синтез слабшає, а повторення та автоматизми посилюються.

Поряд із напрямом, що активно залучав дані психіатрії, у французькій психології цього періоду розвивався й інший, який робив акцент на соціальних контактах та реальному функціюванні людини в ситуаціях взаємодії, зокрема й у міжкультурному середовищі. На стику цих підходів французька традиція отримувала важливу перевагу: вона поєднувала клінічну увагу до розладів інтеграції свідомості з інтересом до того, як культура, соціальні норми й взаємини формують психічну організацію. У цьому сенсі внесок П. Жане полягав не лише в описі окремих феноменів, а й у формуванні рамки, де патологія стала інструментом для розуміння нормальної психіки, а соціальна взаємодія – умовою становлення вищих психічних функцій.

Початок того напряму, який у літературі часто називають французькою соціологічною школою гуманітарних знань (і як соціологічний поворот у психології та антропології), пов'язують насамперед з Емілем Дюркгеймом (1858–1917). Розвиваючи позитивістську настанову Оґюста Конта на «об'єктивну» науку про суспільство, Е. Дюркгейм прагнув надати соціології статус автономної дисципліни зі своїм предметом і методом. Він послідовно наполягав на тезі про специфічну реальність соціального порядку, яку не можна звести ані до біологічних, ані до індивідуально-психологічних пояснень; у цьому сенсі його позицію описують як соціологізм (або як принцип sui generis соціального), тобто визнання того, що соціальні факти мають власну логіку та закономірності.

Методологічним каркасом цієї програми стала вимога вивчати соціальні явища як речі (тобто як об'єктивні даності), не підмінюючи їх приватними враженнями, моралізаторством або психологічною інтуїцією. У «Правилах соціологічного методу» (1895) Е. Дюркгейм визначав соціальні факти як способи дії, мислення й переживання, що є зовнішніми щодо індивіда та наділені примусовою силою, завдяки якій вони чинять на нього тиск. Це визначення важливе підкріплює думку про те, що причини соціальних феноменів треба шукати не всередині окремої людини, а в структурі соціального середовища, типі зв'язків та інституцій, які задають рамки індивідуальній свідомості й поведінці.

Е. Дюркгейм підкреслював, що, хоча суспільство й складається з індивідів, воно не є простим додаванням «частин». Колектив постає як наділндивідуальний моральний порядок, що має здатність інтегрувати людей у спільноти з певною владою. У цьому випадку його аргументація часто виявляється ближчою до етики та теорії соціалізації: колективне життя не лише координує дії, а й виконує виховну функцію, формуючи моральні регулятори, які індивід згодом переживає як внутрішні імперативи. Власне тому Е. Дюркгейм розглядав інтеграцію як головну умову стабільності, а розпад нормативних зв'язків – як ризик дезорганізації.

Важливим елементом концепції Е. Дюркгейма є парадоксальна, на перший

погляд, теза: індивідуальна автономія в модерному суспільстві може зростати одночасно зі зростанням залежності від соціальної системи. У міру ускладнення поділу праці людина стає більш ізольованою, але водночас більш залученою в загальних зв'язків. Це не суперечність, а опис двох паралельних процесів: диференціації ролей і посилення координації. Саме з цього Е. Дюркгейм виводив свою відому дихотомію механічної та органічної солідарності, що пояснює, як саме суспільства тримаються разом на різних етапах історичного розвитку.

Механічна солідарність – це єдність через подібність: члени спільноти мають близькі вірування, схожий досвід і цінності, а відхилення від колективного способу життя сприймаються як загроза цілому. Органічна солідарність – це єдність через відмінність: люди не схожі, але можуть співіснувати завдяки взаємодоповнюваності функцій і ролей. Е. Дюркгейм запропонував і важливий емпіричний індикатор цих типів: домінування репресивного (карального) права в суспільствах механічної солідарності та реститутивного (відновлювального) права в суспільствах органічної солідарності. Це уточнення слугує доказовим містком між теорією та спостережуваними соціальними інституціями.

Звідси випливає головна думка: колективна свідомість відрізняється від індивідуальної не ступенем, а способом існування, оскільки розгортається за власними законами і не є простою сумою окремих свідомостей. Сам Е. Дюркгейм визначав колективну свідомість як сукупність загальних вірувань і почуттів, що є типовими для членів певного суспільства. За цією логікою індивід радше виникає із суспільства (тобто формується у вже наявних моральних і символічних структурах), ніж суспільство виникає з індивідів як із готових автономних атомів.

Колективне життя, на переконання Е. Дюркгейма, складається з явищ, які можна описувати й порівнювати, і тут виникає ще один момент: соціальні факти є зовнішніми та примусовими, але стають дієвими саме через поступову інтеріоризацію, через те, що індивід сприймає їх як зрозумілі для нього правила. Звідси виникає акцент Е. Дюргейма на аналізі соціальних явищ у широкому сенсі: релігійних вірувань, обрядів, моральних правил, правових норм, звичаїв – усіх тих форм колективного життя, які існують до окремої людини й сприймаються нею як обов'язкові. Така позиція зумовила виведення психології та етнографії на спільне поле дослідження із соціологією, бо пояснення мислення й поведінки ставало неможливим без аналізу нормативно-символічного середовища.

Саме цю дюркгеймівську ідею про колективні уявлення/явища активно використав у своїх інтерпретаціях традиційних культур Люсієн Леві-Брюль (1857–1939) – психолог, філософ і етнограф, який опирався на великий масив тодішніх етнографічних описів Африки, Австралії та Океанії. Для нього принциповим було твердження: різним соціально-історичним структурам відповідають різні «режими» мислення, і тому тип раціональності не є суто індивідуальною здібністю, відірваною від культури; він залежить від того, як організовані колективні вірування, практики,

ритуали та пояснювальні схеми.

Розвиваючи це положення, Л. Леві-Брюль запропонував відоме розрізнення первісного (або пралогічного) та логічного мислення. Первісне мислення він описував як таке, що менш чутливе до формальної суперечності та більше зорієнтоване на містично-символічні зв'язки, ніж на логічні операції у звичному сенсі. Головним механізмом такого поєднання явищ він вважав «закон партиципації» (причетності): предмети та події об'єднуються не за емпірично-раціональними ознаками, а через приписувані їм сили, участь у спільному сакральному порядку або через ритуально підтверджувані відповідності. У науковій літературі навмисно підкреслено, що «participation» у Л. Леві-Брюля – не випадкова метафора, а центральна категорія його пояснювальної схеми.

Важливе доповнення (якого зазвичай бракує в коротких оглядах) полягає в тому, що Л. Леві-Брюль не зводив пралогічне й логічне мислення до двох послідовних стадій, де одна витісняє іншу. Радше йшлося про співіснування різних способів організації досвіду: у традиційних суспільствах пралогічні схеми могли домінувати в колективних уявленнях, тоді як практична діяльність могла вимагати досить точних емпіричних рішень; у модерних культурах логічні схеми домінують у науці та техніці, але елементи партиципації зберігаються в релігії, обрядах, моральних принципах і символічних практиках. Така теза робила його модель більш гнучкою порівняно з примітивним трактуванням «первісні = нелогічні».

Ідеї Е. Дюркгейма та Л. Леві-Брюля вплинули на цілу низку подальших досліджень, зокрема на Моріса Гальбвакса, якому приписують один із перших системних соціологічних аналізів пам'яті. Поняття про колективну свідомість у дюркгеймівському сенсі отримала в М. Гальбвакса більш операційне продовження: індивідуальну пам'ять він розуміє як таку, що формується в соціальних рамках (social frameworks of memory), і тому спогади не є суто приватним психічним архівом – вони підтримуються мовою, груповими практиками, спільними принципами інтерпретації минулого.

Так само дюркгеймівська позиція щодо колективних уявлень і культурно-соціальних детермінант мислення хай і критично переосмислена, але частково відгукується в дискусіях про розвиток дитячого мислення, де певні риси егоцентричності або нелінійної причиновості можуть нагадувати описи пралогічних зв'язків. Тут важливо дотримуватися коректних меж: це не буквальна тотожність «дитячого» й «первісного», а радше історичний слід інтелектуальної ситуації початку XX століття, коли психологія розвитку, соціологія та етнологія активно обмінювалися категоріями й моделями пояснення.

Вивченням соціальних контактів людей і того, як вони залишають свій слід у психіці окремої людини, активно займався також Габріель Тард (1843–1904). Його позиція принципово відрізнялася від дюркгеймівського соціологізму: якщо Е. Дюркгейм наполягав на автономії соціальних фактів і пояснював колективні явища

через надіндивідуальні структури та інституції, то Г. Тард, навпаки, переносив центр ваги на мікрорівень – на міжпсихічні процеси, які зшивають людей у суспільство через щоденні акти переймання, зараження, переконання, моду, мовні та поведінкові наслідування. У цьому випадку соціальне постає не як надбудова над індивідом, а як мережа повторів і варіацій, що циркулюють між людьми, формуючи колективні звички, вірування, смаки й навіть типові емоційні реакції.

Формування його концепції справді історично пов'язане з французькою клінічною традицією другої половини XIX століття, де феномени навіювання, гіпнозу, дисоціації та автоматизмів стали «вікном» у несвідому та соціально керовану сторону психіки. Г. Тард бачив у навіюванні та сугестії не просто терапевтичний інструмент, а фундаментальний механізм соціальної зв'язаності: люди не лише мислять і діють поруч, а й непомітно підлаштовуються одне під одного, переймають інтонації, переконання, тривоги, правила того, що вважати нормальним, престижним, бажаним. Саме тому в його працях психологічне й соціальне жорстко не протиставлене: соціальне він трактує як особливий тип психологічного обміну, що відбувається між людьми.

Г. Тард запропонував схему, відповідно до якої основою соціальних зв'язків особистості виступають три чинники: наслідування, винахід і опозиція (протидія нововведенням). Провідним він вважав наслідування, бо саме через нього індивід переймає установки, вірування, почуття й способи поведінки інших людей. У «Законах наслідування» він описує соціальне життя як потік реплікацій: ідеї, слова, жести, ритуали, моделі поведінки поширюються ланцюжками імітації, а вже потім укорінюються як звичні норми й колективні очевидності. Навіювані ззовні думки й емоції можуть структурувати душевну діяльність не лише у змінених станах, а й під час звичайного неспання, коли людина вважає свої реакції природними, властивими саме їй, хоча вони часто є результатом соціально засвоєних шаблонів.

Пояснюючи групову поведінку, Г. Тард використовував образи, запозичені з гіпнотичної проблематики: натовп, мода, масові переконання можуть діяти як множинна сугестія, де підсилена імітація знижує індивідуальну рефлексію, а зразок стає домінантним стимулом. Саме тому групову психологію він інколи описує як своєрідний соціальний сомнамбулізм – не в сенсі патології, а як метафора того, що люди здатні виконувати складні соціальні сценарії майже автоматично, наслідуючи запозичені моделі. У цьому контексті показовими є його тексти про «соціальну логіку», де він розмежовує фізіологічні дії, які людина опановує без прикладу, і соціально набуті практики, що виникають саме через навчання на зразках, традиціях і групових стандартах.

Однак поведінка суспільства, на думку Г. Тарда, не зводиться до нескінченного копіювання. У складних взаємодіях повторів виникає «винахід» – відхилення, нова комбінація, творча особливість, яка згодом також поширюється переважно через наслідування. Це важливий момент: інновація не заперечує імітацію, а живе завдяки

ій. Нове виживає лише тоді, коли стає відтворюваним, переходить у практику, норму, звичку, інституційний формат. Опозиція ж описує інший бік соціальної динаміки: опір інноваціям, конфлікт між моделями-конкурентами, зіткнення двох наслідувань або двох традицій, коли суспільство коливається між альтернативними взірцями. Саме тріада «наслідування–винахід–опозиція» дозволяла Г. Тардові пояснювати соціальну мінливість без апеляції до колективної сутності як окремої надіндивідуальної субстанції, колективне для нього є радше продуктом циркуляції моделей.

Роботи французьких учених цього періоду загалом розширили предмет психології, розглядаючи не лише несвідоме як індивідуально-клінічну проблему, а й колективну психіку як реальність соціального впливу, групових норм і культурних сценаріїв. Одним із найважливіших результатів стало усвідомлення чинника культури й історичного розвитку суспільства як детермінантів психічного становлення: людину дедалі частіше почали описувати як результат не тільки біологічного, а й культурно-історичного розвитку. Це водночас актуалізувало міждисциплінарні підходи: психологія стала щільніше контактувати з історією, філософією, соціологією, етнографією, а на методологічному рівні збагатилася клінічним підходом (патологічний матеріал як природний експеримент) і крос-культурними порівняннями, що дозволяли відстежувати, як різні символічні системи формують різні способи переживання та мислення.

Описова психологія. Своєрідний проєкт іншого типу психології запропонував німецький мислитель Вільгельм Дільтей (1833–1911). Якщо більшість напрямків кінця XIX століття рухалися в бік експериментalізації та зближення з природничими науками, то В. Дільтей наполягав на тому, що психологія має бути також основою для наук про дух (Geisteswissenschaften) і тому потребує іншої методології, ближчої до філософії, історії та герменевтики. У програмному тексті «Ідеї описової та аналітичної психології» (1894) він обґрунтував необхідність співіснування двох типів психології: пояснювальної, яка будує причинові схеми за зразком природознавства, і описової (описово-аналітичної), яка виходить із цілісності психічного життя та прагне його зрозуміти зсередини, у зв’язку з життєвим контекстом.

В. Дільтей критикував перенесення натуралістичної моделі на психіку у вигляді конструювання прозорої системи з невеликої кількості визначених елементів, з яких начебто можна вивести все різноманіття духовного життя. Він не заперечував важливості впорядкованості й аналітики, але вказував, що психічне життя задане нам як зв’язний життєвий комплекс (nexus), а не як мозаїка атомів. Саме тому його знаменита формула «природу ми пояснюємо, а психічне життя розуміємо» означає не відмову від раціональності, а зміну оптики: у центрі уваги – не причинове виведення, а смислова реконструкція зв’язків переживання, вираження й розуміння.

Свою психологію він називав описовою і розчленованою (аналітичною), але її розчленування принципово інше, ніж в асоціанізмі чи елементалізмі. Його не влаштовувала редукція психіки до сенсорної «цегли й цементу», де складне

пояснюється механічним додаванням простого. Натомість він вводив поняття внутрішньо пов'язаних структур психічного життя, які розгортаються в часі, формуються в історії та мають спрямованість, тобто організовані не тільки причиново, а й цільово. Важливо, що цілісність і цілеспрямованість В. Дільтей виводив не з біологічної адаптації (як це часто робили функціоналісти), а з історичного життя людини, з її діяльності та з того, як переживання передають у мові, мистецтві, звичаях, інституціях.

Центральним у його концепції стало поняття переживання (Erlebnis). Переживання для В. Дільтея – не елемент свідомості, який можна вилучити під час лабораторної процедури, а внутрішній зв'язок, що виявляється через вираження (Ausdruck) і стає доступним розумінню (Verstehen). Таким чином індивідуальну свідомість учений порівнює зі світом наднидивідуальних смислів і цінностей, із культурно-історичною духовністю. Саме ця тріада «життя – вираження – розуміння» згодом стала одним із центральних мотивів гуманітарної методології, де психологічне пізнання зближується з історичним і інтерпретативним, але не зводиться до нього.

Звідси випливає і роль герменевтики у В. Дільтея. Герменевтика для нього – не просто техніка тлумачення текстів, а універсальний спосіб відтворення світу життя іншої людини чи іншої епохи через культурні вираження. Вона стає методологічною ланкою між психологією, історією та філософією, бо дозволяє переходити від окремих виявів (жесту, спогаду, твору) до цілого смислового контексту, у якому ці прояви набувають значення. Так В. Дільтей прагнув зробити психологію не додатком до природознавства, а базовою дисципліною для наук про людину, оскільки саме вона описує структури переживання, на яких ґрунтуються історичні форми культури.

Важливо й те, що В. Дільтей відмежовував своє розуміння від наївної інтроспекції як простого самоспостереження. Йшлося про проникнення у зв'язність внутрішнього досвіду та про реконструкцію смислу, який може містити й неусвідомлювані шари, бо людське життя не вичерпується тим, що в певний момент чітко артикулюється. Саме тому його тезу часто трактують наступним чином: природні процеси описують через каузальні зв'язки, тоді як духовне життя пізнається через смислові зв'язки, що розгортаються історично й доступні через інтерпретацію людських виражень.

У такому підході й справді закладено витоки того, що на початку XX століття почали називати психологізмом у методологічному сенсі: психологія мислиться як дисципліна, що забезпечує інструменти аналізу духовного життя і тим самим підтримує гуманітарні науки. Водночас сам В. Дільтей не зводив людину до психологічного механізму: навпаки, він послідовно підкреслював історичність і культурну опосередкованість психіки, а тому його описова психологія виявилася однією з найважливіших альтернатив натуралістичним моделям кінця XIX століття.

Ідея Вільгельма Дільтея про зв'язок окремої особистості з історично накопиченими духовними цінностями була системно розглянута його учнем Едуардом

Шпрангером (1882–1963), одним із представників німецької духовно-наукової психології (Geisteswissenschaftliche Psychologie). Дотримуючись дільтеївської позиції на розуміння (Verstehen) як специфічний метод гуманітарного пізнання, Е. Шпрангер водночас прагнув надати їй більшої структурованості та типологічної чіткості. Якщо для В. Дільтея центральним поняттям залишалося переживання (Erlebnis) як жива єдність психічного життя, то Е. Шпрангер змістив акцент на духовну активність «Я» як носія смислових орієнтацій, що втілюються у виборі цінностей. У такий спосіб суб'єктивні переживання індивіда він інтерпретував через їх порівняння з наддиндивідуальними формами «об'єктивного духу», тобто культурно закріпленими системами значень і норм.

У праці «Форми життя» (Lebensformen, 1914) Е. Шпрангер сформулював тезу про те, що головним завданням психології є дослідження відповідності між індивідуальною духовною структурою людини і структурою об'єктивного духу, представленого в культурі. Йдеться не просто про опис рис характеру, а про аналіз провідної спрямованості особистості – її ціннісної домінанти. Саме поняття «форма життя» означає відносно стійкий тип організації мотивації, інтересів і життєвого вибору, що визначає, які смисли для людини є центральними. Так Е. Шпрангер заклав підвалини типологічного підходу до особистості, орієнтованого на аксіологічний вимір, тобто на структуру цінностей як системоутворювальний чинник психіки.

Він виділив шість базових типів об'єктивних цінностей: теоретичні (орієнтація на істину й пізнання), економічні (корисність і матеріальна доцільність), естетичні (форма, гармонія, самовираження), соціальні (служіння іншим і співпереживання), політичні (влада, вплив, організація), релігійні (сенс, абсолютні підстави буття). Ці шість ціннісних орієнтацій стали основою відповідних типів людини: теоретичної, економічної, естетичної, соціальної, політичної та релігійної. Важливо, що Е. Шпрангер не розглядав ці типи як жорсткі класи; кожна людина, на його думку, поєднує всі орієнтації, але в різних пропорціях, і саме домінування певної цінності визначає провідну форму життя, життєвий стиль і вибір діяльності.

Значущість цієї типології полягає не лише в її описовій функції, а й у педагогічному та виховному аспектах. Е. Шпрангер вважав, що дорослий (зокрема, педагог) має розпізнати провідну ціннісну орієнтацію дитини й будувати навчання, виходячи з її духовної структури. Таким чином, психологія набувала нормативно-практичного значення: вона мала допомогти узгодити освітній процес із внутрішньою логікою розвитку особистості, а не нав'язувати їй зовнішні стандарти. Цей підхід передбачав індивідуалізацію освіти задовго до того, як вона стала загальновизнаним принципом педагогіки XX століття.

Методологічно Е. Шпрангер залишався в межах тієї традиції, що смисл психічних явищ не виводиться з причинових зв'язків, а реконструюється через аналіз культурних форм, у яких він об'єктивується. Водночас його концепція була спробою подолати надмірну суб'єктивність дільтеївської орієнтації на переживання, адже типологія

цінностей дозволяла порівнювати особистості на підставі відносно стабільних структур. У цьому сенсі Е. Шпрангер зробив крок у напрямку більшої операційності психології.

Описова психологія загалом продемонструвала альтернативну можливість побудови її як гуманітарної дисципліни, акцентованої на смислах, історичності й культурній зумовленості психіки. Вона продемонструвала обмеження суто натуралістичного підходу, що зводив психічне до вимірюваних елементів і причиново-наслідкових зв'язків, залишаючи поза увагою цілісність життєвого досвіду. Водночас історія свідчить, що описова традиція недооцінила евристичний потенціал експерименту та зв'язків із природничими науками. Уже на початку XX століття домінування лабораторної психології, психофізики й експериментальних досліджень пам'яті, уваги та навчання визначило інший вектор розвитку дисципліни.

Більшість шкіл, що виникли на межі XIX–XX століть – як гуманітарно-орієнтовані, так і експериментальні, – проіснували відносно недовго у своїй первинній формі. Їх поява була реакцією на кризу асоціативної психології та потребу в новій методології, здатній пояснити складність психічного життя. Дискусії між пояснювальною і когнітивною моделями, між натуралізмом та історизмом, між індивідуальним і колективним вимірами психіки створили інтелектуальне підґрунтя, на якому сформувалися провідні напрями психології XX століття – від гештальтпсихології й біхевіоризму до психоаналізу та культурно-історичної теорії. Саме ця методологічна суперечність між різними способами розуміння психічного і стала одним із головних чинників подальшого розвитку психологічної науки.

Питання для самоаналізу:

1. Які соціально-культурні та наукові чинники зумовили кризу асоціативної психології наприкінці XIX століття?
2. У чому полягала методологічна відмінність між структуралізмом і функціоналізмом у розумінні предмета психології?
3. Як інтенційна психологія Ф. Брентано змінила уявлення про свідомість і чому її вважають передумовою появи феноменології?
4. Які головні положення феноменології Е. Гуссерля вплинули на подальший розвиток гуманітарної психології?
5. У чому полягає сутність концепції «потоку свідомості» В. Джемса та як вона протистояла елементалізму?
6. Які основні ідеї прагматизму (В. Джеймс, Дж. Дьюї) вплинули на формування американського функціоналізму?
7. Чим відрізнялися підходи Чиказької та Колумбійської шкіл функціоналізму до аналізу поведінки та свідомості?
8. Яке значення для психології мало поняття «соціального факту» Е. Дюркгейма?

9. У чому полягала відмінність між дюркгеймівським соціологізмом і мікросоціальною концепцією Г. Тарда?

10. Як П. Жане пояснював дисоціацію та звуження поля свідомості і яке значення це мало для розуміння несвідомого?

11. У чому полягає різниця між пояснювальною та описовою психологією за В. Дільтеєм?

12. Яке значення мало поняття «переживання» у формуванні гуманітарної методології психології?

13. Як типологія цінностей Е. Шпрангера відображає зв'язок окремої особистості з культурою?

14. Які нові методи дослідження психіки (клінічний, крос-культурний, експериментальний) сформувалися на межі XIX–XX століть і які їхні сильні та слабкі сторони?

15. Які інтелектуальні суперечності цього періоду стали передумовою появи провідних шкіл психології XX століття (біхевіоризм, гештальтпсихологія, психоаналіз)?

ТЕМА 12. РОЗВИТОК ГАЛУЗЕЙ ПСИХОЛОГІЇ

1. Основні теорії в галузі соціальної психології

Уявлення про те, що соціальна психологія як окрема наука має відносно короткий період інституційного існування, але спирається на надзвичайно тривалу інтелектуальну традицію, є практично консенсусним у сучасній історіографії дисципліни. У більшості підручників і аналітичних оглядів підкреслюється, що формуванню соціальної психології на початку XX століття передували століття філософських, політичних і моральних рефлексій щодо співвідношення індивіда й суспільства, природи соціального впливу, колективної свідомості та міжособистісної взаємодії. Така узгодженість позицій пояснюється тим, що проблема соціальної детермінації психічного – тобто питання, як соціальне середовище формує мислення, емоції та поведінку людини, – має багатовікову історію, у якій поєднуються як систематичні концепції, так і глибокі сумніви щодо їх універсальності.

Інтелектуальні витоки соціально-психологічної проблематики простежуються від античної філософії до сучасності: від міркувань Платона й Арістотеля про державу і природу людини, через політичну філософію Нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк), до соціологічних концепцій Еміля Дюркгейма і Габріеля Тарда. Тож «багате минуле» соціальної психології значною мірою сформоване західноєвропейською традицією осмислення людини як істоти водночас індивідуальної й соціальної. Сам предмет соціальної психології – взаємодія індивіда й соціального контексту – поступово кристалізувався завдяки спробам дати відповідь на питання про первинність соціального чи індивідуального.

Уже в античній думці виокремлюються дві протилежні позиції. Арістотель визначав людину як політичну (соціальну) істоту і розглядав соціальні форми як природне продовження індивідуальної сутності. Проте Платон у «Державі» й «Законах» підкреслював пріоритет цілого над частиною: структура суспільства визначає становлення особистості. Його модель тричастинної душі (розум, мужність, потяги) слугувала підставою для типологізації як індивідів, так і соціальних груп. Уже тут закладено протиріччя між соціоцентризмом і індивідуалізмом, яке згодом стане центральним для соціально-психологічної теорії.

У Новий час під впливом християнської антропології та розвитку ринкових відносин посилюється акцент на індивідуалістичній позиції. Томас Гоббс пов’язував соціальний порядок із прагненням людини до самозбереження й влади; Адам Сміт – із поєднанням особистої вигоди та «симпатії» як механізму моральної регуляції; Джеремі Бентам – із принципом корисності, згідно з яким суспільне благо є агрегованою сумою приватних інтересів. У цих підходах соціальне постає як похідне від індивідуальних мотивів. Водночас соціоцентрична лінія не зникає: у

різних формах її розвивають Нікколо Макіавеллі, П’єр-Жозеф Прудон та інші мислителі, наголошуючи на автономності соціальних структур і їх впливі на поведінку особи.

У XVIII столітті в працях Ш.-Л. де Монтеск’є, Ж.-Ж. Руссо, К.-А. Гельвеція з’являються численні роздуми про звичаї, традиції, моральні норми й взаємний вплив людей у суспільстві. Хоча ці ідеї не були інтегровані в єдину теоретичну систему, вони підготували підґрунтя для формування перших спеціалізованих соціально-психологічних концепцій. Важливо, що в цей період поступово приходить розуміння ролі соціалізації та виховання у формуванні особистості – тема, яка згодом стане центральною в емпіричних дослідженнях.

Середина XIX століття характеризується інтенсивним розвитком мовознавства, антропології, етнографії, археології, кримінології. З’являється нове коло проблем, які не вкладаються в межі жодної окремої дисципліни. Як зазначав Тамоцу Шибутані, соціальна психологія виникла як відповідь на нездатність окремих наук пояснити явища міжособистісної взаємодії та групової поведінки. У цей час психологія перебувала під впливом асоціанізму й концентрувалася на індивідуальній свідомості, тоді як соціальні виміри психіки лише починали привертати увагу дослідників.

Після виокремлення соціології як самостійної науки (Огюст Конт) виникають спроби пояснювати соціальні явища через біологічні або психологічні закони. Біологічний редукціонізм виявився недостатнім, що спричинило звернення до психології. Спочатку соціальне зводили до індивідуальної психіки (Г. Тард), згодом – до принципу колективної свідомості (Л. Уорд, Ф. Гіддінгс), який тлумачив соціальний факт як вияв «соціального розуму». Це сприяло формуванню психологічного напряму в соціології, але водночас ускладнило розмежування між соціологією та соціальною психологією.

Наприкінці XIX століття на тлі індустріалізації, урбанізації та зростання масових рухів виникають концепції «психології народів» і «психології мас». Німецькі вчені М. Лацарус, Г. Штейнталь і В. Вундт розвивають ідею надіндивідуальної «душі народу», що виявляється в мові, міфах, релігії. Олександр Потебня підкреслює роль мови як етноформувального чинника, намагаючись подолати дуалізм індивідуального й соціального. Хоча ця концепція більше стосувалася етнопсихології, вона закріпила ідею існування специфічних колективних психічних феноменів.

Французькі дослідники – Г. Тард, Г. Лебон, С. Сігеле – зосередилися на аналізі масової поведінки. Г. Лебон у «Психології народів і мас» описував масу як емоційно нестійку, схильну до навіювання й «зараження»; С. Сігеле акцентував на криміногенному потенціалі натовпу. Ці роботи заклали основи для подальших досліджень лідерства, конформізму й соціального впливу. Сучасні емпіричні дослідження групової поведінки, зокрема експерименти Соломона Аша щодо

конформізму (1951), Стенлі Мілграма щодо підкорення авторитету (1963) та Філіпа Зімбардо щодо ролей і ситуаційного впливу (1971), продемонстрували, що багато припущень ранніх теоретиків про вплив соціального контексту мають експериментальне підтвердження, хоча їх узагальнення потребують обережності.

1908 рік, дату виходу підручників Едварда Росса «Social Psychology» і Вільяма Мак-Дугалла «An Introduction to Social Psychology», традиційно вважають точкою відліку в появі соціальної психології. В. Мак-Дугалл розвивав інстинктивну теорію соціальної поведінки, тоді як Е. Росс аналізував механізми соціального контролю. Зигмунд Фройд у «Масовій психології та аналізі Я» (1921) інтегрував групову динаміку з психоаналітичною теорією, підкреслюючи роль ідентифікації з лідером.

Отже, становлення соціальної психології було результатом тривалого інтелектуального процесу, у якому поєдналися філософські, соціологічні й психологічні підходи. Її формування супроводжувалося суперечностями між індивідуалізмом і соціоцентризмом, між редукціонізмом і визнанням автономії соціального. Сучасна соціальна психологія, опираючись на експериментальні методи та міждисциплінарні дані, зберігає цю спадщину, водночас намагаючись емпірично уточнювати межі соціального впливу й індивідуальної автономії.

У дослідженні групових процесів З. Фройд одним із перших цілком вийшов за межі суто «психології індивіда», змістивши фокус із клінічної симптоматики на закономірності «нормальної» соціальної зв’язаності та підпорядкування. Водночас його тлумачення групової психології перебувало в межах психоаналітичної методології: соціальні явища він пояснював через механізми, описані під час роботи з неврозами, і переносив логіку сімейних стосунків на взаємини в колективі. З цього погляду «клей», який пов’язує членів групи, З. Фройд розумів як особливий тип емоційних зв’язків, а центральним вузлом групової динаміки була фігура лідера як носія масового ідеалу, з яким учасники порівнюють власну самооцінку й уявлення про «Я». Така екстраполяція містила переконливе пояснення у вигляді метафори, але водночас звужувала поле аналізу, бо складні соціальні механізми (норми, інститути, комунікації, статусні структури) редукувалися до внутрішньопсихічних зв’язків і ранніх афективних сценаріїв.

Ще однією спробою вирішити дилему «соціальне – індивідуальне» з позицій індивідуалізму стала теорія інстинктів соціальної поведінки В. Мак-Дугалла. У підручнику 1908 року він трактував соціальну поведінку як таку, яку запускають вроджені спонукання до цілеспрямованих дій, а емоції розглядав як функційні супутники цих спонукань, які організовують поведінкові схильності в більш стійкі комплекси. Цей підхід був поширеним на ранньому етапі розвитку дисципліни (і тому історично важливим), але пізніше став одним із об’єктів критики через надмірну біологізацію соціальних феноменів і слабку операціоналізацію інстинктів як наукових конструктів. Те, що книга В. Мак-Дугалла стала одним із перших канонічних підручників із соціальної психології, підтверджує обсяг її накладу та

кількість перевидань.

Підсумовуючи основні концептуальні напрями раннього періоду, можна зауважити про типову межу того часу: жодна з класичних схем – ні «надіндивідуальна душа» (у різних версіях етнопсихологічних та колективістських пояснень), ні «психологія мас» з її акцентом на зараженні, навіюванні й ролі вождя, ні інстинктивізм – не давала стійкого інструментарію, який би одночасно враховував соціальні структури, міжособистісні зв'язки й індивідуальну суб'єктивність без редукції одного рівня до іншого. Водночас саме ці теоретичні межі сформували підґрунтя для переходу до іншої логіки науки: не лише описувати «природу маси» чи «механізми потягів», а перевіряти соціально-психологічні твердження за допомогою контрольованих спостережень, експериментів і прикладних інтервенцій.

Важливо додати, що емпіричний зсув у соціальній психології почався ще до оформлення дисципліни як окремої галузі: одним із найчастіше цитованих ранніх прикладів є експеримент Н. Тріплетта (1898), у якому було показано, що сама присутність інших може змінювати ефективність виконання завдання (те, що згодом узагальнили як соціальну фасилітацію). Саме такі роботи поступово зміщували акцент із «великих історико-філософських» пояснень на операційні змінні, порівняння умов і перевірку гіпотез.

Експериментально-прикладний етап розвитку соціальної психології був тісно пов'язаний із модернізацією виробництва та управління. У міру того як ускладнювалося індустріальне суспільство, зростала потреба в технологіях координації людей: дисциплінуванні, нормуванні, мотивації, комунікації, доборі та навчанні персоналу. На цій хвилі соціально-психологічні уявлення про порядок дедалі частіше описували через норми й регулятори взаємодії, а не лише через харизму лідера чи «психологію натовпу». Поведінку почали інтерпретувати як результат взаємодії щонайменше двох рівнів: зовнішніх правил/очікувань і внутрішніх установок/орієнтацій.

Окремо варто розглянути популярний сюжет індустріальної соціальної психології, так званий «ефект Готорна». У навчальних матеріалах його часто подають як надійно встановлений факт, однак сучасна історіографія науки свідчить, що доказова база первинних досліджень не така однозначна, а в науковій комунікації поширене некоректне цитування робіт критиків як таких, що нібито підтверджують ефект. Це важливий методологічний урок: навіть дуже відомі приклади з історії дисципліни потребують перевірки того, що саме було виміряно, які альтернативні пояснення можливі і як формується науковий міф через повторення посилань.

У підсумку ранні концепції соціальної психології, попри їх обмеження, виконали дві основні функції. По-перше, вони легітимізували сам предмет: соціальні зв'язки, групові процеси, колективні уявлення і вплив культури стали

розглядати як реальні детермінанти психіки, а не як «похідні» індивідуальної свідомості. По-друге, вони засвідчили потребу в методологічному оновленні: від умоглядних конструкцій і широких узагальнень до емпіричної перевірки, експерименту, прикладних моделей впливу та інтервенцій, які можна відтворювати, порівнювати й коригувати.

Ще одним відомим представником класичної теорії організації та управління був французький інженер Анрі Файоль. Якщо Фредерік Тейлор фокусувався переважно на «нижньому рівні» виробничого процесу (операціях, нормуванні, контролі виконання), то А. Файоль описував управління організацією як цілісну адміністративну систему, що вибудовується у вигляді ієрархії рівнів і функцій. На його думку, управління – це не тільки технічний контроль праці, а й універсальна діяльність керівника, яка повторюється в різних організаціях і може бути описана як набір базових управлінських функцій (планування, організування, розпорядництво/керівництво, координація, контроль) та загальних принципів, серед яких часто згадують 14 принципів управління (зокрема, поділ праці, єдність керівництва, дисципліна, централізація/децентралізація тощо). Це позиція лягла в основу «адміністративної школи» менеджменту і вплинула на подальше формування управлінських навчальних програм.

Спільними для класичних підходів Ф. Тейлора й А. Файоля є кілька моментів. Організацію вони розглядають передусім як формальну конструкцію, задану ззовні правилами, інструкціями та посадовою ієрархією; відхилення від заданого стандарту тлумачать як фактор ризику для ефективності. Працівник у цій системі легко перетворюється на відносно ізольовану одиницю, а зв’язки між людьми мисляться здебільшого як функційні, ділові, підпорядковані виробничій логіці. Мотивація при цьому часто редукується до економічних стимулів (оплата праці, премії), а відносини «керівник–підлеглий» описуються крізь призму поділу функцій на управлінські й виконавські. Саме ця нормативно-раціональна рамка дала класичній теорії організації потужний інструментарій для стандартизації, підвищення керованості й продуктивності, але водночас звузила чутливість до неформальних відносин, групових норм і суб’єктивного досвіду працівників.

Попри обмеження, класична теорія організації відіграла конструктивну роль у пошуках способів раціоналізації виробництва та у виокремленні двох різних «контурів» управління: регуляції технологічного процесу та регуляції людської діяльності в ньому. Вона легітимізувала управління як специфічну професійну компетентність, яку можна описувати й перевіряти і якої можна навчати. Але саме домінування директивно-адміністративного підходу (план–контроль–підпорядкування) стимулювало пошук інших пояснень продуктивності праці та механізмів регуляції поведінки. У США додатковим контекстом стали економічні потрясіння кінця 1920-х – початку 1930-х років, які посилили інтерес до «людських» факторів виробництва і до того, як працівники адаптуються до

нестабільності, зміни правил і посилення контролю.

На цьому тлі формується неокласична концепція організації, відома як теорія людських відносин. Одним із її символічних стартів вважають роботи Елтона Мейо, який у 1920-х роках, аналізуючи проблеми плинності кадрів та працездатності, звернув увагу на те, що вирішальними можуть бути не лише фізичні умови праці, а й соціальні умови робочого дня: можливість контакту, відчуття залученості, якість взаємин із керівництвом. У загальному вигляді ці ідеї були закріплені в серії досліджень, відомих як Хоуторнські (Hawthorne) дослідження, пов'язані з підприємствами Western Electric поблизу Чикаго наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років.

Найчастіше як показовий епізод згадують Relay Assembly Test Room – дослідження невеликої групи жінок-складальниць, яких розміщували окремо, змінювали для них режими перерв, робочий графік та окремі параметри умов праці, а винагороду частково прив'язували до групового результату. У публічному наративі про Хоуторнські дослідження фігурує висновок, що продуктивність могла зростати доволі стабільно і не завжди напряму залежала від конкретної зміни фізичних умов, натомість була пов'язана зі змінами соціальної ситуації: відчуттям особливого статусу, увагою дослідників і керівництва, згуртованістю мікрогрупи, появою групових норм взаємодопомоги й орієнтації на результат. Саме так у міжвоєнній індустріальній соціальній психології з'являється припущення: на поведінку впливає не тільки середовище в його фізичних аспектах, а середовище як інтерпретований соціальний контекст – те, як люди розуміють ситуацію, роль керівника, справедливість встановлених правил і власну значущість у системі.

Водночас сучасна історіографія та методологічна критика наголошують, що популярний міф про «універсальний Hawthorne effect» є спрощенням. Існують статистичні перевірки даних Relay Assembly Test Room, які ставили під сумнів частину визнаних положень або принаймні показували, що альтернативні фактори (зміни в оплаті праці, навчання, відбір, сезонність, управлінські рішення) могли суттєво впливати на динаміку продуктивності; у цьому сенсі Хоуторнські висновки варто брати до уваги обережно – як історично важливий поворот до соціальних детермінант праці, але не як просту формулу «увага підвищує продуктивність».

Головна новизна теорії людських відносин полягала в тому, що єдність робітника та організації почали тлумачити не тільки через посадові інструкції й контроль, а через стосунки «людина–людина» та «людина–група». Працівник постає не лише функціонером виробництва, а особистістю з потребами, з очікуваннями взаємності, з чутливістю до поваги та символічного визнання. Мотивація перестає бути суто матеріальною: гроші залишаються важливими, але поряд із ними починають враховувати статус, участь, стабільність, відчуття значущості та підтримки. Ґрунтуючись на цих позиціях, ідея «первинної групи» (у

соціологічній традиції – близькі неформальні зв'язки) стає важливою для розуміння трудової поведінки: група здатна виробляти власні норми, здійснювати контроль і встановлювати невидимі правила, які можуть як підтримувати продуктивність, так і стримувати її, якщо група відчуває загрозу з боку адміністрації.

Практичний сенс цього напряму полягав у тому, що регуляцію поведінки почали мислити не тільки як зовнішній примус, а як управління через соціально-психологічні умови: комунікацію, зворотний зв'язок, стиль керівництва, якість мікроклімату, символічні сигнали справедливості й поваги. Проте й неокласична перспектива мала межі: соціальне часто зводили до суми міжособистісних контактів і локальних групових процесів, а більш широкі структурні фактори (влада, нерівність, конфлікт інтересів, інституційні правила) залишалися менш концептуалізованими. Через це теорія людських відносин інколи зберігала суб'єкт-об'єктну рамку, лише пом'якшуючи її психологічними механізмами, і не завжди надавала інструменти для пояснення, коли саме групові норми стають ресурсом продуктивності, а коли – механізмом опору.

Отже, класична школа Ф. Тейлора, А. Файоля інституціоналізувала раціонально-адміністративний каркас управління, його функції та принципи, а неокласична (Е. Мейо) та пов'язані з нею дослідження змістили фокус на соціальну природу праці: на групи, норми, взаємини і те, як працівники «прочитують» організаційні сигнали. Саме суперечності між цими двома напрямами – формальною структурою та неформальною соціальною реальністю – і стали одним із головних джерел подальшого розвитку організаційної психології та індустріальної соціальної психології.

Із появою теорії людських відносин соціологія та соціальна психологія дедалі виразніше набувають статусу соціально релевантних дисциплін: від опису явищ вони переходять до вироблення практик, які обіцяють відчутні зміни в організаціях. Такий поворот був не лише інтелектуальною модою, а відповіддю на запит індустріального суспільства на підвищення ефективності праці, зниження конфліктності й стабілізацію робочих колективів. Саме тому прикладні дослідження починають активніше фінансувати позаакадемічні замовники, а всередині самої соціальної психології поступово вимальовується поділ на академічний (теоретико-пояснювальний) і прикладний (інструментально-рекомендаційний) вектори. Цю зміну можна простежити в подальшій історії дисципліни, коли запити індустрії й держави стимулюють розвиток методів вимірювання впливу, комунікації та групових процесів, а також розширюють ринок соціально-психологічної експертизи.

Логіка переходу від зовнішнього контролю до регуляції поведінки через суб'єктивність та інтерсуб'єктивність вимагала методологічного інструмента, який давав би змогу моделювати взаємовпливи людей і перевіряти причинові гіпотези.

Так лабораторний експеримент стає своєрідним «золотим стандартом» соціально-психологічних досліджень: він забезпечує відтворюваність, контроль змінних і вимірюваність ефектів. Водночас це спричиняє і структурну зміну дисципліни: замість великих філософських схем зростає значення операціоналізації понять, стандартизації процедур, статистичної перевірки та культу «ефекту» (ефект розміру, значущість, надійність). Крім того, важливо, що з часом сама інтерпретація класичних емпіричних результатів ускладнюється: те, що раніше пояснювали «єдиним чинником», пізніше розуміють як комбінацію соціальних очікувань, особливостей контексту, ролі спостерігача й способу дослідження. Це яскраво ілюструє історія Хауторнських досліджень, які дали імпульс теорії людських відносин, але згодом їх неодноразово переосмислювали й критикували щодо висновків про причини зростання продуктивності.

Ефект Хауторну в спрощеному вигляді часто подають як прямий наслідок уваги до працівника, але сучасні розвідки свідчать, що картина складніша: у різних дослідженнях діяли різні механізми (зміни стимулів, винагород, групових норм, самосприйняття учасників, специфіка вимірювань), а частину «класичних» висновків важко узагальнювати без застережень. Сам факт наукової дискусії навколо цього випадку важливий з погляду методології: він демонструє, як соціальна психологія вчиться відрізняти привабливу пояснювальну метафору від емпірично стійкого механізму і чому прикладні рекомендації потребують опори на сукупність даних, а не на один символічний експеримент.

Паралельно із західними індустріальними й лабораторними трендами по-іншому формувалися напрями соціальної психології на теренах колишнього Радянського Союзу та в Україні. Після революційних подій 1917 року у всій системі суспільних наук різко актуалізується питання філософських передумов знання і правильності методології. У психології це набуває форми дискусії про необхідність перебудови науки на засадах марксистської філософії, що водночас означало і політизацію предмета, і переоцінку теорій, і боротьбу за інституційний контроль над напрямом досліджень. Історики психології описують цей період як час методологічних переломів, коли програми «нової» науки конкурували між собою, а поняття соціального й індивідуального нерідко тлумачили через призму ідеологічно прийнятних схем.

У межах цієї дискусії Г. І. Челпанов обстоював можливість поєднання марксизму з психологією, але пропонував принциповий поділ на емпіричну психологію як природничо-наукову дисципліну і соціальну психологію як частину, що ґрунтується на соціокультурній традиції. Важливо підкреслити, що така позиція формально визнавала право соціальної психології на автономію, але водночас робила її носієм світоглядної рамки, позбуваючи емпіричну психологію філософського підґрунтя. Це й породжувало спротив тих, хто вимагав повної перебудови всієї психології на єдиній філософській основі, фактично розчиняючи

соціальне в загальному принципі соціальної детермінації психіки.

Альтернативні напрями у 1920-х роках (зокрема реакційні та рефлексологічні) намагалися забезпечити єдність психології шляхом перенесення акценту на поведінку, реакції та їх колективні форми. У цьому контексті особливе місце посідає В. М. Бехтерєв із його ідеєю колективної рефлексології та загальною установкою трактувати колектив як цілісність, у межах якої з'являються нові якості взаємодії. Для історії соціальної психології тут суттєві два моменти. Перший полягає в тому, що через поняття рефлексології (у поєднанні із соціологією) намагалися говорити про групові явища як про об'єктивно досліджувані, а не лише описово-філософські. Другий момент у тому, що ці підходи часто ґрунтувалися на механістичних ланцюгах у поясненнях, намагаючись будувати соціальне з первинних (нерідко біологічних) підвалин, що породжувало суперечності між заявленою соціальною природою психіки і способом її обґрунтування.

Показово, що В. Бехтерєв та інші представники цього напряму цікавилися ефектами групової присутності й взаємодії, які пізніше у світовій традиції описували як соціальну фасилітацію та пов'язані явища. Уже в англо-американській школі Ф. Олпорт закріпив термінологію, підкреслюючи, що видимість і відчуття іншого, який робить те саме, може змінювати перебіг діяльності. Це важливо як контекст: тема «група змінює роботу психіки» поступово переходить від загальних тез до експериментальних програм і спеціальних понять.

Після завершення гострої фази дискусії 1920-х років статус соціальної психології на теренах Радянського Союзу зазнав кардинальних змін: дисципліна стала значно політизованою, а сама можливість її автономного існування стала сумнівною. Значною мірою це було наслідком того, що предмет соціальної психології коливався між двома несумісними, але водночас близькими трактуваннями: з одного боку – як загальна теза про соціальну зумовленість психіки (тоді окрема соціальна психологія ніби й не потрібна), з іншого – як дослідження специфічного класу явищ колективу і спільної діяльності (тоді слід використовувати інші поняття, методи й рівень аналізу). Інституційно перемогла перша позиція, і це фактично зупинило спроби будувати соціальну психологію як самостійну дисципліну на тривалий час, тоді як на Заході в той самий період соціальна психологія активно експериментalізувалася й виконувала важливі управлінські та військово-державні завдання.

У 20–30-ті роки в межах радянської традиції можна умовно говорити про співіснування двох ліній аналізу соціально-психологічних явищ, які слабко інтегрувалися між собою. Соціологічна лінія прагнула пояснювати масову поведінку через широкі соціальні умови, виробничі відносини, класи, рівень розвитку виробничих сил, інколи шукаючи прямі «мости» між фізіологічними

моделями (на кшталт умовно-рефлекторних) та історичним матеріалізмом. Психологічна лінія, навпаки, частіше редукувала соціальне до умов формування психіки особистості й перебігу психічних процесів у ситуаціях безпосереднього контакту, зосереджуючись на тому, як змінюється увага, пам’ять, мислення або емоційні стани в малих групах. На рівні методології це створювало типову пастку: механічне накладання філософських тез на наявні психологічні теорії не сприяло формуванню чіткої предметної сфери, ні підбору переконливого інструментарію, здатного поєднати соціальне й індивідуальне без редукції одного до іншого.

Водночас саме цей складний період накопичував емпіричні спостереження та припущення, які згодом стануть центральними для соціальної психології в широкому сенсі: ідею того, що група може по-різному стимулювати або гальмувати діяльність різних людей; думку про колектив як про цілісність, у якій виникають властивості, не редуковані до суми індивідуальних; увагу до механізмів наслідування, навіювання, зараження та ролі комунікації. Ці мотиви були наявні в ранніх програмах і дискусіях, навіть якщо інституційно вони не одразу оформилися в автономну соціальну психологію з власними законами.

В. О. Артемов у праці «Вступ до соціальної психології» (1927) виходив з того, що поведінка людини не є однаковою за замовчуванням: вона системно змінюється залежно від типу спільноти, частиною якої є є індивід. На його думку, неорганізований натовп і організована демонстрація можуть складатися з тих самих людей, але діяти принципово інакше, бо відрізняються правилами координації, очікуваннями, ролями, межами допустимого та характером взаємного впливу. Власне тому В. Артемов одним із перших у вітчизняній традиції поставив питання про експеримент у соціальній психології як про спосіб відокремити вплив структури спільноти від випадкових індивідуальних коливань і описувати закономірності, а не тільки враження спостерігача.

Загалом для 1920-х років була типовою прикладна, суспільна орієнтація соціально-психологічних пошуків: дослідників цікавило, як організувати колектив, як він змінює особистість, як керувати взаєминами і дисципліною, як формуються норми, лідерство, згуртованість. Центральною стала проблема колективу, його впливу на індивіда і зворотного впливу індивіда на колектив, а також те, завдяки яким механізмам спільна діяльність перетворює певну кількість людей на систему з власними правилами.

Потужним (хоч і внутрішньо неоднорідним) полем цих пошуків була педологія. Її визначали як спробу інтегрувати психологічні, біологічні, фізіологічні та соціальні чинники розвитку дитини в одному дослідницькому й практичному аспекті. Сам задум міждисциплінарності відповідав запиту часу, але методологічна проблема полягала в механічному склеюванні рівнів пояснення, коли показники різної природи трактували як схожі причини без чіткої моделі їх взаємодії. Показовим є те, що подальша доля педології в СРСР стала не науковою дискусією,

а адміністративно-політичним рішенням: 1936 року було ухвалено відому постанову про «педологічні перекручення» в системі наркомосів, що фактично згорнула розвиток педологічних інституцій та практик. В історіографії це описують як момент, коли політичні критерії правильності почали жорстко заміщувати наукові критерії валідності й доказовості в дослідженнях дитячого розвитку.

Другим вагомим напрямом прикладних робіт була психотехніка, яка зосереджувалась на психологічних аспектах праці, добору кадрів, навчання, управління та організації робочих процесів. У ширшому контексті це була частина ранньої прикладної психології, яку в західній традиції пов'язують, зокрема, з ідеями Гуго Мюнстерберга про застосування психології до праці й промисловості. У радянському варіанті психотехніка інтенсивно розвивала проблематику керівництва, дисципліни, організаційного середовища, а також соціально-психологічних механізмів впливу (навіювання, зараження, наслідування) як інструментів колективної мобілізації. Описуючи цей період, історики прикладних соціальних наук підкреслюють, що психотехнічний рух був тісно вплетений у завдання раціоналізації виробництва і формування нового типу працівника, тому наукові інтереси тут постійно перетиналися з управлінськими й ідеологічними цілями.

Окремий внесок у прикладні аспекти соціальної психології традиційно пов'язують з А. С. Макаренком. У своїй педагогічній системі він розумів колектив не як фон, а як активний інструмент соціалізації: через спільну діяльність, відповідальність, розподіл ролей, вироблення норм і способів розв'язання конфліктів. У сучасних українських наукових роботах підкреслюють, що в А. Макаренка колектив виступає водночас і середовищем, і механізмом виховання, де поведінка й мотивація індивіда перебудовуються через залученість до досягнення групових цілей та дотримання спільних правил. Водночас важливо враховувати історичну обумовленість цієї моделі: вона органічно узгоджувалась із тодішньою ідеологічною позицією пріоритету колективного над індивідуальним, що згодом вплинуло і на те, які теми дозволяли досліджувати, а які – ні.

У другій половині 1930-х відбулося різке гальмування соціально-психологічних напрямів. Серед причин називають не лише адміністративні заборони окремих течій (як у випадку педології), а й загальну зміну інтелектуального клімату: прийнятними ставали ті підходи, що легко вписувалися в офіційну філософську схему, тоді як емпірична різноманітність, методичний плюралізм і міждисциплінарні експерименти сприймали як ризик. Наслідком стало те, що соціально-психологічна проблематика на тривалий час розчинилася в загальній, педагогічній психології та психології праці, а сам статус соціальної психології як окремої дисципліни залишався нестійким.

У 1940–1950-х роках соціально-психологічні течії продовжували існувати, але

переважно в дозволених формах: дослідження дитячих колективів і виховання, ролі сімейних взаємин у розвитку, механізмів наслідування та змагання, формування соціально значущих рис у групі. Методичний інструментарій часто обмежувався спостереженням, бесідою, аналізом документів; це підтримувало описовість, але ускладнювало перевірку причинових гіпотез і відтворюваність результатів.

Відродження соціальної психології у 1960-ті роки зазвичай пов’язують зі зміною суспільної атмосфери після сталінського періоду та з практичними потребами, які вимагали точнішого розуміння взаємодії людей у групах. Відомою стала дискусія 60-х про предмет соціальної психології і її межі стосовно соціології та загальної психології. У полеміці зійшлися щонайменше три позиції: соціологічна, що наполягала на аналізі масових явищ і великих спільнот; психологічна, що робила центром особистість, але в соціальному контексті; і об’єднувальна, яка намагалася аналізувати одночасно і масові процеси, і групову динаміку, і позицію особистості в групі. Поступово закріпилась думка, що межа із загальною психологією проходить не по лінії «особистість/не особистість», а по лінії «особистість сама по собі/особистість у системі взаємодій», де змінюються норми, очікування, ідентичність, влада і відповідальність.

Після інституційного визнання дисципліни почався розвиток соціальної психології в Україні: виникають спеціалізовані кафедри й підрозділи, з’являються перші дослідження соціальної взаємодії та комунікації в навчальних, виробничих і ширших соціальних контекстах. З часом фокус українських соціальних психологів виходить за межі «класичних» тем взаємовпливу та регуляції поведінки в групі й дедалі більше пов’язується із трансформаціями суспільства, коли змінюються ідентичності, довіра, солідарність, механізми згуртованості та конфлікту, а також способи колективного переживання історичних змін.

2. Зародження та розвиток етнопсихології

Розвиток уявлень про предмет етнічної психології пов’язаний із поступовим переходом від описових етнографічних спостережень до теоретичного осмислення психологічної своєрідності народів. Уже в античності були накопичені відомості про «чужі» племена й народи, що зумовлювалося не лише допитливістю, а й військово-політичними та торговельно-економічними контактами. У працях античних авторів, зокрема Геродота, Ксенофонта, Плінія Старшого, Страбона, Гая Юлія Цезаря, трапляються не лише етнографічні описи побуту, а й спроби узагальнити риси характеру різних народів. Ці узагальнення були інтуїтивними, проте важливими як перші кроки до розуміння того, що психічні прояви можуть мати групову, культурно зумовлену специфіку.

Окремий напрям становить кліматично-географічна інтерпретація відмінностей між народами. Гіппократ у трактаті «Про повітря, води і місцевості»

пов’язував особливості тілесної конституції й темпераменту з кліматом та умовами проживання. Пізніше цю ідею в дещо іншій формі розвивав Шарль-Луї де Монтеск’є, який варіював поняття «дух народу» залежно від природних і соціальних умов. Проте подальші історичні й культурологічні порівняння показали, що географічна подібність не гарантує психологічної чи культурної тотожності: суспільства, які проживають у схожих природних умовах можуть формувати різні ціннісні системи, соціальні інститути й стилі мислення. Сучасні крос-культурні дослідження підтверджують, що клімат і екологія можуть впливати на соціальні практики, але вони діють опосередковано – через економічні, інституційні та культурні механізми, а не як прямі детермінанти «національного характеру» (Van de Vliert, 2009; Murray, 2014).

Наукове оформлення проблеми пов’язують із філософією Нового часу. У працях Джона Локка, Жана-Жака Руссо, Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, Йоганна Готфріда Гердера поступово формується ідея історичної зумовленості духовного життя народів. Й.-Г. Гердер, зокрема, підкреслював унікальність культур кожної нації та значення мови як носія «народного духу». Водночас саме в XIX столітті формується спроба виділити окрему дисципліну – «психологію народів».

У 1860 році Моріц Лацарус та Гейман Штейнталь проголосили програму психології народів, яку згодом розвинув Вільгельм Вундт. У багатотомній праці «Психологія народів» (1900–1920) В. Вундт запропонував вивчати мову, міфологію, релігію і звичаї як об’єктивації колективної психіки. Предмет етнопсихології він трактував як наділндивідуальну духовну реальність, що не редукується до окремих психічних актів. Цей підхід започаткував систематичне порівняльне дослідження культурних форм, але водночас зберігав ідеалістичну інтерпретацію «народного духу» як відносно замкненого утворення.

У другій половині XIX століття етнопсихологічні студії дедалі більше перетинаються з етнографією, антропологією та соціологією. Предметом дослідження стають проблеми родини й шлюбу (наприклад, у працях Льюїса Генрі Моргана та Фрідріха Енгельса), народна творчість, правові норми та форми суспільного устрою. Водночас поширюються ідеалістичні теорії «національного характеру», які приписували народам незмінні духовні якості. Згодом, коли недосконаліть таких пояснень стала очевидною, частина дослідників звернулася до біологізаторських інтерпретацій, що змішували поняття нації та раси.

Сучасна наука чітко розрізняє расу як біологічну категорію (яку, втім, у генетиці розглядають як умовну й соціально сконструйовану) і націю як історико-соціальну спільність. Дослідження популяційної генетики свідчать, що генетична варіативність усередині будь-якої людської групи значно перевищує варіативність між групами (Lewontin, 1972; Rosenberg et al., 2002), що піддає сумніву уявлення про вроджені психологічні відмінності рас. Метаналізи інтелектуальних тестів

демонструють, що показники когнітивних досягнень значною мірою залежать від соціально-економічних умов, доступу до освіти, культурної валідності тестових інструментів і ефектів стереотипної загрози (Nisbett et al., 2012). Таким чином, зміст мислення, спрямованість інтересів і структура цінностей формуються переважно в соціокультурному контексті.

У XX столітті етнічна психологія трансформується в межах крос-культурної психології та культурної психології. Дослідження цінностей, індивідуалізму/колективізму, стилів мислення та емоційної регуляції (Hofstede, 1980; Triandis, 1995; Markus & Kitayama, 1991) показали, що психологічні відмінності між етнічними групами мають статистичний, а не есенціалістський характер: вони варіюються залежно від соціальних інститутів, історичного досвіду, економічних умов і домінантних культурних наративів. Сучасний предмет етнічної психології визначають не як пошук «вродженого духу нації», а як вивчення того, як етнічна ідентичність, культурні особливості та міжгрупові взаємини впливають на самосприйняття, поведінку й соціальні установки.

Отже, еволюція уявлень про предмет етнічної психології проходить кілька етапів: від описових спостережень і кліматичних гіпотез античності через філософські концепції «народного духу» та інституціоналізацію психології народів у XIX столітті до критики біологізаторських моделей і формування сучасної крос-культурної парадигми, яка розглядає етнічні відмінності як продукт історичних, соціальних і культурних процесів, а не як фіксовану сутність.

На початку XX століття концепція психології народів отримала систематизоване втілення в багатотомній праці Вільгельма Вундта «Психологія народів». В. Вундт розмежовував експериментальну психологію індивідуальної свідомості й історико-культурний аналіз надіндивідуальних форм психіки – мови, міфу, релігії, звичаїв. Саме в цих формах, на його думку, виявляється колективна духовна діяльність, яку неможливо редукувати до ізольованих психічних актів. Попри ідеалістичні передумови, ця програма заклала основу для подальших порівняльних досліджень культури як носія психологічних структур.

У США в першій половині XX століття етнопсихологічна проблематика частково інтегрувалася в русло культурної антропології та психоаналізу. Представники напряму «культура й особистість» (зокрема Абрам Кардинер, Рут Бенедикт, Ральф Лінтон, Маргарет Мід) розробляли ідею базової, або модальної, особистості. Вони припускали, що домінантні для певної культури особливості виховання та соціалізації формують типову конфігурацію рис, яка статистично частіше трапляється в цій спільноті. Згодом поняття «модальної особистості» критикували за надмірну узагальненість і ризик есенціалізації культури, однак сама ідея культурної детермінації психічних структур стала підґрунтям для сучасної культурної психології (LeVine, 2001; Markus & Kitayama, 1991).

Паралельно розвивалися дослідження, що прагнули поєднати соціологічний

аналіз із культурними відмінностями. Роберт Мертон, хоч і не був етнопсихологом у вузькому сенсі, запропонував понятійний апарат для аналізу соціальних ролей і нормативних очікувань, що вплинуло на інтерпретацію міжкультурних відмінностей у поведінці. У середині XX століття етнопсихологія в США фактично стала міждисциплінарною наукою на межі антропології, психоаналізу та соціальної психології.

У країнах Сходу етнопсихологічні школи формувалися з виразним акцентом на морально-філософські традиції та культурну спадковість. Там етнічні відмінності частіше розглядали в межах власних цивілізаційних систем координат (конфуціанської, ісламської, індуїстської), що зумовлювало інтерпретацію психологічних особливостей через призму етичних норм, ритуалу, сімейної ієрархії.

Українська традиція етнопсихологічної думки формувалася на перетині етнографії, історіософії та літературознавства. Важливу роль у її розвитку відіграли Михайло Драгоманов, Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський, які вивчали народну культуру, історичну пам’ять і соціальні інститути як чинники формування національної своєрідності. Микола Костомаров і Володимир Антонович розвивали ідею історико-географічної зумовленості психологічних рис народу. Сучасні культурно-історичні дослідження підтверджують, що історичний досвід, тип господарювання та соціальні інститути впливають на ціннісні орієнтації й моделі поведінки, однак ці впливи є контекстуальними й змінними, а не фатально зумовленими (Inglehart & Baker, 2000).

У 1920-х роках етнопсихологічна проблематика частково інтегрувалася в культурно-історичну школу на чолі з Левом Виготським. Він розглядав міжкультурні порівняння як ключ до розуміння історичної мінливості вищих психічних функцій і підкреслював роль знакових систем (передусім мови) як інструментів опосередкування психіки. Інструментальний метод, який він пропонував, передбачав дослідження того, як культурні засоби перебудовують когнітивні процеси. Подальші емпіричні роботи О. Лурії в Центральній Азії продемонстрували залежність логічних операцій від типу соціалізації та освіти, що стало вагомим аргументом на користь культурної зумовленості мислення.

Окремої уваги заслуговує праця Дмитра Овсянико-Куликовського «Психологія національності», у якій мову розглянуто як фундамент народної психіки. Автор пов’язував національну специфіку з історично сформованими стилями мислення, що корелює із сучасними підходами до дослідження мовної відносності та когнітивної культури (Boroditsky, 2011).

Наприкінці 1920-х років у СРСР етнопсихологія зазнала дискредитації. Причини були комплексними: політизація національного питання, боротьба з «буржуазними» концепціями, ідеологічна установка на інтернаціоналізм. Паралельно у Європі поширювалися расистські теорії, що апелювали до «вроджених» психологічних відмінностей народів, кульмінацією чого стала нацистська ідеологія. Наукова

спільнота після Другої світової війни продемонструвала неспроможність біологічних концепцій національного характеру: генетичні дослідження довели відсутність чітких меж між расами (Rosenberg et al., 2002), а психологічні дослідження показали визначальну роль соціально-культурних чинників у формуванні когнітивних і особистісних характеристик (Nisbett et al., 2012). Проте в 1930-х роках етнопсихологія в СРСР була офіційно оголошена «буржуазною» дисципліною і надовго втратила інституційний статус.

У 1970-х роках відбулося поступове відродження досліджень етнічної проблематики. Ігор Кон, Галина Старовойтова, Сергій Арутюнов наголошували на необхідності вироблення чіткого понятійного апарату й інтеграції етнопсихології із соціальною психологією та етнологією. Суперечки щодо визначення основних категорій – «етнос», «нація», «етнічна ідентичність» – тривають і нині, що свідчить про динамічність дисципліни.

У сучасній етнопсихології виокремлюють кілька напрямів. Перший – порівняльні дослідження когнітивних процесів, емоцій і психофізіології в різних культурах; вони методологічно пов’язані із загальною та соціальною психологією й опираються на стандартизовані міжкультурні інструменти. Другий – культурологічний, спрямований на аналіз символічних систем, цінностей і наративів; він інтегрує етнографічні та якісні методи. Третій – дослідження етнічної ідентичності й міжгрупових відносин, під час якого використовують концепції соціальної ідентичності та теорію міжгрупової взаємодії (Tajfel & Turner, 1979). Четвертий – вивчення етнічних аспектів соціалізації дітей, що поєднує дані дитячої психології, соціології та культурної антропології.

Таким чином, сучасна етнопсихологія відмовилася від есенціалістських концепцій «національного духу» й біологічного детермінізму. Її предметом є взаємодія культури, ідентичності та психічних процесів, а також механізми формування й трансформації етнічної свідомості в умовах глобалізації, міграції та міжкультурних контактів.

3. Зародження та розвиток знань з вікової психології

У давньому світі психологічні уявлення формувалися в межах філософії, а поняття «душа» виконувало роль універсальної категорії для опису пізнання, почуттів і розвитку людини. Уже в VI–V ст. до н. е. Геракліт висловив думку про відмінність душі дитини й дорослого, пов’язуючи її якісні характеристики з метафорою «сухості» й «вологості». Хоча ці уявлення були натурфілософськими, вони вперше зафіксували ідею вікових змін психіки. Демокріт наголошував на ролі виховання, стверджуючи, що моральні якості формуються вправлянням, а не є вродженими. Такий підхід передбачав принцип научіння й пластичності психіки, який у сучасній віковій психології підтверджується дослідженнями нейропластичності та соціалізації.

Сократ змістив фокус пізнання з космології на людину, проголосивши тезу «Пізнай самого себе». Він пов'язував моральність зі знанням добра й умінням діяти відповідно до нього, заклавши підвалини етичного розуміння розвитку особистості. У теорії його учня Платона душа постає як тричленна структура – розумна, вольова й чуттєва частини, – що перебувають у внутрішньому конфлікті. Платон підкреслював необхідність гармонії між тілесним і духовним розвитком і висловлював ідею самовдосконалення як внутрішнього зусилля особистості.

Принципово інший підхід розвинув Арістотель. У трактаті «Про душу» він розглядав психіку як форму організму, а не самостійну субстанцію, підкреслюючи нерозривність душі й тіла. Його ідея послідовного виникнення вищих здібностей на основі нижчих передбачає онтогенетичний принцип розвитку. Арістотель запропонував одну з перших періодизацій дитинства (до 7, 7–14, 14–21 років) і зіставив виховні впливи з віковими можливостями дитини. Сучасна вікова психологія, опираючись на емпіричні дані, підтверджує необхідність урахування вікової специфіки когнітивного та емоційного розвитку (Steinberg, 2014). Арістотель також наголошував на ролі афектів і катарсису, підкреслюючи значення мистецтва для емоційного виховання – ідея, яка сьогодні знаходить підтвердження в дослідженнях емоційної регуляції та впливу мистецьких практик на психічний розвиток.

Інші античні школи доповнювали цю картину. Епікурейці розглядали людину як автономного суб'єкта вибору, тоді як кініки відстоювали ідеал аскетизму та самодостатності, пропонуючи модель самовдосконалення через звільнення від соціальних умовностей. У сукупності антична думка заклала фундаментальні ідеї вікової психології: про вікові відмінності, роль виховання, поетапність розвитку та можливість саморозвитку.

У Середньовіччі психологічні питання інтерпретували крізь призму теології. Фома Аквінський, спираючись на арістотелівську традицію, визнавав пізнання результатом поєднання чуттєвого досвіду і внутрішніх принципів, закладених Богом. Його концепція інтенційності – спрямованості свідомості на об'єкт – стала важливою передумовою подальших філософських і психологічних теорій свідомості. Хоча середньовічна схоластика передбачала релігійний характер пояснень, поступово визрівав досвідний підхід, що прагнув пояснити психічні явища через закономірності, а не лише через божественну волю.

В епоху Відродження зростає інтерес до індивідуальності й світської освіти. Розвиток міст, торгівлі, ремесел та університетів сприяв переосмисленню ролі навчання. Освіта перестає бути виключно духовною привілеєю й поступово стає світською. Виховання лицарів і придворних юнаків враховувало вікові особливості фізичного та морального розвитку, хоча залишалося переважно практично-орієнтованим.

Таким чином, в епоху античності, Середньовіччя та Відродження поступово

формувалися уявлення, що стали передумовою сучасної вікової психології: ідеї поетапності розвитку, ролі виховання й навчання, зв'язку тілесного й психічного, морального самовдосконалення та індивідуальних відмінностей. Хоча ці концепції не мали емпіричної бази в сучасному розумінні, вони заклали теоретичний каркас, який у подальшому був переосмислений і підтверджений науковими дослідженнями розвитку людини.

Переорієнтація філософського мислення на зближення з позитивним знанням про природу у VIII–XII століттях відбувалася насамперед у межах арабомовної культури, де інтелектуальне життя досягло виняткової інтенсивності. Центрами наукової думки стали Багдад, Бухара, Дамаск, Кордова. Саме в цій культурі розвивався синтез античної спадщини з власними дослідницькими практиками, що стосувалися медицини, логіки, фізіології, астрономії. Однією з головних фігур цього періоду був Ібн Сіна (Авіценна), життя якого припадає приблизно на 980–1037 роки. Його багатотомний «Канон медицини» не лише систематизував медичні знання, а й містив міркування про зв'язок тілесних процесів і психічних станів.

Ібн Сіна одним із перших послідовно аналізував співвідношення фізіологічного розвитку організму та психічних особливостей у різні вікові періоди. Він виходив із того, що душа (у тодішньому понятійному апараті) реалізує свої функції через тілесні органи, а тому вікові зміни організму закономірно відображаються на якості сприйняття, пам'яті, мислення та афективних реакцій. Водночас учений надавав великого значення вихованню, підкреслюючи, що саме через виховні впливи психічне здатне модифікувати тілесну організацію. Почуття, які виникають у дитини внаслідок взаємодії з дорослими, впливають на її фізіологічні процеси; афекти, систематично викликані соціальним оточенням, формують стійкі риси натури. У сучасній термінології це можна інтерпретувати як раннє усвідомлення механізмів психофізіологічної регуляції та соціально зумовленого формування емоційних патернів. Сучасні дані нейробіології розвитку підтверджують, що якість ранніх емоційних взаємодій впливає на формування стрес-реактивних систем і структур мозку (Shonkoff & Phillips, 2000; Gunnar & Quevedo, 2007).

В епоху Відродження фокус інтелектуальної уваги зміщується до людини як цілісної особистості. Гуманісти прагнули відновити класичну освіту, але водночас оновити її, орієнтуючись на розвиток природних здібностей дитини. Еразм Роттердамський (1466/69–1536) виступав проти жорстких, принизливих методів навчання і честолюбного стимулювання як засобу примусу до знань. Він вважав, що такі способи гальмують моральний розвиток і формують зовнішню слухняність замість внутрішньої зрілості. Пропонуючи поєднання наочності з позитивними емоціями, Еразм фактично закладав принцип емоційно сприятливого освітнього середовища. Відомий приклад із «запеченими літерами» – заміна традиційних

навчальних матеріалів на їстівні символи – ілюструє спробу поєднати пізнання з позитивним афектом, зробити процес навчання привабливим і тілесно опосередкованим.

Еразм також висловлював ідею вікової специфіки мислення, проводячи аналогію між дитинством і старістю. На його думку, кожен вік містить власні обмеження й суперечності, що зумовлюють перехід до наступного етапу. Дитинство і старість схожі певною наївністю або безглуздістю, але ця безглуздість має захисну функцію, полегшуючи прийняття життєвих змін. Хоча ці міркування були філософськими, вони вперше поставили питання про психологічний зміст вікових криз і переходів.

Попри гуманістичні інновації, більшість досліджень того часу була спрямована на вдосконалення навчального процесу. Критикуючи схоластику і механічне заучування, мислителі прагнули узгодити методи навчання з природою розвитку. Проте, закликаючи наслідувати природу, вони часто орієнтувалися не на емпіричне вивчення внутрішнього світу дитини, а на загальні уявлення про ієрархічний розвиток матерії – від простого до складного. Саме звідси виникла ідея поетапності розвитку, яка згодом стала фундаментальною для вікової психології.

У XVII–XVIII століттях, в епоху Просвітництва, відбуваються суттєві зміни в поясненні психіки. Традиційну ідею душі як самостійного нематеріального агента поступово витісняють механістичні моделі. В Англії формується асоціативна психологія, пов’язана з іменем Девіда Гартлі (1705–1757). У книзі «Observations on Man» (1749) він запропонував теорію, що поєднувала фізіологічні уявлення про нервові вібрації з психологічним принципом асоціації. Д. Гартлі виходив із переконання, що психіка формується протягом життя, а її зміст залежить від досвіду. Вродженими є лише первинні автоматизми; відчуття, ідеї та афекти виникають через асоціативне поєднання елементарних вражень.

Такий підхід суттєво розширював роль виховання. Якщо психічні утворення є продуктом асоціацій, то якість середовища визначає напрям розвитку. Д. Гартлі одним із перших системно обґрунтував необхідність використання знань про психічні закономірності в педагогіці. Він підкреслював роль емоційного підкріплення: асоціації, що супроводжуються позитивними переживаннями, закріплюються міцніше, тоді як негативні емоції можуть сприяти згасанню зв’язків. Ці положення згодом отримали емпіричне підтвердження в дослідженнях умовного навчання та мотивації (Rescorla & Wagner, 1972; Schultz, 2016). На основі механістичного розуміння психіки Д. Гартлі формував концепцію «ідеальної людини», моральність якої є результатом правильно організованих асоціацій.

На французькому ґрунті просвітницькі ідеї набули виразно матеріалістичного характеру. Жюльєн Ламетрі (1709–1751) у праці «L’Homme Machine» («Людина-машина») стверджував, що психічні здібності є продуктом організації тіла, а

поняття безсмертної душі – філософська конструкція. Він розглядав людину як складний біологічний механізм, тим самим радикально натуралізуючи психіку. Хоча його позиція була спрощеною й редукціоністською, вона сприяла утвердженню фізіологічного підходу, який згодом привів до розвитку нейронауки.

Французькі мислителі розвивали також концепцію «природної людини», відповідно до якої в кожному індивіді закладено потенціал для вдосконалення. Негативні риси пояснювали не гріховною природою, а спотвореними соціальними умовами. Такий підхід актуалізував проблему співвідношення вродженого й набутого, географічних, кліматичних та соціальних чинників у формуванні особистості. Ідея вирішальної ролі виховання і законів у становленні людини стала центральною для подальшого розвитку педагогічної та вікової психології.

Таким чином, інтелектуальна традиція арабського Сходу, гуманістичні пошуки Відродження та раціоналістично-матеріалістичні концепції Просвітництва поступово трансформували уявлення про психічний розвиток. Від теологічного пояснення душі як автономної субстанції мислення перейшло до визнання ролі тілесної організації, досвіду, виховання й соціального середовища. Саме ця еволюція ідей створила методологічні передумови для виникнення вікової психології як окремої дисципліни, що ґрунтується на принципах розвитку, детермінації та емпіричної перевірки гіпотез.

Принциповим і послідовним прихильником ідеї природної доброти людини був Жан-Жак Руссо (1712–1778). У своєму програмному творі «Еміль, або Про виховання» він розгорнув концепцію природовідповідного виховання, виходячи з переконання, що людина від природи добра, а її моральна деформація є наслідком соціальних деформацій цивілізації. На відміну від Яна Амоса Коменського, який також використовував принцип природовідповідності, але акцентував переважно на узгодженні навчання із загальними законами природи, Ж.-Ж. Руссо наполягав на внутрішній відповідності виховання природному процесу розвитку дитини. Йшлося не про зовнішнє наслідування природних змін, а про дотримання логіки дозрівання психічних сил, про невтручання в ті фази розвитку, які ще не досягли необхідного рівня готовності.

Ж.-Ж. Руссо одним із перших послідовно обґрунтував необхідність урахування індивідуальних відмінностей дітей. Він виходив із того, що кожна дитина має власний темп розвитку, власну конфігурацію здібностей і чутливостей, а тому навчання не може бути однаковим для всіх. Ця позиція стала принциповим зрушенням у педагогічній і психологічній думці, оскільки відкривала шлях до індивідуалізації навчання. Водночас Ж.-Ж. Руссо наголошував і на існуванні загальних закономірностей психічного розвитку, що змінюються з віком, і на цій підставі створив першу розгорнуту періодизацію дитинства та юності. Хоча її критерії ґрунтувалися радше на його теоретичних переконаннях, ніж на систематичних емпіричних спостереженнях, сама ідея послідовних вікових фаз

стала фундаментальною для подальшого становлення вікової психології.

Періодизація Ж.-Ж. Руссо передбачала чотири великі етапи. Перший – від народження до двох років – він пов'язував переважно з фізичним розвитком. У цей період, на його думку, не слід форсувати інтелектуальні функції, зокрема мовлення, оскільки передчасна інтелектуалізація суперечить природному розвитку. Другий етап – від двох до дванадцяти років – Руссо визначав як період сенсорного розвитку. Саме розвиток відчуттів і безпосереднього досвіду він вважав основою майбутнього мислення. Тому він виступав проти раннього академічного навчання і стверджував, що «сон розуму» триває до приблизно дванадцяти років. Третій період – від дванадцяти до п'ятнадцяти років – характеризується, за Ж.-Ж. Руссо, визріванням здатності до цілеспрямованого навчання. У цей час дитина вже готова до систематичного засвоєння знань, однак пріоритет мають точні й природничі науки, тоді як моральний і емоційний розвиток потребує подальшого дозрівання. Четвертий період – від п'ятнадцяти років до повноліття – Ж.-Ж. Руссо називав «періодом бур і пристрастей». Саме в цей час, на його переконання, відкривається можливість цілеспрямованого формування почуттів, моральних суджень і доброї волі.

Проблема співвідношення біологічного й соціального в розвитку людини активно обговорювали і французькі енциклопедисти. Клод-Адріан Гельвецій (1715–1771) і Дені Дідро (1713–1784) вважали спадковість і середовище основними чинниками психічного розвитку, проте по-різному розставляли акценти. К.-А. Гельвецій трактував здібності як здатність виконувати певну діяльність на високому рівні, але заперечував їх вродженість. Він поступово дійшов висновку, що всі люди мають однакові психічні передумови для розумового розвитку, а індивідуальні відмінності є наслідком різних умов виховання і соціального становища. У працях «De l'esprit» («Про розум») та «De l'homme» («Про людину») він підніс виховання до рангу сили, здатної формувати будь-які якості особистості. Випадковість обставин і прагнення до слави, на його думку, пояснюють різний рівень досягнень людей.

Д. Дідро, хоча і визнавав вагому роль виховання, не погоджувався з повним запереченням вроджених передумов. Він підкреслював, що психічний розвиток залежить як від історично і соціально зумовленого середовища, так і від природних задатків. Таким чином, у його позиції поєднувалися біологічний і культурно-історичний підходи, що наближало його до сучасного інтеракціоністського бачення розвитку.

Узагальнюючи ідеї Просвітництва, можна зазначити, що саме в цей період були сформульовані головні для вікової психології положення: про безперервність розвитку, про значення свободи й активності суб'єкта, про співвідношення вродженого й набутого, раціонального й емоційного. Було розроблено асоціативну теорію розвитку, яка підкреслювала роль досвіду й підкріплення, а також

запропоновано перші систематичні характеристики дитячих і юнацьких вікових фаз.

Перша спроба детального, послідовного й емпірично орієнтованого опису психічного розвитку пов'язана з ім'ям Альфреда Тідемана (1736–1803). У 1787 році він опублікував працю «Beobachtungen über die Entwicklung der Seelenfähigkeiten bei Kindern» («Спостереження за розвитком душевних здібностей дитини»). А. Тідеман систематично, тиждень за тижнем, від народження до трирічного віку спостерігав за розвитком хлопчика, фіксуючи зміни в його сенсорних реакціях, рухах, появі афектів, формуванні довільної артикуляції звуків. Його методика стала прототипом подальших щоденникових досліджень дитячого розвитку.

У середині XIX століття значно ширше й детальніше дослідив поведінку дитини-дошкільника Альберт Кусмауль (1811–1897). Паралельно французький філософ Іполіт Тен (1828–1893) здійснював систематичні спостереження за мовним розвитком своєї доньки, аналізуючи процес засвоєння мови як закономірний психічний процес. Такі щоденникові дослідження стали важливою емпіричною основою для подальших теорій мовного й когнітивного розвитку.

Наприкінці XIX століття склалися всі передумови для оформлення вікової психології як самостійної галузі знань. Педагогічна практика вимагала точного знання вікових можливостей дітей; біологія утвердила ідею розвитку як універсального принципу; експериментальна психологія створила методологічну базу для об'єктивного дослідження психічних процесів; були розроблені нові методи спостереження, вимірювання та аналізу поведінки. У цей період дитячу психологію починають сприймати не як додаток до філософії чи педагогіки, а як окрему наукову дисципліну з власним предметом, методами й теоретичними проблемами.

Уже на початку XIX століття питання про необхідність урахування психологічних закономірностей у процесі виховання та навчання дітей починають формулювати як окрему методологічну проблему. Німецький педагог Фрідріх Фребель (1782–1852), засновник ідеї дитячого садка, наголошував, що методи навчання дошкільнят повинні відповідати природним закономірностям розвитку дитини. Він виходив із принципу активності й самодіяльності дитини, вважаючи гру провідною формою її розвитку. Його система «дарів» – спеціально розроблених дидактичних матеріалів – була спробою поєднати сенсорний розвиток, рухову активність і символічне мислення. Ф. Фребель фактично стверджував, що педагогіка не може бути ефективною без опори на психологічні знання про структуру й динаміку дитячої психіки.

Подібної позиції дотримувався і Костянтин Ушинський (1824–1870/71), який підкреслював органічний зв'язок педагогіки і психології. Його теза про те, що педагогіка повинна пізнати людину у всіх аспектах, означала необхідність

системного вивчення психічних процесів, рефлексів, звичок, мотивації та моральних установок. К. Ушинський надавав великого значення тому, що називав «напіврефлексами» – стійким формам поведінки, які формуються внаслідок повторюваних дій і стають основою морального життя. По суті, йшлося про раннє розуміння ролі звички як механізму інтеріоризації соціальних норм, що згодом було розвинене в біхевіористичних та культурно-історичних підходах.

У середині XIX століття проблема співвідношення педагогіки і психології набула практичної гостроти у зв'язку з розвитком загальної шкільної освіти. Перехід від домашнього навчання до масової школи з великими класами унеможливив індивідуальний підхід до кожної дитини. Виникла об'єктивна потреба в дослідженні загальних закономірностей психічного розвитку, які б дозволили визначити оптимальний вік для засвоєння певних знань, послідовність навчального матеріалу та адекватні методи впливу. Саме ця соціальна потреба стала одним із вирішальних чинників формування дитячої психології як окремої галузі знань.

Засновником систематичної дитячої психології традиційно вважають Вільгельма Прейєра (1822–1899). У своїй праці «Душа дитини» він здійснив цілісний опис психічного й біологічного розвитку дитини від народження до трирічного віку. На відміну від попередників, які обмежувалися фрагментарними спостереженнями, В. Прейєр застосував систематичний метод щоденникового запису. Він фіксував розвиток сенсорики, моторики, мовлення, пам'яті, емоцій, довільних рухів. В. Прейєр вважав, що у сфері психічного розвитку виявляється біологічна спадковість, яка зумовлює індивідуальні відмінності, однак підкреслював і роль досвіду. У додатку до книги він запропонував зразок щоденника для батьків і дослідників, що стало важливим кроком у напрямі стандартизації спостережень.

Вирішальне значення для формування вікової психології мало еволюційне вчення Чарльза Дарвіна. У праці «Вираження емоцій у людини і тварин» він порівнював міміку, жести й експресивні рухи людини і тварин, доводячи їх еволюційну спадковість. Дарвін показав, що емоційні реакції мають біологічне коріння і є результатом адаптації. Його підхід сприяв утвердженню ідеї розвитку як універсального принципу, а також порівняльного методу в дослідженні психіки. Сам Дарвін вів щоденникові записи про розвиток свого сина, що стало одним із перших прикладів біографічного методу в дитячій психології.

Позитивний вплив на становлення вікової психології мали й експериментальні дослідження Вільгельма Вундта, який заснував першу психологічну лабораторію, а також роботи Германа Еббінгауза з вивчення пам'яті та Френсіса Гальтона, що досліджував індивідуальні відмінності й розробляв методи статистичного аналізу. Запровадження кореляційного методу, математичної статистики, стандартизованих тестів, природного й формувального експериментів забезпечило перехід психології

від описової до об’єктивної науки.

Наприкінці XIX – на початку XX століття розвиток дитячої психології був тісно пов’язаний із педологією – міждисциплінарною наукою про дитину, що інтегрувала дані психології, фізіології, анатомії та педагогіки. Засновником педологічного руху вважають Гренвілла Стенлі Голла (1844–1924). Узявши за основу біогенетичний закон Ернста Геккеля, Г. Голл сформулював теорію рекапітуляції, згідно з якою онтогенетичний розвиток психіки дитини повторює стадії філогенетичного розвитку людства. Послідовність цих стадій, на його думку, задана генетично, і дитина не може їх оминути. Хоча ця теорія згодом зазнала критики як надто біологізаторська, вона на певному етапі поєднала педагогічні потреби з досягненнями еволюційної біології та сприяла систематизації вікових стадій.

Спочатку педологією займалися переважно лікарі й біологи, оскільки саме вони володіли об’єктивними методами вимірювання. Згодом провідну роль почали відігравати психологи, і педологія набула виразної психологічної орієнтації. Проте інтеграція різнорідних знань виявилася складною. Часто розвиток пояснювали механічною взаємодією двох факторів – спадковості та середовища. Особистісні особливості нерідко редукували до впливів середовища, що свідчило про спрощений підхід. Для визначення рівня розвитку застосовували недосконалі тестові методики, які не завжди враховували культурний і соціальний контекст.

Попри ці обмеження, масовий педологічний рух, який поширився у США та Європі, а у 20–30-х роках XX століття і в Україні, став важливим етапом інституціоналізації досліджень дитячого розвитку. Він сприяв формуванню уявлення про дитинство як специфічний період життя з власними закономірностями, що потребують систематичного наукового вивчення. Саме на цьому підґрунті вікова психологія остаточно оформилася як самостійна галузь психологічного знання.

Наприкінці XIX – на початку XX століття значний вплив на осмислення проблем вікового розвитку мав психоаналіз. Його засновник Зигмунд Фройд розглядав розвиток особистості як процес послідовного розгортання та трансформації лібідозної енергії – психічної енергії інстинкту життя (libido). На його переконання, саме способи фіксації лібідо і форми задоволення потягів визначають структуру характеру, механізми захисту та можливі невротичні симптоми в дорослому віці. З. Фройд підкреслював, що для розуміння психічних розладів необхідно простежити, на якій стадії розвитку відбулася фіксація, чи супроводжувався цей етап фрустрацією, і чи потребувало задоволення інстинктів залучення зовнішнього об’єкта.

Відповідно до його концепції, розвиток проходить через кілька послідовних стадій. Перша – оральна стадія (приблизно від народження до 1–1,5 року), яку Фройд описував як фазу «лібідо-об’єкта». У цей період задоволення пов’язане з

оральною зоною – смоктанням, харчуванням, тілесним контактом із матір'ю. Дитина потребує зовнішнього об'єкта для реалізації лібідо, і фіксація на цій стадії, за З. Фройдом, може формувати залежність, інфантильність, пасивність або, навпаки, орально-агресивні риси.

Друга велика фаза – «лібідо-суб'єкта» – охоплює анальну, фалічну та латентну стадії й триває від приблизно 1,5 року до початку статевого дозрівання. Анальна стадія (до 3 років) пов'язана з формуванням контролю над тілесними функціями, насамперед у процесі привчання до туалету. З. Фройд вважав, що характер взаємодії дорослих із дитиною в цей період може сприяти формуванню так званого «анального характеру», якому властиві впертість, педантичність, ощадливість або надмірний контроль.

Фалічна стадія (близько 3–6 років) характеризується усвідомленням статевих відмінностей і формуванням едіпового конфлікту. Серед особливостей цього періоду З. Фройд виділяв напруження у стосунках із батьками, ревнощі та ідентифікацію з батьком своєї статі як механізм подолання конфлікту.

Латентна стадія (приблизно 6–11 років) відзначається зниженням інтенсивності сексуальних імпульсів і спрямуванням енергії на навчання, соціальні навички, спорт.

Остання – генітальна стадія – починається в підлітковому віці. Тут лібідо знову набуває об'єктної спрямованості, але вже у зрілій формі, пов'язаній із побудовою інтимних стосунків і відповідальною сексуальністю. За З. Фройдом, зріла особистість здатна інтегрувати потяги, моральні заборони й соціальні норми.

Психоаналітичну теорію часто критикують за біологізаторський редукціонізм і надмірне акцентування на сексуальності як рушієві розвитку. Сучасні емпіричні дослідження не підтверджують буквальної універсальності стадій чи їх жорсткої фіксації (Westen, 1998). Водночас психоаналіз увів у вікову психологію принципово важливі положення: значення раннього досвіду, роль несвідомого, внутрішньоособистісні конфлікти як чинник розвитку, поняття ідентифікації та механізмів захисту.

Отже, на межі XIX–XX століть вікова психологія поступово оформлюється як самостійна наукова галузь. Дитяча психологія розвивається особливо активно у зв'язку з потребами педагогічної практики, шкільної реформи та пошуку наукових принципів виховання. Концептуальні підходи до аналізу вікового розвитку формуються в межах класичних психологічних напрямів: психоаналізу, біхевіоризму, гештальтпсихології, а згодом когнітивної психології.

У другій половині XX – на початку XXI століття вікова психологія зазнала динамічного розвитку, що пов'язано з гуманізацією суспільства, зростанням інтересу до якості життя та індивідуального потенціалу людини. Однією з провідних тенденцій стало розширення хронологічних меж досліджень. Якщо раніше основна увага була зосереджена на дитинстві, то тепер предметом вивчення

стали пренатальний розвиток, дорослість, старість, процеси старіння і навіть психологія вмирання. Значний внесок у дослідження життєвого циклу зробив Ерік Еріксон, який запропонував концепцію восьми психосоціальних криз, що охоплюють усе життя людини.

Другою важливою тенденцією став перехід від ізольованого вивчення окремих психічних функцій до цілісного аналізу особистісного розвитку. Дослідників почали цікавити не лише вікові зміни пам'яті чи мислення, а й розвиток Я-концепції, ідентичності, мотиваційної сфери, морального судження. Наприклад, Жан Піаже розробив когнітивну теорію стадій інтелектуального розвитку, а Лоуренс Колберг – стадійну модель морального розвитку. Хоча їхні теорії також зазнавали перегляду й критики, вони сприяли формуванню цілісного бачення розвитку.

Третьою тенденцією стало поєднання дослідження загальних вікових закономірностей із вивченням індивідуальних варіантів розвитку. Сучасна психологія розвитку визнає багатоваріантність життєвих траєкторій, вплив соціокультурного контексту, статі, освіти, сімейного середовища.

Четверта тенденція – створення інтегральних концепцій розвитку: біогенетичних, соціогенетичних, інтеракціоністських, системних моделей. У межах різних шкіл психоаналізу, необіхевіоризму, когнітивної та гуманістичної психології сформульовано окремі теорії вікового розвитку.

П'ятою суттєвою тенденцією стало вдосконалення методів дослідження. Широкого застосування набули лонгітюдні дослідження, які дозволяють простежувати розвиток одних і тих самих осіб протягом тривалого часу, а також крос-культурні дослідження, що виявляють універсальні й культурно специфічні аспекти розвитку. Використання нейропсихологічних, психогенетичних і психофізіологічних методів значно поглибило розуміння механізмів розвитку.

Шоста тенденція – міждисциплінарна інтеграція. Вікова психологія активно співпрацює із психофізіологією, генетикою поведінки, геронтологією, соціологією, медициною, акмеологією. Системний підхід дозволяє розглядати розвиток як результат взаємодії біологічних, психологічних і соціальних чинників упродовж усього життєвого шляху.

Отже, сучасна вікова психологія характеризується розширенням проблематики, уточненням хронологічних меж вікових періодів, цілісним аналізом особистісного становлення і впровадженням комплексних методів дослідження. Вона дедалі активніше розглядає розвиток як динамічний, контекстуально зумовлений і водночас закономірний процес, що охоплює весь життєвий цикл людини.

Виникнення й становлення вікової психології в Україні, як і розвиток вітчизняної психологічної думки загалом, відбувалися в особливих історико-культурних умовах. Українські землі тривалий час перебували на політичному й

інституційному перехресті між імперськими центрами Заходу та Сходу, тому чимало мислителів і вчених починали інтелектуальний шлях у місцевих освітніх осередках, а потім (через кар'єрні, адміністративні, цензурні або фінансові причини) переміщувалися до великих метрополій і там частково або повністю інтегрувалися в інші наукові традиції. Попри це, їхні ідеї та праці залишали помітний слід у вітчизняній гуманітарній спадщині, а сама психологічна проблематика на українських теренах розвивалася часто не завдяки, а всупереч, у складній взаємодії з релігійно-філософськими дискурсами, освітніми практиками та суспільними запитами.

У ранньомодерний період гуманістичні уявлення про розвиток особистості формувалися у працях українських просвітників і авторів, пов'язаних із культурними центрами, зокрема Острогом, та ширшими книжними традиціями XVI–XVII століть. Антропологію вони розуміли як шлях внутрішнього вдосконалення людини через роботу зі смислами, моральними орієнтирами та дисципліною самосвідомості. Розвиток тлумачили не лише як накопичення знань, а як поступове «влаштування» внутрішнього світу, узгодження інтелекту, емоцій та волі з уявленням про належне життя, відповідальність і свободу вибору. Психологічно важливо, що в таких підходах внутрішня зміна не зводилася до одноразового акту, а постала як процес із власною динамікою: від розрізнення мотивів до самоспостереження, моральної оцінки вчинків і корекції поведінки.

У текстах Василя Суразького, Клірика Острозького, Дем'яна Наливайка, Симона Пекаліда та інших простежуються спроби поєднати духовне самовдосконалення з освітніми практиками й вихованням. Їхня концепція часто ґрунтувалася та ідеї, що гуманізація стосунків і становлення «людяності» не відбуваються автоматично: потрібні культурні інституції (школа, книги, спільнота) і водночас внутрішня робота особистості. Особливо показовим є протиріччя між зовнішнім приписом і внутрішньою свободою: моральні цінності мають стати не тільки нормою, встановленою ззовні, а внутрішнім мотивом – інтеріоризованою підставою вибору. У психологічному плані це зближує ранні гуманістичні програми з пізнішими ідеями про саморегуляцію та формування самосвідомості, хоча принципи опису залишалися переважно богословсько-філософськими.

Окреме місце в українській інтелектуальній традиції посідає Григорій Сковорода (1722–1794), у якого проблема розвитку людини набуває більш виразної психологічної конфігурації. Г. Сковорода послідовно обстоював ідею, що шлях людини – це рух від зовнішнього до внутрішнього, від поверхневої видимості до істини, яка відкривається через самопізнання й усвідомлення свого життя. Самопізнання він розглядає не як вузьку інтроспекцію чи фіксацію на станах, а радше як налаштування здатності бачити сенс: розпізнавати, чому я так живу, що мною керує, що є моїм справжнім, а що – лише пристосуванням до зовнішнього. У сучасній літературі, присвяченій спадщині Г. Сковороди,

наголошують, що філософ розгортає власну концепцію «двох натур» і «трьох світів» (макрокосм, мікрокосм і символічний світ, який часто пов'язують із біблійним текстом), де внутрішній світ людини мислиться як простір символічного розуміння й перетворення, а не просто як психіка в пізнішому науковому значенні.

Його метафора «повернення до себе» (у різних образах, зокрема кола/кільця) змістить важливу для психології розвитку думку: людина росте не тільки завдяки зовнішнім досягненням, а через переорганізацію внутрішньої структури смислів і відповідальності. Цей розвиток у Г. Сковороди пов'язаний із переживанням межі між буденною свідомістю й мудрістю як здатністю бачити різні аспекти явищ, долати суперечності, розпізнавати в собі «оригінал» і «копії», тобто різні модуси Я. У навчально-методичній літературі, присвяченій його філософії, підкреслюють, що Г. Сковорода одночасно є мислителем, педагогом і культурним медіатором: для нього виховання й освіта не відокремлені від духовно-особистісного становлення, а «пізнання Бога/істини» подано як процес, що проходить через самопізнання і життєвий досвід.

Актуальним з погляду психології у Г. Сковороди є те, що він фактично описує механіку внутрішньої зміни: особистісна рефлексія (з сумнівами, напругою, переглядом смислів) виступає не збоєм, а необхідним інструментом переходу на інший рівень усвідомлення. Сьогодні це можна порівняти з ідеями про розвиток метакогніції, самоспостереження, саморегуляції та перетворення наративної ідентичності, хоча в самого Г. Сковороди ці процеси вписані в релігійно-символічну рамку. Так само важливо, що він не зводить людину до цілковитої раціональності: почуття, страх, любов, здивування, переживання прекрасного стають у нього умовами прозріння, тобто психологічними воротами до глибшого розуміння себе й світу.

Якщо узагальнювати погляди українських мислителів ранньомодерного періоду, то вони ґрунтуються на кількох принципах, які пізніше стануть визначальними для вікової психології: по-перше, на інтересі до внутрішньої динаміки особистості (самосвідомості, мотивів, моральних оцінок); по-друге, на зв'язку розвитку з вихованням та освітнім середовищем; по-третє, на уявленні про етапність і поступовість змін (від «буденного» до «зрілого» стану, від зовнішньої поведінки до внутрішнього мотиву). Водночас ці тенденції тривалий час залишалися розпорошеними між філософією, богослов'ям, педагогікою та літературою; їм бракувало єдиного емпіричного інструментарію й спеціальної дисциплінарної рамки, яку вікова психологія отримає значно пізніше.

Саме тому для історії вікової психології в Україні показовим є перехід від гуманітарно-філософських описів розвитку до інституційних освітніх і наукових практик, у яких дитину і дорослого починають розуміти як об'єкти систематичного спостереження, порівняння й навчально-виховної організації. Цей перехід у Європі та світі підсилювався виникненням експериментальної психології, розвитку

психофізіології та педагогічних реформ; на українських теренах він накладався на складні політичні умови, асиметрію доступу до університетської автономії, мовно-культурні обмеження та неоднаковий темп розвитку освітніх інституцій.

У підсумку, українська традиція розуміння розвитку людини не стартує з нуля в момент появи академічних кафедр чи лабораторій: вона має тривалу історію, де психологічні ідеї народжувалися в дискусіях про самопізнання, свободу, моральний вибір, виховання, смисл життя, духовну трансформацію. Її особливість полягає в стійкому акценті на внутрішньому світі людини і відповідальності, що особливо яскраво репрезентовано у філософії Григорія Сковороди з його вченням про «дві натури», «три світи» та самопізнання як метод життя.

Ідеї вікової психології в українській інтелектуальній традиції набувають особливої глибини та багатовимірності у творчості Івана Франка (1856–1916) – письменника, мислителя, публіциста, який поєднав художній аналіз людської долі з послідовним осмисленням психологічних закономірностей розвитку особистості. У літературній спадщині він часто порушує проблеми формування характеру, умов становлення індивіда, співвідношення природних задатків і соціального середовища, ролі виховання та самовиховання в реалізації життєвого потенціалу людини. І. Франко розумів особистість як соціально зумовлену істоту, дитину свого часу, чий характер і тип реагування формуються під впливом історичних, економічних і культурних обставин. Така позиція фактично передбачає соціогенетичний підхід до розвитку, у якому психологічні властивості не ізольовані від суспільного контексту, а постають як його інтеріоризовані структури.

У прозових творах, присвячених дитинству й шкільному досвіду («Олівець», «Грицева шкільна наука», «Отець-гуморист» тощо), І. Франко демонструє тонке розуміння психології дитини, її вразливості, допитливості, реакцій на авторитарність або підтримку. Він аналізує, як стиль виховання, атмосфера навчального закладу, ставлення дорослих до гідності учня впливають на самооцінку, мотивацію, формування відповідальності й інтересу до пізнання. І. Франко підкреслює, що навіть найкращі задатки можуть бути не реалізовані за відсутності сприятливих умов: невикористані здібності «заніміють і захиріють у зав’язку». У цьому твердженні фактично закладена ідея пластичності розвитку особистості та залежності його траєкторії від системи підтримки, що корелює із сучасними моделями екологічного підходу до розвитку (Bronfenbrenner, 1979).

В оповіданні «Борис Граб» та в незакінченій повісті «Не спитавши броду» І. Франко розгортає модель становлення обдарованого учня, яка є своєрідною психологічною реконструкцією процесу особистісного зростання. Герой поєднує природні здібності з працьовитістю, дисципліною, умінням організовувати час, фізичною витривалістю. Важливо, що в цій моделі присутній значущий дорослий – учитель, який виступає каталізатором розвитку. Таким чином, І. Франко описує не

лише індивідуальний потенціал, а й механізм його актуалізації через міжособистісну взаємодію та систематичну діяльність. Це фактично відповідає діяльнісному принципу розвитку, згідно з яким особистість формується в процесі активного засвоєння соціального досвіду.

У психології подібну логіку послідовно розвивав Сергій Рубінштейн, який наголошував на аналізі життєвого шляху як способі розуміння вікової динаміки та підкреслював, що особистість є суб'єктом власного розвитку. Принцип єдності свідомості та діяльності, сформульований у його працях, став теоретичною основою для осмислення розвитку як активного процесу, а не механічного наслідку впливів середовища (Rubinstein, 1946/2003).

Систематичне дослідження дитячої психіки в українській науковій традиції пов'язане з іменем Степана Балея (1885–1952). Він наполягав на емпіричному підході до вивчення розвитку, відрізняючи описове питання «як є?» від нормативного «як повинно бути?». С. Балей розглядав психічний розвиток як безперервний процес пізнання світу, у межах якого кожен віковий період має власний спосіб осмислення реальності. На першому році життя домінує сенсорне пізнання; з появою мовлення настає «вік запитань»; у грі дитина опановує властивості предметів і соціальні ролі; у 6–7 років вона стає здатною до систематичного навчання. Його підхід частково перебував під впливом рефлексологічних ідей Івана Павлова, однак С. Балей підкреслював, що дитина не є «чистою дошкою»: вона має вроджені властивості й інстинкти, які є матеріалом для виховного процесу (Baley, 1933).

Значний внесок у психологічну думку зробив Владислав Вітвицький (1878–1948), представник Львівсько-Варшавської школи. Його теорія кратизму (від грец. kratos – сила) виходила з припущення про інстинктивне прагнення людини до внутрішньої «міцності», яке лежить в основі емоційних станів і компенсаторних стратегій. У цій моделі розвиток особистості пов'язаний із пошуком балансу між тенденціями до підвищення й пониження, спрямованими як на інших, так і на самого себе (Witwicki, 1925/1995). Теорія кратизму фактично описує динаміку самооцінки та соціальної взаємодії як рушійні сили формування характеру.

Проблема релігійної свідомості та її розвитку посідала важливе місце в працях Гавриїла Костельника (1886–1948), який аналізував психологічні чинники становлення віри, кризові стани, пов'язані з переглядом переконань, та внутрішні конфлікти людини в періоди світоглядних змін. Аналогічно Валеріан Горбачевський (1891–1957) розглядав віру як інтегративний чинник, що забезпечує психологічну рівновагу, смислову опору й мотивацію до самовдосконалення. У цих концепціях віковий аспект виявляється через аналіз етапів духовного становлення та криз ідентичності, що перегукується з пізнішими психосоціальними моделями розвитку (Erikson, 1968).

Особливо інтенсивно вікова психологія розвивалася в Україні у XX столітті. У

1930-х роках у Харкові було створено Психоневрологічний інститут, на основі якого організовано Всеукраїнську психоневрологічну академію. У її структурі функціював відділ дитячої та генетичної психології, де працювали Олександр Запорожець (1905–1981), Лідія Божович (1908–1981), Петро Гальперін (1902–1988). Дослідження цього осередку були пов'язані з аналізом розвитку практичної діяльності, формування образу, свідомості, довільності, пам'яті, мислення та механізмів засвоєння знань. Зокрема, О. Запорожець досліджував розвиток довільних рухів і роль орієнтувальної основи дії (Zaporozhets, 1960), а Л. Божович аналізувала формування мотиваційної сфери та внутрішньої позиції школяра (Bozhovich, 1968). П. Гальперін розробив теорію поетапного формування розумових дій, яка стала важливою складовою діяльнісної парадигми розвитку (Galperin, 1965).

Таким чином, розвиток вікової психології в Україні має складну й багаторівневу історію: від гуманістично-філософських роздумів про самопізнання й моральне становлення до інституційно оформлених наукових досліджень дитячого розвитку, діяльності та особистісної динаміки. Для цієї традиції характерним є поєднання соціального виміру розвитку з увагою до внутрішнього світу людини, до її мотивацій, смислів і відповідальності за власний життєвий шлях.

З ініціативи Григорія Костюка було створено Український науково-дослідний інститут психології (нині – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України), який він тривалий час очолював і який став провідним осередком розвитку вікової та педагогічної психології в Україні. Його наукова позиція формувалася в руслі діяльнісного та культурно-історичного підходів, але водночас мала виразну оригінальність, зокрема у трактуванні співвідношення біологічного й соціального в онтогенезі психіки.

Костюк послідовно виступав проти однобічних концепцій розвитку, які або абсолютизували роль спадковості, або зводили формування психіки до впливів середовища в його натуралістичному розумінні. Він критично оцінював і теорію конвергенції Вільяма Штерна, вважаючи, що механічне поєднання двох чинників – біологічного та соціального – не розкриває внутрішньої логіки розвитку. На його думку, онтогенез є цілісним процесом, що реалізується одночасно в морфологічній, фізіологічній, психічній і соціальній формах. Вроджені безумовно-рефлекторні структури становлять природну основу розвитку, однак вони не визначають змісту психічних новоутворень. Їх специфічна якість формується в конкретно-історичних умовах життя, через засвоєння суспільного досвіду, норм, способів діяльності. Саме тому психічний розвиток набуває конкретно-історичного характеру: дитина народжується природною істотою, але стає суспільною через навчання, виховання і включення в систему людських відносин.

Г. Костюк наголошував, що соціалізація дитини здійснюється через

діяльність. Засвоєння соціального досвіду не є пасивним копіюванням зовнішніх форм поведінки; воно відбувається як перетворення інтеріндивідуальних відносин на інтраіндивідуальні властивості особистості. У цьому процесі зовнішнє стає внутрішнім, а внутрішнє – джерелом нових форм активності. Учаться не лише діти – дорослі також перебувають у постійному процесі розвитку, змінюючи власні когнітивні, мотиваційні та особистісні структури. Для дорослої людини провідною стає діяльність зі створення матеріальних і духовних цінностей, що забезпечує не лише соціальну продуктивність, а й подальше саморозгортання.

Онтогенетичні форми розвитку, за Г. Костюком, не існують ізольовано. Нижчі форми є елементом вищих, механізмами їх реалізації. Розвиток має ієрархічний характер: попередні структури не зникають, а перебудовуються, інтегруються, підпорядковуються новим функційним системам. Така інтерпретація передбачає розуміння розвитку як якісного перетворення, а не простого накопичення змін.

Він відкидав редукціоністське трактування розвитку як суто інтеріоризації зовнішніх впливів. Засвоєне не копіюється, а переробляється, систематизується, включається в нову структуру особистості. Цей процес зумовлює виникнення нових спонукань до діяльності, нових психічних структур і форм екстеріоризації, тобто нових способів вираження внутрішнього в зовнішніх діях, висловлюваннях, творчості. Навчання і розвиток, на думку Г. Костюка, перебувають у діалектичному зв’язку: навчання сприяє розвитку, а розвиток створює нові можливості для навчання. Проте закони навчання й розвитку не тотожні; внутрішні умови розвитку, хоч і формуються під впливом зовнішніх, не є їх механічною проєкцією. Вони вступають у складну взаємодію, що з часом змінюється.

Із віком зростає роль активності самої особистості у власному становленні. Формуються такі форми саморуху, як самовиховання, самовдосконалення, свідомий вибір життєвого шляху. На вищих етапах розвитку особистість постає як суб’єкт, який здатний не лише реагувати на умови, а й трансформувати їх відповідно до власних цілей і цінностей.

Г. Костюк критикував як жорсткий детермінізм, що перетворює індивіда на продукт природних чи соціальних законів, так і моделі «екстремальної свободи», у яких розвиток розуміють як спонтанний і незалежний від об’єктивних умов процес. Він підкреслював, що справжнє мистецтво виховання полягає у вмінні спиратися на внутрішній саморух, ініціативу, творчу активність дитини, а не замінювати їх зовнішнім примусом чи надмірною регламентацією.

Особливо важливою в його концепції є ідея розвитку через суперечності. Навчання й виховання мають не лише допомагати долати наявні труднощі, а й породжувати нові завдання, нові цілі, які перевищують актуальний рівень досягнень особистості. Суперечності між наявними можливостями й новими цілями створюють внутрішню напругу, що стає рушійною силою розвитку. Саме

ця діалектика дозволяє виділяти стадії онтогенезу психіки як якісно відмінні періоди.

Результатом онтогенезу Г. Костюк вважав становлення індивідуальності. Особистість розвивається завжди як неповторна. Вікові закономірності не заперечують індивідуальних відмінностей, а конкретизуються в них. Віковий і диференційний аспекти розвитку перебувають у нерозривному зв'язку: загальні тенденції проявляються в індивідуальних варіантах, а індивідуалізація може розглядатися як загострення та специфічне втілення вікових ознак.

Характеризуючи онтогенез, Костюк звертав увагу на типологічні та індивідуальні відмінності, що виявляються у функціональних особливостях нервової системи, у розумових, емоційних, моральних, вольових якостях, у структурі потреб, інтересів, здібностей, рис характеру. У процесі розвитку формується неповторність особистості. Розвиток може відбуватися як усвідомлено й творчо, так і стихійно; однак потреба в індивідуальній самобутності є його внутрішнім імпульсом. Таким чином, вікові особливості не є стандартними шаблонами, а набувають індивідуалізованого характеру, що робить кожну особистість унікальною формою реалізації загальних закономірностей розвитку.

Розвиток вікової психології в Україні не обмежувався працями окремих фундаторів, а формувався завдяки широкому колу дослідників, які системно вивчали закономірності становлення психічних процесів і особистості на різних вікових етапах. Значний масив емпіричних і теоретичних досліджень було присвячено розвитку пізнавальної сфери дитини. Так, питання вікових особливостей сприймання розробляла Е. Рибалко; проблеми пам'яті – П. Зінченко та А. Смирнов; генезис уяви, мислення і мовлення – М. Жинкін, І. Синиця; розвиток уваги – М. Добринін, І. Страхов; емоційну сферу – П. Якобсон; вольові процеси – В. Селіванов. У цих дослідженнях розвиток психічних функцій розглядали не як ізольоване дозрівання, а як процес, опосередкований діяльністю, навчанням і залученням дитини до системи соціальних відносин.

Вагомі напрацювання здійснено у сфері дослідження вікового та індивідуального становлення особистості в молодшому, середньому та старшому шкільному віці. У працях Б. Ананьєва, Г. Костюка, П. Чамати, Л. Божович, О. Ковальова, М. Левітова, В. Мясищева, М. Боришевського та інших дослідників було проаналізовано процеси формування мотиваційної сфери, свідомості та самосвідомості, становлення системи відношень особистості до світу і до себе. Зокрема, М. Боришевський обґрунтовував саморегуляцію як фундаментальну функцію особистості, що забезпечує інтеграцію ціннісних орієнтацій, цілей і поведінки.

Окремим напрямом стали дослідження розвитку самосвідомості дітей та підлітків, які здійснювали М. Боришевський, С. Тищенко, В. Котирло. У цих роботах простежується перехід від ситуативного самосприйняття до

рефлексивного Я-образу, формування моральної позиції та відповідальності за власні вчинки. Такі дослідження заклали підґрунтя для подальшого аналізу особистісної зрілості як інтегративної характеристики розвитку.

Важливе місце у вітчизняній традиції посідають дослідження здібностей. Борис Теплов та Василь Крутецький вивчали природу спеціальних здібностей – до музики, математики, образотворчої діяльності. Їхні роботи доводили, що здібності не зводяться до суми знань чи навичок, а мають індивідуально-психологічну основу, яка розгортається в діяльності та за умови систематичного навчання.

У межах діяльнісного підходу суттєвий внесок у розроблення проблем становлення навчальної діяльності зробили Василь Давидов, Данило Ельконін, Сергій Максименко. Їхні дослідження стосувалися формування теоретичного мислення, розвитку довільного запам’ятовування, перцептивних дій, мовлення, суджень, узагальнень, числових понять. Було доведено, що навчання здатне випереджати спонтанний розвиток і створювати умови для появи нових психічних структур. Учені аналізували також вікові зміни структури навчальної діяльності: трансформацію її цілей, мотивів, операційної побудови, співвідношення образних, вербальних і понятійних компонентів, формування індивідуального стилю розумової роботи.

Теоретико-методологічні проблеми вікової психології активно розробляють сучасні українські науковці: Іван Бех, Микола Боришевський, Сергій Максименко, Тетяна Титаренко, Наталія Чепелєва. У їхніх працях порушено питання суб’єктності, особистісного самотворення, життєвого шляху, кризи ідентичності, наративних механізмів осмислення досвіду. Зокрема, Т. Титаренко розглядає життєвий світ особистості як простір смислової реконструкції травматичних подій, а С. Максименко розробляє генетико-моделювальний підхід до аналізу розвитку.

Різні аспекти вікового розвитку досліджують також О. Лактіонов, З. Карпенко, Т. Говорун, Т. Хомуленко, О. Кононко, Ю. Приходько, Т. Пироженко, І. Булах, Н. Максимова, В. Моляко, В. Москалець, Л. Орбан-Лембрик, І. Пасічник, М. Томчук та інші. Їхні роботи охоплюють проблеми морального розвитку, гендерної соціалізації, професійного становлення, розвитку обдарованості, творчості, ціннісних орієнтацій, психічного здоров’я дітей і молоді.

Системні дослідження вікового розвитку здійснюють у лабораторіях Інституту психології імені Григорія Костюка НАПН України, а також на кафедрах психології класичних і педагогічних університетів. Проблематику вікової психології регулярно обговорюють на з’їздах і наукових конференціях психологів; захищають докторські й кандидатські дисертації, присвячені онтогенезу психіки, розвитку самосвідомості, суб’єктності, професійного й життєвого самовизначення.

Водночас сучасний стан вітчизняної вікової психології виявляє низку системних проблем. В Україні поки що не створено спеціалізованих центрів або лабораторій, які б здійснювали комплексні довготривалі лонгітюдні дослідження

розвитку особистості від народження до пізньої дорослості. Недостатньо представлені публікації щоденників розвитку дітей у сучасних соціально-економічних умовах, що обмежує можливості глибинного аналізу мікродинаміки становлення психіки. Методологічно не визначено чіткі критерії вищої стадії онтогенетичного розвитку – психічної зрілості. Відсутні узгоджені наукові показники психічно розвиненої особистості, які дозволяли б інтегрувати вікові, диференційні та культурно-історичні аспекти розвитку в єдину концептуальну модель.

Таким чином, попри значний доробок українських учених у сфері вікової психології, подальший розвиток галузі потребує системних міждисциплінарних програм, довготривалих емпіричних досліджень і концептуального уточнення критеріїв зрілості та індивідуальної неповторності особистості в онтогенезі.

4. Диференційна психологія

Перші етапи становлення наукової психології були тісно пов’язані з орієнтацією на понятійний апарат і методологію природничих наук. Дослідження психічних явищ відбувалися за моделлю вивчення фізичних процесів: головним завданням експериментальної психології вважали встановлення загальних закономірностей відчуттів, сприймання, часу реакції, асоціацій. Саме тому провідним напрямом ранніх лабораторних досліджень стало з’ясування універсальних законів психічного функціювання. Водночас у практичному житті з найдавніших часів люди були змушені розрізняти індивідів за характером, здібностями, темпераментом, поведінковими стилями. Соціальна практика вимагала розуміння того, чим одна людина відрізняється від іншої. Перехід від емпіричних, життєвих описів до систематичного наукового аналізу цих відмінностей із використанням експериментальних і математичних методів зумовив формування окремої галузі – диференційної психології.

Предметом цієї галузі стали індивідуальні відмінності між людьми або між групами людей, об’єднаними за певними ознаками. Проблема типології особистості та характерологічних відмінностей має глибокі історичні корені. У трактаті «Етичні характери» Теофраст, учень Арістотель, запропонував яскраві описи типів людей, які упродовж століть були популярними як своєрідні морально-психологічні портрети. У XVI–XVIII століттях тонкі спостереження за індивідуальними рисами характеру містилися у працях Мішеля де Монтеня («Досліди»), Жана де Лабрюєра («Характери Теофраста»), Франсуа де Ларошфуко («Максими»). Проте ці тексти залишалися в межах філософсько-моралістичного дискурсу й не ґрунтувалися на експериментальних процедурах.

Спроби наблизитися до наукового пояснення індивідуальних відмінностей містилися в ученнях про темпераменти та здібності, зокрема в працях іспанського лікаря Хуана Уарте де Сан-Хуана, який аналізував природні задатки як основу

професійної придатності. Однак лише впровадження експерименту в психологію і формування нових критеріїв науковості створили умови для систематичного вивчення індивідуальних відмінностей.

Важливо підкреслити, що диференційно-психологічний напрям не був простим логічним продовженням експериментальної психології. Його формування значною мірою визначалося практичними запитами – спочатку медичними й педагогічними, згодом індустріальними. У системі Вільгельма Вундта індивідуальна психологія як окрема дисципліна фактично була відсутня, оскільки вважалося, що будь-яка експериментальна психологія вже є індивідуальною за своєю суттю. Водночас В. Вундт протиставляв лабораторні дослідження «психології народів», де експеримент, на його думку, непридатний. Проте саме учні В. Вундта почали переорієнтовувати експеримент на вивчення відмінностей між людьми.

Еміль Крепелін переніс експериментально-психологічні методи у психіатричну клініку. Працюючи, зокрема, в Дерптському університеті, він організував лабораторію при психіатричній клініці й поставив завдання досліджувати індивідуальні особливості психічних процесів у нормі та патології. У статті «Психологічний експеримент у психіатрії» Е. Крепелін наголошував на необхідності вивчати не лише загальні закономірності, а й специфічні комбінації психічних властивостей, що формують унікальну «картину душевного життя» кожної людини.

Паралельно у Франції Альфред Біне, співпрацюючи з неврологом Жаном-Мартеном Шарко, досліджував осіб із винятковими мнемічними здібностями. Відмінності між ними інтерпретував через типологію пам’яті (зорову, слухову, моторну), що частково ґрунтувалася на уявленні про локалізацію сенсорних функцій у різних ділянках мозку. Згодом А. Біне став одним із засновників психометрії, розробивши перші тести інтелекту для виявлення індивідуальних відмінностей у когнітивному розвитку.

У 1897 році було опубліковано статтю Олександра Лазурського «Сучасний стан індивідуальної психології», де він визначав завдання нової науки як дослідження того, як варіюються психічні властивості у різних людей і які типи утворюються з цих поєднань. О. Лазурський запропонував ідею природної класифікації особистостей, що враховувала не лише окремі риси, а й їх інтеграцію в цілісну структуру.

У 1900 році Вільям Штерн опублікував працю «Про психологію індивідуальних відмінностей», де вперше систематично використав термін «диференційна психологія». В. Штерн, однак, обмежував її предмет аналізом окремих властивостей особистості, уникаючи ширших типологічних узагальнень і цілісного вивчення характеру.

Таким чином, у працях Е. Крепеліна, А. Біне, Ж.-М. Шарко, О. Лазурського, В. Штерна формувалася нова дисципліна, яка відрізнялася як від експериментальної психології В. Вундта, так і від культурно-історичних підходів. У ній експеримент і вимірювання були спрямовані на дослідження варіативності, а не лише універсальних закономірностей. Паралельно з цим виникали нові способи математичного аналізу індивідуальних даних. Розробка кореляційного методу і статистичних підходів до вимірювання психічних відмінностей пов'язана з іменем Френсіса Гальтона, який заклав основи психометрії та кількісного аналізу індивідуальних варіацій.

Отже, становлення диференційної психології означало методологічний зсув від вивчення «середньої» людини до систематичного аналізу індивідуальних відмінностей. Саме цей перехід створив підґрунтя для розвитку психодіагностики, тестології, психології здібностей і особистісних рис, а згодом – для сучасних моделей індивідуальних напрямів розвитку.

Надзвичайна інтелектуальна продуктивність Френсіса Гальтона виявилася в різних галузях знання (від метеорології до антропології), однак саме в психології його внесок мав принципове значення. Він не лише ініціював систематичне вивчення індивідуальних відмінностей, а й запровадив у психологічних дослідженнях статистичний метод як інструмент аналізу варіативності. Мислення Ф. Гальтона формувалося в контексті становлення експериментальної психології, проте його інтерес був спрямований не стільки на універсальні закономірності психічних процесів, скільки на природу індивідуальних відмінностей між людьми.

У дослідженнях сенсорних порогів, асоціацій, уявлень він удосконалював технічні засоби вимірювання. Серед його винаходів – спеціальний свисток для визначення верхнього порогу слухової чутливості (так званий гальтонів свисток), прилади для оцінки м'язового чуття, а також різноманітні пристрої для антропометричних вимірювань. Проте центральним у його експериментальній програмі було не вдосконалення техніки як такої, а з'ясування спадкової природи виявлених індивідуальних відмінностей. Саме цей генетичний аспект визначав вибір ним методичних рішень.

З метою розмежування впливів спадковості та середовища Ф. Гальтон запропонував метод близнюків, який дозволяв порівнювати ступінь подібності однояйцевих і різнояйцевих дітей. Для дослідження уяви він розробив спеціальний опитувальник: респондент мав уявити конкретний об'єкт і детально описати яскравість, чіткість, колір та інші характеристики образу. Порівняння відповідей, зокрема між родичами, мало виявити ступінь спадкової зумовленості індивідуальних особливостей образного мислення. На відміну від більшості експериментаторів того часу, які розглядали індивідуальні варіації як «шум», що заважає виявленню загального закону (як це було в психофізичних дослідженнях, пов'язаних із Густавом Фехнером), Ф. Гальтон вважав саме ці варіації предметом

наукового аналізу. Він прагнув здійснити математичний опис закономірностей, яким підпорядковуються індивідуальні відмінності.

Методологічною основою для нього стали праці бельгійського статистика Адольфа Кетле, зокрема його концепція «середньої людини», викладена в книзі «Соціальна фізика» (1835). А. Кетле, застосовуючи теорію ймовірностей до соціальних явищ, показав, що навіть такі акти, як укладання шлюбу чи самогубство, демонструють статистичну регулярність у масштабі великої кількості населення. Він встановив, що відхилення від середнього значення розподіляються за нормальною кривою, описаною законом Гауса–Лапласа. Що більше відхилення від середнього, то рідше воно трапляється, і ця закономірність має точне математичне вираження.

Хоча інтерпретація А. Кетле була пов’язана з ідеєю існування певної абстрактної «середньої людини» як нормативного типу, його підхід продемонстрував, що масові статистичні дані дозволяють виявляти об’єктивні закономірності людської поведінки. Це означало, що для наукового аналізу недостатньо вивчати окремих індивідів – необхідно досліджувати великі вибірки та застосовувати варіаційну статистику. Саме цей принцип став основою психометрії.

У праці «Спадковий геній» (1869) Ф. Гальтон застосував статистичний аналіз до біографічних матеріалів видатних осіб, намагаючись довести спадкову природу інтелектуальних здібностей. За аналогією з розподілом зросту в популяції він припустив, що й розумові здібності розподіляються за нормальною кривою: більшість людей мають середній рівень, а крайні відхилення – геніальність або низькі здібності – трапляються значно рідше. На відміну від А. Кетле, який пояснював відхилення «грою випадку», Ф. Гальтон, перебуваючи під впливом еволюційної теорії Чарльза Дарвіна, пов’язував їх із механізмами спадковості та природного добору.

Еволюційний підхід передбачав урахування двох головних принципів: пристосування до середовища і природний добір, що діє через спадкові варіації. З позицій цього підходу індивідуальні відмінності (як тілесні, так і психічні) розглядали як результат варіативності, на якій ґрунтується еволюційний процес. Таким чином, Ф. Гальтон сформулював положення про те, що психологічні відмінності мають генетичні передумови, так само як і морфологічні характеристики.

Позитивне значення цього висновку полягало в постановці принципово нової проблеми – дослідження генетичних основ розвитку здібностей. Це стало кроком до подолання дуалістичних уявлень, що протиставляли тілесне й душевне, та до формування інтегративного біопсихологічного підходу. Водночас гальтонівська концепція мала й суперечливі моменти, оскільки її ідеї стали підґрунтям для подальших євгенічних інтерпретацій. Проте в історії психології саме Ф. Гальтон заклав методологічні засади кількісного аналізу індивідуальних відмінностей, що

визначили розвиток диференційної психології, психометрії та генетичної психології у XX столітті.

Біологічну детермінацію психічних якостей людини не можна розглядати як єдину і тим більше визначальну. Проте Френсіс Гальтон послідовно відкидав значущість інших чинників, зокрема соціального середовища й виховання. Опрацювавши великий масив біографічних даних про родинні зв'язки видатних діячів Англії, він дійшов висновку, що високий рівень обдарованості безпосередньо пов'язаний зі ступенем спорідненості. Статистичні підрахунки, які він наводив, мали продемонструвати, що талановитість розподіляється в межах родини нерівномірно і залежить від генетичної спадковості.

Для дослідження походження інтелектуальних якостей Ф. Гальтон поєднав біографічний метод з анкетуванням. Він розіслав розгорнуті анкети провідним англійським ученим, результати яких були узагальнені у праці «Англійські люди науки: їх природа і виховання» (1874). У ній він знову наголошував на провідній ролі спадковості, тоді як вплив виховання та соціальних умов трактував як другорядний або навіть обмежувальний. Таке тлумачення відповідало його загальній еволюціоністській позиції, сформованій під впливом ідей Чарльза Дарвіна.

Анкетні дослідження були доповнені масштабними експериментальними вимірюваннями. На Міжнародній виставці в Лондоні 1884 року Ф. Гальтон організував антропометричну лабораторію, яку згодом перевели до Південно-Кенсингтонського музею. Через неї пройшли тисячі відвідувачів, у яких вимірювали не лише антропометричні показники (зріст, вагу, пропорції тіла), а й сенсомоторні характеристики (пороги чутливості, швидкість реакції, силу стискання тощо). Інтерпретація результатів залишалася незмінною: ці індивідуальні особливості, як і фізичні параметри, вважали жорстко зумовленими спадковістю. Така позиція Ф. Гальтона є лейтмотивом його праці «Дослідження про людські здібності та їх розвиток» (1883).

Водночас аналіз індивідуальних відмінностей не був для Ф. Гальтона суто науковою метою. Він підпорядковував його певній соціально-політичній доктрині. Виявлення та вимірювання варіацій у психічних якостях розглядав як передумову цілеспрямованого добору «найбільш пристосованих». Він висунув ідею, що людський рід може бути «поліпшений» шляхом регулювання шлюбів за аналогією із селекцією тварин. Цей напрям отримав назву «євгеніка». Ф. Гальтон визначав її завдання як стимулювання розмноження найбільш здібних і стримування народжуваності серед «слабких», що фактично закладало підґрунтя для расистських і соціально дискримінаційних концепцій.

Порівняння підходів А. Кетле і Ф. Гальтона демонструє ідейний зсув. Якщо для А. Кетле ідеалом була «середня людина», статистично найтиповіший представник популяції, то для Ф. Гальтона – виняткова, надзвичайна

особистість, що суттєво відхиляється від середнього рівня в бік високої обдарованості. В умовах посилення соціальних антагонізмів наприкінці XIX століття гальтонівська концепція набувала ідеологічного звучання, виправдовуючи нерівність як нібито біологічно зумовлену.

Водночас не можна ототожнювати конкретні наукові досягнення з політичною програмою, у рамках якої їх інтерпретували. Методи варіаційної статистики, розроблені Ф. Гальтоном, стали важливим інструментом психології. Особливо перспективним виявився метод обчислення коефіцієнта кореляції між змінними, який згодом був математично вдосконалений Карлом Пірсоном. Саме розвиток кореляційного аналізу відкрив шлях до формування факторного аналізу та інших кількісних методів, що стали фундаментальними для психометрії і досліджень структури здібностей.

Соціальна практика індустріального суспільства вимагала вирішення значно прагматичніших завдань, ніж селекція «породистого» потомства. Стрімке зростання промисловості, масове залучення працівників до виробництва, потреба в ефективному навчанні й професійному відборі сприяли новому застосуванню тестових і статистичних методів. Ідея психологічного тестування, започаткована Ф. Гальтоном, отримала розвиток у Сполучених Штатах, де індустріалізація й освітні реформи створили сприятливий ґрунт для прикладних досліджень.

Незадоволений ігноруванням проблеми індивідуальних відмінностей у лабораторії Вільгельма Вундта, американський психолог Джеймс Маккін Кеттел переїхав до Ф. Гальтона й активно перейняв його методи вимірювання та статистичної обробки даних. Саме в американському контексті тестологія отримала інтенсивний розвиток і стала інструментом відбору, профорієнтації та освітньої діагностики.

Отже, хоча гальтонівська концепція спадкової зумовленості здібностей була обмеженою й ідеологічно заангажованою, її методичні інновації – кореляційний аналіз, варіаційна статистика, стандартизовані вимірювання – стали підґрунтям для розвитку диференційної психології та сучасної психодіагностики.

Френсіс Гальтон називав процедури, що здійснювали в його антропометричній лабораторії, «розумовими тестами». Сам термін швидко набув широкого поширення і став одним із головних понять нової психології індивідуальних відмінностей. Особливої популярності він набув після публікації статті Джеймса Маккіна Кеттела «Розумові тести і вимірювання» (1890), до якої Ф. Гальтон написав післямову. У цій статті Дж. М. Кеттел наголошував, що психологія не зможе набути статусу точної науки, подібної до фізики, якщо не опиратиметься на систематичний експеримент і вимірювання. Він вважав, що застосування серії стандартизованих тестів до великої кількості осіб відкриває можливість виявлення стабільності психічних процесів, їх взаємозв’язків і змін залежно від умов.

Таким чином, статистичний підхід (масове тестування і кількісна обробка результатів) проголошувався засобом перетворення психології на точну дисципліну. Дж. М. Кеттел підкреслював не лише теоретичну, а й практичну значущість тестів: їх можна було використовувати для оцінки ефективності навчання, аналізу способу життя, виявлення ознак хвороб. Водночас у його публікації не містилося посилань на євгенічну програму селекції «найбільш обдарованих», яку просував Ф. Гальтон. Натомість Дж. М. Кеттел акцентував на потребі уніфікації процедур: результати тестів, отримані в різних місцях і в різний час, повинні бути зіставними. Саме стандартизація стала головною умовою подальшого розвитку тестології.

Як приклад Дж. М. Кеттел запропонував серію з п’ятдесяти тестів, що передбачали вимірювання сенсорної чутливості, швидкості реакції, часу називання кольорів, обсягу слухового відтворення тощо. Повернувшись до США, він почав активно застосовувати ці процедури в лабораторії, створеній при Колумбійському університеті (1891). Невдовзі тестові методи поширилися в інших американських лабораторіях і стали настільки популярними, що виникла потреба в координації досліджень. У 1895–1896 роках у США були створені національні комітети для узгодження тестологічної роботи. У розробці тестів брали участь такі вчені, як Альфред Біне, Герман Еббінгауз, Вільям Штерн, Едвард Торндайк, Гуго Мюнстерберг, Роберт Єркс та інші дослідники.

Тести швидко набули поширення, їх активно застосовували в освіті, медицині, промисловості. Паралельно вдосконалювали й математичну обробку даних про індивідуальні відмінності й кореляції між ними. Чарльз Спірмен, аналізуючи позитивні кореляції між результатами різних тестів, дійшов висновку про існування загального інтелектуального чинника, який він позначив символом g (general factor). Крім цього загального чинника, він виділяв специфічні фактори, властиві окремим видам діяльності. Його теорія спричинила тривалі дискусії: частина психологів заперечувала існування єдиного загального інтелекту, наголошуючи на багатофакторній структурі здібностей.

Спочатку як тести використовували звичні лабораторні процедури експериментальної психології. Однак їх функція була принципово іншою. В експерименті дослідник варіює умови, щоб виявити причинові залежності між змінними; його цікавить каузальний механізм явища. Експеримент виходить із принципу детермінації: з’ясувати, функцією яких змінних є спостережуваний феномен. Натомість тестування передбачає фіксацію індивідуальних результатів без систематичного варіювання умов діяльності. Психолог вимірює, що саме роблять різні люди в однакових умовах, і порівнює кількісні відмінності між ними. Тут об’єктом аналізу стає варіативність, а закономірність має стохастичний, імовірнісний характер.

Диференційна психологія від початку формувалася як кількісна дисципліна,

що описує статистичні розподіли та кореляційні зв'язки. Це не означає, що вона має меншу наукову цінність порівняно з експериментальною психологією. Імовірнісні закономірності так само відображають реальні властивості явищ. Проте статистичні моделі потребують теоретичного осмислення: таблиці й коефіцієнти набувають значення лише тоді, коли їх порівнюють із психічною реальністю.

Переходячи від стохастичних описів до причинових пояснень, дослідники неминуче висувають припущення щодо природи вимірюваних характеристик. Ф. Гальтон інтерпретував індивідуальні варіації як наслідок еволюційно-біологічного потенціалу, тобто спадковості. Такий підхід заклав підвалини концепції генетично фіксованого інтелекту, яка тривалий час домінувала в західноєвропейській і американській психології. У межах цієї парадигми техніка тестування і статистичного аналізу набувала певної ідейної спрямованості, оскільки інтерпретацію результатів часто здійснювали в руслі уявлень про незмінність і природжену зумовленість психологічних відмінностей.

Отже, становлення тестології поєднувало методологічний прогрес (стандартизацію, кореляційний аналіз, факторний підхід) із суперечливими інтерпретаціями природи здібностей. Саме на цьому перетині кількісної методології та теоретичних припущень про детермінацію психічних якостей сформувався один із головних напрямів психології XX століття.

Ситуацію принципово не змінила й інша концепція, пов'язана з ім'ям Альфреда Біне – автора найвідомішої на початку XX століття системи інтелектуальних тестів. До нього основну увагу в тестології зосереджували переважно на сенсомоторних характеристиках: чутливості, швидкості реакції, елементарних перцептивних показниках. Проте соціально-освітня практика вимагала оцінки так званих «вищих» психічних функцій – мислення, пам'яті, судження, тобто того, що узагальнено називали інтелектом. Саме ці функції визначають успішність навчання і здатність до складної адаптивної діяльності.

У спільній статті з Теодором Симоном (1896) Альфред Біне висловив критичне ставлення до лабораторних методик німецької експериментальної психології, які, на його думку, не давали об'єктивного критерію рівня інтелектуального розвитку. Невдовзі освітня реформа у Франції надала цій проблемі практичної гостроти. У 1904 році А. Біне отримав офіційне доручення розробити процедуру відбору дітей для спеціальних класів. Потрібно було розмежувати дітей із реальною інтелектуальною недостатністю та тих, хто не демонстрував успіхів через лінощі або несприятливі умови навчання.

У співпраці із Теодором Симоном Альфред Біне провів масштабні дослідження уваги, пам'яті, мислення в дітей різного віку, починаючи приблизно з трьох років. Завдання, апробовані на великих вибірках, після статистичного аналізу були організовані у шкалу, що дозволяла визначати рівень розумового

розвитку. Новизна підходу полягала в тому, що індивідуальні відмінності оцінювали у співвідношенні з віковою нормою. Для кожного вікового щабля підбирали завдання відповідної складності: їх вважали адекватними певному віку, якщо більшість дітей старшої групи виконувала їх легко, а більшість молодших – ні.

Шкалу Біне–Симона неодноразово переглядали. Дослідники намагалися вилучити завдання, що вимагали спеціального навчання, виходячи з припущення, що інтелектуальний розвиток має певну внутрішню логіку, відносно незалежну від шкільної підготовки. Розвиток тлумачили переважно як процес дозрівання, аналогічний до біологічного росту організму в різні вікові фази. Якщо в концепції Френсіса Гальтона тестологія опиралася на ідею спадково фіксованого інтелекту, то в Альфреда Біне вона ґрунтувалася на уявленні про біологічно детермінований онтогенетичний розвиток. Обидва підходи об'єднувала методологічна установка на пояснення психічної детермінації за аналогією до біологічної.

Проблема співвідношення спадковості й дозрівання з розвитком психіки є справді фундаментальною. Заперечення ролі фізичних чинників було б методологічною помилкою. Проте історія тестології засвідчила, що редукція розвитку до біологічного дозрівання призводить до спрощених висновків. Первинне завдання А. Біне полягало у відокремленні дітей із порушеннями розвитку від тих, хто потребував іншої педагогічної підтримки. Однак за умов розуміння розвитку як природного дозрівання труднощі навчання інтерпретували переважно як наслідок органічних дефектів.

Якщо дитина виконувала завдання на рівні більшості однолітків, її вважали нормально розвиненою. Коли ж завдання були для неї надто легкими або надто складними, виникала потреба в понятті «розумового віку» (mental age), що відрізнявся від хронологічного. Невідповідність між ними трактували як ознаку або відставання, або випередження розвитку. Вільям Штерн у 1911 році запропонував кількісно виразити це співвідношення у вигляді коефіцієнта інтелекту (IQ) – відношення розумового віку до хронологічного, помножене на 100. Наприклад, якщо десятирічна дитина демонструвала показники, характерні для п'ятнадцятирічних, її IQ обчислювався як 150.

Згодом однією з центральних догм тестології стало припущення про відносну константність IQ протягом життя. Вважалося, що істотні зміни рівня інтелекту не відбуваються, а різниця між людьми зберігається незалежно від виховних впливів. Цю позицію активно підтримував Льюїс Термен, який у Стенфордському університеті провів стандартизацію шкали Біне–Симона і в 1916 році запропонував її модифікований варіант – так звану шкалу Стенфорда–Біне. Вона протягом кількох десятиліть залишалася однією з найпоширеніших у США.

Практична спрямованість тестології сприяла її швидкому поширенню. Вимірювання інтелекту сприймали як науково обґрунтований спосіб вирішення

питань навчання, профвідбору, оцінки досягнень. Низький IQ розглядали як підставу для направлення дитини до спеціальної школи, високий – як аргумент на користь навчання в класах для обдарованих. Однак така практика часто спиралася на припущення про фіксованість інтелекту, що ігнорувало складну взаємодію біологічних, соціальних і освітніх чинників розвитку.

Отже, концепція А. Біне розширила тестологію, змістивши акцент із сенсомоторних показників на інтелектуальні функції та вікову динаміку. Водночас її методологічна основа залишалася в межах біологізаторського тлумачення розвитку, що згодом стало предметом критики і перегляду в контексті культурно-історичних та соціально-психологічних підходів до онтогенезу.

Гуго Мюнстерберг одним із перших систематично застосував тестові методи до завдань професійної орієнтації та відбору персоналу. Його підхід передбачав попередню апробацію тестів на групі працівників, які демонстрували найвищу продуктивність у певній діяльності. Після цього ті самі процедури пропонували пройти кандидатам на відповідні посади. Методологічною передумовою такої схеми була ідея статистично значущої кореляції між психічними структурами, необхідними для успішного виконання професійних функцій, і результатами виконання тестових завдань. Однак сама природа цих структур залишалася теоретично не вивченою: тестологія фіксувала емпіричні зв’язки, не розкриваючи механізмів їх виникнення.

Професійна діагностика вимагала оцінки ширшого спектра якостей, ніж традиційні тести інтелекту. Поряд із вербальними завданнями, що ґрунтувалися на оперуванні словесними символами, активно впроваджували мануальні (або практичні) тести, спрямовані на вимірювання моторних навичок, координації, точності рухів. Масовий характер запитів з боку промисловості та армії сприяв переходу від індивідуального тестування до групових процедур. Під час Першої світової війни у США було протестовано близько 1,75 мільйона новобранців; у Другій світовій війні масштаби сягнули приблизно 20 мільйонів військовослужбовців. Так тестологія набула безпрецедентного поширення як інструмент соціальної селекції.

Водночас тестовий підхід не був єдиним напрямом у межах диференційної психології. Пошуки альтернатив здійснював у своїх працях Олександр Лазурський. Він вважав, що аналітичне вимірювання окремих психічних функцій є лише підготовчим етапом. Головним завданням індивідуальної психології, на його думку, має бути побудова цілісного уявлення про людину на основі її схильностей і створення природної класифікації характерів. О. Лазурський критикував обмеженість лабораторних методів і запропонував концепцію «природного експерименту», у межах якого дослідник поєднує контрольоване втручання з максимально наближеними до реального життя умовами. Такий підхід дозволяв аналізувати не ізольовані процеси, а особистість у цілісності її функціювання.

У курсі лекцій «Загальна й експериментальна психологія» (1912) О. Лазурський розрізняв ендопсихічну і екзопсихічну сторони особистості. До першої він відносив природжені характеристики: темперамент і характер як внутрішні, біологічно зумовлені компоненти. Друга сторона – екзопсихічна – відображала систему ставлення особистості до навколишньої дійсності. Запровадження категорії «ставлення» означало відхід від механістичної моделі, згідно з якою середовище впливає на людину як зовнішній чинник. Таким чином, у його концепції з'являвся інтерактивний вимір, що виходив за межі простого протиставлення спадковості й середовища.

Інший варіант кількісного підходу до вивчення індивідуальних відмінностей запропонував Григорій Россолімо. Він розробив систему «психологічних профілів», що передбачала оцінювання одинадцяти психічних процесів, об'єднаних у п'ять груп: увага, воля, сприйнятливість, пам'ять, асоціативні процеси (уява і мислення). Для кожної функції пропонували стандартизовані завдання; результати оцінювали за десятибальною шкалою. Отримані показники наносили на графік, що утворював індивідуальний психологічний профіль. Г. Россолімо також розробив формулу для арифметичного представлення цих даних.

Його система варіювалася залежно від вікової та соціальної категорії досліджуваних, що свідчило про спробу врахувати культурні й освітні відмінності. Хоча Г. Россолімо був близький до тестологічної традиції за використанням кількісних методів, його концепцію відрізняло прагнення до синтетичної характеристики особистості, до інтеграції сильних і слабких сторін у цілісний образ. Саме ця орієнтація на системне бачення індивіда відрізняла його підхід від вузькоопераціоналістського тестування.

Отже, поряд із масовою тестологією, спрямованою на вимірювання та селекцію, у межах диференційної психології формувалися підходи, що намагалися поєднати кількісну оцінку з цілісним аналізом особистості. Це засвідчувало складний пошук методологічної рівноваги між вимірюванням, інтерпретацією та розумінням психічної індивідуальності.

Питання для самоконтролю:

1. Які історичні та соціально-культурні чинники зумовили диференціацію психології на окремі галузі наприкінці XIX – XX столітті?
2. У чому полягала методологічна відмінність між загальною психологією та диференційною психологією в період їх становлення?
3. Які теоретичні передумови сприяли формуванню вікової психології як самостійної галузі?
4. Як розвиток експериментального методу вплинув на становлення педагогічної та дитячої психології?

5. У чому полягає специфіка предмета та методів соціальної психології порівняно з індивідуально-орієнтованими галузями?

6. Які історичні умови сприяли виокремленню етнопсихології як самостійного напряму досліджень у межах психологічної науки?

7. У чому полягає відмінність між етнопсихологією та крос-культурною психологією щодо предмета, методів і теоретичних засад?

8. Яку роль відіграла концепція «психології народів» у становленні етнопсихологічних досліджень?

9. Які методологічні труднощі виникають під час вивчення психічних явищ у контексті культури та етнічної ідентичності?

10. Які теоретичні передумови спричинили формування диференційної психології наприкінці XIX століття?

11. У чому полягає відмінність між каузальним і стохастичним підходами в дослідженні індивідуальних відмінностей?

12. Яке значення мало впровадження статистичних методів для розвитку диференційної психології?

13. Які основні напрями розвитку диференційної психології у XX столітті (психометричний, факторний, характерологічний)?

14. Які соціально-педагогічні запити сприяли становленню психології розвитку як окремої галузі?

15. У чому полягає різниця між біогенетичними та соціогенетичними концепціями розвитку психіки?

16. Яку роль відіграли лонгітюдні дослідження в розвитку сучасної психології розвитку?

17. Які основні проблеми стали предметом соціальної психології на початку її формування?

18. У чому полягає специфіка предмета соціальної психології порівняно з загальною та диференційною психологією?

19. Які теоретичні підходи (інтеракціонізм, когнітивний, біхевіористичний, соціокультурний) визначили розвиток соціальної психології у XX столітті?

20. Які сучасні тенденції інтеграції етнопсихології, диференційної психології, психології розвитку та соціальної психології свідчать про міждисциплінарний характер психологічної науки?

ТЕМА 13
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК БІХЕВІОРИЗМУ І ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГІЇ

1. Методологічна криза кінця XIX – початку XX століття

У попередніх розділах уже було зазначено, що завершення XIX століття стало періодом інтенсивних дискусій щодо шляхів побудови нової, об'єктивної психології. Питання полягало не лише в удосконаленні окремих методик, а в радикальному переосмисленні методологічних основ науки про психіку. Які методи можуть забезпечити науковість? Чи можлива психологія за зразком фізики або біології? Чи повинна вона ґрунтуватися на інтроспекції, експерименті, спостереженні поведінки або історико-культурному аналізі? На межі століть ще здавалося, що наявні суперечності можна подолати і що поступово сформується єдина методологія нової, позитивної психології, яка відповідатиме критеріям науковості, виробленим у природничих науках. Загальною тенденцією став перехід від психології, що досліджує ізольовані феномени свідомості, до психології, яка прагнула вивчати цілісну систему «організм – середовище», враховуючи адаптивний, функційний характер психічного.

Однак подальша логіка розвитку перших психологічних шкіл продемонструвала, що існує не один, а кілька принципово різних шляхів побудови такої науки. Ці шляхи кардинально відрізнялися не лише у визначенні пріоритетів та дослідницьких завдань, але й у самому розумінні предмета психології та змісту психіки. Для одних предметом залишалася свідомість як сукупність переживань; для інших – поведінка як об'єктивно спостережувана активність; для третіх – цілісні структури досвіду; для четвертих – несвідомі детермінанти. Відповідно різним був і підхід до динаміки психічного розвитку, до розуміння його закономірностей та умов, що сприяють або перешкоджають йому. Одні концепції акцентували на ролі біологічних чинників, інші – на соціальному середовищі, ще інші – на внутрішній активності суб'єкта.

Тому на початку XX століття психологія переживала глибоку методологічну кризу. Вона була пов'язана насамперед із труднощами пошуку об'єктивних методів дослідження психіки. Методи, запропоновані функційною психологією, структуралізмом, Вюрцбурзькою школою, під час детального аналізу виявилися далекими від справжньої об'єктивності. Інтроспективні звіти різних дослідників часто не збігалися; результати залежали від інструкції, підготовки випробуваних, культурного контексту. Це ставило під сумнів їх відтворюваність – головну вимогу експериментальної науки. З'ясувалося, що знайти прямий і безпосередній метод вивчення психічного стану людини, змісту її свідомості, а тим більше несвідомого, практично неможливо. Виникала альтернатива: або трансформувати метод і зробити його опосередкованим (через аналіз поведінки, мовлення, помилок), або змінити сам предмет дослідження таким чином, щоб забезпечити можливість його

експериментального вивчення (як це вчинив біхевіоризм, зробивши предметом зовнішню активність), або ж відмовитися від каузального пояснення на користь опису феноменів, як пропонував В. Дільтей, розмежовуючи пояснення та розуміння.

На зміст і динаміку цієї методологічної кризи вплинули не лише внутрішні суперечності самої психології, а й ширші соціальні та наукові чинники. Перша світова війна продемонструвала масштаби агресії, жорстокості, ірраціональності масової поведінки, що потребували нового наукового пояснення. Людська психіка виявилася здатною до деструктивних форм поведінки, які не вкладалися в оптимістичні раціоналістичні моделі XIX століття. Ці явища порівнювали з ідейною кризою межі XIX–XX століть, що особливо виразно виявилася у провідних філософських течіях того часу.

Освальд Шпенглер, Едмунд Гуссерль, Анрі Бергсон піддавали сумніву прогресивістські уявлення про лінійний розвиток культури та всесильність раціонального пізнання. О. Шпенглер говорив про циклічність культур і неминучість їх занепаду. А. Бергсон у праці «Творча еволюція» розглядав розвиток як духовно зумовлений процес, пов’язаний із творчим імпульсом життя, і наголошував на тому, що інтелект є інструментом практичної дії, тоді як інтуїція дає доступ до глибинної тривалості буття. Е. Гуссерль, критикуючи психологізм, розробив метод феноменологічної редукції, покликаний «очистити» свідомість від культурних і особистісних нашарувань та описати її інтенційні структури. Водночас такий підхід, відмовляючись від емпіричного аналізу конкретного «життєвого світу» особистості, обмежував можливості психології як науки про реальні психічні процеси, сформовані у взаємодії із соціальним середовищем.

Таким чином, філософські концепції, хоча й демонстрували необхідність перегляду старих основ психології, не могли надати їй у той період чіткої експериментальної програми. Натомість суттєву підтримку психологія отримала з боку природничих наук, які перебували на підйомі. Відкриття в біології та генетиці, зокрема перевідкриття законів Менделя на початку XX століття, сприяли уточненню уявлень про спадковість і мінливість організмів. Дані про пластичність нервової системи, її здатність до перебудови під впливом досвіду вплинули на аналіз ролі середовища у психічному розвитку та на розуміння меж і можливостей навчання. Особливо актуальними ці питання були в Росії, де сформувалася сильна школа фізіології та генетики, а роботи І. Павлова про умовні рефлекси заклали основу для об’єктивного дослідження поведінки.

Досягнення фізики також відкрили нові перспективи. Розвиток теорії поля та нові уявлення про структуру матерії вплинули на гештальтпсихологію, представники якої намагалися застосувати принципи організації фізичних полів до аналізу психічного поля, сприйняття та мислення. Ідеї Ернста Маха, який відстоював принцип емпіричної доказовості та розглядав фізичне і психічне як

аспекти «нейтрального досвіду», стимулювали пошук елементарних одиниць досвіду й експериментальних методів їх дослідження. Новими були не самі асоціативні принципи, а їх поєднання з експериментальними процедурами та спробами кількісного аналізу.

Водночас запити практики ставали дедалі наполегливішими. Розвиток медицини, педагогіки, індустріалізація вимагали психологічних знань для діагностики, навчання, профвідбору, соціалізації. Орієнтація на практику проявилася у прагматизмі в США, у розвитку клінічної психології у Франції, у формуванні біхевіоризму, який пропонував об'єктивні методи дослідження поведінки. Соціальні умови, різні культурні контексти та наукові традиції зумовлювали множинність підходів і перешкоджали формуванню єдиної теоретичної системи.

Цю ситуацію самі вчені називали кризою психології. Однак із сучасного погляду її можна розглядати як закономірну кризу росту. Розвиток науки неможливий без перегляду попередніх уявлень, без критики й пошуку нових підходів. Подібно до того, як у віковій психології критичні періоди супроводжуються негативізмом і руйнуванням старих структур, так і психологія початку XX століття переживала фазу інтенсивної перебудови. Вона відмовлялася від старої інтроспективної моделі, шукала нові методи, формувала нові напрями: біхевіоризм, гештальтпсихологію, психоаналіз, культурно-історичну теорію. Учені того часу прагнули виробити єдину психологію і сприймали множинність підходів як її розпад. Проте подальший розвиток довів, що ця множинність стала джерелом методологічного збагачення психології, а не свідченням безвиході.

Цим і пояснюється той, на перший погляд, парадоксальний факт, що період, який сьогодні оцінюють як час інтенсивного інтелектуального підйому та формування засад психології XX століття, сучасники переживали як занепад і «відкриту кризу». У 1920–1930-х роках провідні теоретики прямо писали про розпад психології, про відсутність спільного предмета й методу, про методологічну невизначеність. Водночас саме в цей період були закладені підвалини тих концепцій, які згодом визначили обличчя світової науки – від експериментального аналізу поведінки до психоаналізу та гештальттеорії.

Можна погодитися з відомим принципом історичної перспективи: значущість епохи часто стає очевидною лише через певний час. Однак справа не лише в ретроспективній оцінці. І на початку XX століття, і на початку XXI століття науковці оцінюють стан науки, ґрунтуючись на вже накопиченому досвіді, на завершених теоретичних системах, на результатах, які пройшли перевірку часом. Для вчених початку XX століття їхнє «сьогодення» виглядало як руйнування цілісної науки, адже класична інтроспективна психологія втрачала статус єдиної моделі. Для нас же це момент народження нових парадигм. Багато дослідників, які на початку століття писали про кризу, до середини XX століття переглянули свої

оцінки, визнавши, що йшлося радше про закономірний етап диференціації науки.

Фактично вже до 1920-х років психологія розпалася на кілька автономних шкіл, які по-різному визначали зміст і структуру психіки. Одні вважали центральною пізнавальну сферу, інші – мотиваційну, треті – поведінкову або несвідому. Сформувалися три провідні напрями: біхевіоризм, гештальтпсихологія і глибинна психологія. Кожен із них мав власне бачення предмета психології та специфічний дослідницький інструментарій.

Біхевіоризм, започаткований Джоном Вотсоном у 1913 році, проголосив предметом психології поведінку, доступну об'єктивному спостереженню та вимірюванню. Методологічною основою став експериментальний аналіз зв'язків між стимулами й реакціями. Психічні стани оголошували неперевірюваними й тому виводили за межі наукового аналізу. Згодом Б. Скіннер розвинув цю позицію в межах оперантного біхевіоризму, підкреслюючи роль підкріплення у формуванні поведінкових патернів. Емпірична строгість, стандартизація процедур, можливість кількісного аналізу забезпечили біхевіоризму значний вплив у першій половині XX століття.

Гештальтпсихологія, представлена працями Макса Вертгаймера, Вольфганга Келера та Курта Коффки, запропонувала інший підхід. Її предметом стали цілісні структури психічного поля – гештальти, що організовують сприйняття й мислення. Вивчення цих структур здійснювалося за допомогою експериментів, але принципово нових за логікою: дослідники аналізували не окремі елементи, а закономірності організації цілого. Поняття ізоморфізму, психічного поля, інсайту були спробою поєднати експериментальну строгість з аналізом структурного характеру психіки. Цей напрям вплинув не лише на психологію сприйняття, а й на подальший розвиток когнітивної науки.

Глибинна психологія, передусім психоаналіз Зигмунда Фройда, зробила предметом дослідження несвідомі механізми, внутрішні конфлікти та мотиваційні сили особистості. Методом стала інтерпретація вільних асоціацій, сновидінь, помилкових дій, тобто аналіз непрямих проявів психічного. На відміну від біхевіоризму, психоаналіз підкреслював визначальну роль внутрішніх, неусвідомлених процесів. Попри критику з боку експериментальної психології, глибинний підхід вплинув на клінічну практику, теорію особистості та культуру XX століття загалом.

У другій половині XX століття виникли нові напрями: гуманістична психологія (Карл Роджерс, Абрахам Маслоу), що акцентувала на цінності особистісного зростання, самореалізації та суб'єктивного досвіду; і когнітивна психологія, яка повернула до наукового аналізу внутрішні ментальні процеси, спираючись на експериментальні методи та моделі інформаційної обробки. Когнітивна революція 1950–1960-х років стала відповіддю на обмеження біхевіористської моделі та відкрила нові перспективи дослідження пам'яті, уваги,

мислення, мови.

Очевидно, що предмети й методи цих шкіл суттєво відрізнялися між собою. В одних випадках психологія зводилася до аналізу поведінки, в інших – до структур свідомості або несвідомих процесів. Відмінності стосувалися і методології: від лабораторного експерименту до клінічної інтерпретації. Тому на перших етапах становлення шкіл говорити про їх об'єднання було неможливо. Кожна з них розвивалася автономно, накопичуючи емпіричні дані та уточнюючи власний теоретичний апарат.

Лише після кількох десятиліть самостійного розвитку, після накопичення значного масиву експериментальних і клінічних фактів стало можливим поступове зближення підходів. Інтегративні моделі другої половини XX століття (від когнітивно-поведінкової терапії до біопсихосоціальних концепцій) свідчать про те, що початкова диференціація була необхідною фазою розвитку. Розпад на школи не означав руйнування науки; він став умовою її методологічного збагачення та розширення предметного поля. Саме ця множинність підходів забезпечила психології XX століття її інтелектуальну продуктивність і здатність відповідати на складні запити суспільства.

2. Загальна характеристика біхевіоризму

Методологічні засади біхевіористської концепції були чітко сформульовані американським психологом Джоном Б. Вотсоном у програмній статті «Psychology as the Behaviorist Views It» (1913), яка стала своєрідним маніфестом нового напряму. У ній було заявлено про необхідність радикального перегляду предмета психології та відмови від інтроспективного аналізу свідомості. Однак перші систематичні експериментальні дослідження зв'язків між стимулом і реакцією, що згодом стали ядром біхевіористської методології, з'явилися раніше в роботах Едварда Лі Торндайка. Сам Е. Торндайк не ідентифікував себе як біхевіорист і працював у руслі функціоналізму, проте його експерименти з «проблемними ящиками» для тварин та формулювання «закону ефекту» заклали підвалини для подальшого розвитку теорії навчання.

Е. Торндайк довів, що поведінкові реакції закріплюються або послаблюються залежно від їх наслідків: реакції, які супроводжуються задоволенням або підкріпленням, мають тенденцію повторюватися, тоді як реакції з негативними наслідками – згасати. Цей принцип пізніше став основою оперантного аналізу поведінки. Емпірична строгість, використання кількісних показників часу та частоти реакцій, а також експериментальний контроль умов дозволили перевести дослідження навчання в площину об'єктивного аналізу.

Біхевіоризм проголосив предметом психології поведінку (behavior), під якою розуміли систему об'єктивно спостережуваних реакцій організму на зовнішні та внутрішні стимули. Така зміна предмета була безпосередньо пов'язана з

прагненням зробити психологію об’єктивною наукою, що відповідала б стандартам природничих дисциплін. Це прагнення відображало інтелектуальний клімат початку XX століття, коли науковість асоціювалася з експериментом, вимірюванням та відтворюваністю результатів.

Дж. Б. Вотсон, аналізуючи стан психології, дійшов висновку, що прямого об’єктивного методу дослідження свідомості не існує. Інтроспекція, на його думку, не забезпечує надійності та міжсуб’єктної перевірності. Тому він запропонував переглянути сам предмет науки: замість дослідження внутрішніх переживань зосередитися на тому, що можна спостерігати й експериментально контролювати. Підґрунтям цієї позиції були попередні роботи Івана Сєченова, Герберта Спенсера та інших мислителів, які підкреслювали рефлекторний і адаптивний характер поведінки.

Центральною категорією біхевіоризму стала схема S–R (stimulus–response), що описувала зв’язок між стимулом і реакцією. Аналіз структури та генезису цих зв’язків, умов їх формування і згасання став основним дослідницьким завданням. Зміни поведінки – утворення нових асоціативних зв’язків – фактично ототожнювали з розвитком психіки. Психічне трактували як функцію навчання, а не як автономну внутрішню реальність.

Ідея про те, що розвиток поведінки ґрунтується на формуванні нових S–R-зв’язків, логічно привела біхевіористів до визнання провідної ролі середовища. Соціальне оточення, систему підкріплень і покарань, частоту та інтенсивність стимулів розглядали як головні детермінанти формування поведінки. Такий підхід отримав назву соціогенетичного, оскільки акцентував роль на зовнішніх факторах на противагу біогенетичним концепціям, що підкреслювали спадковість.

Дж. Б. Вотсон стверджував, що вроджені поведінкові акти людини обмежуються кількома рефлекторними реакціями (смоктальний, хапальний, моргання тощо), тоді як переважна більшість поведінки формується в процесі взаємодії із середовищем. Його відомий експеримент «Маленький Альберт» (1920), проведений разом із Розалією Рейнер, продемонстрував можливість формування умовної емоційної реакції страху через поєднання нейтрального стимулу з неприємним подразником. Хоча з етичної точки зору цей експеримент сьогодні оцінюють критично, він підтвердив принцип умовного навчання у сфері емоцій.

Таким чином, у біхевіористській моделі формування психіки відбувається впродовж життя під впливом досвіду, що надає середовище. Із множини потенційних реакцій закріплюються ті, які забезпечують кращу адаптацію. Адаптація виступає головною детермінантою розвитку, що зближує біхевіоризм із функціоналізмом, але водночас відрізняє його радикальністю у вилученні свідомості з предмета науки.

Сучасна психологія розглядає цю концепцію як важливий, але обмежений

етап розвитку. Вона забезпечила строгий експериментальний інструментарій, дала поштовх розвитку теорій навчання та поведінкової терапії, але редукція психічного до S–R-зв'язків не могла пояснити складні когнітивні та мотиваційні процеси. Саме це згодом стало підґрунтям для когнітивної революції другої половини XX століття.

У межах класичного біхевіоризму психічний розвиток фактично ототожнювали з научінням. Під научінням розуміли будь-яке надбання досвіду (знань, умінь, навичок, поведінкових зв'язків) незалежно від того, чи формуються вони цілеспрямовано в процесі навчання, чи виникають стихійно в ході взаємодії з середовищем. Таким чином, научіння трактували ширше, ніж навчання, оскільки воно охоплювало весь спектр змін поведінки під впливом досвіду. Саме тому експериментальні дослідження в цій школі зосереджувалися передусім на аналізі механізмів научіння, а проблематика формування навичок і розвивального навчання ставала центральною.

Виходячи з припущення, що научіння визначається умовами життя, тобто системою стимулів і підкріплень, які надає середовище, біхевіористи заперечували існування універсальних вікових закономірностей розвитку. Вони вважали, що немає єдиної для всіх дітей вікової періодизації, оскільки рівень розвитку залежить не від біологічного дозрівання, а від інтенсивності й характеру навчальних впливів. Експерименти з раннього навчання демонстрували, що у спеціально організованому середовищі діти двох–трьох років здатні оволодіти навичками читання чи письма раніше, ніж це передбачали традиційні педагогічні уявлення. З цього робили висновок: періодизація є функцією середовища, а не природного вікового ритму.

Водночас відмова від вікової періодизації не означала заперечення етапності розвитку взагалі. Біхевіористи допускали можливість функційної періодизації – виділення стадій формування конкретних навичок. Наприклад, етапи навчання читання, гри чи плавання можна розглядати як послідовні стадії ускладнення поведінкових реакцій. У цьому сенсі функційні моделі навчання зближувалися з пізнішими концепціями поетапного формування дій, зокрема з теорією П. Я. Гальперіна, хоча її методологічні засади відрізнялися від біхевіористських.

Подальші дослідження показали обмеженість простої схеми S–R. Емпіричні дані свідчили, що реакція організму залежить не лише від зовнішнього стимулу, а й від внутрішнього стану – потреб, очікувань, попереднього досвіду. Це зумовило виникнення необіхевіоризму, у межах якого було введено поняття «проміжних змінних». Едвард Толмен запропонував ідею когнітивних карт як внутрішніх репрезентацій простору, що опосередковують поведінку. Кларк Халл розробив гіпотетико-дедуктивну модель навчання, де центральну роль відігравали потреби й рівень напруження. Таким чином, поведінку почали розглядати як функцію не лише стимулів, а й внутрішніх умов організму.

Модифікація класичного біхевіоризму була пов’язана і з дослідженням соціальної поведінки. Соціальні ролі, очікування, норми не могли бути адекватно пояснені виключно через схему стимул–реакція. Це сприяло формуванню соціального біхевіоризму, який аналізував процес інтерналізації ролей і вплив соціальних підкріплень на поведінку людини. Дослідження показали, що мотиви й очікування суб’єкта суттєво модифікують реакції, що підривало радикальну редукцію психічного до зовнішніх зв’язків.

Попри ці зміни, ідея прижиттєвого формування психіки та провідної ролі научіння залишалася базовою. У другій половині ХХ століття центральною теорією став оперантний біхевіоризм Б. Ф. Скіннера. Б. Ф. Скіннер розвинув концепцію підкріплення, показавши, що частота поведінкових актів залежить від їх наслідків. Його експерименти з «ящиком Скіннера» продемонстрували закономірності формування оперантних реакцій у тварин і людей. Водночас сам Б. Ф. Скіннер визнавав, що повне ігнорування внутрішніх процесів обмежує пояснювальні можливості теорії: введення когнітивних змінних підвищує інтерпретаційну глибину, але зменшує експериментальну простоту.

У підсумку наприкінці ХХ століття стало очевидним, що жоден із підходів – ані радикальний біхевіоризм, ані гештальтпсихологія, ані психоаналіз – не може претендувати на повне пояснення психічного життя. Це усвідомлення сприяло інтеграційним тенденціям і формуванню синтетичних моделей, які поєднували поведінкові, когнітивні й мотиваційні компоненти.

Теорія Е. Торндайка відіграла особливу роль у цьому процесі. Він першим систематично дослідив научіння на основі об’єктивного спостереження, фіксуючи зв’язки між ситуацією і реакцією. Для цього було створено спеціальні «проблемні ящики», у яких тварина могла отримати їжу лише після виконання певної дії (натискання важеля, потягування за петлю тощо). Спочатку в поведінці тварин помічали численні безсистемні рухи: кидання в різні боки, дряпання, кусання. Випадкове успішне рішення поступово закріплювалося, і з кожною наступною спробою час виконання зменшувався.

Результати експериментів Е. Торндайк подавав у вигляді «кривих научіння», де на осі абсцис фіксував повторні спроби, а на осі ординат – час, необхідний для розв’язання задачі. Ці криві демонстрували поступове зменшення часу і стали емпіричним доказом методу «проб і помилок». Е. Торндайк підкреслював, що поведінка тварин не свідчить про раптове розуміння задачі, а є результатом поступового відбору ефективних реакцій. З його погляду, і людська діяльність часто має аналогічний характер: індивід у «проблемному ящику» життєвих ситуацій діє через серію спроб, помилок і поступового закріплення успішних рішень.

Таким чином, біхевіористська традиція, попри свої обмеження, заклала фундамент для експериментального вивчення навчання, адаптації та формування

поведінки, а її подальші модифікації стали важливим етапом у розвитку інтегративної психології XX століття.

У подальших працях – «The Psychology of Learning» та «The Fundamentals of Learning» – Едвард Лі Торндайк детально проаналізував залежність формування зв'язків між стимулом і реакцією від таких чинників, як підкріплення, покарання, частота повторення та стан суб'єкта. Узагальнивши результати багаторічних експериментів, він сформулював систему законів научіння, які стали теоретичним фундаментом подальших досліджень у галузі теорії навчання.

Перший – закон вправи (повторюваності). Його зміст полягав у тому, що зв'язок між стимулом і реакцією зміцнюється пропорційно до частоти, сили та тривалості повторень. Що частіше реакція виникає у відповідь на певну ситуацію, то імовірніше вона буде відтворена знову. Повторення розглядали як механізм закріплення зв'язків.

Другий – закон ефекту – мав особливе значення. Згідно з ним, із кількох можливих реакцій на одну й ту саму ситуацію закріплюються ті, що супроводжуються задоволенням або позитивним наслідком. Реакції, які викликають дискомфорт або незадоволення, послаблюються. Згодом Е. Торндайк уточнив формулювання, визнавши, що вирішальним є сам факт підкріплення, а не лише суб'єктивне почуття задоволення. Цей принцип ліг в основу подальших концепцій оперантного навчання.

Третій – закон готовності – підкреслював, що ефективність формування нових зв'язків залежить від внутрішнього стану суб'єкта. Якщо організм готовий до певної дії (фізіологічно або мотиваційно), формування зв'язку відбувається легше; за відсутності готовності він утруднюється.

Четвертий – закон асоціативного зрушення – описував процес, за якого нейтральний стимул, що з'являється разом зі значущим, набуває здатності викликати ту саму реакцію. Це положення перегукувалося з принципами умовного рефлексу, сформульованими Іваном Павловим, хоча Е. Торндайк виходив із власних експериментальних даних.

Крім того, він виділяв додаткові умови ефективного навчання: чіткість розрізнення стимулів і реакцій, а також усвідомлення суб'єктом зв'язку між ними. Ці положення засвідчували, що навіть у межах раннього біхевіоризму зберігалося розуміння складності поведінкових процесів.

Експериментальні дані привели Е. Торндайка до висновку, що научіння відбувається методом проб і помилок або, за пізнішими його формулюваннями, методом проб і випадкового успіху. У процесі багаторазових спроб організм поступово «відбирає» ефективні реакції, формуючи уявлення про шлях досягнення мети. Саме цим пояснюється назва його ранньої праці «Animal Intelligence», де було показано, що інтелектуальна поведінка не зводиться до внутрішніх ментальних операцій, а її можна досліджувати як систему адаптивних реакцій.

Е. Торндайк продемонстрував можливість кількісного аналізу поведінки за допомогою «кривих научіння», що відображали зменшення часу виконання завдання з кожною наступною спробою. Це стало важливим кроком у розвитку експериментальної психології. Водночас обмеженість його концепції полягала в недооцінюванні ролі когнітивного відображення ситуації. Протиставлення проб і помилок раціональному розумінню умов задачі згодом було переглянуте в дослідженнях гештальтпсихологів, які довели наявність інсайту в поведінці як тварин, так і людей.

Теорія Джона Б. Вотсона розвивалася в іншому напрямі. Свою наукову кар'єру він розпочав у Чиказькому університеті під впливом функціоналізму Дж. Енджела, а згодом очолив кафедру експериментальної психології в університеті Джона Гопкінса. У 1913 році він опублікував статтю «Psychology as the Behaviorist Views It», яка стала програмною для біхевіоризму. У подальших працях – «Behavior: An Introduction to Comparative Psychology» та «Behaviorism» – він рішуче відкинув уявлення про свідомість як предмет психології.

Перебуваючи під впливом позитивізму, Дж. Б. Вотсон стверджував, що науковим може бути лише те, що піддається безпосередньому спостереженню. Поведінка, на його думку, пояснюється через відношення між фізичними подразниками й реакціями організму. Формула S–R стала методологічною основою біхевіоризму. Внутрішні процеси (фізіологічні чи психічні) виключали з пояснювальних схем як недоступні прямому вимірюванню.

Спираючись на експериментальні дані про зв'язок рухів очей зі сприйняттям, тілесних змін з емоціями та мовних реакцій із мисленням, Дж. Б. Вотсон запропонував розглядати психічні явища як рухові еквіваленти. Відомі його дослідження внутрішньої мови, у яких за допомогою реєстрації м'язових скорочень гортані він намагався довести, що мислення є редукованою формою мовної реакції. За його моделлю розвиток мови проходить шлях від зовнішнього мовлення до шепоту і далі – до внутрішньої мови, яку ототожнюють із мисленням.

Хоча пізніші дослідження Лева Виготського та Жана Піаже уточнили та значно ускладнили уявлення про генезис внутрішнього мовлення, роботи Дж. Б. Вотсона відіграли визначальну роль у формуванні експериментальної парадигми, орієнтованої на об'єктивне вивчення поведінки.

Отже, концепції Е. Торндайка і Дж. Б. Вотсона стали підґрунтям для становлення біхевіоризму як впливового напряму психології XX століття. Вони забезпечили перехід від інтроспективних описів до кількісного аналізу поведінкових закономірностей, хоча редукція психічного до зовнішніх реакцій згодом виявилася методологічно обмеженою.

Методологія біхевіоризму опиралася на тезу про прижиттєве формування основних психічних процесів. Класичним емпіричним підтвердженням цього положення стали експерименти Джона Б. Вотсона з формування емоційних

реакцій. У серії дослідів, проведених спільно з Р. Рейнер у 1920 році (так званий експеримент «Маленький Альберт»), було продемонстровано можливість формування реакції страху на раніше нейтральний стимул. Дитині показували білого щура (у деяких джерелах іноді фігурує кролик) і водночас створювали різкий гучний звук, що природно викликав переляк. Після кількох поєднань нейтральний стимул починав самостійно викликати страхову реакцію. Було зафіксовано також феномен генералізації: страх поширювався на інші пухнасті об'єкти.

Під час подальших спроб змінити сформовану реакцію використовували механізм контробумовлення – поєднання об'єкта страху з позитивним підкріпленням (їжею, приємними стимулами). Такий підхід демонстрував, що емоційні реакції можуть модифікуватися залежно від умов підкріплення. З позицій біхевіоризму емоції трактували як сукупність умовно-рефлекторних реакцій, сформованих у процесі досвіду. Звідси випливав радикальний висновок Дж. Б. Вотсона про можливість програмування поведінки: він стверджував, що за умови контролю середовища можна сформувати будь-який тип особистості.

Ідея керованості поведінки на основі контролю стимулів і підкріплень набула значного поширення в американській психології та педагогіці. Водночас редукція психічного до зовнішніх реакцій супроводжувалася суттєвими втратами: з об'єктів уваги виключали внутрішні когнітивні та мотиваційні процеси, які не піддавалися безпосередньому спостереженню.

Уже перші емпіричні дослідження поставили під сумнів жорстку формулу S–R. Вільям Хантер у 1914 році провів експерименти з відтермінованою реакцією. Мавпі демонстрували, у який із двох ящиків покладено їжу, після чого між нею та ящиками встановлювали на кілька секунд ширму. Попри відсутність безпосереднього стимулу в момент вибору, тварина правильно знаходила їжу. Це свідчило про наявність проміжної ланки – внутрішньої установки або збереженого образу ситуації. Таким чином, поведінка не зводилася до прямої реакції на актуальний стимул, а опосередковувалася внутрішнім станом організму.

Ще більш переконливі аргументи проти радикального біхевіоризму були отримані в дослідженнях Карла Лешлі, викладених у книзі «Brain Mechanisms and Intelligence». К. Лешлі досліджував мозкові механізми поведінки, навчаючи тварин виконувати складні завдання, а потім видаляючи різні ділянки кори головного мозку. Результати показали, що втрата окремих зон не призводить до повного зникнення навички: інші ділянки частково компенсують ушкодження. На цій підставі було сформульовано принцип еквіпотенційності – відносної рівноцінності коркових зон у виконанні складних функцій. Додатково К. Лешлі висунув принцип дії маси, згідно з яким ступінь порушення функції залежить більше від обсягу ушкодження, ніж від його точної локалізації.

Ці дані засвідчили, що складна поведінка ґрунтується на інтегративній

діяльності мозку і не може бути пояснена через лінійну схему стимул–реакція. Вони також продемонстрували методологічну обмеженість ідеї повного виключення «таємного ящика» (мозку і внутрішніх процесів) із предмета психології. Внутрішні змінні, навіть якщо вони не піддаються прямому спостереженню, виявилися необхідними для адекватного пояснення поведінки.

Таким чином, емпіричні дослідження В. Хантера і К. Лешлі стали важливими передумовами формування необіхевіоризму, у межах якого формують поняття проміжних змінних і визнають складну опосередковану структуру поведінки. Біхевіористська програма зберегла орієнтацію на експеримент і об'єктивність, однак поступово була змушена інтегрувати дані нейрофізіології та когнітивних досліджень, що виносили розуміння психічного за межі первісної формули S–R.

Новий етап у розвитку біхевіоризму пов'язаний із діяльністю Едварда Толмена та Кларка Халла. Саме в їхніх працях відбувся відхід від жорсткої схеми S–R та формування необіхевіористської парадигми, яка намагалася зберегти вимогу об'єктивності, але водночас врахувати складність внутрішньої організації поведінки.

Е. Толмен виклав свої основні ідеї у працях «Purposive Behavior in Animals and Men» та «Cognitive Maps in Rats and Men». Як і класичні біхевіористи, він працював переважно з лабораторними тваринами, передусім із білими мишами, вважаючи, що фундаментальні закони поведінки є універсальними. Проте, на відміну від Дж. Б. Вотсона, Е. Толмен відмовився зводити аналіз поведінки лише до безпосереднього зв'язку між стимулом і реакцією. Він увів поняття «проміжних змінних» – внутрішніх чинників, що опосередковують вплив стимулу на реакцію. У результаті формула S–R трансформувалася в S–O–R, де O означає організм із його станами, очікуваннями та досвідом.

Е. Толмен підкреслював, що внутрішні процеси не є суто суб'єктивними і можуть бути виведені на рівень операційного аналізу. Наприклад, стан голоду неможливо спостерігати безпосередньо, але його можна інтерпретувати через поведінкові показники – частоту пошуку їжі, швидкість її споживання, зміну вибору маршруту. Таким чином, внутрішні змінні набували статусу гіпотетичних конструктів, які підлягають емпіричній перевірці.

Відмінною рисою підходу Е. Толмена став молярний аналіз поведінки. На противагу «молекулярному» підходу Дж. Б. Вотсона, який розкладав поведінку на елементарні реакції, Е. Толмен розглядав її як цілісну, спрямовану систему. У цьому виявляється вплив гештальтпсихології, зокрема ідей Курта Коффка та теорії поля Курта Левіна. Поведінка, за Е. Толменом, є цільовою (purposive) і включає систему пізнавальних відносин між організмом і середовищем.

Головним внеском Е. Толмена стало введення поняття когнітивної карти. У класичних експериментах із лабіринтами було показано, що тварини не просто механічно закріплюють послідовність рухів, а формують внутрішнє уявлення про

структуру простору. У дослідах із хрестоподібним лабіринтом миші, які орієнтувалися на просторові ознаки (гештальтзнаки), краще адаптувалися до зміни умов, ніж ті, що засвоїли лише конкретні моторні реакції. Це означало, що научіння не зводиться до формування рухових навичок, а передбачає побудову когнітивної структури середовища.

Е. Толмен також описав феномен латентного навчання – засвоєння інформації без негайного підкріплення. У його експериментах миші, які вільно досліджували лабіринт без винагороди, пізніше значно швидше знаходили їжу, коли потреба актуалізувалася. Це суперечило тезі про обов'язковість підкріплення як умови навчання і засвідчувало наявність пізнавальної активності незалежно від негайної винагороди.

Особливу увагу Е. Толмен приділяв факторам, що звужують когнітивні карти. Надмірна мотивація, часті повторення однієї реакції, фрустрація можуть призводити до ригідності поведінки й втрати гнучкості. У соціальному вимірі він пов'язував це з формуванням вузьких схем орієнтації, що сприяють агресії, нетерпимості та регресивним реакціям. Таким чином, його підхід виходив за межі лабораторної психології і торкався проблем соціалізації та виховання.

Паралельно Кларк Халл розробляв формалізовану теорію навчання, прагнучи побудувати строгий гіпотетико-дедуктивний апарат. Він увів поняття драйву (напруження через потребу), сили звички та підкріплення як змінних, що визначають імовірність реакції. На відміну від інтуїтивно-феноменологічної орієнтації Е. Толмена, К. Халл намагався створити математично формалізовану модель поведінки. Його система зберігала принцип об'єктивності, але вже визнавала необхідність урахування внутрішніх процесів.

Отже, необіхевіоризм означав відмову від крайнощів радикального біхевіоризму без повернення до інтроспекціонізму. Він зберіг експериментальний метод, але розширив пояснювальну схему, увівши до неї цільову регуляцію, пізнавальні структури та внутрішні змінні. І хоча багато ідей Е. Толмена були сприйняті повною мірою лише з розвитком когнітивної психології у другій половині XX століття, саме вони заклали підґрунтя для переходу від механістичної моделі поведінки до інтегративного розуміння взаємодії організму й середовища.

У 40–50-ті роки XX століття провідною теоретичною системою необіхевіоризму стала концепція Кларка Халла. Його біографія показова: розпочавши професійну діяльність як інженер-гірник, після перенесеного поліомієліту він був змушений змінити фах. Ознайомлення з працями Вільяма Джеймса спонукало його звернутися до психології. К. Халл поставив перед собою завдання надати їй формальної строгості, аналогічної до фізико-математичних наук. Він вважав, що психологія повинна будуватися за гіпотетико-дедуктивним принципом: формулюють загальні постулати, з них логічно виводять наслідки, які підлягають експериментальній перевірці; у разі невідповідності фактам систему

коригують.

Методологічно К. Халл опирався на вчення Івана Павлова про умовні рефлекси, проте переосмислював його в межах теорії навички. Центральним поняттям у нього стала «сила звички» (habit strength), яка зростає внаслідок підкріплення. Розвиваючи ідеї Едварда Лі Торндайка, зокрема закон ефекту, К. Халл підкреслював, що визначальним фактором є редукція потреби (drive reduction). Що інтенсивніше і частіше задовольняється потреба після певної реакції, то сильніше закріплюється відповідний зв'язок. Ступінь ефекту залежить від кількості та якості підкріплень, а також від часових інтервалів між стимулом, реакцією і підкріпленням.

У межах своєї системи К. Халл розрізняв первинне й вторинне підкріплення. Первинним є безпосереднє задоволення біологічної потреби (їжа для голодного організму, усунення болю тощо). Вторинне підкріплення виникає шляхом асоціації нейтрального стимулу з первинним. Наприклад, певні сигнали, що регулярно супроводжують годування, набувають мотиваційної сили. У цій моделі потреба виступає проміжною змінною, однак структура пояснення залишалася близькою до класичної S–R-схеми, оскільки аналізували переважно окремий поведінковий акт, а не цілісну організацію діяльності.

Свої теоретичні положення К. Халл виклав у працях «Principles of Behavior» та «A Behavior System». Він одним із перших поставив питання про можливість моделювання умовно-рефлекторної діяльності за допомогою неорганічних систем, фактично передбачивши розвиток кібернетики та теорій саморегуляції. Його школа активно застосовувала математичну логіку та формальні моделі для перевірки гіпотез щодо формування навичок. У середині XX століття теорія К. Халла домінувала в американській психології навчання, хоча її механістичний характер і недостатня увага до соціального контексту згодом обмежили її вплив.

Проблему подолання цих обмежень по-своєму розв'язував Б. Ф. Скіннер – головна постать оперантного біхевіоризму. Освіту він здобув у Гарварді, де захистив докторську дисертацію у 1931 році. На формування його поглядів вплинули як роботи Дж. Б. Вотсона, так і павловська традиція. Проте Б. Ф. Скіннер прагнув радикально очистити психологію від гіпотетичних конструктів, які, на його думку, лише маскують незнання причин поведінки. Поняття «самість», «воля», «автономія», «творчість» він розглядав як пояснювальні фікції.

У книзі «The Behavior of Organisms» Б. Ф. Скіннер сформулював принципи оперантного аналізу поведінки. Він відрізняв респондентну (стимульну) поведінку, типову для класичного умовного рефлексу І. Павлова, від оперантної – такої, що виникає спонтанно і закріплюється через наслідки. У павловській моделі стимул передує реакції та асоціюється з іншим стимулом; у скіннерівській – провідну роль відіграє підкріплення, яке слідує за дією. Таким чином, поведінку розглядають як функцію її наслідків.

Б. Ф. Скіннер розробив експериментальний апарат («ящик Скіннера»), що дозволяв точно реєструвати частоту реакцій і маніпулювати режимами підкріплення. Він довів, що варіювання графіків підкріплення (безперервне, інтервальне, пропорційне тощо) систематично змінює стійкість і темп поведінки. У працях «Science and Human Behavior» та «The Technology of Teaching» він описав програму застосування оперантних принципів у навчанні та соціальній регуляції.

Порівнюючи свій підхід із павловським, Б. Ф. Скіннер підкреслював, що стимульні рефлекси формуються швидко, але вони нестійкі без регулярного підкріплення і не пояснюють складну довільну поведінку. Оперантна ж поведінка, навпаки, забезпечує гнучкість і тривалу адаптацію, оскільки організм активно взаємодіє із середовищем. У цьому сенсі оперантний біхевіоризм зберіг соціогенетичну установку класичної традиції, але розширив її інструментарій, запропонувавши системну технологію формування й модифікації поведінки.

Попри високий авторитет К. Халла в 40–50-х роках і значний вплив Б. Ф. Скіннера на педагогіку та прикладну психологію, поступово стало очевидним, що механістичні моделі не здатні повністю пояснити складність людської діяльності. Проте саме ці концепції заклали основу для подальшого розвитку теорій навчання, поведінкової терапії та програмованого навчання, а також підготували ґрунт для інтеграції з когнітивними підходами в другій половині XX століття.

На відміну від класичної умовної причиновості, у межах якої формується зв’язок між двома стимулами, а реакція виступає відповіддю на попередній сигнал, в оперантному навчанні підкріплюється не стимул, а сама поведінка – ті операції, які суб’єкт здійснює і які приводять до певного результату. Саме цю принципову відмінність систематично обґрунтував Б. Ф. Скіннер. Якщо в павловській моделі умовний стимул асоціюється з безумовним і автоматично викликає реакцію, то в оперантній поведінці організм активно «випробовує» різні дії, а їхні наслідки визначають імовірність повторення в майбутньому.

Головним механізмом оперантного формування є поетапне підкріплення послідовних наближень до цільової реакції (shaping). Скіннер експериментально показав, що складна поведінкова операція може бути сформована шляхом систематичного підкріплення елементів, які поступово наближаються до бажаної дії. У відомих дослідах із голубами, які навчалися виходити з клітки або натискати дзьобом на важіль для отримання корму, підкріплювався не одразу повний ланцюг рухів, а кожний крок у потрібному напрямку: поворот корпусу, переміщення в бік важеля, торкання. Така організація дозволяла досягти високої точності виконання складної реакції.

Перевага цього підходу полягала в тому, що сформована таким способом поведінка виявлялася значно стійкішою. Вона повільніше згасала навіть за умов припинення підкріплення. Б. Ф. Скіннер звернув увагу на те, що навіть одноразове

підкріплення може створити міцний зв’язок між реакцією і наслідком, якщо наслідок має високу мотиваційну значущість. Саме цим пояснюється феномен «забобонної поведінки», коли випадкова дія, яка збіглася з підкріпленням, починає повторюватися як нібито причиново ефективна.

Оперантне зумовлення має ще одну принципову перевагу: воно дозволяє досліднику або педагогу спостерігати не лише кінцевий продукт діяльності, а й сам процес її формування. Оскільки складна дія розкладається на послідовність елементів, контроль здійснюється над кожним кроком. Відбувається своєрідна екстеріоризація орієнтаційної та виконавчої частин діяльності. Підкріплюючи правильні дії, учитель фактично демонструє учневі, на які елементи ситуації необхідно звертати увагу і в якій послідовності здійснювати операції. Таким чином, суб’єкт отримує не лише результат, а й схему орієнтації та алгоритм дії, причому процес засвоєння цієї схеми стає прозорим для спостереження.

На основі цих принципів Б. Ф. Скіннер розробив систему програмованого навчання, детально викладену у працях «Science and Human Behavior» та «The Technology of Teaching». Навчальний матеріал подавали невеликими кроками, кожен з яких супроводжувався негайним зворотним зв’язком. Така організація дозволяла мінімізувати помилки, підвищувати частоту успішних відповідей і, зрештою, підтримувати мотивацію. Особливо значущими ці методи виявилися в роботі з дітьми, які мали труднощі в навчанні або інтелектуальні обмеження, бо забезпечували індивідуалізацію темпу та структури засвоєння.

Водночас у програмованого навчання був і суттєвий недолік. Постійна екстеріоризація кожного етапу рішення, яка є корисною на початкових стадіях формування дії, може гальмувати процес інтеріоризації й згортання розумових операцій. Необхідність щоразу проходити всі проміжні кроки, навіть якщо вони вже засвоєні, уповільнює перехід до автоматизованих, згорнутих форм мислення. Це може знижувати пізнавальну ініціативу і внутрішню мотивацію. У подальших розвивальних програмах ці обмеження були враховані шляхом поєднання зовнішнього контролю з поступовим передаванням регуляції самому суб’єкту.

У книзі «Verbal Behavior» Б. Ф. Скіннер поширив оперантний аналіз на сферу мовлення. Він розглядав мову як різновид поведінки, що підкріплюється соціальним середовищем. Вербальні реакції закріплюються через відповіді слухачів – увагу, схвалення, виконання прохання. Таким чином, мовний розвиток тлумачили як історію підкріплень, а слова – як оперантні одиниці, функція яких визначається їх наслідками.

Ця позиція зазнала критики з боку Ноама Хомскі, який довів, що мовна компетенція не може бути зведена до механізму підкріплень. Діти продукують нові граматичні конструкції, яких не чули раніше, що свідчить про наявність внутрішньої системи правил. Н. Хомскі висунув гіпотезу вродженого механізму засвоєння мови, що пояснює універсальність етапів мовного розвитку. Водночас і

скіннерівська, і хомсківська моделі недостатньо враховували культурно-історичний контекст мовлення, що згодом стало предметом окремих досліджень.

У наступних працях, зокрема «Beyond Freedom and Dignity» та «Reflections on Behaviorism and Society», Б. Ф. Скіннер поширив свій аналіз на проблематику соціалізації. Він розглядав суспільство як систему підкріплень, що формує нормативну поведінку. Розроблені ним жетонні системи передбачали накопичення символічних підкріплень (жетонів), які згодом обмінювали на винагороди. Такі програми застосовували у виправних установах, психіатричних клініках та освітніх закладах.

Проте ці підходи викликали значну критику щодо порушення норм етичності. Тотальний контроль за поведінкою, необхідний для ефективності системи, ставив питання про автономію особистості та ризик маніпуляції. Особливо гостро постала проблема покарань або обмежень у випадку недостатньої кількості жетонів, бо вони могли порушувати базові потреби й спричиняти фрустрацію. Дискусії навколо цих програм продемонстрували межі застосування поведінкових технологій у соціальній сфері.

Попри критику, оперантна теорія суттєво вплинула на розвиток психології навчання, поведінкової терапії та прикладного аналізу поведінки. Вона забезпечила чіткий інструментарій для формування й корекції поведінки, а також сприяла переходу від описових пояснень до технологічно організованих програм впливу. У сучасній американській психології Б. Ф. Скіннер залишається однією з найбільш цитованих і впливових постатей, а його концепція оперантної поведінки продовжує визначати практику освітніх і клінічних інтервенцій.

Соціально-когнітивний напрям сформувався як еволюційне продовження біхевіористської традиції, однак із суттєвим переглядом її базових припущень. Зберігаючи експериментальну методологію, орієнтацію на емпіричну перевірку та інтерес до чинників формування поведінки, цей підхід інакше трактує саму природу поведінки та роль середовища. Поведінка більше не розглядається як лінійна функція стимулів або підкріплень; вона тлумачиться як результат взаємодії когнітивних процесів, соціального контексту та активності самого суб’єкта.

Провідною фігурою цього напряму є **Альберт Бандура**. Його теорія соціального навчання, згодом названа соціально-когнітивною теорією, поєднала біхевіористські уявлення про научіння з аналізом когнітивних процесів. А. Бандура запропонував концепцію взаємного (реципрокного) детермінізму, відповідно до якої поведінка, внутрішні когнітивні чинники (переконання, очікування, самооцінки) та середовище перебувають у постійній взаємодії. Жоден із цих компонентів не є визначальним; кожен впливає на інші та зазнає їх впливу. Таким чином, людина не лише реагує на середовище, але й активно його змінює, а через зміну середовища змінює і власну поведінку.

Одним із центральних механізмів, описаних А. Бандурою, стало навчання

через спостереження (observational learning) або моделювання. На відміну від класичного оперантного підходу, який наголошував на безпосередньому підкріпленні власної поведінки, А. Бандура довів, що значна частина людських дій формується опосередковано – через спостереження за моделями та наслідками їхніх дій. У класичних експериментах із лялькою Бобо було продемонстровано, що діти відтворюють агресивну поведінку дорослого, особливо якщо ця поведінка супроводжується позитивними наслідками або відсутністю покарання. Таким чином, научіння може відбуватися без прямого підкріплення суб'єкта.

Бандура підкреслював, що спостереження не завжди веде до механічного копіювання. Люди здатні узагальнювати поведінкові моделі, виділяти з них правила та створювати нові варіанти дій. Це означає, що процес моделювання включає когнітивну переробку інформації, а не лише зовнішнє наслідування. Поведінка стає результатом інтеграції досвіду спостереження з внутрішніми очікуваннями та цілями.

Іншим важливим поняттям у теорії А. Бандури є підкріплення, яке він трактував ширше, ніж Б. Ф. Скіннер. Підкріплення, за А. Бандурою, не є обов'язковою умовою научіння, але воно впливає на мотивацію та вибір поведінки. Він розрізняв пряме підкріплення, непряме (вікарне) підкріплення та самопідкріплення. Непряме підкріплення виникає тоді, коли людина спостерігає за наслідками поведінки іншого і робить висновки про доцільність її відтворення. Самопідкріплення пов'язане з внутрішніми стандартами: люди встановлюють для себе критерії успіху й оцінюють власні дії відповідно до них.

Для опису внутрішніх механізмів регуляції А. Бандура ввів поняття саморегуляції. Людина здатна спостерігати за своєю поведінкою, оцінювати її відповідно до внутрішніх норм і коригувати дії. У цьому контексті центральним конструктом стала самоефективність (self-efficacy) – переконання індивіда у власній здатності успішно діяти в конкретній ситуації. Самоефективність впливає на вибір цілей, рівень зусиль, стійкість перед труднощами та емоційні реакції. Висока самоефективність пов'язана з очікуванням успіху, підвищеною мотивацією і продуктивністю; низька – з уникненням складних завдань і швидким припиненням спроб.

Таким чином, у теорії А. Бандури особистість розглянуто як активний агент, здатний до рефлексії, прогнозування та самоконтролю, а не як пасивний об'єкт впливу підкріплень. Водночас соціальне оточення залишається головним чинником формування поведінки, що зберігає спадкоємність із біхевіористською традицією.

Іншим представником соціально-когнітивного напряму є Джуліан Роттер. Його теорія соціального навчання поєднала біхевіористські уявлення про підкріплення з когнітивними поняттями очікування та цінності. Дж. Роттер прагнув створити модель, здатну прогнозувати поведінку в конкретних ситуаціях.

У центрі його системи – чотири змінні: потенціал поведінки, очікування, цінність підкріплення і психологічна ситуація. Потенціал поведінки означає імовірність здійснення певної дії в конкретному контексті. Очікування відображає суб'єктивну оцінку ймовірності отримання певного підкріплення внаслідок цієї дії. Дж. Роттер розрізняв специфічні очікування, що ґрунтуються на досвіді в конкретній ситуації, і генералізовані очікування, які формуються як узагальнений досвід.

Цінність підкріплення визначає значущість результату для індивіда. Навіть якщо ймовірність отримання підкріплення висока, поведінка не буде реалізована, якщо результат не має цінності. Психологічна ситуація – це інтерпретація умов самим суб'єктом; саме вона визначає, які очікування й цінності актуалізуються.

Дж. Роттер запропонував формулу, відповідно до якої потенціал поведінки є функцією очікування й цінності підкріплення. Хоча ця формула є суто теоретичною, вона підкреслює інтегративність його підходу. Центральним поняттям теорії стало поняття локуса контролю – узагальненого переконання щодо джерела контролю над подіями життя. Особи з інтернальним локусом контролю вважають, що результати залежать переважно від їхніх власних зусиль; з екстернальним – приписують їх зовнішнім обставинам. Локус контролю виявився важливим предиктором навчальної мотивації, стресостійкості та адаптивності.

Отже, соціально-когнітивний напрям, зберігаючи емпіричну строгість біхевіоризму, суттєво розширив його теоретичні межі, доповнивши аналізом когнітивних очікувань, самооцінки та соціальних моделей. Він заклав підґрунтя для інтеграції поведінкових і когнітивних підходів та став одним із провідних напрямів психології другої половини XX століття.

3.Наукові передумови виникнення гештальтпсихології

Як і будь-який впливовий науковий напрям, гештальтпсихологія мала певні інтелектуальні передумови. Її центральна ідея про цілісність психічних явищ і пріоритет структури над сумою елементів має філософські корені. Важливі припущення щодо активної ролі суб'єкта в організації досвіду містяться у працях Іммануїла Канта. І. Кант стверджував, що сприйняття не є пасивним накопиченням чуттєвих вражень; розум структурує матеріал відчуттів, надаючи йому форму за допомогою апріорних категорій. Отже, єдність досвіду забезпечується не механічним поєднанням елементів, а діяльністю свідомості.

Суттєвий вплив на становлення гештальтпсихології мав Ернст Мах. Досліджуючи сприйняття просторових і часових структур, він звернув увагу на те, що певні якості, наприклад, мелодія або форма, зберігаються навіть у випадку зміни окремих сенсорних компонентів. Це означало, що психічний досвід не зводиться до суми окремих елементів, таких як колір, інтенсивність чи тривалість.

Ідеї Е. Маха розвинув Крістіан фон Еренфельс, який увів поняття «якості

форми» (Gestaltqualitäten). Він доводив, що в сприйнятті існують властивості, які не можуть бути пояснені простим додаванням елементарних відчуттів. Наприклад, мелодію можна впізнати навіть тоді, коли її виконують в іншій тональності; отже, цілісна структура має власну якість, незалежну від конкретних сенсорних складників. Для К. Еренфельса форма була новим рівнем організації, що виникає внаслідок інтегративної діяльності психіки.

Вагомий внесок у підготовку гештальтпідходу зробив також Вільям Джеймс. Він критикував атомістичний аналіз свідомості, характерний для асоціанізму, і наголошував на потоці свідомості як безперервному процесі. Свідомість, за В. Джеймсом, не складається з ізольованих елементів; вона переживається як цілісний, динамічний процес.

Оформлення гештальтпсихології як самостійного напряму пов'язане з публікацією в 1912 році дослідження Макса Вертгеймера, присвяченого фі-феномену – ілюзії руху, що виникає під час послідовного увімкнення двох нерухомих світлових стимулів. М. Вертгеймер показав, що сприйнятий рух не можна пояснити як суму двох окремих світлових подразників. Переживання руху є цілісною структурою, яка не зводиться до її фізичних компонентів. Це стало емпіричним підтвердженням принципу: ціле більше, ніж сума його частин.

Подальший розвиток напряму пов'язаний із працями Вольфганга Келера та Курта Коффки. Вони досліджували явище константності сприйняття, демонструючи, що об'єкт сприймається як сталий за формою, розміром чи кольором, навіть якщо сенсорні умови змінюються. Це вказувало на розбіжність між фізичною стимуляцією і феноменальним досвідом. Перцепція не є простою сумою сенсорних даних; вона є структурованим актом організації поля.

Термін «гештальт» у німецькій мові має два значення, на що звертав увагу В. Келер у книзі «Gestalt Psychology». По-перше, він означає форму або конфігурацію; по-друге, – цілісність як організовану структуру. Таким чином, гештальт позначає не лише контур чи зовнішню форму, а й інтегровану організацію елементів у цілісну систему. Це поняття поширювалося не тільки на зорове сприйняття, але й на процеси пам'яті, мислення, навчання, емоційні стани та мотивацію.

Особливе місце в гештальтпсихології посідають закони організації сприйняття, систематизовані М. Вертгеймером у 1923 році. Ці закони описують принципи, за якими елементи перцептивного поля інтегруються у структуровані цілісності. Організація сприйняття відбувається миттєво й мимоволі; вона не є результатом свідомого аналізу.

Принцип близькості полягає в тому, що елементи, розташовані поруч у просторі чи часі, сприймаються як пов'язані. Принцип безперервності описує тенденцію бачити лінії та форми як продовжувані, навіть якщо вони перериваються. Принцип схожості означає, що подібні елементи групуються

разом. Принцип замикання відображає прагнення психіки завершувати незавершені структури, заповнюючи відсутні частини. Принцип простоти (прегнантності) стверджує, що перцептивна система організує стимуляцію в максимально просту, симетричну та стабільну форму. Нарешті, принцип фігури-фону описує фундаментальну організацію поля, у межах якої один елемент виступає як фігура, чітко окреслена й значуща, а інші – як фон.

Таким чином, гештальтпсихологія радикально переосмислила природу психічного, змістивши фокус із елементів на структури. Вона продемонструвала, що психіка організовує досвід за власними закономірностями, і заклала підґрунтя для подальшого розвитку когнітивної психології, феноменологічних підходів і теорій поля.

Закони організації сприйняття, описані Максом Вертгеймером, розглядали не як результат навчання чи накопиченого досвіду, а як структурні принципи, притаманні самому перцептивному полю. М. Вертгеймер називав їх «допоміжними чинниками», підкреслюючи, що групування за близькістю, схожістю, замиканням чи принципом фігури–фону не потребує спеціальної інтелектуальної обробки. Ці закономірності виявляються вже на ранніх етапах розвитку і мають міжкультурну універсальність, що підтверджували подальші емпіричні дослідження сприйняття у дітей та в представників різних культур. Водночас він не заперечував ролі основних чинників організму: установок, попереднього знання, цілей і когнітивних очікувань. Сучасні дослідження в когнітивній нейронауці підтверджують цю подвійність: організація сприйняття має як низхідні (top-down), так і висхідні (bottom-up) механізми, де первинні сенсорні процеси взаємодіють із попередніми когнітивними схемами.

У межах гештальтпсихології проблему інтелекту розглядали як продовження принципу цілісності. Головні дослідження належать Вольфгангу Келеру, який у 1913–1920 роках на острові Тенерифе вивчав поведінку людиноподібних мавп. На відміну від біхевіористського трактування навчання як поступового накопичення асоціацій, В. Келер інтерпретував результати експериментів через поняття інсайту – раптового структурного «осяяння» ситуації. У класичних дослідах із використанням ящиків та палиць мавпи після періоду проб і помилок раптово знаходили спосіб досягти банана, демонструючи не поступове нарощування реакцій, а реорганізацію поля проблеми. В. Келер вважав, що навчання полягає в перебудові психологічного середовища – у встановленні нових відношень між елементами ситуації. Сучасні дослідження когнітивної гнучкості та проблемного мислення підтверджують, що інсайт супроводжується специфічною нейрофізіологічною активацією, зокрема в правій скроневій корі.

Ідеї інсайту були розвинуті самим М. Вертгеймером у його аналізі продуктивного мислення. Він наголошував, що розв’язання задачі має починатися з цілісного розуміння структури проблеми, а не з механічного оперування

окремими елементами. У праці «Productive Thinking» він критикував педагогіку зубріння та підкреслював, що справжнє розуміння виникає тоді, коли учень бачить внутрішню організацію матеріалу. Цю позицію частково підтвердили подальші дослідження глибокого навчання (deep learning) в педагогічній психології, які демонструють, що концептуальне розуміння підвищує перенесення знань у нові контексти.

Прагнучи пояснити, чому психічні структури мають цілісний характер, гештальтисти звернулися до нейрофізіології. М. Вертгеймер висунув ідею ізоморфізму – відповідності між структурою гештальту, який переживає людина, і структурою мозкових процесів. Йшлося не про буквальну тотожність, а про структурну аналогію: організація досвіду має відповідати організації нейронної активності. Цей підхід знайшов розвиток у працях В. Келера, який розглядав кору головного мозку як динамічну систему, подібну до фізичного поля. Він припускав, що нервові процеси мають польовий характер і що взаємодія збуджень створює структуровані конфігурації. Хоча первісні уявлення про електромеханічні поля були спрощеними, сучасні дослідження нейронних мереж і синхронізації нейронної активності частково підтверджують ідею про системну організацію мозкових процесів.

Найбільш повно польовий підхід був розроблений Куртом Левіним. Спираючись на гештальт-принципи, К. Левін запропонував теорію психологічного поля, у межах якої поведінка є функцією особистості та середовища (B = f(P,E)). Він увів поняття годологічного простору – суб'єктивно простору можливостей, у якому події мають різну валентність і силу притягання. Використовуючи поняття векторів і валентностей, К. Левін описував мотиваційні конфлікти (наприклад, «наближення–уникання») та динаміку вибору.

Ідея рівноваги між особистістю та її середовищем привела К. Левіна до припущення, що незавершені дії провокують напруження в психологічному полі. Це положення було емпірично підтверджене його ученицею Блюмою Зейгарник (ефект Зейгарник): незавершені завдання запам'ятовуються краще, ніж завершені. Сучасні дослідження робочої пам'яті та когнітивного контролю частково пояснюють цей ефект через механізми підтримання активної мети.

У 1930-х роках К. Левін розширив польовий підхід на соціальну психологію, увівши поняття групової динаміки. Він розглядав групу як цілісну систему з власною структурою напружень і сил, а соціальну поведінку – як результат взаємодії елементів соціального поля. Експериментальні дослідження стилів лідерства (авторитарного, демократичного, ліберального) продемонстрували, що зміна структури групового поля безпосередньо впливає на поведінку її членів.

Таким чином, гештальтпсихологія не обмежувалася дослідженням перцепції. Вона сформувала системний підхід до мислення, навчання, мотивації та соціальної поведінки. Її ідеї стали підґрунтям для розвитку когнітивної психології, теорії поля

в соціальних науках, гуманістичної психології та сучасних нейрокогнітивних моделей, що підтверджують принцип структурної організації психічних процесів.

Питання для самоконтролю:

1. Які соціально-наукові передумови наприкінці XIX – на початку XX століття сприяли виникненню біхевіоризму як реакції на інтроспекціонізм і структуралізм?
2. У чому полягала методологічна новизна програмної статті Джона Бродеса Вотсона 1913 року щодо предмета та методів психології?
3. Як у ранньому біхевіоризмі трактували поняття «свідомість», «психіка» та «поведінка» і які з них визнавали науково легітимними?
4. У чому полягає різниця між класичним зумовленням Івана Павлова та оперантним Берреса Фредеріка Скіннера з погляду механізмів формування поведінки?
5. Які принципи підкріплення та покарання сформулював Б. Ф. Скіннер і як вони змінили уявлення про навчання?
6. У чому полягає відмінність між методологічним біхевіоризмом і радикальним біхевіоризмом?
7. Які обмеження біхевіоризму стали підґрунтям для «когнітивної революції» середини XX століття?
8. Які експериментальні дослідження Макса Вертгеймера щодо феномену фі довели необхідність вивчення цілісних перцептивних структур?
9. Як принципи гештальту (фігура–тло, близькість, подібність, замикання) пояснюють організацію сприйняття?
10. У чому полягає принцип ізоморфізму в гештальтпсихології та як його зіставляють із нейрофізіологічними процесами?
11. Який внесок Вольфганга Келлера в дослідження інсайту та проблемного мислення у вищих тварин?
12. Як гештальтпсихологія інтерпретує навчання через інсайт порівняно з асоціативними моделями біхевіоризму?
13. У чому полягає відмінність між атомістичним підходом біхевіоризму та холістичним підходом гештальтпсихології?
14. Як обидва напрями вплинули на розвиток прикладної психології, зокрема педагогічної, організаційної та психотерапевтичної практики?
15. Які ідеї біхевіоризму та гештальтпсихології інтегровані в сучасні підходи (поведінкова терапія, когнітивно-поведінкова модель, гештальттерапія) і в чому полягає їх трансформація?

ТЕМА 14. ГЛИБИННА ПСИХОЛОГІЯ (ПСИХОАНАЛІЗ) ТА ЇЇ РОЗВИТОК У XX ст. НЕОФРОЙДИЗМ

1. Передумови виникнення психоаналізу

У сучасній культурі термін «психоаналіз» відомий значно ширшому загалу, ніж більшість імен класиків експериментальної психології. Ім'я Зигмунда Фройд вийшло далеко за межі академічної науки, тоді як постаті на кшталт Г. Т. Фехнера, В. Вундта чи Дж. Б. Вотсона залишилися переважно в історії фахової психології. Уже в другій половині XX століття вплив З. Фройда оцінювали як культурний феномен: його ідеї проникли в мову, мистецтво, літературу, кінематограф і повсякденне розуміння внутрішнього життя людини. Він належить до тих мислителів, які змінили не лише наукові уявлення, а й сам спосіб, у який люди осмислюють власні переживання.

Сам З. Фройд підкреслював, що людство пережило три «нарцисичні удари» по своєму уявленню про власну винятковість. Перший – геліоцентрична революція Миколая Коперника, яка позбавила Землю статусу центру Всесвіту. Другий – еволюційна теорія Чарльза Дарвіна, що поставила людину в контекст біологічної спорідненості з тваринним світом. Третій удар, за З. Фройдом, полягав у відкритті несвідомого: розум не є повним господарем у «власному домі», адже поведінка й переживання значною мірою детерміновані несвідомими процесами.

Становлення психоаналізу відбувалося паралельно з розвитком інших шкіл. Кінець XIX – початок XX століття був періодом інтенсивних змін у психології: розвивалися експериментальні лабораторії, формувалися біхевіористичні підходи, з'являлася гештальтпсихологія. Однак, на відміну від лабораторних шкіл, психоаналіз із самого початку обрав інший шлях – клінічне спостереження, інтерпретацію симптомів, аналіз сновидінь, вільні асоціації. Його предметом стала не нормативна психіка, а симптоми, конфлікти, неврози.

До 1920-х років психоаналіз набув широкого поширення: зростала кількість публікацій, виникали психоаналітичні товариства, курси читали в університетах Європи та США. Водночас психоаналіз ніколи не був школою в класичному експериментальному сенсі. Він не спирався на контрольований лабораторний експеримент і не редукував психічні явища до елементарних компонентів. Його центральною темою стало несвідоме – те, що інші напрями або ігнорували, або вважали недоступним для наукового аналізу.

Структуралізм В. Вундта і Е. Тітченера не включав несвідоме через методологічні обмеження інтроспекції; функціоналізм фокусувався на адаптивних функціях свідомості; біхевіоризм відкидав внутрішні процеси як ненаукові. На цьому тлі психоаналіз справді виглядав революційним: він розширив межі психології, увівши в науковий дискурс поняття витіснення, внутрішнього конфлікту, символізацію, дитячий досвід як джерело дорослих симптомів.

Водночас психоаналіз не виник у вакуумі. Його корені сягають природничих

наук, філософії та клінічної практики. Значний вплив мала еволюційна теорія Ч. Дарвіна, яка легітимізувала біологічні основи поведінки. У Фізіологічному інституті Ернста Брюкке З. Фройд засвоїв ідею енергетичного підходу до нервових процесів. Співпраця з Йозефом Брейером у дослідженні істерії сприяла формулюванню катарсичного методу. У Парижі, у клініці Жана-Мартена Шарко, З. Фройд ознайомився з гіпнозом і клінічними формами істерії, що стало важливим кроком до розробки концепції психічної травми.

Філософські передумови психоаналізу пов'язані з ідеями про несвідомі психічні процеси. Готфрід Вільгельм Лейбніц ще у XVIII столітті запропонував концепцію «малих перцепцій» – психічних актів, які не досягають ясної свідомості, але впливають на неї. Згодом Йоганн Фрідріх Гербарт розвинув ідею порогу свідомості та конкуренції уявлень. Він описував витіснення як процес, у якому несумісні ідеї опускаються нижче за поріг усвідомлення. Ці концепції заклали теоретичну основу для фройдівського розуміння витіснення й динаміки внутрішніх конфліктів.

Окрім філософії, значну роль відіграли клінічні дослідження істерії та неврозів, які показали, що симптом може мати психологічне, а не лише органічне походження. Саме тут сформувалося припущення про символічну природу симптомів та про зв'язок між травматичним досвідом і психічними розладами. Пізніші історико-наукові аналізи також вказують на вплив культурного контексту Відня кінця XIX століття з його інтересом до сексуальності, мистецтва та криз ідентичності модерної людини.

Отже, психоаналіз став не лише терапевтичним методом, а й широкою антропологічною теорією, що змінила уявлення про суб'єкт, мотивацію, дитинство і внутрішній конфлікт. Його вплив поширився на клінічну психологію, психіатрію, літературознавство, культурологію та соціальну теорію. Попри критику з боку експериментальної науки, психоаналіз залишив глибокий слід у розвитку психології, сформувавши мову опису внутрішнього життя, якою ми користуємося й сьогодні.

Традиція філософського осмислення несвідомого отримала подальший розвиток у працях Артура Шопенгауера та Едуарда фон Гартмана, які розробляли ідеї панпсихізму та концепцію абсолютного несвідомого. У їхніх концепціях несвідоме постає не як побічний феномен, а як фундаментальна онтологічна реальність, що передує свідомості та визначає її зміст.

У центрі філософії А. Шопенгауера перебуває поняття волі як універсальної, ірраціональної основи світу. Воля до життя, за А. Шопенгауером, є первинним принципом усього живого і знаходить своє найвиразніше втілення в людині як у найвищій формі об'єктивації цієї волі. Особливо активно вона виявляється у статевому потязі, який мислитель розглядав як інструмент продовження роду, що маскується під індивідуальні почуття та пристрасті. Агресію і боротьбу між

людьми він також тлумачить як прояви тієї ж сліпої життєвої сили. Соціальні інститути – держава, право, мораль, виховання – виступають механізмами стримування руйнівних імпульсів. Подібні ідеї, зокрема про пріоритет потягів над раціональністю, конфліктність людської природи, головне місце сексуальності, пізніше знайдуть відгук у психоаналітичній теорії потягів.

Едуард фон Гартман у своїй праці «Філософія несвідомого» систематизував розрізнені концепції несвідомого і надав їм онтологічного статусу. Несвідоме в нього є водночас носієм волі та ідеї, воно керує розвитком організму, регулює життєві процеси і спрямоване на збереження індивіда та роду. Е. Гартман підкреслював продуктивний аспект несвідомого – його роль у художній творчості, інтуїції, моральних імпульсах. Водночас він наголошував на його амбівалентності: несвідоме містить і темний, демонічний вимір, пов'язаний із неконтрольованими афектами та пристрастями. Людина, керована несвідомими імпульсами, не завжди усвідомлює напрямок власних дій. У багатьох аспектах, зокрема в акценті на динамічному, конфліктному характері психічного життя, ця філософія перегукується з пізнішими положеннями З. Фройда.

Ідеї Фрідріха Ніцше також демонструють концептуальну близькість до психоаналітичного мислення. Його поняття «воля до влади» позначає фундаментальний імпульс, що лежить в основі як фізичних, так і духовних процесів. Афекти у Ф. Ніцше мають пріоритет над раціональністю; мислення та свідомість виконують вторинну, інструментальну функцію. Ця переоцінка ролі раціонального суб'єкта та підкреслення глибинних, дораціональних сил психіки створювали інтелектуальне тло, у якому фройдівська концепція несвідомого сприймалася не як ізольоване відкриття, а як радикалізація вже наявних тенденцій.

Таким чином, у європейській культурі XIX століття уявлення про несвідоме стали частиною ширшого наукового контексту. З. Фройд не був першим, хто говорив про існування несвідомих процесів; його новизна полягала у спробі створити систематичну клінічну теорію цих процесів і визначити методи їх дослідження. Він трансформував філософські спекуляції в терапевтичну практику.

Історія психотерапії до XVIII століття не мала наукового статусу. У середньовічній Європі психічні розлади часто тлумачили в межах релігійної картини світу як одержимість або моральну ваду, а лікування зводилося до проведення релігійних обрядів і каральних практик. Лише в епоху Просвітництва душевні розлади почали поступово розглядати як форму патологічної поведінки, хоча систематичних терапевтичних підходів ще не існувало.

Поворотним моментом стали експерименти Франца Антона Месмера, який наприкінці XVIII століття запропонував концепцію «тваринного магнетизму». Ф. А. Месмер вважав, що хвороба спричинена порушенням циркуляції життєвого флюїду, а лікування полягає у відновленні його рівноваги через індукований криз. Хоча його пояснення були спекулятивними, сама практика індукції змінених

станів свідомості стала важливим кроком до формування гіпнозу як методу.

Учні Месмера, зокрема маркіз де Пюісегюр, змістили акцент із фізіологічних пояснень на міжособистісну взаємодію між пацієнтом і магнетизером. Саме в цьому контексті уперше систематично були описані явища залежності, емоційної прив'язаності та опору – феномени, які згодом у психоаналізі отримають назву перенесення й контрперенесення.

У середині XIX століття шотландський лікар Джеймс Брейд відкинув термін «тваринний магнетизм» і ввів поняття «гіпноз», надавши йому більш нейтрального, фізіологічного трактування. Подальший розвиток гіпнозу пов'язаний із роботами Жана-Мартена Шарко, який досліджував істерію та демонстрував гіпнотичні стани як неврологічний феномен. У його школі гіпноз розглядали переважно як соматичний інструмент без акценту на психологічній динаміці взаємин.

Інший напрям розробив П'єр Жане, який інтерпретував істерію як наслідок психічної дисоціації та травматичних переживань. Він аналізував афективну прив'язаність пацієнта до терапевта, описував інтенсивність емоційних реакцій і їх регулятивну функцію. Його роботи значною мірою передували психоаналітичним ідеям, хоча між ним і З. Фройдом згодом виникли теоретичні та особисті конфлікти.

Важливим джерелом у формуванні психоаналізу залишалася також еволюційна теорія Чарльза Дарвіна. Ч. Дарвін підкреслював біологічну основу поведінки, роль інстинктів самозбереження і продовження роду, а також значення емоцій у виживанні виду. Його дослідження вираження емоцій та розвитку дитини надали поштовх у вивченні нераціональних аспектів психіки. Подібні ідеї розвивав і Ріхард фон Крафft-Еббінг, який розглядав сексуальний інстинкт і самозбереження як базові рушійні сили поведінки.

Таким чином, психоаналіз виник на перетині філософії несвідомого, клінічної практики гіпнозу, еволюційної біології та культурного контексту модерної Європи. З. Фройд синтезував ці джерела в цілісну динамічну теорію психіки, де несвідоме перестало бути лише філософською гіпотезою і стало об'єктом систематичного клінічного аналізу.

Поширене уявлення про те, що австрійське суспільство кінця XIX століття було однозначно пуританським і репресивним щодо теми сексуальності, є значним спрощенням історичної реальності. 1880–1890-ті роки у Відні характеризувалися амбівалентною культурною атмосферою: з одного боку – формальні моральні обмеження, з іншого – зростання інтересу до тілесності, еротики, нервових розладів і меж дозволеного. У мистецтві, літературі та медицині дедалі частіше порушували питання сексуальної поведінки, перверсій, дитячої сексуальності, істерії та неврозів. Цей період супроводжувався своєрідним «проривом» таких тем

у публічний простір, що створювало ґрунт для формування нових теоретичних моделей психіки.

У 1886 році Ріхард фон Краффт-Еббінг опублікував працю «Psychopathia Sexualis», яка систематизувала численні клінічні спостереження щодо сексуальних девіацій. Ця книга стала однією з перших спроб медикалізувати сексуальність, розглядаючи її як об'єкт наукового аналізу, а не виключно морального осуду. Незабаром німецький лікар Альберт Молль оприлюднив дослідження, присвячені дитячій сексуальності, що прямо суперечило поширеному уявленню про дитину як «асексуальну істоту». Ці публікації розширили межі допустимого дискурсу та поставили під сумнів традиційні уявлення про розвиток статевості.

Паралельно в клінічній практиці дедалі частіше фіксували зв'язок між психічними розладами, зокрема істерією, нав'язливими станами, тривожними симптомами, і конфліктами у сфері сексуального життя. Саме в цьому контексті поступово формується поняття «лібідо» як позначення психічної енергії сексуального потягу. Хоча термін набуде системного значення у працях З. Фройда, сама ідея про визначальну роль сексуальності для розуміння неврозів уже активно циркулювала в медичних колах кінця XIX століття.

Віденська культура fin de siècle також відзначалася інтенсивним розвитком символізму, інтересом до несвідомого, сновидінь, ірраціональних імпульсів. Мистецькі течії, філософські дискусії та медичні дебати створювали інтелектуальний простір, у якому сексуальність розглядали не лише як біологічну функцію, а як глибинний чинник формування особистості та культури. Таким чином, психоаналіз виник не в умовах тотального замовчування, а в атмосфері складного поєднання соціальних табу і водночас зростання зацікавленості «забороненими» темами.

Отже, формування творчої концепції Зигмунда Фройда відбувалося під впливом численних інтелектуальних, клінічних і культурних течій. Він спирався на філософію несвідомого, еволюційну біологію, досвід гіпнотерапії, сексологічні дослідження, а також на ширший культурний дискурс про тілесність і потяг. Його інновація полягала не в ізольованому відкритті, а в інтеграції розрізнених ідей у відносно цілісну динамічну модель психіки, де сексуальність, конфлікт і несвідоме отримали системний статус. Саме ця здатність синтезувати різні інтелектуальні лінії в єдину концептуальну конструкцію і визначила історичне значення психоаналізу.

2. Основні поняття психоаналізу

Психіка, психічний апарат, психічна діяльність. У психоаналітичній традиції поняття психіки не зводиться до статичної сутності або внутрішнього простору, що існує сам по собі. Психіку розглядають передусім як процесуальність – динамічний рух потягів, уявлень, афектів і захисних операцій. Попри те, що Зигмунд Фройд користувався метафорою «психічного апарату», йдеться не про механічну конструкцію, а про модель, яка дозволяє описати організацію та

функціювання психічного життя. Уже в ранніх роботах З. Фройд наголошував, що психічні явища не можна адекватно зрозуміти без урахування їх тілесного виміру: психіка невіддільна від соматичних процесів, а потяги мають тілесне джерело. Сучасні міждисциплінарні дослідження у сфері нейропсихоаналізу (М. Солмс та ін.) додатково підкреслюють, що афективні та мотиваційні системи мозку пов'язані з тим, що психоаналіз описував як динаміку потягів.

Поняття психічного апарату є центральним у фройдівській метапсихології. З. Фройд описував психічне життя як функцію уявного апарату, що має протяжність і складається з кількох частин. Метапсихологічний опис передбачає три виміри: топографічний – локалізацію психічних процесів (свідоме, передсвідоме, несвідоме); структурний – взаємодію інстанцій (Ід, Его, Супер-Его), що була сформульована пізніше; економічний – рух і розподіл психічної енергії, її накопичення, зв'язування та розрядку. Ці три аспекти не є окремими теоріями, а різними ракурсами опису одного й того самого процесу.

Психоаналіз розрізняє свідомий і несвідомий способи психічної діяльності. Свідоме пов'язане з безпосереднім фактом переживань, підпорядковується формальній логіці, часовій послідовності, причинності. Воно функціонує за принципом реальності: задоволення досягається з урахуванням умов середовища. Його діяльність опирається на так звані вторинні процеси – мислення, планування, вербалізацію, контроль імпульсів.

Несвідоме не є просто «відсутністю свідомості». З. Фройд розрізняв дескриптивно несвідоме (передсвідоме) – змісти, які легко можуть бути актуалізовані, та динамічно несвідоме – витіснені уявлення, бажання, фантазії, доступ до яких блокується опором. Динамічно несвідоме функціонує за законами первинних процесів: тут відбувається згущення, зсув, символізація; ігноруються межі часу і простору; панує принцип задоволення. Класичним прикладом первинного процесу є сновидіння, де бажання реалізуються в символічній формі. Вторинні процеси формуються разом із розвитком Его та адаптацією до реальності; вони тісно пов'язані з мовленням і рефлексією.

З. Фройд підкреслював, що первинні процеси є онтогенетично і філогенетично ранішими, а вторинні – похідними. У ранньому дитинстві домінує принцип задоволення; принцип реальності формується поступово через фрустрацію і навчання. Проте в реальному психічному житті обидва режими співіснують і взаємодіють; творчість, фантазування, афективне мислення поєднують елементи обох.

Головним елементом економічного підходу є концепція психічної енергії – лібідо. У вузькому значенні лібідо визначають як сексуальну енергію, однак у фройдівській традиції воно позначає енергію любовних потягів загалом. У ранній теорії лібідо протиставляли потягам самозбереження, пізніше – деструктивному потягу до смерті. Джерело лібідо спочатку пов'язували з ерогенними зонами,

згодом – із тілом у цілому, а в структурній моделі – з Ід як резервуаром потягів.

Лібідо проявляється як напруження. Його зростання викликає потребу в розрядці; блокування розрядки призводить до «застою лібідо», що може знаходити симптоматичні виходи у неврозах. Важливою характеристикою є «в'язкість» лібідо – здатність до фіксації або, навпаки, до мобільності. Ця властивість частково пояснює індивідуальні відмінності у прихильностях, залежностях, стійкості стосунків.

Енергія лібідо може спрямовуватися як на зовнішні об'єкти, так і на власне Его. З. Фройд описував первинний нарцисизм як початкову інвестицію лібідо в себе. У розвитку відбувається поступове перенесення лібідо на об'єкти любові; співвідношення між нарцистичною і об'єктною інвестицією має антагоністичний характер. Закоханість означає значне перенесення лібідо на об'єкт, тоді як у хворобі або травмі можливе його повернення до Его.

Таким чином, психічну діяльність у психоаналізі описують як динамічну систему енергетичних інвестицій, конфліктів і трансформацій, тісно пов'язану з тілесними джерелами потягів і соціальною реальністю. Попри критику енергетичної метафори в сучасній науці, багато положень, зокрема про роль несвідомих процесів, афективної регуляції та раннього досвіду, отримують часткове підтвердження в сучасних дослідженнях розвитку, нейронаук і теорії прив'язаності.

Потяги та інстинкти в психоаналізі потребують чіткої термінологічної диференціації. Попри те, що в англомовних перекладах текстів часто використовують слово «instinct», сам Зигмунд Фройд принципово не застосовував німецький термін «instinkt» щодо людини. Цей термін у німецькій традиції позначає фіксовані, видові, біологічно запрограмовані патерни поведінки, притаманні тваринам. Для опису людської мотиваційної динаміки З. Фройд послідовно використовував поняття «trieb» – потяг, або спонукальна сила. В англомовній психоаналітичній літературі усталеним є термін «drive», що точніше відображає динамічний, енергетичний характер цього феномена.

У метапсихологічній моделі З. Фройда потяг – це не інстинктивна поведінкова програма, а психосоматичний процес, який має тілесне джерело, але психічну репрезентацію. У праці «Pulsions and Their Vicissitudes» (1915) він визначає потяг як прикордонне поняття між соматичним і психічним, своєрідний представник тілесного збудження у психіці. Таким чином, йдеться не про готову форму дії, а про енергетичний імпульс, який потребує психічного опрацювання.

З. Фройд дотримувався дуалістичної концепції потягів. У ранньому періоді він розрізняв потяг самозбереження та сексуальний потяг. Після 1920 року, зокрема в роботі «По той бік принципу задоволення», ця схема трансформується в більш абстрактну опозицію: потяги життя (Eros) та потяги смерті (Thanatos). Потяги життя спрямовані на збереження, інтеграцію та ускладнення організації, тоді як

потяг смерті концептуалізується як тенденція до зниження напруги аж до повернення до неорганічного стану. Сучасні інтерпретації розглядають цю дихотомію радше як метафору внутрішньої напруги між інтеграцією та дезінтеграцією психічних процесів.

Структурно потяг має чотири складові: джерело, імпульс, мету та об'єкт. Джерело – це соматичний процес, який створює стан збудження. Водночас З. Фройд наголошував, що конкретна локалізація джерела не є обов'язковою умовою для психоаналітичного пояснення; важливішою є психічна репрезентація збудження. Імпульс – це кількісний аспект, енергетична напруженість, що спонукає до дії. Саме спонукальність становить сутність потягу.

Метою потягу є зняття напруги. Фройдівська модель пов'язана з принципом задоволення, який орієнтований на мінімізацію внутрішнього збудження. У цьому сенсі психічна концепція З. Фройда близька до гомеостатичної моделі регуляції, однак пізніші психоаналітики, зокрема представники его-психології, вказували, що людська мотивація не зводиться лише до редукції напруги, а включає також пошук об'єктних відносин та смислу.

Об'єкт потягу – це те, через що або в чому досягається його мета. Об'єкт не є фіксованим; він може змінюватися, заміщуватися, переноситися. Саме варіативність об'єктів і способів інвестування енергії лібідо становить основу теорії об'єктних відносин. У подальшому розвитку психоаналізу, зокрема в працях Мелані Кляйн та Дональда Віннікотта, увага зміщується з енергії потягу на якість ранніх відносин з об'єктом.

Якщо потяг не знаходить об'єкта або блокується в досягненні мети, виникає фрустрація, що супроводжується зростанням внутрішньої напруги та переживанням страждання. Підвищення напруги може вести або до активізації пошуку розрядки, або до запуску захисних механізмів. У сучасній психодинамічній теорії цей процес розглядають у зв'язку з афективною регуляцією та толерантністю до фрустрації.

З. Фройд описав можливі «долі потягу», тобто способи його трансформації під тиском реальності та внутрішніх заборон. До них належать: перехід у протилежність, звернення на власну особу, витіснення та сублімація. Перехід у протилежність може виявлятися у зміні активної позиції на пасивну або в інверсії змісту, що класично ілюструють парами садизм–мазохізм, вуаєризм–ексгібіціонізм. Звернення на власну особу означає, що імпульс, первісно спрямований назовні, стає автоагресивним або самокритичним.

Витіснення займає центральне місце у фройдівській концепції несвідомого. Це процес, за допомогою якого неприйнятні імпульси або пов'язані з ними уявлення усуваються зі свідомості та утримуються поза нею. Витіснення може бути первинним, коли відбувається первісне відмежування імпульсу, або вторинним – щодо похідних уявлень. Важливо, що витіснений потяг не зникає; він зберігає

динамічну силу і може виявлятися в симптомах, сновидіннях, помилкових діях. Ця ідея лежить в основі психодинамічної симптоматики.

Сублімація є особливо значущою для розуміння культури. З. Фройд вважав, що цивілізація функціонує завдяки перетворенню сексуальної та агресивної енергії в соціально прийнятні форми: мистецтво, науку, інтелектуальну діяльність. Сублімація не означає придушення; це перенаправлення мети без втрати інтенсивності. Саме ця здатність потягу до зміщення та символізації забезпечує культурну продуктивність. У сучасних інтерпретаціях сублімацію розглядають як складний процес психічної символізації та інтеграції афекту.

Отже, у психоаналізі потяг – це динамічна, енергетична, психосоматична сила, яка перебуває на межі тіла й психіки, зазнає трансформацій під впливом реальності та внутрішніх заборон і стає рушієм як симптомоутворення, так і культурного розвитку. Розуміння різниці між біологічним інстинктом і психоаналітичним потягом є принциповим для точного теоретичного аналізу людської мотивації.

Проблематика тривоги посідає центральне місце у психоаналітичній теорії. У ранній період своєї творчості Зигмунд Фройд розглядав тривогу переважно як наслідок соматично зумовленого збудження, що не отримало адекватної психічної розрядки. У 1890-х роках він пов'язував невротичну тривогу з трансформацією нерозрядженої енергії лібідо: якщо сексуальне збудження не знаходить відповідного виходу, воно перетворюється на тривожний афект. Така модель відображала тодішню «економічну» концепцію психіки, де головну роль відігравали кількість і рух енергії.

Проте у 1920-х роках З. Фройд суттєво переглянув цю позицію. У праці «Гальмування, симптом і тривога» (1926) він запропонував нове розуміння: тривога є функцією Его і виконує сигнальну роль. Вона не є прямим продуктом енергії лібідо, а радше реакцією Его на небезпеку. Таким чином, тривога набуває адаптивного значення, вона попереджає про загрозу й мобілізує захисні механізми.

У завершеній версії теорії З. Фройд розрізняв первинну (травматичну) і сигнальну тривогу. Сигнальна тривога виникає тоді, коли Его передбачає можливу небезпеку – внутрішню або зовнішню – і запускає захисні стратегії, щоб запобігти прориву неприйнятних імпульсів чи руйнуванню цілісності. Це своєрідна внутрішня система раннього попередження.

Первинна тривога пов'язана з переживанням безпорадності перед надмірним збудженням. З. Фройд вважав її прототипом досвід народження – ситуацію радикального переходу, де суб'єкт стикається з перевищенням можливостей регуляції. У подальшому аналогічні стани можуть виникати у випадку сепарації від значущого об'єкта або в ситуаціях, що загрожують цілісності Я. Сучасні теорії прив'язаності, зокрема дослідження Джона Боулбі, підтверджують, що сепараційна тривога має глибинне біопсихологічне коріння і пов'язана з потребою в безпечній базі.

Психоаналітична теорія розрізняє три основні типи тривоги залежно від джерела загрози. Реалістична тривога є реакцією на небезпеку з боку зовнішнього світу і відповідає звичайному страху. Вона виконує функцію самозбереження і зменшується зі зникненням загрози.

Невротична тривога виникає у відповідь на внутрішню небезпеку – можливий прорив імпульсів Ід у свідомість. Его побоюється втрати контролю над інстинктивними спонуканнями, що можуть мати соціально неприйнятні наслідки. Така тривога часто виявляється у формі страху зробити щось неприпустиме.

Моральна тривога пов'язана з тиском Суперего. Вона виникає тоді, коли внутрішні норми та ідеали засуджують імпульси Ід, породжуючи почуття провини, сорому, самозвинувачення. У розвитку особистості ця форма тривоги формується на основі страху батьківського покарання і згодом інтеріоризується. Соціальну тривогу, яка пов'язана зі страхом виключення з групи, можна розглядати як похідну моральної тривоги. Пізні роздуми З. Фройда також пов'язували глибинну моральну тривогу зі страхом смерті та очікуванням розплати.

У цій концепції тривога виконує регулятивну функцію: вона сигналізує про небезпеку і спонукає до активації захисних механізмів. Захисти дозволяють Его зменшити інтенсивність афекту й запобігти усвідомленню неприйнятного матеріалу.

Захисні механізми систематизувала Анна Фройд, яка розглянула їх як функційні операції Его. Вони мають дві основні характеристики: діють переважно несвідомо та певною мірою спотворюють сприйняття реальності з метою зниження тривоги. Захисти рідко функціюють ізольовано; зазвичай вони утворюють складні комбінації.

Витіснення є базовим механізмом, на якому вибудовуються інші. Воно полягає в усуненні зі свідомості неприйнятних імпульсів чи спогадів. Витіснений матеріал не зникає, а зберігає динамічну силу, що може виявлятися в симптомах, сновидіннях або обмовках. Підтримання витіснення потребує постійних витрат психічної енергії.

Проєкція полягає в приписуванні власних неприйнятних почуттів або імпульсів іншим. Заміщення означає перенесення імпульсу з небезпечного об'єкта на менш загрозливий або на самого себе. Раціоналізація створює логічні пояснення для поведінки, яка насправді зумовлена несвідомими мотивами. Інтелектуалізація знижує афективний компонент через надмірну когнітивну обробку. Формування реакції заміщує неприйнятний імпульс протилежним, часто перебільшеним. Регресія повертає до більш ранніх способів реагування. Сублімація перенаправляє енергію потягів у соціально прийнятні форми діяльності. Заперечення відмовляється визнавати болісний аспект реальності.

Сучасні емпіричні дослідження, зокрема роботи Джорджа Е. Вайланта, показали, що захисні механізми можна розглядати як континуум від менш

адаптивних до зрілих форм. Наприклад, сублімація і гумор пов'язані з кращою психічною адаптацією, тоді як заперечення чи проєкція часто асоціюються з більшим рівнем дистресу.

Таким чином, у психоаналітичній моделі тривога постає не лише як симптом, а як центральний регулятивний афект, що сигналізує про загрозу цілісності Я. Захисні механізми є відповіддю на цей сигнал і виконують функцію стабілізації психічної рівноваги, хоча їх надмірна або ригідна активація може призводити до невротичних порушень.

3. Психоаналіз як метод дослідження

Основні принципи психоаналітичного дослідження сформувалися в клінічній та теоретичній роботі Зигмунда Фройда та визначили специфіку психоаналізу як методу пізнання психіки. Йдеться не лише про окремі техніки, а про цілісну епістемологічну позицію щодо природи психічної причиновості, об'єкта дослідження та способу інтерпретації матеріалу.

Принцип психічного детермінізму, або пандетермінізм, є фундаментальним. З. Фройд наполягав, що у психічному житті немає випадковостей: кожна думка, дія, помилка, симптом має причину. Те, що з позиції свідомості здається хаотичним або безглуздим, у психоаналітичній перспективі розглядається як закономірний результат взаємодії психічних сил. Пояснення поведінки, яка не вкладається в рамки раціонального контролю, здійснюється через апеляцію до несвідомого. Несвідоме розуміють як систему психічних процесів, які мають причинову ефективність, хоча й не представлені у свідомості. Методологічно це означає рух від явного змісту до прихованого, від маніфестного до латентного, тобто редукцію симптоматичних або символічних виявів до їх несвідомих джерел.

Водночас важливо зазначити, що класичний психоаналіз здебільшого зосереджував причиновість у межах індивідуальної психіки. Соціальні та культурні фактори визнавали, проте інтерпретували їх через внутрішні конфлікти особистості. Пізніші напрями, зокрема культурний психоаналіз і міжсуб'єктивна традиція, розширили цю рамку, однак базовий принцип внутрішньої психічної детермінованості залишився.

Другим принципом є апеляція до клінічного досвіду. З. Фройд підкреслював, що його теорії ґрунтуються на систематичних спостереженнях за пацієнтами. Психоаналіз позиціонували як індуктивну дисципліну, де теорія виводиться з терапевтичної практики. Цей аспект викликав подальші методологічні дискусії щодо верифікованості психоаналітичних гіпотез, однак сам З. Фройд вважав клінічний досвід достатньою підставою для формування теоретичних узагальнень.

Об'єктом психоаналітичного дослідження є несвідоме, але воно не може бути вивчене безпосередньо через дію механізмів захисту. Тому аналізують матеріал, у якому несвідоме репрезентоване опосередковано: помилкові дії,

сновидіння, фантазії, симптоми, продукти творчості. Сновидіння, за З. Фройдом, є «королівською дорогою» до несвідомого, оскільки в них латентний зміст маскується через механізми згущення, зміщення, символізації.

Центральним методом отримання матеріалу є метод вільних асоціацій. Пацієнту пропонують вербалізувати все, що спадає на думку, без цензури, оцінювання або логічного структурування. Просторові умови класичного сетингу – кушетка, позиція аналітика поза полем зору пацієнта – були спрямовані на мінімізацію зовнішніх стимулів і посилення внутрішнього фокусування. Формально цей метод можна описати як зміну домінантної уваги з екстероцептивних стимулів на інтрапсихічний потік. Зміст асоціацій вважають детермінованим афективно значущими несвідомими комплексами. Інтерпретація здійснюється через виявлення повторюваних тем, суперечностей, пауз, афективних зсувів.

Помилкові дії становлять окремий клас феноменів. З. Фройд визначав їх як такі, що відповідають трьом умовам: вони виникають у межах нормальної поведінки, є тимчасовими і зазвичай пояснюються випадковістю або неуважністю. До них належать обмовки, очитки, описки, забування, моторні помилки. Традиційні пояснення (втома, перевантаження, соматичні чинники) не заперечують повністю, однак вважають їх недостатніми для повного розуміння явища.

Згідно з психоаналітичною моделлю, помилкова дія є результатом конфлікту між двома намірами. Один намір є свідомим і соціально прийнятним, інший – витісненим або частково усвідомлюваним, але неприйнятним для Я. Помилка є компромісним утворенням, у якому жоден з намірів не реалізується повністю. Обмовки часто демонструють це особливо наочно, коли витіснений зміст прориває́ться в мовленні. Аналогічну логіку застосовують до описок і очиток: у них або актуалізуються актуальні афекти суб’єкта, або текст асоціативно пов’язується з внутрішнім конфліктом.

Забування у психоаналітичному розумінні пов’язане з витісненням. Забувається не випадкова інформація, а та, що має афективне навантаження або пов’язана з внутрішнім опором. Зокрема, забування імен, обіцянок чи зобов’язань може відображати конфлікт між соціальним обов’язком і прихованим небажанням. Водночас сучасні когнітивні дослідження пам’яті демонструють, що забування має багатофакторну природу, тому психоаналітичне тлумачення є лише одним із можливих рівнів пояснення.

«Випадкові» моторні дії, зокрема розбивання предметів чи самоушкодження, інтерпретують як символічне втілення неприйнятних бажань або агресивних імпульсів. У таких випадках дія виступає альтернативною формою вираження афекту, який не може бути прямо вербалізований. Важливо розрізняти клінічну

інтерпретацію та буквальне причинове твердження: психоаналіз пропонує смислове, а не механістичне пояснення.

Симптоматичні дії – повторювані, на перший погляд нейтральні рухи або жести – розглядають як мікровираження внутрішнього стану. Вони можуть супроводжувати мовлення й доповнювати його латентним змістом. У сучасній психодинамічній психотерапії такі прояви аналізують у контексті перенесення та контрперенесення, а також невербальної комунікації.

Таким чином, психоаналітичне дослідження ґрунтується на принципі психічної детермінованості, клінічної індукції, аналізі непрямих виявів несвідомого та інтерпретації як основному інструменті пізнання. Його методологія спрямована на виявлення латентного змісту за маніфестними формами, що відрізняє його від описових або експериментальних підходів у психології.

Дослідження сновидінь посідає центральне місце в класичному психоаналізі. Зигмунд Фройд визначав сновидіння як «via regia» – королівську дорогу до несвідомого, підкреслюючи, що саме у сновидіннях найменш цензуровано виявляються витіснені бажання та конфлікти. У праці «Тлумачення сновидінь» (1900) він запропонував системну модель аналізу сну як психічного утворення, що має приховану структуру та закономірності формування.

З. Фройд розрізняв явний і прихований зміст сновидіння. Явний зміст – це те, що суб'єкт може відтворити після пробудження: образи, події, сюжет. Прихований зміст – це латентні думки та бажання, які лежать в основі сновидіння. Явний зміст розглядають як результат спотворення прихованого через дію психічної цензури. Таким чином, сон є не прямим повідомленням, а зашифрованим текстом, що потребує інтерпретації.

Спершу З. Фройд стверджував, що кожне сновидіння є виконанням бажання. Згодом він уточнив це формулювання, зазначивши, що сновидіння є спробою виконання бажання. Ця модифікація враховує складність внутрішніх конфліктів і наявність того, що обмежує пряме задоволення імпульсів. Він виокремлював сновидіння бажання, тривожні сновидіння та сновидіння покарання. Тривожні сни розглядав як такі, де витіснене бажання прориває без достатнього маскування, а страх виникає через реакцію інстанції цензури, пізніше концептуалізованої як Суперего. Сновидіння покарання інтерпретував як виконання несвідомого бажання Суперего покарати суб'єкта за заборонені імпульси.

У формуванні сновидіння, згідно з фройдівською моделлю, беруть участь різні психічні інстанції. Джерелом імпульсів є Ід, тоді як Его та Суперего виконують функції цензури й трансформації. Его також зацікавлене у збереженні сну як фізіологічного стану. Тому сновидіння має дві функції: галюцинаторне задоволення бажання та охорона сну. Наприклад, зовнішній подразник – звук будильника – може бути інтегрований у сюжет сновидіння, щоб відтермінувати пробудження.

Матеріал для сновидіння походить із різних джерел. З. Фройд підкреслював роль «денних залишків» – вражень попередніх одного-двох днів. Водночас у сновидіннях часто активізуються ранні дитячі спогади. Якщо у сні з'являється віддалена подія, це, за З. Фройдом, означає, що напередодні вона була актуалізована асоціативно. Пізніші дослідження сну в когнітивній нейронауці підтверджують роль недавнього досвіду в переробці пам'яті під час REM-фази, хоча пояснення функції сну сьогодні виходить за межі виключно моделі бажання.

Окрему увагу З. Фройд приділяв символіці. На відміну від аналітичної психології Карла Густава Юнга, де символи розглядають як багатовимірні архетипові структури, у фройдівській традиції символ має відносно стабільне культурне значення. Для його тлумачення не обов'язково звертатися до унікального особистого досвіду сновидця, хоча асоціативний контекст завжди враховують. Багато символів пов'язані з тілесністю та сексуальністю, що відповідає фройдівській гіпотезі про провідну роль витіснених сексуальних потягів. Водночас сучасний психоаналіз визнає, що символіка є індивідуалізованою і не зводиться до універсального словника.

З. Фройд також описував типові сновидіння – сюжети, які часто повторюються в різних людей. Наприклад, сни про наготу з почуттям сорому трактували як задоволення ексгібіціоністських імпульсів, польоти – як символічне вираження збудження лібідо. У сучасній клінічній практиці такі універсальні інтерпретації застосовують обережніше, з акцентом на індивідуальні асоціації пацієнта.

Перетворення латентного змісту в маніфестний здійснюється через так звану роботу сновидіння. З. Фройд виділяв кілька її механізмів. Згущування означає об'єднання кількох латентних елементів в одному образі. Один персонаж у сні може репрезентувати риси кількох реальних осіб. Це порушує пряме співвідношення між явним і прихованим змістом.

Зсув полягає в перенесенні афективного акценту з істотно значущого елемента на другорядний. У підсумку центральний конфлікт може бути представлений через незначну деталь, асоціативно пов'язану з ним. Саме цей механізм забезпечує маскування небажаного змісту.

Перетворення думок у зорові образи відображає регресію до більш примітивного, образного способу функціювання психіки. Логічні зв'язки латентних думок можуть бути представлені просторовою близькістю або послідовністю подій. Суперечливі елементи можуть зливатися в одному образі, що створює ефект абсурдності. Абсурд у сні З. Фройд розглядав як індикатор внутрішнього конфлікту або іронічного ставлення прихованих думок до явного сюжету.

Вторинна обробка є заключною стадією. Вона здійснюється після пробудження або на межі сну й неспання і надає сновидінню більш зв'язної,

наративної форми. Его прагне впорядкувати розрізнені образи відповідно до звичного способу мислення. Якщо вторинна обробка мінімальна, сон виглядає фрагментарним і важко піддається вербалізації.

Сучасні дослідження сну в межах нейронаук, зокрема роботи Алана Гобсона, запропонували альтернативну модель активації-синтезу, де сновидіння розглядають як результат спонтанної нейронної активності. Проте навіть ці підходи визнають, що зміст сновидінь організується відповідно до особистісних значень. У психодинамічній терапії аналіз сновидінь зберігає клінічну цінність як спосіб доступу до афективно насиченого матеріалу, конфліктів і структур перенесення.

Отже, у фройдівській моделі сновидіння є компромісним утворенням, що виникає внаслідок взаємодії бажання, цензури та прагнення зберегти сон. Воно має складну структуру, підпорядковану специфічним механізмам психічної роботи, і виступає особливою формою символічної репрезентації несвідомого конфлікту.

У класичній моделі Зигмунда Фройда роботу сновидіння розглядають як процес переробки вже наявного психічного матеріалу, а не як творення нового змісту. Вона трансформує латентні думки в маніфестний сюжет через специфічні механізми, однак не продукує автономних ідей чи суджень. Якщо у сновидінні з’являються висновки, оцінки, критичні зауваги або логічні зв’язки, вони є фрагментами прихованих думок, які зазнали спотворення або маскування. Сновидіння не створює нових діалогів у буквальному сенсі; будь-яка розмова у сні є комбінацією раніше почутих чи вимовлених висловлювань, що були реконфігуровані відповідно до несвідомого конфлікту.

Тлумачення сновидіння є процесом, зворотним від роботи сновидіння. Якщо робота сновидіння перетворює латентний зміст у маніфестний, то інтерпретація має реконструювати прихований зміст, рухаючись від явного до латентного. Методологічно це означає декомпозицію сновидіння на окремі елементи (образи, персонажі, дії, афекти) і отримання вільних асоціацій щодо кожного з них. Вільні асоціації є необхідним інструментом, але вони не тотожні прихованим думкам. Вони містять раціоналізації, вторинні пояснення, захисні нашарування. Часто асоціативний ланцюг зупиняється безпосередньо перед афективно значущим ядром, торкаючись його лише натяком.

Таким чином, інтерпретація значною мірою залежить від здатності аналітика працювати з асоціативним матеріалом, виявляти повторювані теми, афективні зсуви, розриви логіки, мовчання. Водночас у сучасній психодинамічній традиції інтерпретацію не розглядають як розгадування шифру в буквальному сенсі. Багато авторів підкреслюють, що значення сновидіння формується в міжсуб’єктивному полі аналітичної взаємодії. Зокрема, Вільфред Біон розглядав сон як процес «мислення емоцій», а не лише як закодоване повідомлення, що потребує розшифрування.

У процесі інтерпретації аналітик неминуче стикається з витісненим матеріалом. Тут актуалізується феномен опору – сили, яка перешкоджає усвідомленню неприйнятного змісту. Опір може виявлятися у відсутності асоціацій, у їх надмірній складності, інтелектуалізації, гуморі, зміні теми або соматичних реакціях. З. Фройд описував опір як прояв діяльності психічної цензури, спрямованої на збереження внутрішньої рівноваги шляхом недопущення конфліктного матеріалу до свідомості.

Сучасні клінічні підходи розглядають опір не лише як перешкоду, а як цінне джерело інформації про структуру захистів і характер конфлікту. Опір сигналізує про афективну значущість матеріалу та вказує на зони підвищеної вразливості. У цьому сенсі аналіз опору стає не менш важливим, ніж аналіз самого змісту сновидіння.

Отже, у фройдівській парадигмі робота сновидіння є механізмом трансформації вже наявних латентних думок, тоді як тлумачення є реконструктивним процесом, що спирається на асоціативний матеріал і враховує динаміку опору. Сновидіння постає як компромісне утворення, а його аналіз – як спосіб поступового наближення до витісненого афективного ядра, яке не може бути усвідомлене без опосередкованої роботи.

4. Психоаналіз як метод терапії

Психоаналіз сформувався в межах медичної парадигми, однак із самого початку запропонував принципово інше розуміння співвідношення норми і патології. Зигмунд Фройд розглядав невротичні симптоми не як прямий наслідок соматичної дисфункції, а як результат специфічної психічної переробки внутрішніх конфліктів. Симптом, риса характеру або повторюваний патерн поведінки є компромісним утворенням, у якому знаходять часткове вираження суперечливі потяги й заборони. У цьому сенсі невроз не є якісно іншим станом порівняно з нормою; відмінність полягає радше в ступені ригідності, інтенсивності та страждання.

Психодинамічні механізми, що лежать в основі невротичної симптоматики, властиві й психічно здоровій людині. Захисні механізми, витіснення, проєкція, раціоналізація функціонують як універсальні способи регуляції афекту. Тому між здоров’ям і хворобою неможливо провести чітку демаркаційну межу. Пізніші дослідники, зокрема Отто Кернберг, розвинули ідею континууму особистісної організації від невротичного до психотичного рівня, підкреслюючи структурний, а не категорійний характер розладів.

Центральним поняттям психоаналізу є невротичний конфлікт. Від самого початку психоаналіз розглядав конфлікт як рушійну силу розвитку. Конфлікти, що виникають у дитинстві внаслідок фрустрації потреб, формують уявлення про себе та світ. Розчарування й напруження сприяють диференціації психічних інстанцій і

становленню Его. У цьому сенсі конфлікт не є патологією; він є структурним принципом психічного життя.

Невротичний конфлікт має інтрапсихічний характер і передбачає зіткнення частково або повністю несвідомих спрямувань. На рівні структурної моделі це конфлікт між Ід, Его і Суперего; на рівні потягів – між імпульсами лібідо й агресії та внутрішніми заборонами. Прототипом такого конфлікту З. Фройд вважав комплекс Едипа – перехід від двобічних відносин до трикутної структури, де дитина стикається з обмеженням своїх бажань. У психоаналітичній теорії це стрижневий комплекс, що сприяє інтеріоризації норм і формуванню Суперего. Сучасні дослідження розвитку, зокрема в межах теорії прив'язаності, розглядають цей період ширше – як фазу ускладнення об'єктних відносин і становлення здатності до менталізації.

Окрему роль у генезі розладів відіграють травматичні переживання. У пізніх роботах З. Фройд визначав психічну травму як надмірне, раптове збудження, з яким Его не здатне впоратися. У такій ситуації звичні механізми переробки афекту руйнуються і суб'єкт переживає стан безпорадності. Сучасна травматологія, зокрема дослідження Бессела ван дер Колка, підтверджує, що травма пов'язана з перевищенням регуляторних можливостей нервової системи та порушенням інтеграції досвіду. Таким чином, психоаналітичне поняття травми співзвучне сучасним уявленням про дисрегуляцію афекту.

Аналітична ситуація є специфічною формою терапевтичної взаємодії. Класичний сетинг передбачає мінімізацію саморозкриття аналітика, що створює умови для проєкції та розгортання перенесення. Пацієнта запрошують до вільного асоціювання, тоді як аналітик утримується від задоволення симптоматичних вимог. Це фрустраційне обмеження дозволяє виявити несвідомі очікування й патерни відносин, які пацієнт переносить на фігуру аналітика.

Перенесення є центральним механізмом лікувального процесу. Ставлення до аналітика відтворює ранні об'єктні відносини, часто у спотвореній формі. Поряд із перенесенням розгортається опір – активна або пасивна протидія усвідомленню конфліктного матеріалу. Робочий альянс ґрунтується на здатності пацієнта витримувати фрустрацію, зберігати мотивацію до змін і співпрацювати, попри внутрішній спротив.

Реагування означає розігрування конфліктного матеріалу в поведінці замість його вербалізації. Це може відбуватися як у межах терапії, так і поза нею. Сучасні психодинамічні підходи розглядають реагування як сигнал про недостатню символізацію афекту.

Інтерпретація є основним інструментом терапії, але її дія не є миттєвою. Потрібен процес опрацювання, у ході якого пацієнт інтегрує нове розуміння у власний досвід. Тимчасове погіршення стану може бути виявом негативної

терапевтичної реакції – феномена, пов’язаного з несвідомим почуттям провини або страхом втрати симптому як способу психічної рівноваги.

Таким чином, з психоаналітичного погляду здоров’я не означає відсутність конфлікту, а передбачає здатність Его витримувати внутрішню напругу, інтегрувати суперечливі імпульси і гнучко використовувати захисні механізми без їх ригідності. Хвороба ж постає як наслідок фіксації, надмірної захисної перебудови або травматичного перевантаження, що обмежує можливості психічної інтеграції.

У психоаналітичній традиції досягнення інсайту означає інтеграцію раніше роз’єднаних психічних площин – встановлення зв’язків між свідомими переживаннями та їхніми несвідомими детермінантами, а також між актуальним досвідом і минулими конфліктами. Зигмунд Фройд розглядав інсайт не як інтелектуальне розуміння, а як афективно насичене усвідомлення, що змінює внутрішню динаміку. Інсайт стає можливим тоді, коли витіснений матеріал інтегрується у структуру Его без руйнівного ефекту.

Аналітичний процес передбачає не лише дослідження матеріалу пацієнта, але й постійну рефлексію аналітика щодо власних реакцій. Самоаналіз є умовою професійної діяльності, оскільки внутрішні конфлікти терапевта можуть спотворювати сприйняття матеріалу. Це положення стало основою вимоги особистого аналізу для психоаналітиків. Поняття контрперенесення описує сукупність емоційних і фантазійних реакцій аналітика на пацієнта.

Перенесення є одним із центральних феноменів психоаналізу. З. Фройд описував його як повторення ранніх афективних зв’язків у стосунках з аналітиком. У процесі лікування пацієнт несвідомо заміщує фігури минулого особою терапевта, відтворюючи інфантильні імпульси, очікування та конфлікти в актуальному контексті. Ці переживання сприймаються як такі, що належать теперішньому моменту, хоча їх структура походить із минулого досвіду.

Згодом З. Фройд підкреслив терапевтичний потенціал перенесення. Початковий невроз пацієнта трансформується у «трансферентний невроз», розгорнутий у межах терапевтичного простору. Оскільки цей невроз виникає в умовах контрольованої взаємодії, він стає доступним для аналізу та реконструкції. Перенесення може бути позитивним (ідеалізація, довіра), негативним (ворожість, знецінення), еротизованим або пов’язаним із захисними механізмами.

Спочатку З. Фройд трактував контрперенесення як перешкоду – як прояв невирішених конфліктів аналітика. Однак подальший розвиток психоаналітичної думки, зокрема у працях Пола Геймана та Генріха Ракера, змінив акцент. Контрперенесення почали розглядати як важливий інструмент розуміння внутрішнього світу пацієнта. Емоційні реакції аналітика можуть бути формою несвідомої комунікації, що відображає проєктивні процеси пацієнта. У сучасних

міжсуб'єктних підходах контрперенесення розглядають як спільно створений феномен терапевтичного поля.

Опір є ще одним головним поняттям. Якщо перенесення і контрперенесення можуть сприяти розгортанню терапевтичного процесу, то опір позначає сили, що перешкоджають усвідомленню конфліктного матеріалу. З. Фройд визначав опір як активну функцію психіки, спрямовану на збереження статус-кво і недопущення болісних афектів у свідомість.

У 1926 році він описав декілька форм опору. Опір-витіснення пов'язаний із захистом від болісних спогадів та імпульсів. Опір-перенесення відображає небажання пацієнта усвідомлювати інфантильні почуття, що активізуються у стосунках з аналітиком. Вторинна вигода від хвороби також може підтримувати симптоматику, оскільки вона забезпечує психологічні або соціальні переваги. Ід-опір пов'язаний із небажанням інстинктивних імпульсів змінювати звичні способи вираження. Суперего-опір виявляється через почуття провини та потребу в самопокаранні, що можуть блокувати одужання.

Опір тісно пов'язаний із захисними механізмами. Захисти, що колись сформувалися як адаптивна відповідь на конфлікт, у терапії відтворюються у вигляді опорів. Тому аналіз опору фактично є аналізом способів саморегуляції, які стали ригідними та дисфункційними.

Згодом поняття опору розширилося. Воно почало включати всі форми поведінки, що перешкоджають терапевтичному процесу: пропуски сесій, запізнення, забування оплатити консультацію, інтелектуалізацію замість афективного проживання. У сучасній психодинамічній практиці опір розглядають не як ворожий акт, а як захисну спробу зберегти внутрішню рівновагу.

Таким чином, інсайт, перенесення, контрперенесення та опір є взаємопов'язаними елементами аналітичного процесу. Інсайт стає можливим через дослідження перенесення й опору, тоді як контрперенесення забезпечує додатковий канал розуміння несвідомої комунікації. Психоаналітична терапія в цьому сенсі є динамічним процесом спільного дослідження, де внутрішні конфлікти відтворюються, усвідомлюються і поступово інтегруються.

У психоаналітичній клініці розрізняють феномен перенесення та інший компонент терапевтичних стосунків – лікувальний або робочий альянс. Якщо перенесення пов'язане з відтворенням інфантильних конфліктів у стосунках з аналітиком, то лікувальний альянс описує реалістичний аспект співпраці. Ральф Грінсон визначав його як позбавлене невротичності, раціональне ставлення пацієнта до аналітика, що дозволяє здійснювати цілеспрямовану терапевтичну роботу.

Лікувальний альянс не зводиться до формальної присутності на сесіях або до отримання емоційної підтримки. Він передбачає прийняття пацієнтом необхідності досліджувати власні конфлікти, витримувати фрустрацію, працювати з опором і

перенесенням. У цьому сенсі альянс є умовою можливості аналітичного процесу. Без нього інтерпретації залишаються поверхневими або зазнають ригідного спротиву.

Генетично здатність до формування альянсу пов'язують із тим, що Ерік Еріксон назвав базовою довірою. Ця довіра формується в ранньому дитинстві на основі стабільного досвіду турботи та передбачуваності. Якщо первинний досвід був фрагментарним або травматичним, здатність довіряти терапевтичним стосункам може бути суттєво обмеженою. У пацієнтів із тяжкими розладами особистості формування альянсу потребує значно більшого часу та структурованості.

Емпіричні дослідження психотерапії підтверджують прогностичну значущість робочого альянсу. Зокрема, Едвард С. Бойден запропонував транстеоретичну модель альянсу, що складається з трьох компонентів: згоди щодо цілей, узгодження завдань терапії та емоційного зв'язку. Ця модель вийшла за межі психоаналізу й набула широкого застосування в різних психотерапевтичних школах.

Аналітики іноді відмовлялися працювати з пацієнтами, яких вважали нездатними до формування альянсу. Сучасна позиція є більш гнучкою: терапевтична робота передбачає створення умов для поступового формування альянсу – стабільний сетинг, послідовність, ясність меж і відкриту комунікацію щодо труднощів у стосунках. Аналіз опору, підтримка здатності пацієнта рефлексувати власні реакції і повага до його суб'єктивного досвіду сприяють зміцненню співпраці.

Джозеф Сандлер наголошував на важливості передавання пацієнтові досвіду терпимості до неприйнятних імпульсів. Аналітик, дотримуюсь позиції неосудження, фактично моделює можливість інтеграції конфліктного матеріалу. Це сприяє формуванню безпечного простору, де пацієнт може досліджувати афективно складні теми без страху дезінтеграції.

У сучасній практиці дедалі більше уваги приділяють створенню атмосфери безпеки та гуманного ставлення. Безпека не означає уникнення конфронтації, а передбачає стабільність меж, емпатійність і здатність аналітика витримувати інтенсивні афекти. Саме ця атмосфера підтримує мотивацію пацієнта продовжувати аналіз, навіть коли активізуються опір чи негативні почуття.

Водночас у психоаналітичній літературі описані феномени, протилежні лікувальному альянсу. Деякі автори говорять про несвідомий антитерапевтичний союз, у якому пацієнт і аналітик можуть неусвідомлено підтримувати стагнацію процесу. Ірвін З. Гофман та інші представники реляційної традиції підкреслювали, що терапевтичне поле формують обидва учасники, і неусвідомлені взаємні очікування можуть призводити до підтримання патологічного патерну.

Описані також поняття негативного терапевтичного альянсу, коли пацієнт

несвідомо прагне довести неефективність терапії або покарати аналітика за інтерпретації. Ці явища сприяють розумінню негативної терапевтичної реакції – погіршення стану на тлі прогресу, яке З. Фройд пов'язував із несвідомим почуттям провини та потребою в покаранні.

Отже, лікувальний альянс є складною динамічною структурою, що поєднує реалістичну співпрацю та афективний зв'язок. Він виступає необхідною умовою глибинної психоаналітичної роботи і водночас є об'єктом постійного аналізу, оскільки може як сприяти терапевтичним змінам, так і маскувати неусвідомлені опори.

Негативна терапевтична реакція. Негативна терапевтична реакція (НТР) була вперше описана Зигмундом Фройдом як парадоксальне погіршення стану пацієнта після ознак покращення або після висловленої терапевтом надії на успіх лікування. Замість стабілізації або покращення стану виникає загострення симптоматики, знецінення досягнутого або регресія. З. Фройд пояснював це явище дією несвідомого почуття провини. У його розумінні хвороба може виконувати функцію самопокарання і тим самим зменшувати інтенсивність внутрішньої провини. Перспектива одужання несвідомо сприймається як втрата цього «спокутувального» механізму. У такій логіці поліпшення стану загрожує посиленням провини, а отже, викликає симптоматичний відкат.

З. Фройд також зазначав, що одужання може відбутися лише після того, як функцію покарання перебере на себе інша подія – невдача, втрата, приниження, які заміщують хворобу. Таким чином, НТР пов'язують із динамікою Суперего і потребою в покаранні.

Карен Горні інтерпретувала НТР інакше, пов'язуючи її з мазохістичними тенденціями характеру. Вона описувала декілька можливих форм вияву. Пацієнт може вступати в суперництво з аналітиком, сприймаючи позитивну оцінку як виклик або загрозу автономії. Інший варіант – сприйняття покращення як нарцистичної втрати: якщо я одужую, то більше не є особливим у своєму стражданні. Може виникати амбівалентність між страхом успіху і страхом поразки: успіх загрожує заздрістю оточення, поразка – осудом. Іноді позитивну оцінку стану переживають як звинувачення, що активізує внутрішню самокритику. Пацієнти з високою потребою в любові будь-яке інтерпретативне втручання можуть переживати як відкидання або знецінення.

В усіх випадках НТР розгортається в міжсуб'єктному полі й потребує участі терапевта. Реакція пацієнта може провокувати контрпереносні переживання (розчарування, безсилля, імпульс до надмірної підтримки) або, навпаки, до відсторонення. У цьому сенсі НТР може несвідомо виконувати функцію впливу на терапевта, перевірки його стабільності та нейтральності. Сучасні психодинамічні підходи розглядають НТР як індикатор глибинного конфлікту між прагненням до змін і потребою зберегти знайому структуру страждання.

Схильність до НТР зазвичай має характерологічну основу і не обмежується лише психоаналітичним процесом. Подібні реакції можна спостерігати у професійному, особистісному чи соціальному контексті, коли досягнення супроводжується самосаботажем або раптовим відкатом. У такому разі НТР відображає усталену модель ставлення до успіху, пов'язану з внутрішніми заборонами або страхом втрати ідентичності.

Поняття **реагування** також було введене З. Фройдом для опису ситуацій, коли минулий досвід не згадується у формі спогаду, а відтворюється у формі дії. Замість вербалізації пацієнт програє конфлікт у поведінці. З. Фройд пов'язував інтенсивність реагування з рівнем опору: що сильніший опір до усвідомлення, то активніше матеріал реалізується в актах замість слів.

У подальшому психоаналітики поняття реагування розширилося. Отто Феніхель вважав, що схильність до реагування може бути відносно стабільною рисою особистості. Філліс Ґрінкер описувала реагування як специфічну форму пам'яті, коли досвід минулого відтворюється в поведінкових патернах у завуальованій формі.

У сучасному розумінні реагування має два основні аспекти. По-перше, це вияв витісненого ментального змісту, який активізується в терапії і знаходить вихід у дії замість символізації. По-друге, це стійкий поведінковий стиль, пов'язаний зі структурою особистості. У цьому сенсі реагування є показником дефіциту здатності до менталізації або символічної переробки афекту.

Отже, НТР і реагування відображають складну взаємодію між внутрішніми конфліктами, характерологічними особливостями та міжособистісною динамікою терапії. Вони вказують на ті зони психічної організації, де зміни сприймаються як загроза і де інтеграція нового досвіду потребує особливої клінічної уваги.

Інтерпретація в психоаналітичному процесі історично пов'язана з тим матеріалом, який пацієнт приносить у вигляді вільних асоціацій, сновидінь, помилкових дій, обмовок, а також із тими чинниками, що або полегшують, або ускладнюють комунікацію в аналітичному просторі. Однак інтерпретація не зводиться до пасивного тлумачення матеріалу, вона є формою активної участі аналітика, спрямованої на ініціювання структурних змін у психіці пацієнта. Йдеться не лише про пояснення, а про трансформаційний акт, який впливає на спосіб організації внутрішнього досвіду.

У класичному психоаналізі, сформованому Зигмундом Фройдом, аналітична інтервенція мала бути стриманою і своєчасною. З. Фройд підкреслював, що вербальні втручання повинні допомагати пацієнтові розгортати асоціативний процес, а також інтерпретувати латентний зміст сновидінь і асоціацій, передаючи це розуміння в момент, коли психіка пацієнта готова його прийняти. У подальшій психоаналітичній традиції поняття інтерпретації змістилося: воно стало означати не лише внутрішню роботу розуміння несвідомого матеріалу, а й мистецтво його

комунікації – спосіб, яким аналітик формулює і подає інтерпретацію. Таким чином, інтерпретація перетворилася на центральний інструмент вербальної участі, де значення має не тільки зміст, а й тон, час і контекст подання.

У сучасній літературі інтерпретацію розглядають як специфічну форму терапевтичної інтервенції, що спрямована на усвідомлення неусвідомлюваних конфліктів, афектів та захисних структур. Водночас у широкому аспекті цей термін іноді використовують на позначення майже будь-якої вербальної дії терапевта. Для концептуальної ясності доцільно розрізняти щонайменше кілька типів інтерпретацій.

Інтерпретації змісту полягають у «перекладі» маніфестного матеріалу – сновидінь, фантазій, наративів – у гіпотетичний латентний зміст, який аналітик пов'язує з несвідомими бажаннями, конфліктами, ранніми об'єктними стосунками. У класичній теорії значний акцент робили на сексуальних і агресивних імпульсах, однак сучасні підходи (зокрема об'єктно-реляційні та інтерсуб'єктні моделі) розширюють спектр значень, включаючи теми прив'язаності, сорому, травматичного досвіду та афективної регуляції.

Інтерпретації захисту спрямовані на виявлення способів, якими пацієнт уникає переживання тривоги, провини чи болю. Йдеться про усвідомлення механізмів витіснення, проєкції, раціоналізації, інтелектуалізації тощо. У сучасних емпіричних дослідженнях психодинамічної терапії показано, що інтерпретації, спрямовані на актуальні захисні процеси у «тут і тепер», мають вищу терапевтичну ефективність, ніж передчасні глибинні реконструкції (Shedler, 2010; Abbass et al., 2014). Важливим чинником є також терапевтичний альянс, оскільки неконгруентна або несвоєчасна інтерпретація може підвищити опір і знизити довіру.

Поняття інсайту нерозривно пов'язане з інтерпретацією, однак його значення еволюціонувало. У загальній психіатрії термін «інсайт» означав здатність пацієнта визнавати наявність психічного розладу та патологічність власних симптомів. Це визначення й досі використовують у діагностичній практиці для оцінки критичності стану. У психоаналізі ж інсайт набув іншого змісту – як внутрішнє усвідомлення зв'язку між симптомом, афектом і витісненим конфліктом.

У «Дослідженнях істерії» 1895 року Зигмунд Фройд і Йозеф Броєр описали феномен зникнення істеричних симптомів після відновлення травматичного спогаду в поєднанні з афективним переживанням. Вони вважали, що саме поєднання пам'яті та емоційної розрядки має лікувальний ефект. Пізніше цей процес був осмислений як катарсис або інсайт, однак подальший розвиток психоаналізу показав, що однократне емоційне усвідомлення не гарантує стійких змін без інтеграції нового розуміння у структуру особистості.

У другій половині XX століття було запропоновано розрізняти інтелектуальний і емоційний (або динамічний) інсайт. Інтелектуальний інсайт

означає когнітивне розуміння причин власних труднощів без істотного афективного залучення. Емоційний інсайт передбачає переживання, що супроводжується зміною внутрішніх репрезентацій і способів реагування. Сучасні дослідження психотерапії свідчать, що саме афективно інтегрований інсайт корелює зі стійкими змінами симптоматики, тоді як суто раціональне усвідомлення має обмежений терапевтичний вплив (Castonguay & Hill, 2007).

Отже, інтерпретація та інсайт не є ізольованими технічними прийомами. Вони функціюють у межах терапевтичного процесу як взаємодія розуміння, афекту та міжособистісного зв'язку. Ефективність інтерпретації визначається не лише її глибиною, а й контекстом – рівнем готовності пацієнта, якістю альянсу та здатністю терапевта регулювати інтенсивність втручання. Саме в цьому поєднанні вербальної точності, емпатії та клінічної чутливості інтерпретація набуває трансформативного потенціалу.

5. Аналітична психологія К.-Г. Юнга

Карл Густав Юнг (1875–1961) народився в Кесвілі (Швейцарія), в родині протестантського пастора. Атмосфера релігійних дискусій, символічного мислення та духовних пошуків у сім'ї значною мірою вплинула на його подальший інтерес до внутрішнього світу людини. У 1900 році він завершив навчання на медичному факультеті Базельського університету, здобувши ступінь доктора медицини, після чого розпочав роботу в психіатричній клініці Бургхьольцлі під керівництвом Ейгена Блейлера. Саме тут К. Г. Юнг активно досліджував шизофренію та асоціативні процеси, розробивши експериментальний метод словесних асоціацій для виявлення емоційно заряджених комплексів.

Захоплення проблемами психопатології та несвідомих механізмів привело його до знайомства з працями Зигмунда Фройда. Їхня перша зустріч у Відні в 1907 році стала початком інтенсивної інтелектуальної співпраці. З. Фройд бачив у К. Г. Юнгові спадкоємця психоаналізу, називаючи його «кронпринцом» руху. У 1910 році К. Г. Юнга обрали першим президентом Міжнародної психоаналітичної асоціації. Однак поступово між ними наростали концептуальні розбіжності, передусім щодо природи лібідо, ролі сексуальності та значення релігійно-символічних феноменів. У 1913 році відбувся остаточний розрив, який К. Г. Юнг пережив як глибоку особистісну та наукову кризу. У 1914 році він залишив посаду президента асоціації та повністю дистанціювався від психоаналітичного руху. Більше З. Фройд і К. Г. Юнг не зустрічалися.

Енциклопедична освіченість К. Г. Юнга – знання медицини, філософії, міфології, алхімії, теології, східних релігій – зумовила формування аналітичної психології як складної, багаторівневої теорії психіки. Його концепція не обмежувалася клінічним матеріалом, а інтегрувала культурно-історичний та символічний контекст. У різні періоди своєї творчості К. Г. Юнг зосереджувався

на проблематиці комплексів, типології особистості, архетипів, процесу індивідуації, символіки сновидінь та релігійного досвіду.

Починаючи аналіз його теорії, доцільно звернутися до структури психіки та співвідношення свідомого й несвідомого. Для К. Г. Юнга свідомість – це первинний емпіричний факт психологічного дослідження. Вона має дискретний характер (людина може періодично втрачати її (сон, непритомність), а також обмежений обсяг (свідомість здатна одночасно утримувати лише невелику частину інформації). У цьому аспекті його позиція узгоджується з експериментальними даними когнітивної психології ХХ століття щодо обмеженості робочої пам'яті та уваги.

Центром свідомості К. Г. Юнг вважав Его. Его – це комплекс психічних фактів, який забезпечує відчуття особистої ідентичності та безперервності існування. Воно включає тілесне самосприйняття, автобіографічну пам'ять, переживання «я-є». Его виконує інтегративну функцію: саме через його «притягання» враження із зовнішнього світу стають усвідомленими. Якщо певний зміст не зіставляється з Его, він залишається поза межами свідомості. У сучасній термінології це можна описати як селективність свідомого доступу.

Окремого значення К. Г. Юнг надавав его-спрямованості, тобто життєвій установці, яка визначає, куди спрямована психічна енергія – назовні чи всередину. Він описав два базові типи орієнтації: екстраверсію та інтроверсію. Ці установки не є взаємовиключними; обидві є в кожної людини, проте одна з них зазвичай домінує. Домінантна функція інтегрована у свідоме життя та доступна рефлексії, тоді як підпорядкована функція має менш усвідомлений, часто компенсаторний характер. Сучасні дослідження особистості в межах моделі Big Five підтверджують існування континууму екстраверсії–інтроверсії, хоча інтерпретація К, Г. Юнга була більш типологічною та символічною.

У межах свідомості К. Г. Юнг виокремив чотири базові функції: відчуття, мислення, почуття та інтуїцію. Відчуття забезпечує передавання сенсорних фактів; мислення – логічну інтерпретацію і встановлення зв'язків; почуття – оцінку цінності явища; інтуїція – безпосереднє осягнення можливостей і смислів, що не зводяться до раціонального аналізу. Він поділяв їх на раціональні (мислення й почуття) та ірраціональні (відчуття та інтуїція) залежно від їх функції в структурі свідомості.

К. Г. Юнг також запропонував розмежування між ектопсихікою та ендопсихікою. Ектопсихіка стосується взаємодії свідомості із зовнішнім світом через чуттєві та когнітивні процеси. Ендопсихіка пов'язана з відношенням свідомості до внутрішніх, несвідомих процесів. Таким чином, свідомість постає не ізольованою системою, а динамічним вузлом взаємодії між зовнішніми подіями і глибинними шарами психіки.

У подальшому розвитку теорії К. Г. Юнг розширив модель психіки, запровадивши поняття особистісного та колективного несвідомого, архетипів і процесу індивідуації. Його концепція стала однією з визначальних парадигм глибинної психології, поряд із психоаналізом З. Фройда та індивідуальною психологією А. Адлера. Незважаючи на критику з боку емпірично орієнтованих напрямів, аналітична психологія мала значний вплив на психотерапію, культурологію, релігієзнавство та сучасні дослідження символічного мислення.

Таким чином, внесок К. Г. Юнга полягає не лише у створенні альтернативної психоаналітичної школи, а й у розробці цілісної моделі психіки, що поєднує клінічні спостереження, культурні символи та філософські узагальнення, розглядаючи людину як істоту, у якій свідоме й несвідоме перебувають у постійній динамічній взаємодії.

Загальне співвідношення між Его і ектопсихікою можна схематично зобразити так:

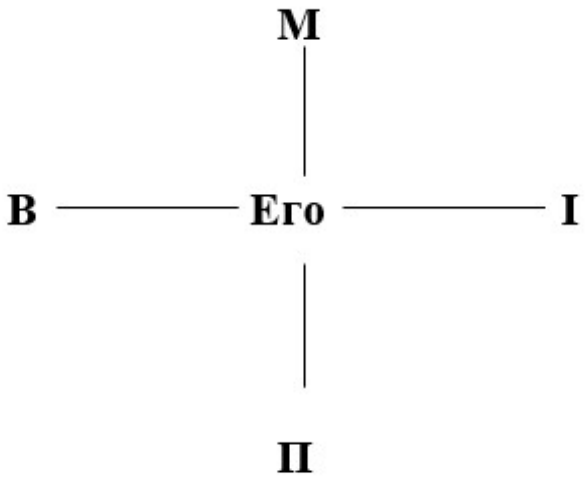

Рис. 1. Схема відношення між Его та ектопсихікою за К. Г. Юнгом

де М – мислення, В – відчуття, П – почуття, І – інтуїція.

Пару функцій «мислення – почуття» К. Г. Юнг називає раціональною парою, іншу пару функцій «відчуття – інтуїція» – ірраціональною парою. У центрі міститься Его з властивою йому енергією (*енергія волі*). Воля спрямована переважно на якусь одну з чотирьох функцій свідомості; така функція легко доступна свідомому аналізу й вольовому контролю, розвинена і диференційована; індивід її використовує переважно для розробки стратегій поведінки. К. Г. Юнг називає таку функцію пріоритетною (провідною) функцією свідомості, а протилежну їй функцію – підпорядкованою. К. Г. Юнг вважає, що ми є цивілізованими людьми у своїй провідній функції, а у своїй підпорядкованій функції ми залишаємося первісними людьми.

Рис. 2. Відношення між Его й ектопсихікою за К. Г. Юнгом

У структурі психіки, на думку Карла Густава Юнга, підпорядкована (інферіорна) функція займає особливе місце. Вона не просто слабша або менш розвинена – вона пов'язана з більш архаїчними, мало диференційованими шарами особистості. К. Г. Юнг описував її як своєрідний «пороговий пункт», через який несвідоме може входити у свідоме життя. Саме тому підпорядковану функцію часто трактують як нестабільну, афективно заряджену і частково автономну. Вона не піддається повному вольовому контролю Его, а інколи діє так, ніби має власну логіку.

Якщо домінантною функцією є інтуїція, то відчуття (сенсорна функція) можуть виявитися неточними, перебільшеними або, навпаки, приглушеними, що призводить до хибних інтерпретацій реальності. Якщо провідною є відчуттєва (сенсорна) орієнтація, то мислення може ставати надмірно ригідним або, навпаки, фрагментарним і нав'язливим, ніби «захоплюючи» суб'єкта. У випадку домінування почуття (оцінювальної функції) мислення може розгортатися як внутрішній діалог, що не контролюється свідомою інтенцією, а у випадку провідної ролі мислення афекти можуть прориватися у вигляді імпульсивних реакцій.

К. Г. Юнг підкреслював, що саме підпорядкована функція є головним джерелом психологічної напруги, але водночас і потенціалом розвитку. У процесі індивідуалізації інтеграція цієї функції в структуру Его дозволяє особистості вийти за межі однобічності. Сучасні дослідження розвитку особистості підтверджують, що психологічна гнучкість і здатність до адаптації пов'язані з інтеграцією раніше маргіналізованих аспектів досвіду, а не з посиленням уже домінантних стратегій.

Домінантна функція завжди належить до однієї з двох пар – раціональних (мислення і почуття) або ірраціональних (відчуття та інтуїція). Проте людина не є лише раціональною або ірраціональною. Поруч із провідною функцією завжди діє допоміжна, що належить до протилежної пари. Саме це забезпечує певний баланс.

Наприклад, якщо провідним є мислення (раціональна функція), допоміжною може бути інтуїція або відчуття (ірраціональні функції), що дозволяє людині не втрачати зв'язок із безпосереднім досвідом або можливостями. Таким чином, структура ектопсихіки передбачає внутрішню напругу між різними способами орієнтації в реальності.

Ця модель стала підґрунтям юнгіанської теорії психологічних типів. Поєднання двох базових установок – екстраверсії та інтроверсії – з домінантною й допоміжною функціями дозволяє описати 16 типологічних варіантів. Хоча пізніше в психології ця схема трансформувалася в різні типологічні моделі, її первинний сенс у К. Г. Юнга полягав не в категоризації людей, а в поясненні того, чому свідомість організовує досвід по-різному. Типологія ілюструє, як Его використовує ектопсихічні функції для контакту зі світом і чому різні люди по-різному сприймають, оцінюють і структурують реальність.

Окрім ектопсихічного рівня, К. Г. Юнг описував і ендопсихічні функції – ті, що пов'язують Его з внутрішнім, несвідомим виміром. До них належить пам'ять, яка забезпечує безперервність досвіду й інтегрує нові враження в уже наявну систему уявлень; суб'єктивні компоненти свідомих функцій, тобто індивідуально забарвлені реакції, зумовлені особистою історією; емоції та афекти, які можуть тимчасово «захоплювати» Его, змінюючи структуру свідомого поля; а також інвазії – раптові вторгнення несвідомого у вигляді образів, імпульсів, символів або сновидінь.

У сучасній психодинамічній інтерпретації такі інвазії можна розглядати як вияви несвідомих конфліктів або компенсаторних тенденцій психіки. Вони не є випадковими; часто це сигнали дисбалансу між домінантною установкою Его і маргіналізованими аспектами особистості. Таким чином, підпорядкована функція та ендопсихічні процеси разом формують поле напруги, у якому відбувається особистісне зростання. Без контакту з цією «слабкою» стороною індивідуалізація залишається незавершеною, а розвиток однобічним.

Отже, структура, описана К. Г. Юнгом, демонструє складну динаміку між свідомим центром, його зовнішніми інструментами орієнтації та внутрішніми, часто автономними процесами, що постійно впливають на цілісність особистості.

Співвідношення ектопсихіки, ендопсихіки і Его можна проілюструвати так:

Рис. 3. Співвідношення ектопсихіки, ендопсихіки та Его

У так званій зоні С розташовується своєрідний «тіньовий вимір» Его – та частина свідомості, яка не є повністю прозорою для самої себе. Его не тотожне цілісності психіки; воно має межі, і саме на цих межах відбувається постійний контакт із несвідомим. У цій прикордонній ділянці виникає напруга між тим, що вже усвідомлено, і тим, що ще не інтегроване. Тому навіть у межах свідомого «Я» завжди зберігається аспект, який залишається частково невідомим, неосвоєним. Ця невідомість не є дефіцитом, а радше простором потенціалу – джерелом подальшого розвитку, трансформації та розширення особистісної ідентичності.

Завдяки ендопсихічним функціям особистість вступає у взаємодію з глибинними шарами психіки, які К. Г. Юнг описував як «темну сторону душі». Йдеться не про моральну оцінку, а про невидимість і неусвідомленість цих процесів. Карл Густав Юнг розмежовував несвідоме на індивідуальне (особистісне) та колективне. Це розрізнення стало принциповим для його аналітичної психології, оскільки дозволило відмежувати біографічний досвід від універсальних архетипових структур.

Індивідуальне несвідоме охоплює зміст, пов’язаний із життєвою історією конкретної людини. До нього належать витіснені спогади, забуті події, пригнічені афекти, а також імпульси інстинктивного походження. У цьому аспекті юнгіанське розуміння частково перегукується із фройдівською концепцією витіснення. Проте Юнг підкреслював, що особистісне несвідоме не є хаотичним сховищем «забутого матеріалу». Воно має внутрішню організацію. Психічні зміст групуються у відносно автономні утворення – комплекси.

Отже, структуру особистості згідно з концепцією К. Г. Юнга можна зобразити так:

Рис. 4. Планетарна будова особистості за К. Г. Юнгом

У юнгіанській моделі так звана «планетарна» організація особистості передбачає наявність Его як центрального утворення, навколо якого групуються численні комплекси. Его розташоване в центрі свідомого поля, однак воно не є єдиним психічним центром. Довкола нього на певній дистанції і переважно поза межами свідомості функціюють автономні психічні утворення – комплекси, що мають власну енергетику і здатні впливати на поведінку. Важливо, що сам К. Г. Юнг, описуючи Его, також використовував термін «комплекс». Це не випадковість: він розглядав Его як один із комплексів (хоча й центральний, найбільш організований і стабілізований). У цьому сенсі Его можна назвати «центральним комплексом» особистості.

Таке розуміння руйнує уявлення про особистість як монолітну, однорідну структуру. К. Г. Юнг вважав, що психіка складається з багатьох відносно автономних «Я-структур», і Его є лише однією з них, хоча й домінантною у сфері свідомості. Він підкреслював, що між комплексом і фрагментарною особистістю немає принципової різниці: «комплекси – це душі, що відкололися». Іншими словами, це частини психіки, які набули певної автономії. За його спостереженнями, комплекси можуть поводитися так, ніби вони є окремими суб’єктами, а інколи навіть тимчасово переймати на собе функції Его.

У реальному психологічному досвіді це виявляється як стан, коли людина ідентифікується з певним комплексом. Наприклад, якщо активується комплекс «хорошої матері», особистість може діяти з позиції надмірної самопожертви, відповідальності чи контролю, навіть якщо це суперечить іншим аспектам її «Я». У таких випадках людина не усвідомлює, що діє під впливом внутрішньої структури, а сприймає це як природний спосіб буття. Сучасна психотерапевтична практика описує подібні феномени як «схеми» або «внутрішні частини», що перегукується з

юнгіанською ідеєю автономності комплексів.

Постає питання: якщо Его і комплекси мають спільну природу, чи може комплекс витіснити Его? К. Г. Юнг відповідав ствердно: за певних умов комплекс здатен перехопити контроль над свідомістю. Тоді виникають феномени, які в історії культури описували як «втрату душі», «одержимість», «вселення духа». З погляду аналітичної психології йдеться не про надприродні сили, а про активізацію несвідомого комплексу, який тимчасово займає місце звичного Его. Таким чином, юнгіанська модель дозволяє інтерпретувати демонологічні уявлення як символічний опис внутрішніх психічних процесів.

При цьому К. Г. Юнг не розглядав комплекс як патологію. Комплекси є природними структурними елементами психіки. Вони формуються на основі значущого емоційного досвіду і зберігають у собі психічну енергію. Усвідомлення та дослідження власних комплексів може стати джерелом особистісного зростання. К. Г. Юнг використовував асоціативний тест для виявлення комплексів, демонструючи, що емоційна затримка або специфічна реакція на певні слова свідчить про їх приховану активацію.

Окрім індивідуального несвідомого, К. Г. Юнг запропонував концепцію ще глибшого рівня – колективного несвідомого. Це шар психіки, зміст якого не зумовлений особистим досвідом. Його відмінною ознакою є міфологічний характер. Ці структури належать не окремій людині, а людству загалом. К. Г. Юнг стверджував, що зміст колективного несвідомого є універсальним і спадковим, незалежно від культури, раси чи статі. Сучасна наука не підтверджує буквального спадкування символічних образів, однак ідея універсальних психічних схем частково перегукується з даними еволюційної психології про вроджені моделі реагування.

Змістом колективного несвідомого є архетипи – первинні психічні форми, що виявляються у міфах, казках, релігійних символах і художній творчості. Архетип не є готовим образом або спогадом. Це радше структурний принцип, який організує досвід і спрямовує сприйняття. Він функціює як потенційна схема, за якою люди інтерпретують події. Наприклад, мотив Героя, Дракона, Великої Матері або Мудрого Старця зустрічається в культурах різних епох і регіонів.

На початковому рівні структури архетипів К. Г. Юнг розміщує Персону, визначаючи її як соціальну форму, через яку індивід взаємодіє зі світом. Це не фальш у буквальному сенсі, а необхідний механізм адаптації. Персона передбачає ролі, які ми виконуємо відповідно до культурних, професійних і сімейних очікувань. Вона забезпечує соціальну інтеграцію, регулює імпульси і стримує афекти, що могли б ускладнювати життя в суспільстві. Без Персони неможлива соціалізація.

Однак небезпека виникає тоді, коли людина повністю ототожнюється зі своєю соціальною маскою. Так само як глядач може прийняти актора за його сценічного

персонажа, суб'єкт може сприйняти свою роль як повну ідентичність. У такому випадку особистість редукується до однієї функції або образу – професійного, морального чи сімейного. Відбувається відчуження від власних емоцій і внутрішнього життя. Сучасні дослідження ідентичності підтверджують, що ригідна рольова ідентифікація пов'язана з підвищеною вразливістю до криз і вигорання.

Наступний архетип – Тінь. Вона охоплює ті аспекти особистості, які індивід не приймає, знецінює або яких боїться. К. Г. Юнг наголошував, що Тінь не тотожна гріху або моральному злу. Як будь-який об'єкт відкидає тінь, так і свідомість породжує власну зону відкинутого. Тінь існує не лише на індивідуальному, а й на культурному рівні. Кожна культура формує уявлення про те, що є неприйнятним, і витісняє це за межі колективної свідомості.

Его може частково усвідомлювати окремі аспекти Тіні, але повна інтеграція її неможлива, бо процес диференціації свідомості автоматично створює нові зони несвідомого. Парадокс полягає в тому, що що більш розвинене і структуроване Его, то більш проблематичною стає Тінь. К. Г. Юнг підкреслював, що Тінь не є виключно деструктивною. Вона містить життєву енергію, спонтанність, інстинктивну силу і творчий потенціал. Інтеграція Тіні – це не знищення темного, а його визнання. У цьому процесі особистість повертає собі тілесність, інстинктивність і здатність до автентичного переживання. Визнання Тіні дозволяє людині усвідомити, що джерело багатьох конфліктів міститься не зовні, а в межах її власної психіки.

На культурному рівні Тінь включає тих, кого суспільство маргіналізує – «інших», «ворогів», «девіантів». Нездатність асимілювати колективну Тінь може призводити до її вибухового прояву у формі масових рухів, тоталітарних ідеологій або насильницьких конфліктів. У цьому сенсі юнгіанська концепція Тіні має соціально-психологічний вимір.

Далі в системі архетипів розташовуються Anima та Animus – дві взаємодоповнювані структури, що відображають внутрішню андрогінну природу психіки. Anima репрезентує несвідому жіночу сторону в чоловікові, Animus – несвідому чоловічу сторону в жінці. К. Г. Юнг підкреслював, що йдеться не про біологічну стать, а про символічні принципи психічного функціювання.

У цьому контексті він вводив поняття Логосу й Еросу. Логос асоціюється з раціональністю, структурованістю, орієнтацією на досягнення й логіку. Ерос пов'язаний зі зв'язком, відносинами, емоційною інтеграцією. Ці принципи не прив'язані жорстко до анатомічної статі, хоча в текстах К. Г. Юнга трапляються суперечливі формулювання щодо їх гендерної кореляції. Головна ідея полягає у взаємодоповнюваності: конструктивний розвиток можливий лише за умови балансу Логосу та Еросу.

Anima та Animus функціюють як образи внутрішнього Іншого. Вони

уособлюють потенціал, що відрізняється від свідомої ідентичності, і тому містить у собі нові можливості. У сновидіннях ці фігури можуть з'являтися як персонажі, що передають альтернативні способи мислення або відчування. Animus пов'язують із принципом структурованого мислення, Anima – з образністю, уявою і творчістю. Однак це можна вважати узагальненням, оскільки архетипи не зводяться до простих стереотипів.

Проєкція Anima або Animus на реального партнера є типовим етапом психологічного розвитку. Через проєкцію людина впізнає в іншому ті якості, які ще не інтегровані у власну свідомість. Це може сприяти потягу і взаємному збагаченню. Водночас надмірна ідентифікація або змішування архетипу з Тінню може спричиняти спотворення. У першому випадку особистість починає бачити в партнерові власні витіснені страхи й агресію. У другому – надмірно ототожнюється з архетипічною роллю, демонструючи ригідні, стереотипні моделі поведінки.

К. Г. Юнг також висував тезу про психологічну значущість реальних інтимних стосунків. Він вважав, що тілесна близькість має не лише фізіологічний, а й глибинно-психологічний сенс, оскільки сприяє інтеграції архетипних структур. Внутрішній розвиток і міжособистісна взаємодія зумовлюють один одного. Тому партнерство для К. Г. Юнга не обмежується сексуальністю, а є простором символічного обміну й розширення свідомості.

У цілому архетипи Персони, Тіні, Anima й Animus формують динамічну систему, де свідоме «Я» постійно взаємодіє з глибинними структурами психіки. Їх інтеграція становить сутність процесу індивідуації – поступового наближення до внутрішньої цілісності.

У системі аналітичної психології Карла Густава Юнга центральне місце посідає архетип Самості (у наведеному тексті – «Самозвеличення»). Самість розглядають як найглибший і найбільш всеохопний принцип організації психіки. Вона не тотожна Его і не зводиться до свідомої ідентичності. Его є лише центром свідомості, тоді як Самість – центр і цілісність усієї психіки, що містить як свідомі, так і несвідомі компоненти. К. Г. Юнг визначав Самість як «потенціал інтеграції особистості», тобто внутрішню тенденцію до єдності, гармонізації та завершеності.

У ранньому розвитку Его формується в межах Самості і певний час з нею майже не диференційоване. Лише з настанням психологічної зрілості відбувається розмежування свідомого центру та глибинного цілісного принципу. Повна реалізація Самості, за К. Г. Юнгом, можлива лише в процесі індивідуації – тривалого шляху інтеграції протилежностей. Він припускав, що цей процес досягає відносної зрілості не раніше середнього віку, коли людина здатна усвідомити й прийняти як соціальні ролі, так і відкинуті аспекти Тіні, а також внутрішні протилежності.

Самість має дві основні характеристики. По-перше, вона виконує функцію синтезу: об’єднує суперечності психіки – раціональне та ірраціональне, чоловіче й жіноче, свідоме та несвідоме. По-друге, вона виступає джерелом символів особливої глибини та емоційної насиченості. Ці символи мають регулятивну і трансформативну дію. У юнгіанській концепції вони не є випадковими образами, а виявами процесу саморегуляції психіки.

К. Г. Юнг принципово відрізняв символ від знака. Знак позначає вже відоме й має однозначне тлумачення. Символ, навпаки, вказує на зміст, який не може бути повністю раціоналізований. Він містить надлишок значення і відкриває перспективу подальшого розуміння. Через символи архетипи набувають образної форми. Саме тому в сновидіннях, міфах і релігійних уявленнях з’являються мандали, кола, центри, образи цілісності – їх інтерпретують як символічні репрезентації Самості.

На відміну від Зигмунда Фройда, який розглядав символ переважно як завуальоване вираження витісненого потягу, К. Г. Юнг наділяв його інтегративною функцією. Він вважав, що символи не лише маскують, а й регулюють психічні процеси, сприяють відновленню внутрішньої рівноваги. Якщо між частинами психіки виникає дисбаланс (надмірна раціоналізація витісняє емоційність або свідоме життя занадто однобічне) несвідоме може продукувати символи, що сигналізують про необхідність компенсації. У цьому сенсі сновидіння та образи можуть виконувати компенсаторну функцію, спрямовану на відновлення цілісності.

К. Г. Юнг також припускав, що символічні образи іноді передують усвідомленню соматичних або психологічних порушень. Сучасна психосоматична медицина не підтверджує прямого «передбачення» хвороб через символи, однак визнає складну взаємодію між психічними процесами та фізичним станом. Юнгіанська ідея полягає радше в тому, що психіка прагне до саморегуляції і використовує символічну мову для вираження напруження.

Загалом концепція Самості відображає відхід К. Г. Юнга від редукціоністських пояснень психіки. Його підхід розширив уявлення про структуру особистості, увівши ідею глибинного центру, що перевищує Его. Хоча архетипи й колективне несвідоме складно емпірично верифікувати, вони залишаються впливовими в гуманітарних науках. Юнгіанська модель несвідомого як джерела не лише конфліктів, а й сенсу, творчості та внутрішньої мудрості спричинила значний інтерес серед психологів, теологів, філософів і культурологів. Його теорія продовжує слугувати інтерпретаційною рамкою для аналізу міфології, символіки мистецтва та процесів особистісного розвитку.

6. Індивідуальна психологія А. Адлера

Індивідуальна психологія Альфреда Адлера ще радикальніше, ніж аналітична

психологія К. Г. Юнга, відходить від біологічного редукціонізму Зигмунда Фройда. А. Адлер народився у Відні, у дитинстві часто хворів, що, за його власними спогадами, сформувало інтерес до медицини і теми подолання слабкості. Закінчивши медичний факультет Віденського університету, він спочатку працював офтальмологом, але поступово перейшов до неврології та психіатрії, що відповідало його інтересу до психологічних механізмів поведінки.

У 1902 році А. Адлер увійшов до невеликого гуртка, який сформувався навколо З. Фройда. У 1910 році він очолив Віденське психоаналітичне товариство. Проте концептуальні розбіжності насамперед щодо ролі сексуальних потягів призвели до розриву. У 1911 році А. Адлер публічно виклав власну позицію і невдовзі залишив психоаналітичний рух, заснувавши Асоціацію індивідуальної психології. Його подальші праці – «Про нервовий характер» (1912), «Теорія і практика індивідуальної психології» (1920), «Людинознавство» (1927), «Смисл життя» (1933) – сформували самостійну й цілісну теоретичну систему.

Після Першої світової війни А. Адлер активно працював у сфері освіти. Він організував перші консультативні центри при школах у Відні, започаткував виховну клініку і наголошував на співпраці з учителями. Він вважав, що саме педагоги формують соціальну відповідальність і характер майбутніх поколінь. До 1930 року у Відні діяли десятки таких центрів. У 1935 році А. Адлер переїхав до США, де продовжив викладацьку та клінічну діяльність. Після його смерті в 1937 році інтерес до індивідуальної психології тимчасово зменшився, однак у 1950-х роках її ідеї вплинули на становлення гуманістичної психології та сучасних підходів до особистості.

Головна відмінність позицій А. Адлера від З. Фройда і К. Г. Юнга полягає в акценті на соціальній природі людини. Якщо З. Фройд підкреслював роль сексуальних і агресивних потягів, а К. Г. Юнг архетипних структур, то А. Адлер вважав визначальною силою розвитку «почуття спільності» (Gemeinschaftsgefühl). Саме орієнтація на інших людей, здатність до співпраці і соціальна відповідальність, на його думку, формують здорову особистість. Водночас усі троє дослідників визнавали існування внутрішнього ядра, яке впливає на становлення індивіда: у З. Фройда це були інстинкти, у К. Г. Юнга – архетипи, в А. Адлера – соціально спрямована природа людини.

А. Адлер одним із перших послідовно відстоював ідею унікальності особистості. На відміну від З. Фройда, який зосереджувався на універсальних механізмах несвідомого, А. Адлер наголошував на індивідуальному стилі життя. Він увів поняття «творчого Я» – активного принципу, який інтерпретує досвід і надає йому значення. Це «Я» не є пасивним продуктом спадковості чи середовища, а конструює власний життєвий шлях, формуючи індивідуальний стиль життя. Сучасні конструктивістські теорії особистості частково розвивають цю ідею активної інтерпретації досвіду.

Структура адлерівської теорії ґрунтується на кількох основних положеннях: фіктивний фіналізм, прагнення до переваги, почуття неповноцінності та компенсації, соціальний інтерес, стиль життя і творче «Я». Ідею фіктивного фіналізму А. Адлер запозичив у філософа Ганса Файгінгера, який стверджував, що люди керуються уявними конструкціями, які організують реальність. Поведінка людини визначається не лише минулим досвідом, а насамперед уявленням про майбутню мету. Ця мета може бути недосяжним ідеалом, але вона структурує життя. А. Адлер підкреслював, що психологічне здоров'я передбачає здатність коригувати свої фіктивні цілі відповідно до реальності, тоді як невротичні особистості надмірно фокусуються на ідеалізованих уявленнях.

Соціальне середовище, особливо ранній досвід у сім'ї, має вирішальне значення. Дитина народжується не з готовою особистістю, а з потенціалом, який формується у взаємодії з оточенням. Стиль життя – центральна організаційна структура, що визначає спосіб інтерпретації подій і вибір стратегій поведінки. Він тісно пов'язаний із почуттям спільності. Якщо це почуття розвинене, людина здатна співпрацювати і брати на себе відповідальність. Якщо ж воно деформоване (через відкидання або надмірне пестування в дитинстві), формується асоціальний стиль життя, що підвищує ризик невротичних конфліктів.

Почуття неповноцінності і прагнення до переваги А. Адлер розглядав як універсальні рушійні сили. Відчуття власної слабкості стимулює компенсацію – прагнення подолати недолік. У конструктивному варіанті це сприяє самовдосконаленню. У деструктивному – може перерости в гіперкомпенсацію або домінування над іншими. Прагнення до переваги не обов'язково означає владу; воно може виражатися як прагнення до компетентності та досягнень. Ці механізми, на думку А. Адлера, стимулюють не лише індивідуальний розвиток, а й соціальний прогрес.

Таким чином, А. Адлер запропонував соціально орієнтовану, телеологічну модель особистості, у якій людина є активним, цілісним суб'єктом, здатним свідомо формувати власну долю. Його підхід підкреслює творчість, відповідальність і соціальну включеність як основні умови психологічного здоров'я.

У межах своєї концепції Альфред Адлер описав чотири основні варіанти компенсації: неповну, повну, надкомпенсацію та вдавану компенсацію, яку він також пов'язував із хворобливим станом. Ці механізми він розглядає у взаємозв'язку зі стилем життя та рівнем розвитку почуття спільності. Саме поєднання способу компенсації з якістю соціальної орієнтації дозволило А. Адлеру створити одну з ранніх типологій розвитку особистості.

За умови сформованого почуття спільності дитина виробляє відносно адекватну схему апперцепції – систему інтерпретації себе та світу. За умови неповної компенсації вона усвідомлює власну обмеженість, але не ізолюється, а

шукає підтримки й співпраці. Соціальні зв'язки допомагають їй зменшити переживання неповноцінності. Це особливо важливо у випадку фізичних дефектів або хронічних захворювань, коли повна компенсація неможлива. За наявності підтримки з боку однолітків та дорослих дефект не стає ядром ідентичності й не блокує особистісний розвиток.

Повна компенсація передбачає подолання відчуття недостатності через реальне досягнення компетентності. Надкомпенсація в конструктивному варіанті спрямована на суспільну користь. Людина розвиває свої здібності настільки, що її особистий дефіцит перетворюється на ресурс. А. Адлер наводив приклади історичних постатей, які змогли трансформувати власну слабкість у силу, не перетворюючи прагнення до переваги на агресію. У цьому випадку прагнення до досконалості поєднується із соціальним інтересом і не руйнує взаємини.

Інакше складається ситуація нерозвиненого почуття спільності. Тоді вже в ранньому дитинстві формуються невротичні структури. Неповна компенсація може трансформуватися в стійкий комплекс неповноцінності. Схема апперцепції стає спотвореною: дитина сприймає світ як ворожий або такий, що її знецінює, формується тривожність, невпевненість, заздрісність, підвищена залежність від оцінки. Якщо дефект або обмеження сприймається як непереборне, може виникнути вдавана компенсація – експлуатація власної слабкості для отримання уваги й привілеїв. Такий шлях блокує розвиток автономії та сприяє формуванню егоцентричного стилю життя.

Надкомпенсація без соціального інтересу набуває іншого характеру. Прагнення до самовдосконалення перетворюється на невротичне прагнення влади, домінування й контролю. Особистість починає використовувати свої здібності для підкорення інших, а не для співпраці. Схема апперцепції стає підозрілою: особистість сприймає оточення як потенційну загрозу владі. Такі люди можуть демонструвати жорсткість, мстивість, ригідність. А. Адлер вважав, що надмірно пестливе виховання частіше сприяє формуванню домінантного стилю, тоді як емоційне відкидання – розвитку комплексу вини та глибокої неповноцінності.

Таким чином, головною умовою психологічної стійкості А. Адлер вважав здатність до кооперації. Саме співпраця дозволяє трансформувати відчуття неповноцінності в конструктивну активність. Людина, яка інтегрована у спільноту, має більше шансів подолати труднощі без формування невротичних структур. А. Адлер безпосередньо пов'язував дефіцит кооперації з ризиком неврозів і дезадаптивних стилів життя.

Попри те, що окремі положення його типології, зокрема ідеї про порядок народження, не отримали стабільного емпіричного підтвердження в подальших дослідженнях, концепція соціального інтересу та стилю життя виявилася продуктивною. Ідея компенсації як рушія розвитку стала важливою для подальших теорій мотивації та саморегуляції.

Значущим є і внесок А. Адлера в психотерапію. Він одним із перших системно розглядав гру як засіб подолання дитячих невротичних симптомів. Гра, за його розумінням, дозволяє дитині пережити досвід контролю і компетентності в безпечному просторі, зменшуючи відчуття неповноцінності. У випадках складніших конфліктів дорослий може підтримувати дитину і спрямовувати ігровий процес, допомагаючи їй змінювати дезадаптивний стиль життя.

У цілому індивідуальна психологія стала альтернативою біологічно орієнтованому психоаналізу. Вона змістила фокус із несвідомих потягів на цілісну, соціальну, творчу особистість. Саме через це ідеї А. Адлера мали помітний вплив на гуманістичну психологію, сучасну психотерапію та теорії особистісного розвитку.

7. Соціокультурна теорія особистості К. Хорні

Карен Хорні увійшла в історію психології як авторка соціокультурної теорії особистості, що суттєво переглянула класичні психоаналітичні уявлення. Вона, як і Вільгельм Райх, дистанціювалася від ортодоксального фройдизму, за що зазнала інституційного тиску з боку психоаналітичної спільноти. У 1941 році її позбавили статусу викладача психоаналізу, однак це не зупинило подальшого розвитку її концепції. К. Хорні заснувала Американський інститут психоаналізу та очолювала його до кінця життя.

Головною відмінністю її підходу була критика біологічного редукціонізму Зигмунда Фройда, зокрема його концепції «заздрості до пеніса» як універсального чинника жіночого розвитку. К. Хорні вважала, що психологічні відмінності між статями зумовлені передусім культурними очікуваннями, соціальними ролями й системою цінностей, а не анатомією. Її співпраця з Еріхом Фроммом, Маргарет Мід та Гарі Стеком Салліваном зміцнила переконання, що особистість формується в контексті міжособистісних відносин і культурних умов. Клінічні спостереження за пацієнтами в Європі та США показали їй, що патерни неврозів варіюються залежно від соціального середовища, що свідчить про значну роль культурних чинників.

У питанні розвитку особистості К. Хорні погоджувалася із З. Фройдом щодо визначальної ролі дитячого досвіду, однак відкидала універсальність психосексуальних стадій. Вона вважала, що головний вплив на формування структури особистості має характер взаємодії між дитиною і батьками. Дитина, на думку К. Хорні, має дві базові потреби: задоволення біологічних потреб і безпека. Перша забезпечує фізичне виживання, друга – психологічну стабільність. Потреба в безпеці передбачає прагнення бути прийнятою, захищеною, коханою. Якщо батьківська поведінка послідовна, тепла й підтримувальна, формується відчуття базової довіри. Якщо ж дитина переживає холодність, непослідовність або відкидання, виникає загроза патологічного розвитку.

Фрустрація потреби в безпеці породжує базальну ворожість – приховану образу і гнів на батьків. Оскільки дитина залежна від них, вона не може відкрито виражати ці почуття. Вони витісняються, але трансформуються в базальну тривогу – глибинне відчуття самотності, безпорадності та небезпеки у світі. На відміну від З. Фройда, який розглядав тривогу як структурний елемент психіки, К. Хорні вважала її наслідком порушених міжособистісних відносин. Базальна тривога стає основою невротичного розвитку.

Для зменшення внутрішнього напруження дитина виробляє захисні стратегії, які в дорослому віці набувають форми невротичних потреб. К. Хорні описала десять таких потреб. Потреба в любові і схваленні виявляється як постійна залежність від оцінки інших і надмірна чутливість до критики. Потреба в керівництві виражається в залежності від сильнішої фігури і страху самотності. Потреба в обмеженнях пов'язана з пошуком чітких правил і мінімізацією вимог до себе. Потреба у владі відображає прагнення контролювати інших і знецінювати слабкість. Потреба в експлуатації інших формується з недовіри і страху бути використаним. Потреба в суспільному визнанні робить самооцінку залежною від статусу. Потреба в захопленні собою пов'язана зі створенням ідеалізованого образу «Я». Потреба в честолюбстві супроводжується страхом поразки. Потреба в самодостатності виявляється в уникненні зобов'язань і дистанціюванні. Потреба в бездоганності зумовлює постійне прагнення до моральної непомильності.

Згодом К. Хорні узагальнила ці стратегії у трьох основних орієнтаціях: рух до людей, проти людей і від людей. Ці орієнтації є способами регуляції базальної тривоги. Невроз виникає тоді, коли одна з орієнтацій стає ригідною і домінантною, обмежуючи гнучкість адаптації.

Теорія К. Хорні стала важливою альтернативою класичному психоаналізу, змістивши фокус із біологічних інстинктів на міжособистісні та культурні фактори. Її підхід передбачив багато положень сучасної психодинамічної та міжособистісної психотерапії, зокрема акцент на значенні ранніх відносин, самооцінки та внутрішніх конфліктів, пов'язаних із образом себе.

Карен Хорні підкреслювала, що описані нею міжособистісні стратегії не є патологічними самі по собі. Вони притаманні кожній людині та виконують адаптивну функцію – допомагають впоратися з фрустраціями, розчаруваннями, переживанням ворожості, ізольованості чи безпорадності. Проблема полягає не в самій наявності стратегії, а в її ригідності. Психологічно зріла особистість здатна змінювати спосіб реагування відповідно до контексту. Невротична ж структура характеризується фіксацією на одній домінантній стратегії, яка поступово перетворюється на спосіб життя. У цьому випадку задоволення певної потреби стає центральною, майже єдиною метою міжособистісної взаємодії.

К. Хорні узагальнила десять невротичних потреб у три ширші орієнтації – три способи організації стосунків із людьми. Кожна з них спрямована на зниження

базальної тривоги та відновлення суб'єктивного відчуття безпеки.

Перша орієнтація – рух до людей, або поступливий тип. Для нього характерні залежність, нерішучість, підкреслена потреба в любові й підтримці. Людина шукає захисту, прагне бути прийнятою, потрібною, керованою іншими. Основна мета – уникнути самотності й відчуття покинутості. Водночас за зовнішньою м'якістю можуть приховуватися витіснена агресія та гнів, які не знаходять прямого вираження.

Друга орієнтація – рух від людей, або відособлений тип. Вона виявляється в дистанціюванні, уникненні близьких зв'язків, підкресленій самодостатності. Така людина мінімізує емоційну залежність, надає перевагу автономії, іноді демонструє емоційну холодність. Віддалення виступає захисною стратегією проти потенційного відкидання або болю.

Третя орієнтація – рух проти людей, або ворожий тип. У цьому випадку домінують контроль, суперництво, прагнення влади. Світ сприймається як арена боротьби, де необхідно перемагати, щоб не бути приниженим. Інших людей розглядають як об'єктів впливу або конкурентів. Самооцінка залежить від сили, престижу та статусу.

К. Хорні наголошувала, що всі три орієнтації певною мірою виражені в кожному індивіді. Психологічне здоров'я полягає у здатності гнучко переходити між ними залежно від ситуації та власних цілей. У невротичній структурі одна орієнтація домінує, інші пригнічуються. Саме це породжує внутрішнє напруження.

Базальний конфлікт виникає як результат несумісності цих орієнтацій. Наприклад, людина може одночасно прагнути близькості й боятися її, бажати автономії та потребувати схвалення. У здорової особистості ці протиріччя не руйнують цілісність, бо регулюються гнучкістю. У невротика вони набувають інтенсивного емоційного заряду і стають джерелом постійної внутрішньої боротьби.

Щоб уникнути болю від цього конфлікту, людина вдається до різних механізмів. Вона може пригнічувати частину власних рис, розвиваючи протилежні. Може створювати емоційну дистанцію, що мінімізує ризик зіткнення з протиріччями. Інший варіант – формування ідеалізованого образу себе, який сприймається як «справжнє Я». Цей образ підтримує почуття гордості та уявну впевненість, але водночас віддаляє від реального досвіду. Також застосовується екстерналізація – проєкція внутрішніх конфліктів назовні, перекладання відповідальності на інших, вибіркова сліпота до власних суперечностей, фрагментація життєвого досвіду, надмірний самоконтроль.

Наслідком невирішеного базального конфлікту стають різноманітні страхи. Один із найхарактерніших – страх руйнування захисних структур, що може виявлятися як страх втрати контролю, божевілля чи катастрофа. Поширеним є страх викриття – побоювання, що ідеалізований образ буде зруйновано. Такі

страхи перешкоджають інтеграції особистості, тому психотерапевтична робота, на думку К. Хорні, має передбачати їх дослідження і поступове ослаблення.

Ще одним наслідком є феномен «збіднення особистості». Йдеться про зменшення життєвої спонтанності, відчуття внутрішньої порожнечі, хронічну напругу, відчуження від власного досвіду. Людина втрачає контакт із автентичним «Я», замінюючи його захисними конструкціями. Це веде до зниження щирості у стосунках і зростання егоцентричності.

Таким чином, у моделі К. Хорні невроз постає не як результат біологічних імпульсів, а як наслідок ригідних міжособистісних стратегій, сформованих у відповідь на дефіцит безпеки. Її концепція підкреслює значення гнучкості, реалістичної самооцінки та здатності інтегрувати внутрішні суперечності як умови психічного здоров'я.

8. Неофройдизм Е. Фрома

Еріх Фромм належить до тих представників психодинамічної традиції, які, визнаючи значення Зигмунда Фройда, принципово переглянули його базові положення. Е. Фромм вважав, що людську поведінку неможливо адекватно пояснити виключно через біологічні інстинкти. На його переконання, особистість формується у взаємодії природжених екзистенційних потреб і конкретних соціально-історичних умов. Культура не просто модифікує інстинкти, а створює рамку, у якій розвивається людська психіка.

Е. Фромм не мав медичної освіти, що відрізняло його від більшості ранніх психоаналітиків. Він вивчав філософію, соціологію і психологію, здобув ступінь доктора філософії в Гейдельберзькому університеті. Попри подальше навчання в Берлінському психоаналітичному інституті та клінічну практику, його підхід залишався глибоко філософським і соціально орієнтованим. Центральною темою його творчості була проблема становлення особистості в суспільстві та напружена взаємодія біологічних і культурних чинників.

Його внесок полягає передусім у реформуванні психоаналізу. Е. Фромм запропонував розглядати особистість через аналіз її ставлень до природи, до інших людей, до соціуму і до самої себе. Таким чином, предметом психології стають не лише внутрішні імпульси, а система відносин. Він наполягав, що психоаналіз повинен містити такі категорії, як любов, свобода, справедливість, істина, тобто екзистенційні та етичні виміри людського буття. Крім того, він розширив методологію психоаналізу, розглядаючи його не тільки як техніку інтерпретації несвідомого, а як процес саморозкриття і звільнення через усвідомлення. Е. Фромм також застосовував психоаналітичні принципи до аналізу соціальних і політичних явищ, зокрема авторитаризму і масової свідомості.

Уявлення Е. Фромма про природу людини ґрунтується на кількох положеннях.

По-перше, особистість є відкритою системою, що змінюється під впливом середовища. По-друге, людина за своєю суттю соціальна; її неможливо зрозуміти поза конкретним історичним контекстом. По-третє, людина здатна до саморефлексії та порівняння себе не з іншими, а зі своїм нереалізованим потенціалом.

Е. Фромм розглядав людське існування як внутрішнє протиріччя. З одного боку, людина є біологічною істотою, частиною природи. З іншого – вона наділена самосвідомістю та інтелектом, що дозволяють їй дистанціюватися від природи. Ця подвійність створює екзистенційне напруження. Людина єдина істота, для якої саме існування стає проблемою, що потребує вирішення. Вона не може покладатися лише на інстинкти, а змушена творити культуру, виробляти матеріальні блага і вибудовувати смисли.

Е. Фромм описав два фундаментальні модуси існування – «мати» і «бути». Модус «мати» орієнтований на накопичення, володіння, контроль. Він ґрунтується на інстинкті самозбереження і прагненні гарантувати безпеку через матеріальні або символічні ресурси. Проте така орієнтація, за Е. Фроммом, створює ілюзію стабільності, відчужуючи людину від інших і від власної сутності. Модус «бути» передбачає активну участь, творчість, здатність віддавати й розвиватися. Він пов’язаний із внутрішньою свободою і продуктивністю.

Суспільство може або підтримувати розвиток модусу «бути», або стимулювати регресивні тенденції до накопичення й контролю. Від цього залежить формування «синдрому зростання» чи «синдрому розпаду». Розвиток особистості, на думку Е. Фромма, характеризується трьома провідними тенденціями: любов’ю до життя, любов’ю до людей і свободою.

Любов до життя, або біофілія, є фундаментальною орієнтацією, спрямованою на збереження й розвиток життя. Вона виявляється у прагненні творити, інтегрувати, розвиватися. Продуктивна орієнтація людини означає схильність до творчості, а не до руйнування. Етичний критерій біофілії простий: добро – це те, що сприяє життю; зло – те, що його знищує. Біофілія розквітає в умовах безпеки, справедливості та свободи.

Любов до людей означає здатність встановлювати стосунки між окремими особистостями, які залишаються самостійними, але відкритими одне до одного. Це не злиття і не залежність, а взаємна повага й турбота. Зрілість передбачає подолання нарцисичного самозосередження.

Свобода в Е. Фромма не зводиться до відсутності зовнішніх обмежень. Вона пов’язана з усвідомленням власної ситуації, цінностей, можливостей і наслідків вибору. Свобода передбачає здатність розрізняти добро і зло, бачити реальні альтернативи, розуміти приховані мотиви, брати відповідальність за рішення і вступати в солідарні відносини з іншими.

Таким чином, Е. Фромм запропонував гуманістично орієнтовану модель

особистості, де центральними є не інстинкти, а екзистенційні потреби, соціальні зв'язки і здатність до продуктивного саморозвитку. Його підхід поєднав психоаналіз із соціальною філософією та суттєво вплинув на подальший розвиток гуманістичної психології.

Деформації особистісного розвитку. У межах своєї гуманістично орієнтованої психодинамічної концепції Еріх Фромм описав низку деструктивних тенденцій, які він пов'язував із деформацією особистісного розвитку. До них він відносив некрофілію, патологічний нарцисизм і прихильність до інцесту. Ці феномени він не зводив до клінічних діагнозів у вузькому сенсі, а розглядав як глибинні орієнтації характеру, що формуються в певних соціальних умовах.

Некрофілія в Е. Фромма має ширше значення порівняно з класичним психоаналітичним розумінням. Якщо в традиційному значенні це потяг до мертвого тіла, то в Е. Фромма – це орієнтація на все неживе, застигле, механічне, руйнівне. Некрофілічна особистість переживає задоволення не від творення, а від контролю, розкладу, руйнування. Вона тяжіє до минулого, до вже завершеного, а не до відкритого майбутнього. Схильність до грубої сили, жорсткого порядку, механістичного мислення стає способом взаємодії зі світом. Е. Фромм пов'язував поширення некрофілії з індустріальною цивілізацією, яка культивує культ техніки та відчуження від живого. Образ Homo mechanicus символізує людину, що ідентифікує себе з машиною та втрачає чутливість до життя.

Нарцисизм у його концепції також виходить за межі класичного фройдівського трактування як спрямованості лібідо на себе. Е. Фромм розумів нарцисизм як зосередженість на власному «Я», яка обмежує здатність бачити автономність інших. Нарцистична особистість не здатна поставити себе на місце іншого, вона емоційно інвестує лише в те, що належить їй або відображає її образ. Об'єктами такого нарцисизму можуть бути не лише особисті якості, а й «мої» знання, «мій» статус, «мій» дім чи навіть «мої» люди.

Е. Фромм підкреслював, що нарцисизм має біологічну функцію самозбереження і в помірному обсязі є необхідним. Оптимальний рівень нарцисизму дозволяє людині піклуватися про себе, не руйнуючи стосунків. Патологічна форма виникає тоді, коли самозосередженість переростає в ізоляцію і знецінення зовнішнього світу.

Він розрізняв кілька типів нарцисизму. Доброякісний спрямований на результати власної праці: знання, досягнення, компетентність. У цьому випадку самоповага ґрунтується на реальних зусиллях. Злоякісний нарцисизм орієнтований на те, що людина має без власного внеску, наприклад, статус, походження або владу. Суспільний нарцисизм пов'язаний з ідентифікацією з групою чи нацією. Він може мати інтеграційну функцію, але в крайніх формах здатний переростати в агресивний колективний егоцентризм.

Третьою деструктивною тенденцією Е. Фромм вважав прихильність до

інцесту. У дитинстві залежність від матері є природною та необхідною. Проте зрілість передбачає поступове відокремлення та формування автономної ідентичності. Якщо ж людина не здатна вийти за межі первинної симбіотичної прив'язаності, вона продовжує будувати життя під домінантним впливом матері або її психологічного еквівалента.

Доброякісна форма прихильності до інцесту може виявлятися у виборі партнера, який нагадує материнський образ. Злоякісна форма веде до симбіозу – прагнення злитися з іншим, відмовившись від власної автономії. Такий стан несумісний із продуктивним існуванням і модусом «бути», оскільки передбачає втрату індивідуальності.

Усі ці деформації Е. Фромм розглядав у контексті екзистенційної проблеми людини. Коли суспільство не створює умов для розвитку любові до життя, свободи та продуктивної активності, деструктивні орієнтації набувають сили. Таким чином, патологія у його підході не є лише індивідуальним відхиленням, а відображає кризу культури та способу існування людини в ній.

Питання для самоконтролю:

1. Які філософські та наукові передумови (романтизм, німецький ідеалізм, психіатрія XIX ст.) підготували ґрунт для виникнення глибинної психології?
2. Яким чином клінічні спостереження за істерією наприкінці XIX століття вплинули на формування уявлень про несвідоме?
3. У чому полягає новизна концепції несвідомого, запропонованої Зигмундом Фройдом, порівняно з попередніми філософськими інтерпретаціями?
4. Які основні етапи розвитку психоаналізу можна виокремити в працях З. Фройда (топографічна, структурна, теорія потягів)?
5. Яке значення мала співпраця та розбіжності між Зигмундом Фройдом і Карлом Густавом Юнгом для диференціації глибинної психології?
6. У чому полягають концептуальні відмінності між індивідуальною психологією Альфреда Адлера та класичним психоаналізом?
7. Як поняття колективного несвідомого та архетипів у К. Г. Юнга розширило межі глибинної психології?
8. Які соціокультурні чинники XX століття (війни, урбанізація, зміна сімейних структур) вплинули на трансформацію глибинної психології?
9. У чому полягає відмінність між класичним психоаналізом та неофройдистськими напрямами (Е. Фромм, К. Хорні)?
10. Як розвивалося поняття «Я» (его) від структурної моделі З. Фройда до егопсихології (А. Фрейд, Г. Гартманн)?
11. Яким чином глибинна психологія інтегрувалася в сучасні психотерапевтичні підходи (психодинамічна терапія, юнгіанський аналіз)?
12. Які основні критичні зауваження висували щодо глибинної психології з

боку експериментальної та когнітивної психології?

13. Яке значення має глибинна психологія для сучасного розуміння особистості, травми та несвідомих процесів?

14. У чому полягає принципова відмінність неофройдизму від класичного психоаналізу З. Фройда щодо ролі біологічних інстинктів у розвитку особистості?

15. Які соціально-культурні чинники вважали визначальними для формування особистості представники неофройдизму?

16. У чому полягає концепція базальної тривоги та базальної ворожості у теорії К. Хорні?

17. Як К. Хорні пояснювала виникнення невротичних потреб і чим вони відрізняються від нормальних міжособистісних потреб?

18. Які три основні міжособистісні орієнтації описала К. Хорні і як вони пов’язані з подоланням тривоги?

19. У чому полягає поняття «соціального інтересу» в індивідуальній психології А. Адлера та його значення для психічного здоров’я?

20. Як А. Адлер трактував почуття неповноцінності та механізм компенсації у формуванні стилю життя?

21. У чому полягає концепція «творчого Я» А. Адлера і як вона відрізняється від фройдівського Его?

22. Яке місце займає поняття «характер» у соціально-психологічній теорії Е. Фромма?

23. Як Е. Фромм пояснював модуси існування «мати» й «бути» та їх вплив на структуру особистості?

24. Що означає поняття «соціального характеру» в Е. Фромма і як воно пов’язане з економічною та культурною системою суспільства?

25. У чому полягає відмінність між біофілією та некрофілією в концепції Е. Фромма?

26. Як неофройдисти інтерпретували роль міжособистісних відносин у ранньому дитинстві порівняно з класичним психоаналізом?

27. Які спільні риси об’єднують теорії А. Адлера, К. Хорні та Е. Фромма в межах неофройдистського напряму?

28. Який внесок неофройдистів у розвиток гуманістичної психології та сучасної психотерапії?

ТЕМА 15. РОЗВИТОК НАПРЯМКІВ ПСИХОЛОГІЇ У XX ст.

1. Гуманістична психологія

Формування гуманістичної психології у 1960-х роках у США було зумовлене як внутрішньонауковими, так і ширшими соціокультурними процесами. На тлі домінування двох впливових парадигм – психоаналізу та біхевіоризму – дедалі виразніше окреслювалося невдоволення редукціоністськими моделями людини. Психоаналіз інтерпретував поведінку переважно через детермінанти несвідомого й раннього досвіду, тоді як біхевіоризм зводив психічне життя до спостережуваної поведінки та механізмів підкріплення. У відповідь на цю теоретичну дихотомію виникла так звана «третя сила» – гуманістична психологія, що прагнула повернути в центр дослідження цілісну особистість, її суб'єктивний досвід, свободу вибору і потенціал розвитку. Історико-науковий аналіз показує, що цей рух був не лише теоретичною альтернативою, а й спробою переорієнтації психології з вивчення патології на дослідження здоров'я, зрілості та самореалізації.

Інтелектуальні витоки гуманістичної психології простежуються в європейській філософії та психології кінця XIX – початку XX століття. Франц Брентано наголошував на інтенційності свідомості та критикував механістичні моделі психіки, що розглядали її як суму елементів. Вільям Джеймс підкреслював плинність «потоку свідомості» та унікальність індивідуального переживання, а представники гештальтпсихології наполягали на принципі цілісності психічних явищ. Усі ці підходи протистояли атомістичному баченню людини й закладали підґрунтя для подальшого розвитку персоналістичних концепцій. Дослідники історії психології (Hergenhahn & Henley) відзначають, що гуманістична традиція інтегрувала ці ідеї, поєднавши їх із феноменологією та екзистенційною філософією.

Значний вплив на становлення гуманістичного підходу мали й неофройдистські теорії. Альфред Адлер, Карен Хорні, Еріх Фромм, Ерік Еріксон змістили акцент із біологічного детермінізму на соціальний контекст, цінності та активність суб'єкта. Вони підкреслювали, що людина здатна до свідомого вибору, має майбутні цілі та конструює власну ідентичність. Такий зсув відповідав і ширшим культурним тенденціям 1960-х років – рухам за громадянські права, ідеям свободи, самовираження та ненасильства. Отже, гуманістична психологія відображала не лише наукову, а й світоглядну трансформацію західного суспільства.

Концептуально гуманістична психологія орієнтувалася на дослідження потенціалу особистості: любові, творчості, смислу життя, розвитку. Абрахам Маслоу сформулював ієрархію потреб та поняття самоактуалізації як вищого рівня особистісного зростання. Карл Роджерс розробив клієнтоцентровану терапію, в якій головними умовами розвитку виступає безумовне позитивне прийняття,

емпатія та автентичність терапевта. Емпіричні метааналізи пізніших років підтвердили ефективність підходів, що ґрунтуються на цих принципах, особливо щодо підвищення самооцінки та психологічного благополуччя.

Базові положення гуманістичної психології можна узагальнити так. По-перше, людина володіє свободою вибору і здатністю до самовизначення навіть за наявності зовнішніх обмежень. По-друге, провідним джерелом знання про психіку є суб'єктивний досвід «тут і тепер». По-третє, людська природа є динамічною і відкритою до розвитку; вона не зводиться до біологічних інстинктів або поведінкових реакцій. По-четверте, особистість є цілісною системою, де когнітивні, емоційні та фізичні процеси взаємопов'язані. Ці положення корелюють із сучасними дослідженнями інтегративних моделей особистості та добробуту, які підкреслюють значення автентичності та внутрішньої узгодженості.

Етичний вимір гуманістичної теорії полягає у визнанні відповідальності людини за власне життя та повазі до внутрішнього світу іншого. Така позиція зближує гуманістичну психологію з екзистенційною філософією, де свобода невіддільна від відповідальності. У практичному аспекті це означає орієнтацію на розвиток особистості через усвідомлення власного досвіду, а не через зовнішній контроль.

Особливістю гуманістичного підходу стала також переорієнтація дослідницької парадигми. Карл Роджерс наголошував, що наукове знання не є безособовим механізмом, а формується людьми, які інтерпретують досвід відповідно до власних цінностей і переконань. Сучасна філософія науки підтверджує, що наукові теорії розвиваються в межах соціального та культурного контекстів. Гуманістична психологія підкреслює необхідність інтеграції об'єктивних методів із феноменологічним аналізом переживання. Таким чином, науку розглядають як діяльність суб'єкта, а не як автономну безособову систему.

Отже, гуманістична психологія постала як відповідь на редукціонізм попередніх парадигм і запропонувала модель людини як вільної, цілісної та спрямованої на розвиток істоти. Її внесок полягає не лише у створенні нових теоретичних конструкцій, а й у зміні самої оптики психологічного дослідження – від аналізу дефіцитів до вивчення потенціалу та умов особистісного зростання.

Категорія особистості в гуманістичній психології посідає системоутворювальне місце, оскільки саме через неї вибудовується уявлення про людину як цілісну, активну та спрямовану на розвиток істоту. На відміну від редукціоністських підходів, де особистість розглядають як похідну від несвідомих потягів або як сукупність поведінкових реакцій, гуманістична традиція описує її через інтеграцію способу існування, цілей буття та умов їх досягнення. Історико-теоретичні огляди (Schneider, Pierson & Bugental, 2015; Cain, 2016) підкреслюють, що в гуманістичній психології поняття особистості пов'язане з феноменологічним досвідом, автономією та здатністю до самотворення.

У межах цього підходу особистість інтерпретують як відкриту систему. Запозичений із загальної теорії систем принцип відкритості означає здатність до саморозвитку через постійну взаємодію із середовищем. Відкрита особистість не фіксується в жорстких структурах, а перебуває в процесі становлення, тоді як закритість пов'язується з ригідністю та домінуванням захисних механізмів. Такий погляд корелює із сучасними дослідженнями психологічної гнучкості та саморегуляції, де відкритість досвіду розглядають як чинник адаптивності та добробуту (Kashdan & Rottenberg, 2010).

Особистість у гуманістичній перспективі постає як проєкт, що ґрунтується на біологічних передумовах, але не зумовлений ними остаточно. Людина володіє потенціалом, який може бути реалізований або залишитися латентним. Таким чином, відповідальність за міру реалізації власних можливостей набуває екзистенційного виміру. Ця ідея розвивається в працях Абрахама Маслоу, який пов'язував психологічне здоров'я з рухом до самоактуалізації (Maslow, 1954/2013), а також у концепції Карла Роджерса, де повноцінна особистість характеризується відкритістю досвіду, довірою до організмічних переживань і здатністю до творчого життя.

Гуманістична психологія наголошує на розриві між актуальним і потенційним «Я». Людина одночасно є тим, ким вона стала, і тим, ким може стати. Завдання психології полягає не лише в описі досвіду, а й у створенні умов для його розширення та осмислення. У цьому контексті виділяють три базові потенціали, без яких неможливо говорити про автентичний особистісний спосіб існування.

Перший – творчий потенціал. Креативність розуміють не вузько як художню діяльність, а як універсальну здатність до нових способів самовираження та вирішення життєвих завдань. Емпіричні дослідження позитивної психології підтверджують, що креативність пов'язана з внутрішньою мотивацією та психологічним благополуччям.

Другий – здатність до автентичного існування. Автентичність передбачає усвідомлення ситуації вибору, ухвалення рішень, що сприяють зростанню, і відповідальність за їх наслідки. Сучасні концепції автентичності показують її зв'язок із суб'єктивним благополуччям і життєвою задоволеністю.

Третій – здатність до зростання. Розвиток розглядають як внутрішню тенденцію, яка може реалізуватися за наявності підтримувального середовища. Роль соціального контексту полягає не в директивному формуванні, а у створенні умов для актуалізації потенціалу.

Мотиваційна сфера посідає центральне місце в описі особистісного способу існування. А. Маслоу запропонував ієрархічну модель потреб – від фізіологічних до самоактуалізації. Попри критику жорсткої послідовності, сучасні дослідження підтверджують універсальність базових потреб у безпеці, належності та автономії (Tay & Diener, 2011). А. Маслоу також зазначав, що задоволення потреб є

неповним і динамічним, а люди можуть відхилятися від типової ієрархії залежно від біографічних та культурних чинників.

На відміну від ієрархічної моделі А. Маслоу, К. Р. Роджерс описував мотивацію як єдину тенденцію до актуалізації, властиву всім живим організмам. У людини ця тенденція виявляється як прагнення до цілісності та повноцінного функціювання. Сучасні дослідження в межах теорії самодетермінації розглядають подібну тенденцію як прагнення до автономії, компетентності та пов'язаності (Ryan & Deci, 2017), що концептуально перегукується з позицією К. Р. Роджерса.

Поняття самоактуалізації є центральним у гуманістичному розумінні цілей існування. А. Маслоу пов'язував кризу сучасної культури з дефіцитом усвідомлених цінностей і підкреслював, що психічне здоров'я потребує орієнтації на смисл. У цьому сенсі гуманістична психотерапія спрямована на допомогу людині в пошуку й інтеграції власних цінностей. Таким чином, категорія особистості в гуманістичній психології не зводиться до опису структурних рис; вона відображає динамічний процес становлення, де свобода, відповідальність, творчість і ціннісний вибір формують ядро людського буття.

У гуманістичній психології самоактуалізацію розглядають головною цінністю й водночас стратегічною метою особистісного існування. Вона описує не лише стан досягнутої зрілості, а передусім безперервний процес розгортання потенціалу, що передбачає серію виборів між розвитком і регресом. Абрахам Маслоу визначав самоактуалізацію як прагнення людини стати тим, ким вона може бути, реалізувати свої можливості максимально повно. Сучасні дослідження в руслі позитивної психології підтверджують, що орієнтація на особистісне зростання пов'язана з вищими показниками суб'єктивного благополуччя, життєвої задоволеності та психологічної стійкості.

А. Маслоу описав декілька шляхів, якими відбувається процес самоактуалізації. По-перше, це здатність до повного й інтенсивного переживання досвіду, коли суб'єкт переживає моменти глибокої цілісності. По-друге, постійний вибір на користь розвитку замість уникнення. По-третє, уважність до «внутрішнього голосу», що відрізняється від інтроєктованих соціальних вимог. По-четверте, чесність щодо себе і прийняття відповідальності. По-п'яте, незалежність і готовність бути неконформним. По-шосте, реалізація потенцій через діяльність, що відповідає внутрішнім цінностям. По-сьоме, досвід так званих «пікових переживань» (peak experiences), які супроводжуються відчуттям єдності, натхнення та смислу. По-восьме, готовність усвідомлювати власні захисти й долати їх. Ці положення отримали подальше емпіричне підтвердження в дослідженнях оптимального функціювання та станів потоку (Csikszentmihalyi, 1990).

Самоактуалізація може бути осмислена через аналіз «пікових переживань», а також через вивчення особистостей, які досягли високого рівня зрілості. А. Маслоу

описував таких людей як автономних, демократичних у ставленні до інших, відкритих до набуття досвіду, спонтанних, здатних до емпатії та творчості. Для них характерне реалістичне сприйняття себе й світу, здатність до глибоких міжособистісних стосунків і орієнтація на універсальні цінності. Пізніші дослідження підтверджують, що подібні риси корелюють із високою психологічною інтегрованістю та просоціальною спрямованістю (Kaufman, 2018).

Карл Роджерс розвинув ідею самоактуалізації через поняття «повноцінно функційної особистості». На його думку, в основі людської поведінки лежить універсальна тенденція до актуалізації, властива всім живим організмам (Rogers, 1961/2003). У людини вона виявляється як прагнення до зростання, автономії та цілісності. К. Роджерс описав кілька характеристик такої особистості. Перша – відкритість до досвіду, тобто здатність сприймати власні переживання без спотворення чи заперечення. Друга – екзистенційний спосіб життя, що означає повноту проживання кожного моменту. Третя – організмічна довіра, коли внутрішні відчуття стають орієнтиром в ухваленні рішень. Четверта – емпірична свобода, яка поєднує усвідомлення вибору з відповідальністю за наслідки. П’ята – креативність як вияв психологічної зрілості. Сучасні метааналізи клієнтоцентрованої терапії свідчать про її ефективність у підвищенні самооцінки, автономії та інтегрованості Я.

Самоактуалізація тісно пов’язана з формуванням цінностей буття. А. Маслоу описував їх як істину, добро, красу, цілісність, простоту, унікальність, життєвість і самодостатність. Він вважав, що дефіцит усвідомлених цінностей призводить до екзистенційної порожнечі та конформізму. Отже, гуманістична психотерапія має на меті підтримати людину в пошуку та інтеграції власних смислів. Таким чином, самоактуалізація в гуманістичній психології є не абстрактною ідеєю, а науково обґрунтованою концепцією особистісного зростання, що поєднує феноменологічний досвід, етичну відповідальність і емпірично підтверджені умови розвитку.

Розглядаючи умови та засоби досягнення цілей особистісного способу існування в гуманістичній психології, необхідно підкреслити, що вирішальним чинником є не лише сприятливість зовнішнього середовища, а передусім розширення та поглиблення самосвідомості. Соціальне оточення може створювати або обмежувати можливості розвитку, проте внутрішній процес усвідомлення себе визначає якість особистісного зростання. Сучасні дослідження саморефлексії та метакогнітивної обізнаності підтверджують, що здатність до усвідомлення власних переживань і мотивів пов’язана з більшою психологічною гнучкістю та адаптивністю.

Розширення сфери самосвідомості має дві взаємопов’язані площини. По-перше, це усвідомлення власного досвіду, що формує більш цілісне переживання себе та підвищує можливості вибору. По-друге, це відкриття себе як суб’єкта, який

конструює власну життєву реальність. У цьому контексті Карл Роджерс зробив принциповий внесок, досліджуючи структуру уявлень людини про себе. Він визначав «Я» як організовану, динамічну систему сприйняття, що складається з Я-концепції (реальне уявлення про себе) та Ідеального Я (образ того, якою людина прагне бути) (Rogers, 1959/2003). Міжособистісні стосунки відіграють головну роль у формуванні обох складників.

Різниця між реальним та ідеальним образом себе визначає рівень самооцінки та самоприйняття. Коли досвід узгоджується з Я-концепцією, виникає стан психологічної інтегрованості; якщо ж є значна невідповідність, формується внутрішній конфлікт. Емпіричні дослідження підтверджують, що значний розрив між реальним та ідеальним Я корелює з підвищеною тривожністю та зниженим благополуччям (Higgins, 1987; Strauman & Higgins, 1988). Отже, інтеграція Я-концепції та Ідеального Я є необхідною умовою особистісного зростання. На думку К. Роджерса, зростання означає розвиток здатності бути собою, тобто жити відповідно до власного організмічного досвіду.

У своїй концепції порушень розвитку К. Роджерс наголошував, що перешкоди особистісному зростанню виникають у процесі соціалізації, насамперед через феномен «умов цінності». Потреба в любові та позитивному прийнятті є базовою для кожної людини. Якщо ж прийняття з боку значущих дорослих стає умовним, залежним від відповідності певним очікуванням, дитина може відмовлятися від частини власного досвіду, щоб зберегти любов. У підсумку формується Я-концепція, що суперечить реальним переживанням. Цей процес супроводжується захисними механізмами, які К. Роджерс описував як заперечення та спотворення досвіду. Сучасні клінічні дослідження підтверджують, що хронічна невідповідність між самосприйняттям і досвідом пов’язана з розвитком тривожних та депресивних симптомів.

Якщо розрив стає надмірним, захисні структури втрачають стабільність, що може призводити до дезорганізації поведінки та емоційної нестійкості. Саме для роботи з такими станами К. Роджерс розробив клієнтоцентровану (недирективну) терапію. Його підхід ґрунтувався на переконанні, що людина володіє внутрішнім ресурсом самоспрямованої зміни, а роль терапевта полягає у створенні умов для його актуалізації. Метааналізи підтверджують ефективність клієнтоцентрованої терапії щодо покращення самооцінки, інтеграції досвіду та зниження симптоматики.

К. Роджерс сформулював шість необхідних і достатніх умов терапевтичних змін. По-перше, наявність психологічного контакту між терапевтом і клієнтом. По-друге, стан невідповідності у клієнта між досвідом і Я-концепцією. По-третє, конгруентність терапевта, тобто його автентичність і внутрішня узгодженість. По-четверте, безумовне позитивне сприйняття клієнта. По-п’яте, емпатійне розуміння внутрішнього світу клієнта. По-шосте, сприйняття клієнтом цієї емпатії та

прийняття. Ці умови створюють простір, у якому клієнт може без страху дослідити власний досвід, інтегрувати витіснені аспекти і сформувати більш цілісну Я-концепцію.

У межах такого підходу терапевт не виступає директивним наставником, не нав'язує інтерпретацій і не пропонує рішень. Його функція полягає у сприянні самопізнанню та самоприйняттю клієнта. Відповідальність за зміни залишається за особистістю, яка за наявності підтримувального середовища природно рухається до зростання. У цьому сенсі гуманістична терапія відрізняється як від психоаналітичної моделі лікування, так і від поведінкової модифікації, бо фокусується не на симптомі, а на відновленні цілісності Я.

Вплив концепції К. Роджерса на сучасну психотерапію є значним. Поняття Я-концепції, автентичності та безумовного прийняття стали інтегральною частиною різних терапевтичних напрямів, зокрема інтегративних та гуманістично-екзистенційних підходів. Таким чином, розвиток самосвідомості, інтеграція досвіду та створення підтримувальних міжособистісних умов становлять основу для реалізації цінностей особистісного способу існування в гуманістичній психології.

2. Генетична психологія Ж. Піаже

Жан Піаже (1896–1980) народився у Невшателі (Швейцарія) й від ранніх років виявляв інтерес до природничих наук, передусім до біології. Уже в підлітковому віці він публікував роботи з малакології. У 1915 році здобув ступінь бакалавра, а у 1918 році – доктора природничих наук. Того ж року він переорієнтувався з біології на психологію, що стало визначальним для формування його міждисциплінарного підходу. Працюючи в лабораторії Альфреда Біне в Парижі, Піаже займався стандартизацією тестів інтелекту. Саме в процесі аналізу дитячих відповідей його зацікавили не стільки кількісні показники, скільки якісна своєрідність дитячого мислення. Це спрямувало його до систематичного дослідження розвитку мови, логіки, моральних суджень і причиновості в дітей. Його концепції розвивалися в полеміці з гештальтпсихологією та психоаналізом, а згодом стали підґрунтям для становлення когнітивної психології.

Головною науковою метою Ж. Піаже було виявлення універсальних інтелектуальних структур, що лежать в основі пізнання на різних етапах розвитку. Його цікавили не окремі навички, а цілісні системи операцій, які організовують мислення. Для реалізації цієї мети він застосовував декілька методів, центральним серед яких був так званий клінічний метод – гнучке, діалогічне інтерв'ю, що поєднувало спостереження та експериментальне втручання. Дослідник не обмежувався фіксацією відповідей, а аналізував аргументацію дитини, її логіку та структуру мислення. У багатьох ранніх дослідженнях Ж. Піаже використовував вербальні завдання, обговорюючи з дітьми уявні ситуації (наприклад, що

відбувається зі струменем повітря з проколотої кульки), або пропонував їм маніпулювати об'єктами (як-от перетворення пластилінової «ковбаски»), а потім інтерпретував їхні пояснення. Такий підхід дозволяв виявити якісні відмінності у структурі мислення, що не зводилися до кількісних показників IQ.

Ж. Піаже не надавав вирішального значення статистичній обробці даних. Його дослідження ґрунтувалися на глибокій інтерпретації конкретних випадків, що відповідало його конструктивістській епістемології. Він прагнув пояснити, як дитина конструює знання через активну взаємодію із середовищем, а не просто накопичує інформацію. Сучасні огляди підкреслюють, що хоча його методологія відрізнялася від сучасних стандартів експериментальної строгості, вона відкрила новий підхід до вивчення когнітивного розвитку.

Центральною для Ж. Піаже стала концепція генетичної епістемології – дослідження механізмів зростання знання. Він розглядав її як прикладну генетичну психологію, що поєднує психологію розвитку, логічний аналіз наукового мислення та історію науки. Такий міждисциплінарний синтез мав на меті пояснити формування інтелектуальних структур як у дитячому онтогенезі, так і в історії людського пізнання. Ж. Піаже вважав, що розвиток наукових понять і розвиток мислення дитини мають структурні паралелі: обидва процеси проходять шлях від егоцентризму й феноменалізму до рефлексії та конструктивізму.

На основі емпіричних досліджень Ж. Піаже сформулював стадіальну теорію розвитку інтелекту, виділивши сенсомоторну, передопераційну, конкретно-операційну та формально-операційну стадії. Стадії характеризуються якісною відмінністю структур мислення, незмінною послідовністю виникнення, ієрархічністю (кожна наступна передбачає попередню), цілісністю та наявністю фаз підготовки й реалізації. Сучасні дослідження частково переглядають вікові межі стадій, однак підтверджують основну ідею про поступове ускладнення когнітивних операцій.

Особливу увагу Ж. Піаже приділяв феноменам горизонтального та вертикального декаляжу. Горизонтальний декаляж означає нерівномірність застосування однієї й тієї ж структури до різних завдань у межах однієї стадії. Вертикальний декаляж – це повторення структур на різних рівнях розвитку з новим рівнем організації. Ці поняття дозволяють пояснити як стабільність, так і варіативність когнітивного розвитку.

У своїй теоретичній моделі Ж. Піаже також запропонував циклічну взаємодію наук: математика й логіка переходять у фізику, далі – у біологію, психологію та соціологію, а потім знову впливають на логіко-математичні структури. Ця «кругова структура» відображає конструктивістський принцип взаємної залежності систем знання.

Таким чином, внесок Ж. Піаже полягає не лише у створенні стадіальної теорії розвитку інтелекту, а й у формуванні конструктивістської парадигми, що розглядає

знання як результат активної побудови суб'єкта. Його ідеї стали фундаментом сучасної когнітивної науки, педагогічної психології та досліджень розвитку мислення.

Теорія інтелекту Жана Піаже ґрунтується на переконанні, що будь-яке визначення інтелекту має ґрунтуватися на аналізі його витоків. Для Ж. Піаже інтелект не є ізольованою психічною функцією чи сукупністю здібностей, а особливою формою адаптивної діяльності організму. Тому пошук сутності інтелекту повинен починатися з виявлення тих базових процесів, на яких він виростає і з якими зберігає структурну спорідненість. У межах конструктивістської парадигми Ж. Піаже визначав інтелект як форму рівноваги між організмом і середовищем, що досягається через активну побудову когнітивних структур.

Ж. Піаже вважав, що фундамент інтелекту має біологічну природу. Інтелектуальна діяльність є продовженням загальних механізмів адаптації живого організму. Біологічні передумови визначають межі первинного сприйняття й впливають на формування базових логічних структур. Водночас людина не є жорстко детермінована своєю біологічною сутністю: вона здатна трансформувати вихідні обмеження завдяки розвитку операційних структур. Сучасні нейрокогнітивні дослідження підтверджують зв'язок між дозріванням мозкових структур і становленням когнітивних операцій, що узгоджується з підходом Ж. Піаже.

На думку вченого, людина успадковує не готові знання, а спосіб функціювання інтелекту – універсальні механізми організації та адаптації. Ці функційні інваріанти залишаються незмінними упродовж життя. Організація означає тенденцію інтелекту об'єднувати окремі дії в цілісні системи, що утворюють когнітивні структури. Адаптація – це процес встановлення рівноваги між суб'єктом і об'єктом через взаємні зміни. У цьому сенсі інтелект є динамічною системою, яка постійно перебудовується.

Будь-яка форма адаптації, за Ж. Піаже, передбачає два взаємодоповнювальні механізми – асиміляцію та акомодацію. Асиміляція означає доповнення наявних схем дій новими елементами середовища. У пізнавальному вимірі це інтерпретація об'єкта через призму наявних структур. Акомодація, навпаки, передбачає зміну схем під впливом властивостей об'єкта. Когнітивна адаптація завжди містить обидва компоненти; «чиста» асиміляція або «чиста» акомодація є теоретичною абстракцією. Сучасні дослідження навчання й концептуальної зміни демонструють подібний механізм перебудови знань, що підтверджує евристичність моделі Ж. Піаже.

Пізнавальний прогрес, на думку Ж. Піаже, відбувається поступово, через послідовне досягнення станів рівноваги. Організм здатний засвоїти нову інформацію лише тоді, коли попередні структури достатньо розвинені для її інтеграції. Цей принцип відповідає сучасному уявленню про поетапність

когнітивного розвитку, де кожен новий рівень опирається на попередній.

Початковий стан розвитку характеризується недиференційованістю суб'єкта й об'єкта. У сенсомоторному періоді немовля не відокремлює власні дії від зовнішніх подій. Ж. Піаже описав цей стан як егоцентризм – позицію, за якої дитина не усвідомлює існування альтернативних думок. Егоцентризм не означає егоїзм; це когнітивна обмеженість, пов'язана з недостатньою диференціацією перспектив. Подальший розвиток передбачає поступове зменшення егоцентризму й об'єктивування реальності.

Інтелект, за Ж. Піаже, розгортається від початкової недиференційованої взаємодії «Я» і світу до чіткого розмежування суб'єкта та об'єкта. Водночас розвиток не є лінійним зникненням егоцентризму; на кожній стадії виникають нові його форми, які долаються через подальшу рефлексію. Таким чином, розвиток інтелекту – це безперервний процес пошуку рівноваги між асиміляцією й акомодацією.

Ідеал інтелектуальної діяльності Ж. Піаже вбачав у досягненні динамічної рівноваги. Суб'єкт пізнання є активним конструктором власного світу: він не пасивно відображає реальність, а організовує її через наявні схеми та постійно їх перебудовує. Цей конструктивістський принцип став фундаментом сучасних когнітивних і освітніх теорій, що розглядають навчання як активний процес побудови знань, а не як просте засвоєння інформації.

3. Когнітивна психологія

Передумови становлення когнітивної психології формувалися поступово в другій половині XX століття на тлі зростання незадоволення редукціонізмом біхевіоризму. Починаючи з кінця 1940-х років у західній (передусім американській) психології посилюється інтерес до проблематики свідомості, мислення, уявлення та внутрішніх ментальних процесів. Це виявлялося як у зміні тематики наукових публікацій, так і в розширенні емпіричних досліджень пам'яті, мовлення, розв'язування задач. Водночас на розвиток нового напряму суттєво вплинули міждисциплінарні чинники: кібернетика Норберта Вінера, теорія інформації Клода Шеннона, ранні моделі штучного інтелекту. Саме метафора обробки інформації стала концептуальною основою так званої «когнітивної революції».

Внутрішні передумови нового підходу формувалися і всередині самої психології. У межах необіхевіоризму Едвард Толмен критикував жорстку схему S–R, вводячи поняття «когнітивних карт» і підкреслюючи роль очікувань, цілей та уявлень у регуляції поведінки. Його дослідження латентного навчання демонстрували, що поведінка не зводиться до простого підкріплення, а передбачає внутрішні репрезентації середовища. Гештальтпсихологія також суттєво трансформувала методологію науки, наголошуючи на цілісності сприйняття,

принципах ізоморфізму та структурної організації досвіду. Багато понять сучасного когнітивізму (образ, поле, структура) мають гештальтне походження. Значний вплив мали й праці Жана Піаже, які показали, що пізнання має стадіальну, конструктивну природу.

Когнітивна психологія не має одного засновника, однак символічною точкою її інституціалізації стало створення у 1960 році Джорджем Міллером і Джеромом Брунером Центру когнітивних досліджень при Гарвардському університеті. Тут систематично досліджували пам'ять, мовлення, формування понять і мислення. Важливою віхою стала публікація книги Ульріка Найссера «Cognitive Psychology» (1967), у якій було концептуально окреслено новий напрям і запропоновано його програму: вивчення того, як інформація кодується, зберігається, трансформується й використовується.

Сучасний когнітивізм складно визначити як однорідну школу. Його об'єднує радше спільний теоретичний каркас: визнання ментальних репрезентацій як реальних пояснювальних конструктів, акцент на внутрішніх процесах переробки інформації та використання експериментальних методів для їх вивчення. Центральною метою є пояснення поведінки через аналіз пізнавальних процесів: перцепції, пам'яті, мислення, мовлення, прийняття рішень. Дослідницькі напрями включають вивчення соціальної перцепції, атрибутивних процесів, несвідомого пізнання, когнітивних картин світу, а також когнітивних механізмів у тварин.

Методологічно когнітивна психологія спирається переважно на лабораторний експеримент, що дозволяє контролювати змінні й моделювати інформаційні процеси. Її базові установки такі: джерелом пояснення поведінки є ментальні утворення; пізнання визначає характер дії; поведінка є цілісним (молярним) феноменом, організованим внутрішніми структурами. Основна теза полягає в тому, що людина формує зв'язну інтерпретацію реальності – систему переконань, очікувань, гіпотез, які регулюють як індивідуальну, так і соціальну поведінку.

Важливою для когнітивної традиції є ідея прагнення до внутрішньої узгодженості. Людина схильна підтримувати когнітивну структуру в стані рівноваги; дисгармонія викликає психологічну напругу та спонукає до її зменшення. Цей принцип ліг в основу низки впливових теорій.

Теорія структурного балансу Фріца Хайдера описує прагнення до впорядкованого й несуперечливого бачення соціального світу. У його моделі «Р–О–Х» (суб'єкт – інший – об'єкт) збалансованими вважаються такі конфігурації, де відношення логічно узгоджені. Дисбаланс породжує напруження і стимулює зміну установок.

Теодор Ньюком поширив ідеї балансу на міжособистісну комунікацію, підкреслюючи, що взаємна симпатія між двома особами сприяє формуванню схожих орієнтацій щодо третього об'єкта. Баланс у системі відносин є умовою стабільності соціальної взаємодії.

Найбільш відомою когнітивною теорією стала концепція когнітивного дисонансу Леона Фестінгера (1957). Вона стверджує, що суперечність між знаннями, переконаннями й поведінкою породжує стан психологічного дискомфорту. Дисонанс може виникати через логічну непослідовність, конфлікт із культурними нормами, розбіжність із попереднім досвідом або несумісність переконань. Людина прагне подолати дисонанс шляхом зміни поведінки, переінтерпретації ситуації або розширення когнітивної структури новими елементами, які відновлюють узгодженість.

Таким чином, когнітивна психологія виникла як відповідь на обмеження біхевіоризму і як інтеграція ідей гештальтпсихології, конструктивізму Ж. Піаже та інформаційних наук. Вона заклала основу сучасного розуміння людини як активного інтерпретатора й конструктора власної когнітивної реальності.

Теорія конгруентності Чарльза Осгуда і Персі Танненбаума була розроблена як розширення ідей когнітивного балансу та дисонансу і спрямована на точніше прогнозування змін атитюдів у ситуації суперечності. На відміну від загальної моделі дисонансу, ця концепція фокусується на комунікативних ситуаціях, у яких суб'єкт одночасно оцінює джерело повідомлення та об'єкт, про який ідеться. Теорія описує механізм, за допомогою якого індивід відновлює когнітивну узгодженість через перебудову оцінних відношень у межах тріади «суб'єкт (Р) – інший (О) – об'єкт (Х)».

Центральна ідея полягає в тому, що дисбаланс у когнітивній структурі визначається не лише позитивними чи негативними відношеннями між елементами, а й їх інтенсивністю. Кожен компонент тріади має оцінний знак і певну силу. Якщо, наприклад, людина позитивно ставиться до комунікатора, але негативно до об'єкта, який цей комунікатор підтримує, виникає напруження. Відновлення конгруентності може відбуватися різними шляхами і не обов'язково через повну зміну знака ставлення. Можлива часткова модифікація інтенсивності оцінок, що зменшує розрив між ними.

На відміну від теорії когнітивного дисонансу Леона Фестінгера, яка підкреслює мотиваційний компонент внутрішнього дискомфорту, модель Ч. Осгуда і П. Танненбаума має більш формалізований, кількісний характер. Вона передбачає, що зміна атитюду буде пропорційною початковій силі оцінок: що сильніше позитивне ставлення до джерела повідомлення, то більш імовірна зміна ставлення до об'єкта в напрямку, що підтримує конгруентність. Водночас якщо оцінки мають приблизно однакову інтенсивність, можливе їх взаємне послаблення замість повної трансформації.

Основні положення теорії можна звести до кількох принципів. По-перше, ступінь когнітивного дисбалансу визначається не тільки алгебраїчним знаком відношень, а й їх силою. По-друге, відновлення узгодженості може відбуватися через одночасну зміну ставлення до обох елементів тріади – як до джерела

інформації, так і до об’єкта оцінювання. По-третє, зміни зазвичай є поступовими й пропорційними, а не радикальними.

Теорія конгруентності стала важливою для досліджень переконування, масової комунікації та формування громадської думки. Вона продемонструвала, що зміна установок у комунікативному процесі є результатом не лише змісту повідомлення, а й структури оцінних відношень суб’єкта. У сучасних дослідженнях соціальної когніції цю модель розглядають як одну з перших формалізованих спроб математичного опису змін атитюдів і теоретично значущою в аналізі впливу та переконування.

4. Екзистенційна психологія

Розвиток екзистенційної психології у XX столітті пов’язаний із глибокими світоглядними кризами європейської культури, досвідом двох світових воєн, тоталітарних режимів, масової деперсоналізації та втрати сенсу. На відміну від біхевіоризму, який редукував людину до поведінкових реакцій, і класичного психоаналізу, що акцентував на несвідомих детермінантах, екзистенційний підхід поставив у центр проблему буття людини, її свободи, відповідальності, вибору, ізольованості та смертності. Його формування відбувалося на перетині філософії та клінічної практики.

Філософським підґрунтям екзистенційної психології стали ідеї Сьорена К’єркегора, Фрідріха Ніцше, пізніше – Мартіна Гайдеґґера, Карла Ясперса, Жана-Поля Сартра та Моріса Мерло-Понті. С. К’єркегор наголошував на унікальності суб’єктивного переживання та тривозі як екзистенційному феномені. М. Гайдеґґер у праці «Буття і час» (1927) описав людину як Dasein – «буття у світі», яке постійно перебуває перед перспективою власного завершення. Саме категорії автентичності, тривоги, турботи, буття до смерті стали теоретичною основою для психологічного осмислення людського досвіду.

Перші спроби інтегрувати екзистенційну філософію в психотерапію пов’язані з Людвігом Бінсванґером і Медардом Боссом. Л. Бінсванґер, опираючись на феноменологію Е. Гуссерля та онтологію М. Гайдеґґера, розробив напрям Daseinsanalyse – аналіз буття. Він відмовлявся від редукції психічних розладів до внутрішніх конфліктів або біологічних механізмів і розглядав їх як порушення способу буття людини у світі. Медард Босс продовжив цю традицію, наголошуючи, що психопатологія – це спотворення відкритості людини світові, а терапія має сприяти відновленню екзистенційної повноти переживання.

Після Другої світової війни екзистенційна психологія набула розвитку у США. Однією з головних постатей став Ролло Мей. У книгах «The Meaning of Anxiety» (1950) та «Existence» (1958, у співавторстві з Л. Бінсванґером і М. Боссом) він представив екзистенційні ідеї американській аудиторії. Р. Мей розглядав тривогу не лише як симптом, а як фундаментальну характеристику

людського буття, що виникає в ситуації загрози цінностям. Він підкреслював, що невротична тривога – це спотворена форма нормальної екзистенційної тривоги, яка пов’язана зі свободою і відповідальністю.

Іншою впливовою фігурою став Віктор Франкл – австрійський психіатр, засновник логотерапії. Переживши нацистські концтабори, В. Франкл сформулював концепцію «волі до сенсу» як основної мотиваційної сили людини. У книзі «Man’s Search for Meaning» (1946) він описав феномен екзистенційного вакууму – стану втрати смислових орієнтирів, що породжує ноогенні неврози. Логотерапія спрямована на допомогу людині у відкритті індивідуального сенсу життя навіть у ситуаціях страждання.

У 1960–1970-х роках екзистенційний підхід інтегрується з гуманістичною психологією, формуючи екзистенційно-гуманістичний напрям. Джеймс Б’юдженталь розвинув ідею автентичної присутності терапевта, підкреслюючи значення реального міжособистісного контакту. Ірвін Ялом систематизував екзистенційні теми в психотерапії, виділивши чотири «даності буття»: смерть, свободу, ізоляцію та безглуздість. На його думку, психологічні симптоми часто є захисними стратегіями уникнення зустрічі з цими фундаментальними реаліями.

Екзистенційна психологія відрізняється від інших напрямів акцентом на феноменологічному методі. Вона прагне описати суб’єктивний досвід без редукції до біологічних або поведінкових механізмів. Центральним стає питання не «чому це сталося?», а «як людина переживає своє буття?». У цьому контексті психопатологію розглядають як звуження екзистенційної свободи, втечу від відповідальності або втрату автентичності.

Водночас екзистенційна психологія не відкидає емпіричних досліджень. У другій половині XX століття з’являються роботи, присвячені вимірюванню сенсу життя, екзистенційної тривоги, переживання смерті. Наприклад, дослідження з теорії управління страхом смерті (terror management theory), започатковані Шелдоном Соломоном і його колегами у 1980-х роках, емпірично підтвердили, що усвідомлення смертності впливає на самооцінку та поведінку.

Головною категорією екзистенційної психології є ***свобода*** як здатність вибору в умовах обмежень. Людина не є повністю детермінованою ні біологією, ні соціумом; вона завжди має простір для позиції щодо власних обставин. Однак свобода невід’ємно пов’язана з відповідальністю, що часто викликає тривогу. У цьому сенсі симптом може бути способом уникнення свободи.

Наприкінці XX століття екзистенційний підхід продовжує розвиватися в напрямі інтеграції з іншими школами: когнітивно-поведінковою, системною, тілесно-орієнтованою терапією. З’являються дослідження екзистенційних аспектів травми, онкологічних захворювань, паліативної допомоги. Питання сенсу, автентичності та гідності набувають особливої актуальності в контексті масових криз і воєн.

Таким чином, екзистенційна психологія XX століття сформувалася як відповідь на редукціоністські моделі людини. Вона повернула в психологію теми, які раніше залишалися на периферії: смерть, самотність, свободу, сенс. Її внесок полягає у визнанні унікальності людського буття та у створенні терапевтичного простору, де людина може зустрітися зі своїми екзистенційними проблемами без знецінення або патологізації.

Питання для самоконтролю:

1. Які методологічні передумови виникнення когнітивної психології у середині XX століття?
2. У чому полягає відмінність когнітивного підходу до пояснення поведінки від біхевіористичного?
3. Яке місце займають ментальні репрезентації в когнітивній психології?
4. Як поняття когнітивної структури пов'язане з ідеєю внутрішньої узгодженості (балансу, консонансу)?
5. У чому полягає сутність теорії когнітивного дисонансу і які механізми його зниження?
6. Що таке генетична психологія Ж. Піаже та як вона пов'язана з генетичною епістемологією?
7. Які функційні інваріанти (організація та адаптація) лежать в основі розвитку інтелекту згідно з Ж. Піаже?
8. У чому полягає різниця між асиміляцією та акомодацією як механізмами когнітивного розвитку?
9. Які критерії виділення стадій інтелектуального розвитку в теорії Ж. Піаже?
10. Як поняття егоцентризму пояснює особливості дитячого мислення?
11. Які філософські та культурні чинники сприяли становленню гуманістичної психології?
12. У чому полягає відмінність гуманістичного розуміння особистості від психоаналітичного та біхевіористичного?
13. Як у гуманістичній психології трактують поняття самоактуалізації?
14. Які характеристики, за К. Роджерсом, притаманні особистості, яка «повноцінно функціонує»?
15. У чому полягає спільне й відмінне між когнітивним, генетичним і гуманістичним підходами до розуміння розвитку людини?
16. Які філософські ідеї М. Гайдеґґера та К. Ясперса безпосередньо вплинули на становлення екзистенційної психології?
17. У чому полягає відмінність між екзистенційною тривогою та невротичною тривогою в інтерпретації Ролло Мея?
18. Як поняття «екзистенційний вакуум» В. Франкла пов'язане з феноменом сучасних криз і втрати сенсу?

19. Які чотири «даності буття» виділяє І. Ялом і як вони виявляються у психотерапевтичній практиці?

20. У чому полягає специфіка феноменологічного методу в екзистенційній психології та чим він відрізняється від причиново-детерміністичних підходів?

ТЕМА 16. РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ПСИХОЛОГІЇ У XX ст.

1. Наукові психологічні школи XX століття на теренах колишнього Радянського Союзу

Психологічні школи XX століття на теренах колишнього СРСР розвивалися не в академічній логіці, а в логіці виживання. Наукову думку постійно «підганяли» під політичну доктрину: допустимим вважалося те, що можна було вписати в теорію марксизму-ленінізму, діалектичного матеріалізму й лояльності до держави. Будь-які підозри в ідеалізмі, буржуазності, формалізмі або націоналістичному ухилі могли зламати кар'єру, призвести до заборони напряму, звільнень, арештів чи заслань. У радянській системі «наукову помилку» часто трактували як політичну провину, саме тому в багатьох текстах того часу можна побачити не тільки теорію, а й ритуальну «присягу правильності» мовою ідеології.

У радянському просторі дійсно працювали сильні напрями: культурно-історичні та діяльнісні підходи, дослідження мислення, пам'яті, навчання й розвитку, психофізіологічні течії (передусім у зв'язку з фізіологією). Проблема була не в науковому потенціалі, а в тому, що держава визначала «методологічну ортодоксію». Психолог мав писати так, ніби джерело істини – не дані й теорія, а правильна філософська позиція. Це створювало системну деформацію науки: теми звужували, терміни підмінювали, а інколи цілий напрям оголошували «шкідливим».

Є два показові приклади державного втручання в психологію. Перший – розгром педології. У 1930-х педологія (міждисциплінарне вивчення розвитку дитини, тестування, оцінювання середовищних впливів) стала мішенню партійної критики й адміністративного знищення як «хибна» та «шкідлива» практика. Наслідок був не лише теоретичний: були згорнуті інституції, заборонені інструменти, зупинені напрями досліджень розвитку й диференціації навчання, а значна частина фахівців змушена була переписувати свої позиції або залишати наукову сферу. У сучасних історико-наукових оглядах це описують як приклад того, як політичне рішення одномоментно «перекроїло» дисципліну й легітимні методи оцінювання дитячого розвитку.

Другий приклад – «павловізація» (підпорядкування психології фізіологічній ортодоксії, назва походить від прізвища фізіолога – Івана Павлова). Після публічних сесій і настанов про обов'язковість павловського вчення для наук про людину виникла вимога оформлювати психологічні явища як похідні від фізіології в «єдиному правильному» трактуванні. Це створювало атмосферу, у якій методологічну незгоду могли розглядати як ідеологічну нелояльність, а

«правильна» мова науки часто означала самоцензуру й демонстративні відмежування від ідеалістичних пояснень.

Жах того часу в науковій реальності України: як ламали інституції? Якщо говорити саме про український інтелектуальний простір, то тиск мав ще один вимір – підозру в націоналізмі та зачистку гуманітарного поля. В енциклопедичних описах про провідних діячів Всеукраїнської академії наук (ВУАН) зафіксовано інформацію про їх арешти, вироки в показових процесах, заслання без суду, «чистки» установ і примус до збирання «критики та самокритики», згортання серійних видань у гуманітаристиці та вилучення праць з обігу як «націоналістичних». Це важливо, бо психологія в СРСР інституційно була частиною освітньої, медичної й гуманітарної системи загалом. Коли «чистили» інституції та мову науки, психологічні напрями теж втрачали людей, майданчики для дискусій і можливість говорити своїми категоріями.

Типова стратегія виживання в текстах і дослідженнях виглядала так: обов'язкова декларація «марксистсько-ленінської методології», посилання на «матеріалістичне розуміння психіки», ритуальна критика «буржуазної психології», обережність із темами автономії свідомості, релігійного досвіду, індивідуалізму, вроджених відмінностей (особливо якщо це могло виглядати як «біологізаторство» або «неправильна соціальна політика»), уникнення будь-яких формулювань, які могли бути прочитані як «песимізм щодо людини радянської» або як підрив державних інституцій. У підсумку багато науковців або використовували дозволену лексику, або займалися «безпечними» підтемами, або втрачали можливість працювати.

На основі перевірених енциклопедичних описів можна стверджувати про конкретні випадки репресій щодо науково-гуманітарного середовища в Україні – арешти, вироки, заслання та інституційні «чистки» (наприклад, випадок Сергія Єфремова з вироком у справі СВУ; депортація Михайла Грушевського до Москви; масові висилки співробітників без суду).

У підсумку «радянські психологічні школи» – це не тільки про теорії, а й про те, як теорії змушували говорити мовою влади. Частина концептів вижила, бо була сумісна з офіційною картиною світу або вміла маскуватися під неї; частина тем зникла, бо була «неперекладна» на ідеологічну мову; частину людей зламали адміністративно. І коли ми хочемо уявити собі весь жах того часу, то найточніше це показує не емоційний опис, а дії: як держава робила з науки інструмент лояльності через заборони напрямів, ідейні виправлення, чистки інституцій і примус до самообмови в науковій формі.

Психологія в Україні на початку XX століття розвивалася в контексті університетської філософії, медицини та педагогіки, а також під впливом європейських експериментальних і психіатричних шкіл. Київ, Харків і Одеса були головними осередками академічної науки, де формувалися різні підходи: від

експериментальної психології до психіатрії, рефлексології та педагогічної психології. Водночас цей розвиток відбувався в умовах імперської цензури, а після 1917 року – у контексті радикальної ідеологізації науки.

Київ на початку XX століття був пов’язаний насамперед із філософсько-психологічною традицією Київського університету Святого Володимира. Тут працював Георгій Челпанов – один із засновників експериментальної психології в Східній Європі. У 1890-х роках він організував у Києві психологічну лабораторію, де проводили дослідження сприймання, уваги, асоціативних процесів із використанням експериментальних методів, орієнтованих на німецьку школу В. Вундта. Київський період його діяльності був важливим етапом інституціоналізації психології як окремої дисципліни. Після переїзду до Москви він очолив Психологічний інститут, але саме київський етап став підґрунтям його наукової системи.

У Києві також формувалася педагогічна психологія та психологія розвитку в контексті університетських курсів і жіночих вищих курсів. Психологія тут тривалий час залишалася інтегрованою у філософію з виразною увагою до проблем свідомості, волі, особистості.

Харків став центром іншого типу – більш орієнтованим на природничо-науковий та експериментальний підхід. При Харківському університеті розвивались психофізіологічні дослідження, що поєднували психологію з нейрофізіологією та медициною. У 1920-х роках Харків перетворився на один із центрів рефлексології та поведінкових досліджень у радянському форматі. Тут працював Олександр Лурія, який у харківський період займався проблемами мовлення, афекту та культурно-історичного розвитку психіки. Саме в Харкові формувалася так звана «харківська психологічна школа», пов’язана з культурно-історичним підходом у психології.

У цей період психологія в Харкові вже перебувала під значним впливом марксистської методології. Після 1929 року почалася жорстка ідеологічна перебудова науки, що призвела до ліквідації «буржуазних» напрямів і репресій частини науковців.

В Одесі займалися специфічними науковими розвідками, пов’язаними з медициною та психіатрією. На базі Одеського університету та медичних установ формувалися дослідження в галузі клінічної психології, психопатології, судової психіатрії. В Одесі працював Іван Сікорський, який займався питаннями дитячої психології, психопатології розвитку, а також проблемами індивідуальних відмінностей. Його праці поєднували медичну й психологічну проблематику та мали вплив на формування дитячої психіатрії в регіоні.

Загалом для початку XX століття характерними були кілька тенденцій. По-перше, інституціоналізація психології через лабораторії та університетські курси. По-друге, тісний зв’язок із філософією та медициною. По-третє, активне

запозичення німецької експериментальної традиції. По-четверте, різка ідеологізація та трансформація наукової парадигми після революційних подій.

Варто підкреслити, що у 1930-х роках значна частина українських науковців зазнала репресій або була змушена адаптувати свої концепції до вимог марксистсько-ленінської доктрини. Це суттєво вплинуло на безперервність розвитку національної психологічної школи.

На початку XX століття в Україні співіснували три парадигмальні лінії розвитку психології – ідеалістична (описова), емпірична (інтроспективна) та природничо-наукова (експериментальна). Вони не існували ізольовано, а часто перетиналися в межах університетських кафедр філософії, медицини й педагогіки.

Ідеалістичний (описовий) напрям був представлений передусім професорами філософських факультетів, де психологію розглядали як частину філософії духу. У Києві його репрезентував Георгій Челпанов у ранній період своєї діяльності в Київському університеті Святого Володимира. Його курси з психології свідомості опиралися на традиції німецького неокантіанства та емпіричної філософії, поєднуючи опис внутрішнього досвіду з логічним аналізом психічних актів. Психологію трактували як науку про явища свідомості, які вивчають через їх опис і рефлексію. Подібні позиції простежувалися також у діяльності Сильвестра Гогоцького (хоча він належить до дещо ранішого періоду), який заклав філософсько-психологічну традицію в Києві. Для цього напряму характерною була орієнтація на проблему душі, волі, моральної свідомості, особистості.

У київському університетському середовищі ідеалістичний напрям формувався на кафедрі філософії та курсах логіки й психології, де психічне розуміли насамперед як внутрішній досвід, смисл, волю, ціннісну та духовну організацію особистості, а методологічним ядром був феноменологічний опис, аналіз актів свідомості, інтерпретація переживань. Це не антинаукова позиція, а інша епістемологія: не редукція психічного до фізіології, а трактування психіки як автономної сфери, доступної передусім для опису та рефлексії.

У Києві ученим, який поєднував філософсько-описову психологію з академічною дисципліною, був Георгій Челпанов у київський період (професор Київського університету 1892–1907): він читав курси з психології й логіки та організував психологічні семінари, де психологія ще значною мірою залишалася «психологією свідомості» в традиції європейської філософії. Енциклопедія українознавства підкреслює його роль у запровадженні психологічних семінарів і практикумів у Києві.

Наступним київським репрезентантом ідеалістично зорієнтованої психології був Василь Зеньковський, який навчався й працював у Києві (викладав філософію в Київському університеті 1912–1919) і намагався узгоджувати ідеалістичні уявлення про природу психіки з досвідним навчанням. Це важлива ознака саме

київської школи: не відмова від досвіду, а спроба зберегти смислово-духовний статус психічного із урахуванням емпіричних даних.

В Одесі та Харкові також організовували філософські курси з цього напряму й формували власні кафедральні традиції, але вони частіше асоціювалися з іншими психологічними дослідженнями XX ст. (Одеса – з емпірико-експериментальними та клінічними, Харків – із психофізіологічними й згодом діяльнісно-експериментальними).

Емпіричний (інтроспективний) напрям формувався під впливом німецької психології свідомості, зокрема традиції В. Вундта. В Україні його розвивали ті самі університетські професори, але з більш чіткою методологією самоспостереження. У Києві психологічна лабораторія при університеті дозволяла поєднувати інтроспекцію з елементарними експериментальними процедурами. В Одесі подібні тенденції були пов'язані з діяльністю Івана Сікорського, який у Новоросійському університеті досліджував психічні процеси, зокрема в дітей, ґрунтуючись на спостереженні, клінічному описі й самозвіту. Інтроспекцію тут поєднували з педагогічними та психіатричними спостереженнями.

На українському ґрунті інтроспективна емпірична психологія не завжди була «чистою» лабораторною інтроспекцією в дусі раннього В. Вундта; частіше вона існувала як комбінація самозвіту/самоспостереження із систематичним спостереженням у педагогічній або клінічній практиці. Через це вона була особливо природною для університетів із потужними медичними та педагогічними зв'язками.

В Одесі головною постаттю, яка засвідчила перехід від філософської психології до емпіричного й експериментального стилю, був Микола Ланге, професор Одеського університету (1888–1921), який працював у лабораторії В. Вундта в Лейпцигу й переніс в Одесу методологічні стандарти психології свідомості (зокрема дослідження уваги). Енциклопедія українознавства фіксує створення ним психологічної лабораторії в Одесі (1895) як важливий інституційний крок.

У Києві емпірично-інтроспективний компонент добре простежується в діяльності Г. Челпанова як організатора семінарів і практикумів: семінарська культура в університеті фактично означала тренування опису й аналізу психічних актів, дискусії про сприймання, увагу, мислення, тобто той «класичний» корпус психології свідомості.

На рівні «полів застосування» інтроспективна емпірика також підживлювалася педагогічною психологією та ранніми формами досліджень розвитку. Це був час, коли психологічне знання активно входило в освітні практики, а метод самоспостереження й опис переживань співіснував із педагогічним спостереженням і ранніми тестовими підходами (у межах тогочасної європейської тенденції до вимірювання психічних функцій). Цей інституційний

прорив можна простежити в підрозділах одеського університету, які займалися вивченням психології, ґрунтуючись на ідеях М. Ланге.

Природничо-науковий (експериментальний) напрям набув найбільшого поширення в Харкові та частково в Києві. У Харківському університеті розвивалися психофізіологічні дослідження, орієнтовані на вивчення рефлексів, сенсорних процесів, реакційного часу. Після 1917 року цей напрям трансформувався в руслі рефлексології та поведінкових досліджень. У 1920-х роках у Харкові працював Олександр Лурія, який разом із колегами розвивав культурно-історичний підхід до психіки, поєднуючи експериментальні методи з аналізом соціальних чинників розвитку. Експериментальна психологія опиралася на фізіологію нервової системи, об'єктивну реєстрацію показників та лабораторний експеримент.

Природничо-науковий напрям в Україні початку XX ст. має два історичні пласти. Перший – психофізіологічний і клініко-лабораторний (кінець XIX – поч. XX), другий – ширший експериментально-теоретичний комплекс 1920–1930-х, який у Харкові започаткував «харківську школу» (уже в логіці культурно-історичного підходу та теорії діяльності).

Для Харкова показовим є те, що експериментальна психологія виростала з медицини й психіатрії: Енциклопедія українознавства зазначає, що в 1880-х Павло Ковалевський створив першу психологічну дослідницьку лабораторію в Україні при клініці психічних і нервових хвороб Харківського університету. Це дуже типова для Європи ситуація того часу: психіатрична клініка ставала майданчиком для психологічного досліду, психофізіологічних вимірювань, спроб об'єктивувати психічне через експеримент.

В Одесі експериментальний напрям інституційно пов'язаний із лабораторією М. Ланге (1895), де формувався стиль лабораторного дослідження психічних процесів (зокрема уваги, сенсорних і часових характеристик діяльності) – це вже не лише опис переживань, а контрольована процедура та реєстрація показників.

У Києві експериментальна психологія розвивалася завдяки створенню лабораторії при університеті: за даними Енциклопедії українознавства, Г. Челпанов «створив першу експериментальну лабораторію в Києві» і поєднував її з семінарською та практичною роботою зі студентами; біографічна довідка університету також фіксує організацію психологічної лабораторії та психологічної семінарії. Це якраз і є «київська модель» – приклад поєднання філософської психології свідомості з інституційним експериментом.

Другий пласт досліджень – Харків 1930-х: тут експериментальна психологія стала центром великої програми досліджень розвитку, пам'яті, мислення, довільної поведінки й опосередкування діяльності з переходом від психофізіологічної об'єктивації до теоретично керованого експерименту. Саме це описують історики психології, коли говорять про «харківську школу»: група дослідників у Харкові

наприкінці 1920–1930-х пов’язана з культурно-історичною традицією та майбутньою теорією діяльності (О. Леонтьєв, О. Лурія, О. Запорожець, Л. Божович, П. Гальперін тощо). Для академічного опису цієї школи найзручніше посилатися на огляд у Journal of the History of the Behavioral Sciences (Yasnitsky & Ferrari, 2008) та на українські університетські історичні огляди.

Таким чином, у Києві домінував філософсько-описовий та інтроспективний варіант психології з поступовою інституціоналізацією експерименту; в Одесі психологія розвивалася переважно в межах клінічної та педагогічної традиції; у Харкові природничо-науковий напрям набув найбільшої методологічної завершеності й згодом став основою радянської психології 1920-х років.

Для України розгром педології та психоаналізу був дуже актуальним і мав інституційні та персональні наслідки. Оскільки у 1920–1930-х роках українська наука функціювала в межах радянської системи, ідеологічні кампанії проти «неправильних» напрямів автоматично поширювалися на наукові центри Києва, Харкова й Одеси.

Педологія в Україні 1920-х років розвивалася активно, особливо в системі народної освіти. Вона поєднувала психологію розвитку, тестологію, психодіагностику, педагогіку й соціологію дитинства. Педологічні кабінети функціонували при інститутах народної освіти, у школах, дитячих будинках. У Харкові, який у 1920-х роках був столицею УСРР, педологія стала частиною ширшого експериментального та діяльнісного підходу до розвитку дитини.

Офіційний розгром відбувся після постанови ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 року «Про педологічні перекручення в системі наркомосів», яка засудила тестування інтелекту, «фаталізм» щодо здібностей і нібито біологізаторські інтерпретації розвитку. Постанова була загальносоюзною, але її виконання в Україні мало конкретні наслідки: ліквідація педологічних установ, вилучення літератури, звільнення співробітників, згортання психодіагностичних досліджень. Це призвело до майже повного зникнення систематичної дитячої психодіагностики на десятиліття.

Історики української науки відзначають, що після 1936 року психологія розвитку в Україні була фактично реорганізована під жорстким ідеологічним контролем, а сам термін «педологія» став маркером наукової неблагонадійності. У довготривалій перспективі це означало переривання емпіричних традицій і втрату покоління дослідників.

Щодо психоаналізу, то його становище в Україні було менш інституціоналізованим, але також реальним. У 1920-х роках психоаналітичні ідеї циркулювали в інтелектуальному середовищі Харкова та Києва через переклади, осередки психіатрів та педагогічні дискусії. Психоаналітичні підходи використовували в дитячій психології та в роботі з девіантною поведінкою.

Однак уже наприкінці 1920-х років психоаналіз був оголошений «буржуазною

ідеалістичною теорією». В Україні, як і в усьому СРСР, його публічне застосування припинилося, літературу вилучали, а фахівці змушені були або змінити свої методологічні позиції, або залишити наукову діяльність. На відміну від педології, психоаналіз не мав розгалуженої мережі державних інституцій, тому його розгром був радше інтелектуальною та ідеологічною забороною, ніж адміністративною ліквідацією великих структур.

Для українського контексту ці події мали подвійне значення. По-перше, вони означали зупинку розвитку диференційованої психології дитини, психодіагностики й клінічної психології. По-друге, вони сприяли монополізації психологічної науки в межах марксистсько-ленінської парадигми, де домінувала рефлексологія, а згодом діяльнісний підхід у дозволених інтерпретаціях.

Таким чином, розгром педології був для України структурно руйнівним, а заборона психоаналізу – концептуально ізоляційною. Обидва процеси суттєво деформували принципи розвитку української психології на десятиліття.

2. Українська психологічна школа середини та другої половини XX століття

Українська психологічна школа середини та другої половини XX століття формувалася в умовах радянської академічної системи, однак виробила власні наукові акценти передусім у галузі психології розвитку, педагогічної психології, проблем особистості та самосвідомості. Її інституційним ядром став Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, створений у 1945 році в Києві, що забезпечив безперервність дослідницьких програм і підготовку наукових кадрів.

Центральною постаттю української школи був **Григорій Костюк** (1899–1982). Він розробив концепцію розвитку особистості як активного процесу становлення психіки в діяльності, наголошуючи на внутрішніх суперечностях розвитку та ролі навчання. Його підхід поєднував діяльнісну парадигму з акцентом на внутрішній динаміці психічного становлення дитини. Костюк сформував потужну наукову школу, що визначила напрями української психології на десятиліття.

У галузі психології навчання та розумового розвитку значний внесок зробив **Петро Чамата** (1898–1988). Його дослідження були присвячені формуванню мислення, проблемам засвоєння знань і ролі мовлення в розвитку пізнавальних процесів. Він розвивав експериментальні методи дослідження шкільного навчання.

Проблематику особистості, ціннісних орієнтацій і національної самосвідомості у пізніший період розробляв **Микола Боришевський** (1930–2018). У своїх працях він зосереджувався на структурі самосвідомості, моральному становленні особистості та психології громадянської ідентичності. У період незалежності України він відіграв важливу роль у переорієнтації психологічних досліджень на гуманістичні та культурно-національні принципи.

Вагомий внесок у дослідження здібностей і творчості зробив **Валентин**

Рибалка (нар. 1942), який вивчав концепцію психологічної культури особистості та проблеми обдарованості.

У напрямі психофізіології та індивідуальних відмінностей працювали українські дослідники, що інтегрували нейропсихологічні та експериментальні методи з вивченням навчальної діяльності й розвитку дитини.

Специфікою української школи було поєднання діяльнісної методології з глибоким аналізом внутрішніх психологічних механізмів розвитку, увага до виховання, морального становлення, формування самосвідомості та національної ідентичності. Попри ідеологічні обмеження радянського періоду, українські науковці зберігали орієнтацію на гуманістичні цінності й системний підхід до особистості.

У другій половині XX століття сформувалися регіональні осередки психологічної науки у Києві, Харкові, Одесі, Львові, які забезпечили розширення тематичного поля досліджень: від педагогічної та вікової до інженерної, соціальної та медичної психології. Після 1991 року ця школа стала підґрунтям для розвитку національно орієнтованої психологічної науки України.

Ім'я Григорія Костюка пов'язане не лише з організацією Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, а й із системною програмою історико-психологічних досліджень, реалізованою у виданні багатотомної серії «Нариси з історії вітчизняної психології» (1952–1959). У цих працях історія психології була осмислена не як сукупність дат і персоналій, а як процес становлення ідей у конкретному соціокультурному контексті. Г. Костюк та його колеги простежували, як певна теоретична концепція формується в інтелектуальному середовищі своєї епохи, яким чином вона відображає економічні, світоглядні та культурні передумови часу і водночас трансформує їх.

У центрі історико-наукового аналізу Г. Костюка перебувала проблема детермінізму – питання про співвідношення зовнішніх умов і внутрішньої активності суб'єкта. У цьому аспекті його підхід перегукується з принципом єдності свідомості та діяльності, сформульованим Сергієм Рубінштейном, однак Г. Костюк надавав більшої ваги внутрішнім суперечностям розвитку та мотиваційним чинникам становлення особистості. Психіку він розглядав не як пасивне відображення об'єктивної реальності, а як активну систему, що перетворює світ відповідно до потреб і життєвих цілей людини. Саме характер історично зумовленого детермінізму ставав критерієм оцінки тієї чи тієї психологічної концепції.

Історія психології в інтерпретації Г. Костюка поєднувала ретроспективу й перспективу: аналіз минулого вчений розглядав як умову побудови цілісної сучасної теорії. Інтерес до витоків психологічного знання тлумачили як показник зрілості наукової культури. У цьому сенсі українська школа середини XX століття

демонструвала спадкоємність між дослідженнями розвитку особистості, що їх проводив сам Г. Костюк, і осмисленням історичної логіки науки.

Серед авторів «Нарисів» особливу роль відігравали дослідники, які розширювали історико-психологічне поле. П. М. Пелех повернув до наукового обігу інтелектуальну спадщину діячів Києво-Могилянської академії, тим самим інтегруючи ранні філософсько-психологічні уявлення в національну традицію. Петро Чамата, відомий також своїми експериментальними дослідженнями мислення й навчання, аналізував проблеми самопізнання та самосвідомості в історичному руслі психології, поєднуючи педагогічну проблематику з історико-теоретичним принципом.

Важливою рисою видання стало прагнення показати психологію як частину ширшого культурного процесу. До історії психології були залучені постаті філософів, природознавців, письменників, що дозволило продемонструвати взаємозв'язок національної культури та формування психологічних концепцій. Такий підхід відповідав загальній орієнтації української школи на цілісне бачення особистості та її духовного становлення, що пізніше розвивали, зокрема, Микола Боришевський у дослідженнях самосвідомості й ціннісної регуляції.

Після періоду методологічного застою в 1970–1980-х роках уже на початку 1990-х історико-психологічні студії в Україні зазнали інституційного оновлення: в академічних установах було створено спеціалізовані підрозділи, розгорнуто видання праць з історії світової та вітчизняної психології. Посилилася тенденція осмислювати психологічне знання через принцип єдності історичного й логічного, тобто через взаємне відображення еволюції ідей і структури сучасної теорії.

Порівняно з західноєвропейськими та американськими історико-психологічними дослідженнями XX століття, які часто опиралися на широку джерельну базу й прагнули до фактографічної повноти, українська традиція більше уваги приділяла внутрішній логіці розвитку ідей та їх культурній зумовленості. Водночас західні праці нерідко обмежувалися описом послідовності напрямів – від «донаукового» до «наукового» етапу, – що спрощувало складний процес трансформації понять. Українська ж історико-психологічна школа намагалася розкрити не лише хронологію, а й механізми зміни наукових парадигм, зберігаючи актуальність проблеми взаємодії культури та психологічної думки.

Сучасна українська психологія перебуває у фазі структурної трансформації, зумовленої одночасно воєнним контекстом, інтеграцією до європейського наукового простору та переорієнтацією на доказові стандарти. Її інституційне ядро перебуває в академічних осередках, зокрема в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України та провідних університетах, серед яких Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Водночас зміст досліджень і практик суттєво розширюється.

Перший стратегічний напрям – розвиток психології травми, кризових станів і реабілітації. Повномасштабна війна сформувала запит на системні дослідження посттравматичного стресу, складних форм втрати, моральної травми, резильєнтності військових і цивільних. Перспективним є створення національних протоколів психологічної допомоги, валідизація інструментів оцінювання, підготовка фахівців із кризової інтервенції відповідно до міжнародних стандартів.

Завдання другого напряму визначають як інтеграцію доказової психотерапії в систему охорони здоров'я та освіти. Йдеться про адаптацію та апробацію когнітивно-поведінкових, травмофокусованих, сімейних і групових підходів із дотриманням етичних і методологічних вимог. Перспективним є розвиток супервізійних і сертифікаційних моделей, узгоджених із європейськими професійними асоціаціями.

Третій вектор представлений дослідженнями психологічної стійкості, саморегуляції та відновлення особистості в умовах тривалої соціальної напруги. Тут українська традиція, започаткована працями Григорія Костюка щодо розвитку особистості та продовжена в дослідженнях самосвідомості й ціннісної регуляції Миколи Боришевського, отримує нове практичне наповнення. Заплановано також розробку інтегративних моделей, що поєднують культурні, соціальні та індивідуальні чинники стійкості.

Четверта перспектива – цифровізація психологічних послуг. Розвиток телепсихології, онлайн-скринінгів, мобільних додатків для саморегуляції потребує методологічної перевірки ефективності та етичного регулювання. Це також відкриває можливості для роботи з українцями-мігрантами та діаспорою.

П'ятий напрям полягає в оновленні психологічної освіти. Відбувається перехід до компетентнісної моделі підготовки фахівців, гармонізації стандартів із Європейською рамкою кваліфікацій, посилення дослідницької складової магістерських і докторських програм. Психологія дедалі більше інтегрується з нейронауками, соціологією, правом, медичними науками.

Шостий вектор демонструє розвиток національної ідентичності психологічної науки. Після 1991 року, а особливо після 2022 року, актуалізувалося завдання переосмислення історії української психології, деколонізації наукового наративу, відновлення спадщини репресованих учених та формування власного концептуального дискурсу.

У стратегічній перспективі українська психологія має потенціал стати моделлю науки, що поєднує академічну рефлексію, доказову практику та соціальну відповідальність. Її подальший розвиток залежить від системної підтримки досліджень, міжнародної співпраці, інституційної стабільності та здатності зберігати гуманістичну орієнтацію в умовах тривалих суспільних викликів.

Питання для самоконтролю:

1. Які методологічні напрями визначали розвиток психології в Україні на початку XX століття і як їх можна порівняти з європейськими школами?
2. Які інституційні центри (Київ, Харків, Одеса) стали осередками становлення експериментальної психології в дореволюційний період?
3. У чому полягали відмінності між ідеалістичною, інтроспективною та природничо-науковою традиціями в українській психології початку XX століття?
4. Як революційні події 1917 року вплинули на методологічну переорієнтацію психологічної науки в Україні та СРСР?
5. У чому полягала специфіка Харківської школи 1920–1930-х років і яку роль вона відіграла у формуванні теорії діяльності?
6. Які соціально-ідеологічні чинники зумовили розгром педології в 1936 році і які наслідки це мало для української науки?
7. Чому психоаналіз було оголошено «буржуазною» теорією і як це вплинуло на розвиток клінічної психології?
8. Яким чином проблема детермінізму була інтерпретована в працях Сергія Рубінштейна і Григорія Костюка?
9. Як діяльнісний підхід Олексія Леонтьєва трансформував поняття свідомості та мотиву?
10. Які напрями досліджень розвивалися в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України у повоєнний період?
11. У чому полягала концепція самосвідомості особистості в працях Миколи Боришевського?
12. Як ідеологічний контроль 1930–1950-х років вплинув на тематичні обмеження в психологічних дослідженнях?
13. Які методи експериментального дослідження психічних процесів використовували в радянській психології середини XX століття?
14. Яким чином радянська психологія інтегрувала фізіологію вищої нервової діяльності у свої теоретичні засади?
15. У чому полягали особливості розвитку вікової та педагогічної психології в Україні другої половини XX століття?
16. Як змінився статус історико-психологічних досліджень в Україні наприкінці XX століття?
17. Які тенденції деколонізації та переосмислення наукової спадщини XX століття актуалізувалися в сучасній українській психології?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антологія українського міфу: етіологічні, космологічні, антропогонічні, теогонічні, солярні, лунарні, астральні, календарні, історичні міфи: у 3-х т. / зібр. та упоряд. В. Войтовича. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2006. Т 2: Тотемічні міфи. 592 с.
2. Антологія українського міфу: етіологічні, космологічні, антропогонічні, теогонічні, солярні, лунарні, астральні, календарні, історичні міфи: у 3-х т. / зібр. та упоряд. В. Войтовича. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2006. Т 2: Потойбіччя. 848 с.
3. Антонович В. Чари в Україні / пер. та редаг. В. Гнатюка. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1905. 78 с.
4. Антропологічний код української культури і цивілізації: у 2-х кн. / О. Рафальський, Я. Калакура, В. Коцур, М. Юрій. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1. 432 с.
5. Ануфрієва Н. М., Зелінська Т. М., Єрмакова Н. О. Соціальна психологія: Навч. посібник. 4-те вид. Київ: Каравела, 2020. 370 с.
6. Артюх В. Природа національного міфу: історико-філософський контекст: автореф. дис. … канд. філос. наук: 09.00.05. Київ, 2001. 19 с.
7. Бісікало О. В. Концептуальні основи моделювання образного мислення людини. Вінниця: РВВ ВДАУ, 2008. 163 с.
8. Гриньова Н. В. Історія психології: курс лекцій: навчальний посібник. Умань: Візаві, 2012. 209 с.
9. Данильян О. Г., Тараненко О. Г. Основи філософії: навч. посіб. Харків: Право, 2003. 352 с.
10. Данилюк І., Мельник О. Психологія в Університеті Святого Володимира: реконструкція та систематизація наукової спадщини: монографія. Київ: Альфа-Реклама, 2023. 316 с.
11. Данилюк І. В. Історія психології в Україні: Західні регіони (остання чверть XIX – перша половина XX століття). Київ: Либідь, 2002. 152 с.
12. Даценко О. А. Історія психології: сучасні інтерпретації класичних теорій. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2023. №1. С.
13. Джежик О. В., Папінян В. В.Особливості синхронного викладання навчальних дисциплін «Загальна психологія» та «Історія психології». *Вісник Львівського університету.* 2024. Вип. 19. Серія «Психологічні науки». С. 26–31.
14. Дробот О. В., Пушкар О. А. Особливості біологічної та соціальної детермінації когнітивного стилю особистості. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2024. № 4. С. 6–21.

15. Євдокімова О. О. Історія психології: навч. посіб. Харків: Константа, 2020. 320 с.

16. Жуков С. М., Жукова Т. В. Історія психології: навч. посіб. Київ: Кондор, 2022. 230 с.

17. Загальна психологія: підручн. для студ. вищ. навч. Закладів / за ред. С. Д. Максименка. Київ: Форум, 2000. 356 с.

18. Зливков В., Лукомська С. Нариси з історії становлення мілітарної ідентичності українців: монографія. Київ–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2023. 140 с.

19. Зливков В., Лукомська С., Євдокимова Н., Ліпінська С. Діти і війна: монографія. Київ – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2023. 221 с.

20. Іванова О. Ф. Історія психології XIX–XX ст: навч. Посіб. Харків, 1995. 120 с.

21. Іларіон (Огієнко І.; митрополит). Дохристиянські вірування українського народу. Київ: Обереги, 1992. 424 с.

22. Історія психології: курс лекцій: навч. посіб. / уклад. Н. В. Гриньова. Умань: Візаві, 2012. 209 с.

23. Історія психології: від античності до початку XX століття: навч. посіб. / Авт-уклад. О. П. Коханова. НВП «Інтерсервіс», 2016. 235 с.

24. Історія психології: навч.-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 053 «Психологія» / С4 «Психологія» [Електронне видання] / уклад.: Джежик О. В., Король К. М. Одеса: Нац. ун-т «Одеська юрид. академія», 2025. 106 с.

25. Кальницька Ю. С. Соціальна психологія в Україні: друга половина XIX – початок XX століття: навч. посіб.: хрестоматія / Ю. С. Кальницька. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2021. 264 с.

26. Ковальчук З. Я. Історичний розвиток різних соціокультурних середовищ через призму соціальної психології. *Габітус: науковий журнал з психології та соціології.* Вип. 56,.2023. С. 45–50.

27. Ковальчук З. Я. Історичний шлях становлення музикотерапії як сучасного арт-терапевтичного напрямку. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*: зб. наук. праць / гол. ред. З. Я. Ковальчук. Львів: ЛьвДУВС, 2023. Вип. 1. С. 46–53.

28. Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 1. Львів: ЛьвДУВС, 2012. 188 с.

29. Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 2. Львів: ЛьвДУВС, 2013. Ч. 2. 300 с.

30. Ковальчук З. Я. Соціально-психологічні особливості історичного дискурсу феномену взаємодії в сучасних викликах дистанційної освіти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія*

психологічна: зб. наук. праць / гол. ред. З. Я. Ковальчук. Львів: ЛьвДУВС, 2022. Вип. 2. С. 17–30.

31. Копець Л. Класичні експерименти в психології: навч. посіб. / Л. Копець. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 283 с.

32. Корольчук М. С., Криворучко П. П. Історія психології: навч. посіб. Київ: В-во: Ельга; Ніка-центр, 2010. 248 с.

33. Короход Я. Д., Третьякова Т. М. Історія психології: навч.-метод. рекомендації для студентів бакалаврського рівня спеціальності «Психологія». Одеса: Фенікс, 2019. 38 с.

34. Ломанн Г.–М. Зіґмунд Фройд / пер. з нім. Роман Осадчук. Київ: Видавництво Жупанського, 2020. 168 с.

35. Мазяр О. В. Сікорський в історії психології та історія психології про Сікорського. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 2. С. 75–78.

36. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: В 2-х т. Київ: Форум, 2002.

37. Максименко С., Назар М.. Ментальні засади протистояння російській агресії в гібридній війні: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2024. 92 с.

38. Махній М. М. Історія психології: навч. посіб. для студентів ВНЗ. Київ: Слово, 2016. 469 с.

39. Піщевська Е. В., Суслова В. О., Уханова А. І. Історія психології: методичні рекомендації до спеціального курсу для студентів спеціальності 053 «Психологія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2021. 36 с.

40. Роменець В. А. Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва: Навч. посібник. Київ: Либідь, 2006. 1000 с.

41. Роменець В. А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: Навч. посібник. Київ: Либідь, 2005. 916 с.

42. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології XX століття: Навч. посібник. Київ: Либідь, 1998. 992 с.

43. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія: Навч. посібник. Київ: Каравела, 2019. 264 с.

44. Сердюк Л. З. Сучасна психологія особистості в Україні: основні тенденції розвитку. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2023. Том. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. Вип. 23. С. 119–128.

45. Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів. / ред. Ушкалов Л. Едмонтон; Харків; Торонто: Канадський інститут українських студій, 2011.

46. Сковорода Г. С. *Повне зібрання творів* (сучасне видання). [Мультимедійне видавництво], 2023.

47. Сковорода, Григорій Савич. *Повна академічна збірка творів* (ред. Леонід Ушкалов). Едмонтон; Торонто: Канад. ін-т укр. Студій: Харків: Майдан, 2011. 1398 с.

48. Соціокультурні детермінанти розвитку психології особистості в Україні (XX–XXI століття): монографія / Н. М. Бугайова та ін.; за наук. ред. В. В. Турбан. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. 298 с.

49. Ставицька С. О., Волошина В. В. Соціальна психологія: практикум: Навч. посібник. Київ: Каравела, 2019. 320 с.

50. Теоретико-методологічний інструментарій інтеграції психологічного знанняв контексті наукових вимог і стандартів ЄС: монографія / О. В. Завгородня та ін.; за заг. ред. О. В. Завгородньої. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. 288 с.

51. Тиховська О. Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект. Ужгород: ВІК-У, 2021. 512 с.

52. Токарева Н. М. Історія психології: від витоків до епохи Просвітництва: підручник для здобувачів освіти ступеня бакалавра освітньо-професійної програми 053 Психологія. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2022. Ч. І. 384 с.

53. Чепелєва Н. В., Смульсон М. Л., Рудницька С. Ю., Зазимко О. В. та ін. Дискурсивне конструювання досвіду у контексті розвитку особистості: монографія. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2022. 194 с.

54. Чепелєва Н., Євдокимова Н., Зливков В., Лукомська С., Котух О. Наративи становлення мілітарної ідентичності українців (XVI–XX століття): монографія. Київ-Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2024. 149 с.

55. Чудакова В. П. Інноваційна діяльність та її вплив на психологію особистості. *Соціокультурні детермінанти розвитку психології особистості в Україні (XX–XXI століття)*: монографія. / Турбан В. В., Пророк Н., Чкдакова В. П. та ін. Київ: Інститут психології. імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. С. 156–165.

56. Щербакова І. М., Харченко Т. М. Психологія: теорія і практика: навч. посіб. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2023. 363 с.

57. Яцина О. Ф. Історія психології: становлення і розвиток клінічної психології в історичних процесах: навч. посіб. Ужгород: УжНУ «Говерла», 2023. 183 с.

58. Kovalchuk Z. Ya., Kolisnyk R. Ya., Toba M. V., Tsarenok L. B., Kaskov I. O. Personal reflection and responsibility in the conditions of continuous social changes. *Теоретичні та прикладні аспекти психології та соціальної роботи*: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023**.** № 3 (62). Т. 1. С. 131–136.

59. Lawson R. B., Anderson E. D., Cepeda-Benito A. A history of psychology: Global perspectives (2nd ed.). New York: Routledge, 2018. 472 p.

60. Leahey T. H. A history of psychology (8th ed.). New York: Routledge. 2017. 542 p.

61. O'Boyle C. A. History of psychology: A classic edition. New York: Psychology Press, 2021. 430 p.

62. Witkowski T. Shaping Psychology: Perspectives on Legacy, Controversy and the Future of the Field. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2020. 331 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Основні етапи розвитку психології

Етап і час	Предмет психології, його зміст		Методи дослідження психіки	Основні досягнення
Донауковий до VII –VI ст. до н.е.	Душа без розкриття її конкретного змісту і функцій		немає	Загальне уявлення про охоронну й активну роль душі
Філософський, VII–VI ст. до н.е., - кінець XVIII– поч. XIX ст.	**Антична психологія**	Душа – джерело активності тіла, володіє функціями пізнання і регуляції поведінки	Спеціальних методів немає, використовуються методи інших наук – філософії, медицини, математики в дослідженні змісту й функцій душі	Визначення основних проблем психології, пов'язаних із дослідженням пізнання, активності тіла, способів регуляції поведінки і меж свободи людини
	Психологія Середньовіччя	Душа, дослідження видів активності тіла й особливостей пізнання передусім чуттєвого пізнання світу	Поява психологічного методу інтроспекції, спостереження людини за внутрішнім змістом власного психічного життя, яке дозволяє фіксувати її вияв (переживання, думки, почуття тощо)	Розвиток психофізичних досліджень і перших праць з психології мас
	Психологія Відродження і Нового часу	Свідомість: її зміст і шляхи формування	Інтроспекція і часткова логіка – методи індукції, дедукції, аналізу тощо.	Розвиток раціоналістичного і сенсуалістичного (емпіричного) підходу до психіки, поява перших теорій емоцій і теорії рефлексу, а також першої спроби ввести в предмет психології несвідоме
Асоціаністична психологія кінецьXVIII – початок XIX ст.	Свідомість та її складові відчуття, уявлення і почуття. Таким чином, предмет психології – пізнавальні процеси, а також (у кінці цього періоду) поведінка		Інтроспекція, логіка, початок дослідження методів природничих наук, наприклад, методу спроб і помилок (у формуванні поведінки)	Поява першої психологічної школи, нових підходів до предмета й методів психології, концепції про адаптивні функції психіки, розвиток теорії рефлексу, природонаукового періоду щодо вивчення психіки, подальший розвиток концепцій несвідомого

Експериментальна психологія, середина XIX – початок XX ст.	Елементи психіки, яка пов'язана головним чином зі свідомістю, їх зв'язок і закони	Експериментальний метод, а також інтроспекція та аналіз результатів творчої діяльності як людини, так і народу в цілому, поява перших тестів	Виникнення експериментальної психології, перших теорій «психології народів», нових даних про психічні процеси (передусім пам'яті). Поява нових підходів до психології, перших симптомів методологічної кризи
Методологічна криза і розподіл психології на окремі школи, 10-30 рр. XX ст.	Поява декількох предметів психології: елементи психіки (структуралізм), функції психіки, потім свідомості (функціоналізм), глибинні структури психіки (глибинна психологгія), поведінка (біхевіоризм), структура психіки (гештальтпсихологія), вищі психічні функції і діяльність (радянська психологія)	Поява нових методів, найважливіші з яких – психоаналіз і проєктивні методи (глибинна психологія) експериментальне вивчення процесу научіння, формування зв'язку між стимулом і реакцією (біхевіоризм), експериментальне дослідження пізнавальних процесів і потреб (гештальтпсихологія), іструментальний метод (радянська психологія)	Поява перших концептцій особистості, теорії свідомості, зокрема і змінної психології, теорій научіння, творчого мислення. Поява перших експериментальних досліджень особистості, введення в її дослідження культури і соціального оточення як нових парадигм. Розвиток галузей психології
Подальший розвиток психологічних шкіл, 40-60 роки XX ст.	Поява нових напрямків, для яких предмет психології пов'язаний із внутрішньою сутністю особистості (гуманістична, екзистенційна психологія), пізнавальними процесами, розвитком інтелекту і станів переробки інформації (генетична і когнітивна психологія)	Поява опитувальників, нових експериментальних методів вивчення інтелекту, зокрема штучного	Подальший розвиток концепцій у руслі основних проблем психології, розвиток і вдосконалення психотерепевтичних технологій
Сучасна психологія, 60-ті роки XX ст. – початок XXI	Розвиток предмета психології в межах окремих психологічних шкіл	Удосконалення методів експериментального дослідження психіки, поява різноманітних діагностичних методик	Поява тенденції до об'єднання, синтезу найбільш значних досягнень окремих шкіл